

ISSN 1810-4835

Українська КЕРАМОЛОГІЯ

■
Національний
науковий
щорічник

ЗА РІК 2009

Книга V

Том 2

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення
Інституту народознавства НАН України

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ

Національний науковий щорічник

Заснований 2001 року

ЗА РІК 2009

Книга V / Том 2

РИНОК УЖИТКОВОЇ Й ХУДОЖНЬОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ

За редакцією
професора
Олеся Пошивайла

Опішне

Видавництво

«Українське Народознавство»

Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

2020

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ceramology – Branch of Ethnology
Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine

Ministry of Culture
and information policy of Ukraine
National Museum of Ukrainian Pottery
in Opishne

UKRAINIAN CERAMOLOGY

The National Scientific Yearbook

Established in 2001

For year 2009

Book 5 / Volume 2

THE MARKET OF APPLIED AND ART CERAMICS IN UKRAINE

Edited by
Oles Poshyvailo,
Professor

Opishne

Ukrainian Ethnology
Publishing House
of the National Museum
of Ukrainian Pottery in Opishne

2020

УДК 738.3(477)(06)

У45

УКРАЇНЬСКА КЕРАМОЛОГІЯ : національний науковий щорічник.

За рік 2009 : Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні

/ за редакцією професора Олеса Пошивайла. – Описне : Українське Народознавство, 2020. – Кн. V. – Т. 2. – 456 с.

ISSN 1810-4835

Черговий том Національного наукового щорічника «Українська керамологія» містить унікальні матеріали з проблематики ринку вжиткової й художньої кераміки в Україні. Дослідники порушують питання традицій збуту й використання глиняного посуду в Україні впродовж другої половини XIX – початку XXI століття, сучасні проблеми виготовлення, продажу та популяризації кераміки, окреслюють перспективи використання вітчизняної кераміки в сучасному побуті українців

КЛЮЧОВІ СЛОВА: українська керамологія, ринок ужиткової й художньої кераміки, гончарство, глиняні вироби, збут, традиції, Україна

The regular volume of the National Scientific Yearbook *The Ukrainian Ceramology* presents the unique materials on the issues of the market of applied and art ceramics in Ukraine. Researchers raise issues of traditions of sale and use of pottery in Ukraine during the late 19th – early 21st century, modern problems of making, sale, and promotion of ceramics, outline the prospects for the use of domestic ceramics in modern everyday life of the Ukrainians.

KEYWORDS: *Ukrainian ceramology, market of applied and art ceramics, pottery craft, pottery, sales, traditions, Ukraine*

Свідцтво про реєстрацію
КВ 5424 від 30.08.2001

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел. +38 (05353) 42175, 42416, 42415,
факс +38 (05353) 42175, 42416
opishne-museum@ukr.net,
ceramology@ukr.net;
www.opishne-museum.gov.ua,
www.ceramology-inst.gov.ua,

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел. +38 (05353) 42417

Права видавництва «Українське Народознавство» поширюються на всі країни. Перевидання, репродукції, відтворення, виконання за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної техніки чи будь-якими іншими засобами, а також приватні копії можуть бути виконані лише з дозволу видавництва «Українське Народознавство»

■ All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner

■ Думки авторів статей не завжди збігаються з уявленнями упорядника й офіційною думкою Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

■ Редакція залишає за собою право наукового редагування керамологічної термінології, відповідно до сучасного рівня керамологічних знань і уніфікованого термінологічного словника, затвердженого Вченими радами Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ЗАСНОВНИКИ:

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

•НАУКОВЕ ВИДАННЯ•

Рекомендовано до друку вченими радами
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Видання здійснено в рамках виконання
відомчих наукових проєктів Національної академії наук України
«Гончарство України XIX – початку XXI століття та проблеми збереження
національної ідентичності» (держ. реєстр. № 0107U007039),
«Історія української культурної керамології кінця XVIII – початку XXI століття:
етапи, особливості розвитку, здобутки» (держ. реєстр. № 0113U001053),
«Персоналії українського гончарства як чинник збереження й розвитку етнокультури
України кінця XIX – початку XXI століття (біографії, образний світ,
художня стилістика, творча спадщина)» (держ. реєстр. № 0117U001812);
відомчих наукових проєктів
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
«Історіографія української керамології (кінець XVIII – початок XXI століття)»
(держ. реєстр. № 0113U001044),
«Персоналії українського гончарства як чинник збереження й розвитку етнокультури
України кінця XIX – початку XXI століття (біографії, образний світ,
художня стилістика, творча спадщина)» (держ. реєстр. № 0118U003875)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

■ Голова

Олесь ПОШИВАЙЛО, доктор історичних наук, професор (Опішне)

■ ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ, АРХЕОЛОГІЧНОЇ, ЕТНОГРАФІЧНОЇ (АНТРОПОЛОГІЧНОЇ), МУЗЕЄЗНАВЧОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Валентина БОРИСЕНКО, доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола МУШИНКА, іноземний член НАН України,
доктор філологічних наук, професор (Пряшів, Словаччина)

Людмила ОВЧАРЕНКО, доктор історичних наук (Опішне)

Ігор ПОШИВАЙЛО, кандидат історичних наук (Київ)

Костянтин РАХНО, доктор історичних наук (Опішне)

Петро ТОЛОЧКО, академік НАН України, доктор історичних наук, професор (Київ)

■ ВІДДІЛ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ (ХУДОЖНЬОЇ) КЕРАМОЛОГІЇ

Орест ГОЛУБЕЦЬ, член-кореспондент Національної академії
мистецтв України, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Олена КЛИМЕНКО, кандидат мистецтвознавства (Опішне)

Михайло СЕЛІВАЧОВ, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Дмитро СТЕПОВИК, доктор мистецтвознавства,
доктор філософських наук, доктор богословських наук, професор (Київ)
Олександр ФЕДУРАК, академік Національної академії мистецтв України,
доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

■ ВІДДІЛ КЕРАМОЛІНГВІСТИКИ

Павло ГРИЦЕНКО, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Михайло НАЄНКО, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Любов СПАНАТІЙ, кандидат філологічних наук, доцент (Миколаїв)

Микола СТЕПАНЕНКО, доктор філологічних наук, професор (Полтава)

■ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР «РИНОК УЖИТКОВОЇ Й ХУДОЖНЬОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ: ТРАДИЦІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»	12
■ Інформаційне повідомлення	12
■ Загальні відомості	15
■ Найголовніші заходи	19
■ Програма	21
■ ФОТОЛІТОПИС ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ	29
■ МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ	59
Інтеграція традицій народної кераміки в реалії сьогодення <i>Романа Мотиль (Львів)</i>	60
Формування естетичних смаків суспільства – підвищення попиту на твори сучасного українського декоративно-ужиткового мистецтва <i>Стефанія Гвоздевич (Львів)</i>	65
Творчість сучасних українських гончарів і проблеми реалізації глиняних виробів <i>Олена Клименко (Київ)</i>	69
Політико-економічний розвиток фарфорової та фаянсової галузей України XX століття: від складання інфраструктури до організаційно-творчих процесів <i>Ольга Школьна (Київ)</i>	79
Терміни гончарського рахунку в семантичній системі народної гончарної лексики <i>Світлана Пошивайло (Опішне)</i>	111
Гончарство Слобожанщини: асортимент і збут глиняних виробів <i>Людмила Метка (Опішне)</i>	115
Віїзд у дорогу в традиційній обрядовості гончарів Польщі <i>Костянтин Рахно (Опішне)</i>	134
Розквіт–занепад. Кераміка на зламі епох (1987–2007). Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика <i>Ганна-Оксана Липа (Львів)</i>	146
До історії дослідження збуту глиняних виробів доби Русі <i>Валентина Троцька (Опішне)</i>	152
Торгівля в Полтаві XVIII століття <i>Оксана Коваленко (Опішне)</i>	159
Глиняні люльки XVII–XVIII століть (з колекції Донецького краєзнавчого музею) <i>Віра Мирошниченко (Донецьк)</i>	165

Історіографічний огляд літератури другої половини XIX – початку XX століття про збут глиняних виробів у Полтавській губернії <i>Лариса Гавриш (Опішне)</i>	172
Реалізація глиняних виробів макарово-ярівських гончарів упродовж другої половини XIX – першої половини XX століття <i>Людмила Овчаренко (Опішне)</i>	179
Збут цегли опішненськими гончарями-цегельниками в другій половині XIX – першій половині XX століття <i>Богдан Пошивайло (Опішне)</i>	185
Збут гончарних виробів Опішнянським заводом «Художній керамік» упродовж 60-х – 70-х років XX століття <i>Тетяна Зіненко (Опішне)</i>	189
Виготовлення й збут гончарної продукції в колгоспі «ХІ-річчя КНС» (імені Жданова) Малобудищанської сільської ради впродовж 1930-х – 1950-х років <i>Віктор Міщанин (Опішне)</i>	217
Особливості транспортування й збуту глиняних виробів косівськими гончарями в середині XX століття (на прикладі родини Волощуків) <i>Олександра Кушнір (Косів)</i>	240
Збут виробів гончарів Канева впродовж 1940-х – 1960-х років <i>Анатолій Щербань (Опішне)</i>	243
Продаж і використання в побуті гончарних виробів у с. Хитці Гадяцького району Полтавської області <i>Анатолій Гейко (Опішне)</i>	249
Роль і місце кераміки в сучасному українському арт-ринку: чому неможлива гармонія? <i>Тетяна Зіненко (Опішне)</i>	256
Продаж гончарних виробів у Чернігівщині наприкінці XVIII – початку XXI століття <i>Ірина Штанкіна (Чернігів)</i>	259
Стан і перспективи української глиняної іграшки на початку XXI століття <i>Людмила Герус (Львів)</i>	266
Сучасний косівський глиняний сувенір <i>Віталій Кушнір (Косів)</i>	272
Косівська кераміка в сучасному побуті населення <i>Олександра Кушнір (Косів)</i>	275
Збут сучасної косівської кераміки <i>Наталія Визір (Опішне)</i>	278
Земські студії гончарного промислу (кінець XIX – початок XX століття) <i>Олег Белько (Полтава)</i>	286
Тематична ваза для громадського інтер'єру – феномен українського фарфору радянської доби (огляд експонатів Методичного музею Одеського художнього училища) <i>Олена Жернова (Одеса)</i>	295

■ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ РИНКУ ВЖИТКОВОЇ Й ХУДОЖНЬОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ	309
Гончарство Олешні початку ХХІ століття	
<i>Оксана Ликова, Валентина Троцька (Опішне)</i>	310
Традиційна виробнича база олешнянського гончарства	
<i>Олесь Пошивайло (Опішне)</i>	337
Діяльність Полтавського губернського земства з організації дрібного кредиту для розвитку кустарної справи в губернії (на прикладі гончарства)	
<i>Олег Белько (Полтава)</i>	363
Образ гончаря в українських бувальщинах	
<i>Марія Пошивайло (Київ)</i>	395
Глиняні вироби у фольклористичних працях Галини Довженок	
<i>Костянтин Рахно (Опішне)</i>	426
■ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	440
■ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	448

CONTENTS

■ THE ALL-UKRAINIAN CERAMOLOGICAL SEMINAR	
THE MARKET OF APPLIED AND ART CERAMICS IN UKRAINE:	
TRADITIONS, PROBLEMS, PROSPECTS	12
■ Informational Communication.....	12
■ Common Information	15
■ Main Events.....	19
■ Programme.....	21
■ PHOTO REVIEW	
OF THE ALL-UKRAINIAN CERAMOLOGICAL SEMINAR	29
■ MATERIALS	
OF THE ALL-UKRAINIAN CERAMOLOGICAL SEMINAR	59
The Integration of the Traditions of Folk Ceramics into the Realities of the Present	
<i>Romana Motyl (Lviv)</i>	<i>60</i>
The Forming of the Aestetical Tastes of the Society – the Rising of the Demand	
for Works of Modern Ukrainian Decorative and Applied Arts	
<i>Stefaniya Hvozdevych (Lviv)</i>	<i>65</i>
The Creative Work of Modern Ukrainian Potters and the Problems	
of the Selling of Earthenware	
<i>Olena Klymenko (Kyiv)</i>	<i>69</i>
The Political and Economic Development of the Porcelain and	
Faience Branch of Ukraine of the 20th Century: from the Foundation	
of the Infrastructure to the Organizational and Creative Processes	
<i>Olha Shkolna (Kyiv)</i>	<i>79</i>
The Terms of Potter's Calculation in the Semantic System of Folk Pottery Vocabulary	
<i>Svitlana Poshyvailo (Opishne)</i>	<i>111</i>
The Pottery Craft of the Slobodian Ukraine:	
the Range of Goods and the Sale of Earthenware	
<i>Lyudmyla Metka (Opishne)</i>	<i>115</i>
The Start of a Journey in the Traditional Ceremonial of the Potters of Poland	
<i>Kostyantyn Rakhno (Opishne)</i>	<i>134</i>
Flourishing–Decadence. Ceramics in the Turning Point of Epochs (1987–2007).	
The Lviv Experimental Ceramical and Sculptural Factory	
<i>Hanna-Oksana Lypa (Lviv).....</i>	<i>146</i>
To the History of the Studying of the Sale of Earthenware of the Epoch of Rus	
<i>Valentyna Trotska (Opishne).....</i>	<i>152</i>
Trade in Poltava of the 18th Century	
<i>Oksana Kovalenko (Opishne)</i>	<i>159</i>

Clay Pipes of the 17th – the 18th Centuries (from the Collection of the Donetsk Museum of Local Lore) <i>Vira Myroshnychenko (Donetsk)</i>	165
The Historiographical Review of the Literature on the Sale of Earthenware in the Poltava Government during the Late 19th – the Early 20th Century <i>Larysa Havrysh (Opishne)</i>	172
The Selling of the Earthenware of Makariv Yar Potters during the Late 19th – the Early 20th Century <i>Lyudmyla Ovcharenko (Opishne)</i>	179
The Sale of Bricks by Opishne Potters (Brickmakers) in the Late 19th – the Early 20th Centuries <i>Bohdan Poshyvailo (Opishne)</i>	185
The Sale of Pottery by the Opishne <i>Khudoznyi Keramik</i> Plant during the 1960s – the 1970s <i>Tetyana Zinenko (Opishne)</i>	189
The Making and the Sale of Pottery Production in the <i>Eleventh Anniversary of the Committee of Poor Peasants (Zhdanov)</i> Collective Farm of the Council of the Village of Mali Budyshcha during the 1930s – the 1950s <i>Viktor Mishchanyn (Opishne)</i>	217
The Peculiarities of Transportation and the Sale of Earthenware by the Kosiv Potters in the Mid 20th Century (after the Example of the Voloshchuks) <i>Oleksandra Kushnir (Kosiv)</i>	240
The Sale of the Products of the Potters of Kaniv during the 1940s – the 1960s <i>Anatoliy Shcherban (Opishne)</i>	243
The Sale and Usage of Earthenware in the Everyday Life of the Village of Khyttsi of the Hadyach District of the Poltava Region <i>Anatoly Heyko (Opishne)</i>	249
The Role and Place of Ceramics in the Modern Ukrainian Art Market: why Harmony is Impossible? <i>Tetyana Zinenko (Opishne)</i>	256
The Sale of Earthenware in the Chernihiv Region in the Late 18th – the Early 21st Centuries <i>Iryna Shtankina (Chernihiv)</i>	259
The Condition and the Prospect of Ukrainian Clay Toys in the Early 21st Century <i>Lyudmyla Herus (Lviv)</i>	266
The Modern Kosiv Clay Souvenir <i>Vitaliy Kushnir (Kosiv)</i>	272
The Kosiv Ceramics in the Modern Everyday Life of the Inhabitants <i>Oleksandra Kushnir (Kosiv)</i>	275
The Sale of Modern Kosiv Ceramics <i>Natalya Vyzir (Opishne)</i>	278

The Government Council Studies of Pottery Craft (the Late 19th – the Early 20th Century) <i>Oleh Belko (Poltava)</i>	286
The Theme Vase for a Public Interior –The Fenomenon of Ukrainian Porcelain of the Soviet Epoch (the Overview of the Exhibits of Methodical Museum of the Odessa Art School) <i>Olena Zhernova (Odessa)</i>	295
■ MATERIALS FOR THE STUDY OF THE CONSUMER MARKET AND ARTISTIC CERAMICS IN UKRAINE	309
Oleshnya Pottery of the Early 21st Century <i>Oksana Lykova (Opishne), Valentyna Trotska (Opishne)</i>	310
Traditional Production Base of Oleshnian Pottery <i>Oles Poshyvailo (Opishne)</i>	337
Activities of Poltava Government Council in the Organization of Small Credits for the Development of Handicraft in the Government (by the Examples of Pottery Craft) <i>Oleh Belko (Poltava)</i>	363
The image of a Potter in Ukrainian Narratives <i>Mariya Poshyvailo (Opishne)</i>	395
Earthenware in the Halyna Dovzhenok's Folklore Studies <i>Kostyantyn Rakhno (Opishne)</i>	426
■ INDEX OF PERSONAL NAMES	440
■ INDEX OF GEOGRAPHICAL NAMES	448

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР

Ринок
ужиткової
й художньої
кераміки в Україні:
традиції,
проблеми,
перспективи

Інформаційне повідомлення

Місце проведення:

**Гончарна столиця України –
містечко Опішне (Полтавщина) –**
один із найславетніших центрів етнічної
самобутності українців

Час проведення:

21-23 жовтня 2009 року

Мета:

вивчення історичних традицій збуту вжиткової
й художньої кераміки в Україні впродовж другої
половини ХІХ – початку ХХІ століття; з'ясування
сучасних проблем виготовлення, збуту
й популяризації кераміки в Україні; окреслення
перспектив використання вітчизняної кераміки
в сучасному побуті українців

Темарій Семінару: дослідження проблематики збуту кераміки в Україні:
економічний, статистичний, історичний, етнографічний, краєзнавчий,
художній аспекти // сімейні, династійні, місцеві, регіональні та загально-
національні особливості збуту кераміки в Україні // системи лічби глиняних
виробів під час збуту // традиції транспортування й продажу гончарної
продукції // гончарні ряди на ярмарках і базарах // вартість глиняних
виробів // роль органів державної влади й місцевого самоврядування

в організації збуту гончарних виробів // сучасні проблеми реалізації кераміки // організація виставок-продажів гончарних виробів сучасних гончарів, художників-керамістів (ярмарки, свята народної творчості, художні акції) // мистецькі крамниці // спеціалізовані галереї й салони кераміки // ринок антикварної кераміки // перспективи збуту вітчизняної кераміки в Україні // експорт вітчизняної кераміки // імпорт чужоземної кераміки в Україну // потреби населення в кераміці (способи застосування кераміки в побуті, специфіка затребуваної кераміки) в різні історичні періоди // виховання естетичних смаків населення через пропозиції на ринку кераміки // проблема засилля чужоземної гончарної продукції на українському ринку // проблема якості сучасної української кераміки // проблеми популяризації творчості народних майстрів-гончарів і художників-керамістів // реклама української кераміки в засобах масової інформації // масмедійний супровід продажу кераміки в Україні // сучасний український глиняний сувенір // сучасна українська кераміка в побуті населення України // продукція українських майолікових і фарфоро-фаянсових заводів // проблеми виготовлення конкурентоздатної кераміки

ДО УЧАСТІ В СЕМІНАРІ ЗАПРОШУЮТЬСЯ:

керамологи, історики, мистецтвознавці, етнологи,
краєзнавці, економісти, музейні працівники, гончарі,
художники-керамісти, підприємці в галузі кераміки,
працівники гончарних салонів, галерей, магазинів

УЧАСНИКИ СЕМІНАРУ ВІЗЬМУТЬ УЧАСТЬ У:

- перегляді виставки рейтингових публікацій керамологів 2006 року;
- церемонії нагородження переможців III Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки «KeGoKe-2009» (за публікаціями 2006 року) (21.10.2009);
- церемонії нагородження переможців Національної виставки-конкурсу художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (22.10.2009)

УЧАСНИКИ СЕМІНАРУ

ОГЛЯНУТЬ:

- Національну виставку-конкурс художньої кераміки
«КерамПІК у Опішному!»;

- виставку «Всесвітня слава опішнянської кераміки»

Матеріали Семінару побачать світ в окремому випуску Національного наукового щорічника «Українська керамологія», внесеного Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 14.11.2001 року №2-05/9 до «Переліку наукових фахових видань України», в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів «доктор і кандидат наук» зі спеціальностей «історичні науки» та «мистецтвознавство».

За Вашої люб'язної згоди взяти участь у Семінарі, **просимо до 20 вересня 2009 року** на адресу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. (05353) 42175, 42416, 42415; факс: 42175; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net) **надіслати тему доповіді**, перелік проблемних питань, які пропонуєте для обговорення під час дискусій, круглих столів та інформацію про себе: прізвище, ім'я, дата народження, місце народження, національність, освіта (назва навчального закладу і рік закінчення), науковий ступінь, учене звання, почесне звання, державні нагороди, головні напрямки наукових досліджень, основні наукові праці (повний бібліографічний опис); тема, над якою працюєте нині; місце роботи, посада; службова та домашня адреси, телефони, факси, електронна пошта; особистий підпис, дата.

Прохання надіслати також 2 кольорові фотографії (3x4 см) для опублікування матеріалу й виготовлення посвідки учасника Семінару.

Робоча мова Семінару – українська.

Текст доповіді просимо надати організаторам Семінару під час реєстрації 21.10.2009.

Початок пленарного засідання 21 жовтня, о 10 год.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ

Всеукраїнський керамологічний семінар «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні» проходитиме в Науково-дослідницькому центрі досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
[вул.Партизанська, 102; тел. (05353) 42415, 42416, 42417]

РЕЄСТРАЦІЯ

Реєстрація учасників Семінару відбуватиметься 21 жовтня, з 8⁰⁰ до 10⁰⁰ год., у приміщенні Науково-дослідницького центру досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
[вул.Партизанська, 102; тел.(05353) 42415, 42416, 42417]

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Олесь Пошивайло директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України; **голова Оргкомітету**

Людмила Дяченко генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; **співголова Оргкомітету**

Світлана Пошивайло .. учений секретар Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Людмила Метка завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, завідувач Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук

Анатолій Щербань завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук

Лариса Гавриш..... провідний архівіст Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; **куратор Семінару**

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Дмитро Юдічев завідувач Відділу господарського забезпечення Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ІНФОРМАЦІЙНА СЛУЖБА

Світлана Пругло співробітник інформаційної служби Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ХАРЧУВАННЯ

Валентина Троцька старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

ГРАФІК РОБОТИ КАФЕ «ВЕНЕРА»

Сніданок – 8⁰⁰-8³⁰

Обід – 13³⁰-14⁰⁰

КАВА, ЧАЙ:
(Музей-заповідник)

21 жовтня 9³⁰-9⁵⁰

11²⁰-11⁴⁰

22 жовтня 8³⁵-8⁵⁵

23 жовтня 8³⁵-8⁵⁵

10⁴⁰-11⁰⁰

15⁴⁰-16⁰⁰

Учасники Семінару харчуються за талонами, придбаними під час реєстрації, у кафе «Венера» (вул. Жовтнева, 4; тел. 42462) або, за власним вибором, у закладах громадського харчування Опішного:

Кафе «999» (вул. Панаса Мирного, 47)

Кафе «Чумацький шлях» (вул. Панаса Мирного, 80-а; тел. 42036)

Кафе «Куманець» (вул. Леніна, 5; тел. 42790)

ПРОЖИВАННЯ

Світлана Пошивайло .. заступник із загальних питань генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Проживання учасників Семінару:

- «Музейон» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (вул. Партизанська, 102; тел. 42416);
- Будинок для гостей приватного підприємця Надії Матвійко (вул. Губаря, 19; тел. 42501)
- Інше приватне житло в Опішному

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Медичне обслуговування учасників Семінару здійснюється:

- Лікарня: Опішне, вул.Нова; швидка допомога (цілодобово) – тел.42303, 1-03

ВИСТАВКИ

- ✠ **Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!»**
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Заливчого, 3; тел.42381)
- ✠ **Виставка «Всесвітня слава опішнянської кераміки»**
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Заливчого, 3; тел.42381)
- ✠ **Виставка рейтингових публікацій III Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки «KeGoKe-2009» (за публікаціями 2006 року)**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102; тел.42415)

БІБЛІОТЕКИ

- ✠ **Гончарська книгозбірня України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)
- ✠ **Керамологічна бібліотека України Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України**
(вул.Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)

МУЗЕЇ

- ✠ **Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному**
[вул.Партизанська, 102; тел.42416]
- ✠ **Меморіальний музей-садиба гончарки Олександри Селюченко**
[вул.Олександра Губаря, 29; тел.(067) 5312492]
- ✠ **Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів**
[вул.Андрія Заливчого, 63; тел.(067) 5312491]
- ✠ **Музей дитячої та юнацької творчості в Колегіумі мистецтв у Опішному**
*[Державна спеціалізована художня школа-інтернат
«Колегіум мистецтв у Опішному», вул.Партизанська, 21; тел.42001]*

НАЙГОЛОВНІШІ ЗАХОДИ

21 ЖОВТНЯ, СЕРЕДА

- 8.00-9.50 ПРИБУТТЯ, РЕЄСТРАЦІЯ та поселення учасників Семінару**
*(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному)*
- 10.00-13.00 ВІДКРИТТЯ й пленарне засідання Всеукраїнського
керамологічного семінару «Ринок ужиткової й художньої
кераміки в Україні ». ПЕРЕГЛЯД робочих матеріалів
до документально-публіцистичного фільму
«ШЛЯХАМИ ЕТНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА»**
*(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)*
- 14.00-17.00 РОБОЧІ ЗАСІДАННЯ Семінару**
*(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)*
- 17.00-18.30 ЦЕРЕМОНІЯ ОФІЦІЙНОГО ОГолошення й нагородження
переможців III Національного конкурсу публікацій
на теми керамології, гончарства, кераміки «KeGoKe-2009»
(за публікаціями 2006 року)**
*(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)*
- 19.00-20.00 ВЕЧІРНІ ДИСКУСІЇ**
*(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному)*

22 ЖОВТНЯ, ЧЕТВЕР

- 9.00-10.00 РОБОЧЕ ЗАСІДАННЯ Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)
- 10.30-11.00 ЦЕРЕМОНІЯ ВІДКРИТТЯ першого в Україні спеціалізованого
магазину «Опішнянська художня кераміка»**
(вул.Панаса Мирного, 80)
- 11.00-14.00 ЦЕРЕМОНІЯ ОФІЦІЙНОГО ОГОЛОШЕННЯ Й НАГОРОДЖЕННЯ
переможців Національної виставки-конкурсу художньої
кераміки «КерамПІК у Опішному!» за участю Голови Жюри,
міністра культури і туризму України, народного артиста
України, заслуженого діяча мистецтв України
Василя Вовкуна**
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному)
- 15.00-18.00 РОБОЧІ ЗАСІДАННЯ Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)
- 19.00-20.00 ВЕЧІРНІ ДИСКУСІЇ**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)

23 ЖОВТНЯ, П'ЯТНИЦЯ

- 9.00-13.00 РОБОЧІ ЗАСІДАННЯ Семінару**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)
- 14.00-17.00 ПІДСУМКОВЕ ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ Всеукраїнського
керамологічного семінару «Ринок ужиткової й художньої
кераміки в Україні »**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України)
- 17.00-18.00 РОЗ'ЇЗД учасників Семінару**

ПРОГРАМА

РЕГЛАМЕНТ: доповідь – 25 хв.
виступ – 15 хв.
запитання – 5 хв.

СЛОВО ГОЛОВИ ОРГКОМІТЕТУ СЕМІНАРУ

Олесь Пошивайло – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, голова Правління Українського керамічного товариства, головний редактор «Українського керамологічного журналу», доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України (Опішне, Полтавщина)

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Людмила Дяченко – генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, член Українського керамічного товариства (Опішне, Полтавщина)

21 ЖОВТНЯ, СЕРЕДА

ІНТЕГРАЦІЯ ТРАДИЦІЙ НАРОДНОЇ КЕРАМІКИ В РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Романа Мотиль – керамолог, науковий співробітник Відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, кандидат мистецтвознавства (Львів)

ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ СУСПІЛЬСТВА – ПІДВИЩЕННЯ ПОПИТУ НА ТВОРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА

Стефанія Гвоздевич – етнограф, молодший науковий співробітник Відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України (Львів)

ТВОРЧІСТЬ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОНЧАРІВ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ

Олена Клименко – керамолог, науковий співробітник Відділу народного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, член Національної спілки художників України, кандидат мистецтвознавства (Київ)

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ФАРФОРОВОЇ ТА ФАЯНСОВОЇ ГАЛУЗЕЙ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ВІД СКЛАДАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Ольга Школьна – керамолог, проректор з наукової роботи Інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука, кандидат мистецтвознавства (Київ)

ТЕРМІНИ ГОНЧАРСЬКОГО РАХУНКУ В СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ НАРОДНОЇ ГОНЧАРНОЇ ЛЕКСИКИ

Світлана Пошивайло – учений секретар Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, член Українського керамічного товариства (Опішне, Полтавщина)

ГОНЧАРСТВО СЛОБОЖАНЩИНИ: АСОРТИМЕНТ І ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ

Людмила Метка – керамолог, завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, завідувач Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, член Українського керамічного товариства, кандидат історичних наук (*Опішне, Полтавщина*)

ВІЇЗД У ДОРОГУ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБЯДОВОСТІ ГОНЧАРІВ ПОЛЬЩІ

Костянтин Рахно – керамолог, старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне, Полтавщини*)

РОЗКВІТ–ЗАНЕПАД. КЕРАМІКА НА ЗЛАМІ ЕПОХ (1987–2007). ЛЬВІВСЬКА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА КЕРАМІКО-СКУЛЬПТУРНА ФАБРИКА

Ганна-Оксана Липа – художник-кераміст, член Національної спілки художників України, член Українського керамічного товариства (*Львів*)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБУТУ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ДОБИ РУСИ

Валентина Троцька – керамолог, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, член Українського керамічного товариства (*Опішне, Полтавщина*)

ТОРГІВЛЯ В ПОЛТАВІ XVIII СТОЛІТТЯ

Оксана Коваленко – керамолог, молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший викладач Кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (*Опішне, Полтавщина*)

22 ЖОВТНЯ, ЧЕТВЕР

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ (З КОЛЕКЦІЇ ДОНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Віра Мирошниченко – історик, молодший науковий співробітник
Донецького обласного краєзнавчого музею (Донецьк)

З ІСТОРІЇ ОПІШНЕНСЬКОГО ЯРМАРКУВАННЯ

Олена Щербань – керамолог, старший науковий співробітник
Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського
гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу керамології
новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України, лауреат Премії імені Василя Скуратівського
(Опішне, Полтавщина)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ПРО ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Лариса Гавриш – філолог, провідний архівіст Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України
(Опішне, Полтавщина)

РЕАЛІЗАЦІЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ МАКАРОВО-ЯРІВСЬКИХ ГОНЧАРІВ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Людмила Овчаренко – керамолог, директор Державної спеціалізованої
художньої школи-інтернату I–III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному»;
молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
член Українського керамічного товариства (Опішне, Полтавщина)

ЗБУТ ЦЕГЛИ ОПІШНЕНСЬКИМИ ГОНЧАРЯМИ-ЦЕГЕЛЬНИКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Богдан Пошивайло – історик, молодший науковий співробітник
Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному (Опішне, Полтавщина)

**ЗБУТ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ ОПІШНЯНСЬКИМ ЗАВОДОМ
«ХУДОЖНІЙ КЕРАМІК» УПРОДОВЖ 60-х – 70-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Тетяна Зіненко – історик, старший викладач Кафедри культурології Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка, член Українського керамічного товариства (*Опішне, Полтавщина*)

**ВИГОТОВЛЕННЯ Й ЗБУТ ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В КОЛГОСПІ
«ХІ-РІЧЧЯ КНС» (ІМЕНІ ЖДАНОВА) МАЛОБУДИЩАНСЬКОЇ
СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ВПРОДОВЖ 1930-х – 1950-х РОКІВ**

Віктор Міщанин – керамолог, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, член Українського керамічного товариства, кандидат історичних наук, лауреат Премії імені Володимира Малика (*Опішне, Полтавщина*)

**ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОРТУВАННЯ Й ЗБУТУ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ
КОСІВСЬКИМИ ГОНЧАРЯМИ В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ
(НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ВОЛОЩУКІВ)**

Олександра Кушнір – художник-кераміст, старший викладач Відділу художньої кераміки Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв (*Косів, Івано-Франківщина*)

**ЗБУТ ВИРОБІВ ГОНЧАРІВ КАНЕВА
ВПРОДОВЖ 1940-х – 1960-х РОКІВ**

Анатолій Щербань – керамолог, завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (*Опішне, Полтавщина*)

**ПРОДАЖ І ВИКОРИСТАННЯ В ПОБУТІ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ
У С. ХИТЦІ ГАДЯЦЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Анатолій Гейко – молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук (*Опішне, Полтавщина*)

23 ЖОВТНЯ, П'ЯТНИЦЯ

РОЛЬ І МІСЦЕ КЕРАМІКИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ АРТ-РИНКУ: ЧОМУ НЕМОЖЛИВА ГАРМОНІЯ?

Тетяна Зіненко – історик, старший викладач Кафедри культурології Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка, член Українського керамічного товариства (*Опішне, Полтавщина*)

ПРОДАЖ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ У ЧЕРНІГІВЩИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Ірина Штанкіна – керамолог, заступник з навчальної роботи декана Чернігівського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, кандидат мистецтвознавства (*Чернігів*)

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЛИНЯНОЇ ІГРАШКИ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Людмила Герус – мистецтвознавець, завідувач Відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, кандидат мистецтвознавства (*Львів*)

РОЛЬ СОРОЧИНСЬКОГО ЯРМАРКУ В ЗБУТОВІ ОПІШНЕНСЬКОЇ КЕРАМІКИ XVIII–XX СТОЛІТЬ

Анна Скоряк – студентка історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (*Полтава*)

СУЧАСНИЙ КОСІВСЬКИЙ ГЛИНЯНИЙ СУВЕНІР

Віталій Кушнір – художник-кераміст, завідувач лабораторії Відділу художньої кераміки Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв (*Косів, Івано-Франківщина*)

КОСІВСЬКА КЕРАМІКА В СУЧАСНОМУ ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ

Олександра Кушнір – художник-кераміст, старший викладач Відділу художньої кераміки Косівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв (*Косів, Івано-Франківщина*)

ЗБУТ СУЧАСНОЇ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Наталія Визір – філолог, старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне, Полтавщина*)

З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ В ОПІШНОМУ І МІЖНАРОДНОГО МИСТЕЦЬКОГО ФЕСТИВАЛЮ-ЯРМАРКУ «ГОНЧАРНИЙ ВСЕСВІТ В УКРАЇНІ – 2009»

Олена Щербань – керамолог, старший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, лауреат Премії імені Василя Скуратівського (*Опішне, Полтавщина*)

ЗЕМСЬКІ СТУДІЇ ГОНЧАРНОГО ПРОМИСЛУ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Олег Белько – керамолог, завідувач Відділу автоматизації та механізації внутрішньобібліотечних процесів Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Котляревського, викладач історії й географії Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка (*Полтава*)

ТЕМАТИЧНА ВАЗА ДЛЯ ГРОМАДСЬКОГО ІНТЕР'ЄРУ – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ФАРФОРУ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (ОГЛЯД ЕКСПОНАТІВ МЕТОДИЧНОГО МУЗЕЮ ОДЕСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО УЧИЛИЩА)

Олена Жернова – художник-кераміст, викладач Одеського художнього училища (*Одеса*)

ФОТОЛІТОПИС ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

(стор. 30-39)

Робочі миттєвості Всеукраїнського керамологічного семінару «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи» під час пленарного й робочих засідань. Опішне. 21–23.10.2009. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

1

2

3

1. Олесь Пошивайло, Лариса Гавриш
2. Вітальне слово від генерального директора
Національного музею-заповідника українського гончарства Людмили Дяченко
3. Костянтин Рахно

4 5

6 7

8

4. Ірина Штанкіна
5. Віталій Кушнір
6. Анна Матвієнко
7. Олександра Кушнір
8. Віра Мирошніченко

9 10

11 12

13

- 9. Доповідь Світлани Пошивайло
- 10. Валерій Манько
- 11. Анатолій Щербань
- 12. Олена Жернова
- 13. Доповідь Ганни-Оксани Липи

14

15

16 17

18

- 14. Доповідь Валентини Троцької
- 15. Людмила Пошивайло
- 16. Доповідь Оксани Коваленко
- 17. Агнія Колупаєва
- 18. Геннадій Васильєв

19

20

21

22

23

19. Віталій Ханко
20. Анатолій Щербань та Олена Клименко
розглядають керамологічну знахідку
21. Віктор Міщанин
22. Олесь Пошивайло, Юрко Пошивайло
23. Наталя Визір

24

25

26

27

28

24. Людмила Герус
25. Доповідь Тетяни Зіненко
26. Олена Клименко
27. Анна Лисик
28. Ігор Ковалевич

29 30

31 32

33

29. Доповідь Остапа Ханка
30. Олесь Пошивайло
31. Доповідь Анатолія Гейка
32. Доповідь Лариси Гавриш
33. Ольга Школьна

34 35

36

- 34. Людмила Метка
- 35. Доповідь Віри Мирошниченко
- 36. Людмила Овчаренко
- 37. Доповідь Богдана Пошивайла

37

38. Учасники й гості Всеукраїнського керамологічного семінару

«Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи»:

(зліва направо, перший ряд) Валентина Кульбака, Олена Клименко, Ігор Ковалевич, Дмитро Кравченко, Світлана Пошивайло, Ігор Береза, Ірина Штанкіна, Агнія Колупаєва, Геннадій Васильєв, Максим Васильєв, Олена Козак, Надія Козак, Галина Яковенко, Наталя Визір, Олесь Пошивайло, Людмила Пошивайло, Лариса Гавриш, Сергій Козак, Марко Галенко, Володимир Онищенко, Ганна-Оксана Липа, Тетяна Зіненко, Інна Прокопенко, Оксана Канівець;
(другий ряд) Олена Жернова, Анна Матвієнко, Людмила Герус, Ольга Школьна, Остап Ханко, Анатолій Щербань, Олена Щербань, Віталій Кушнір, Олександра Кушнір, Юлія Насонова, Наталя Яценко, Галина Панасюк, Людмила Дяченко, Оксана Андрущенко, Віктор Міщанин, Світлана Пошивайло, Наталя Стеблівська, Анатолій Гейко, Людмила Метка, Валентина Троцька, Людмила Гусар, Валентина Сакун, Юрко Пошивайло

39

(стор. 40-43)

Учасники Всеукраїнського керамологічного семінару «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи» під час церемонії офіційного оголошення й нагородження переможців III Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні „KeGoKe-2009” (за публікаціями 2006 року)

39. (Зліва направо, перший ряд) Костянтин Рахно, Лариса Гавриш, Людмила Герус, Оксана Коваленко, Наталя Визір, Остап Ханко, Віталій Ханко;
(другий ряд) Анна Матвієнко, Олена Щербань, Богдан Щербань, Віталій Кушнір, Олександра Кушнір, Агнія Колупаєва, Геннадій Васильєв, Олена Жернова;
(третій ряд) Олена Клименко, Світлана Пошивайло, Людмила Гусар, Ганна-Оксана Липа, Тетяна Солов'ян, Світлана Пругло, ?, Віра Мирошниченко, Ірина Штанкіна, Юрій Герасименко

40. Куратор «KeGoKe» Людмила Метка

40

41 42

43

44 45

41. Олесь Пошивайло,
Олена Клименко
42. Олесь Пошивайло
43. Ірина Шрамко
44. Віктор Міщанин
45. Анатолій Гейко

46. Валерій Манько, Олесь Пошивайло

47. Людмила Метка, Остап Ханко,
Олесь Пошивайло

48. Анатолій Щербань,
Олесь Пошивайло

46

47

48

49

50

51

52

49. Костянтин Рахно, Олесь Пошивайло
50. Людмила Омеляненко, Лариса Коваленко
51. Людмила Герус
52. Олег Белько, Людмила Метка

53

(стор. 44-47)

Мешканці Опішного та учасники Всеукраїнського керамологічного семінару
«Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи»
під час церемонії офіційного відкриття магазину «Опішнянська кераміка»:

53. (Зліва направо, перший ряд) Микола Пошивайло, Михайло Китриш, Василь Омеляненко,
Олесь Пошивайло, Наталя Варвинська, Микола Варвинський, Олег Кужим;
(другий ряд) Олександр Шкурпела,
Дмитро Громовий, Іван Лобойченко,
Олена Коваленко, Любов Громова, ?,
Михайло Острянин, Валентина
Давиденко, Світлана Шкурпела,
Євгенія Панасюк.

54

54. Наталя та Микола Варвинські

55

56

57

55. (Зліва направо, перший ряд)

Микола Пошивайло,
Михайло Китриш,
Василь Омеляненко;
(другий ряд)

Олександр Шкурпела,
Дмитро Громовий

56. (Зліва направо) Петро Ворона,

Наталя Варвинська,
Микола Варвинський

57. (Зліва направо)

Олесь Пошивайло, Віктор Фурман

58

59 60

61

58. (Зліва направо)

Петро Ворона, Ганна-Оксана Липа,
Олег Кужим, Наталя Варвинська

59. Лариса Антонова

60. Василь Омеляненко, Іван Лобойченко,
Олесь Пошивайло, Людмила Герус,
Любов Громова

61. Геннадій Васильєв, Петро Ворона

62

63

62. Урочисте розрізання стрічки:

Петро Ворона, Олесь Пошивайло, Олена Клименко, Василь Омеляненко

63. Опішненська кераміка на прилавках нового магазину

(стор. 48-57)

Церемонія урочистого оголошення результатів та нагородження переможців
Національної виставки-конкурсу «КерамПІК у Опішному!»

64

65

64. Квартет Полтавської обласної філармонії

65. Члени журі: Олена Клименко, Ольга Школьна, Агнія Колупаєва, Людмила Герус,
Михайло Китриш, Василь Омеляненко

66. Агнія Колупаєва
67. Максим Васильєв,
Олесь Пошивайло
68. Олесь Пошивайло,
Дмитро Громовий

66

67

68

69

70

71

72

69. Максим Васильєв, Олесь Пошивайло

70. Олесь Пошивайло, Сергій Козак

71. Сергій Денисенко

72. Мирослава Росул

73

74

75

76

73. Олена Жернова, Оесь Пошивайло
74. Оесь Пошивайло, Дмитро Шинкаренко
75. Олександра Кушнір
76. Віталій Кушнір

77
78
79

- 77. Олесь Пошивайло,
Ніна Дубинка
- 78. Надія Козак
- 79. Світлана Конюшенко,
Олесь Пошивайло,
Михайло Острянин
- 80. Олена Козак
- 81. Іван Новобранець

80 81

82

83

84

85

86

82. Микола Варвинський
83. Олена Мороховець
84. Ігор Ковалевич
85. Володимир Онищенко
86. Микола Пошивайло

87

88

89

90

87. (Зліва направо) Олесь Пошивайло,
Світлана Конюшенко,
Василь Омелянєнко, Марина Піщала,
Ігор Береза

88. Лариса Антонова

89. Анна Лисик, Ольга Школьна,
Олесь Пошивайло

90. Ганна-Оксана Липа

91

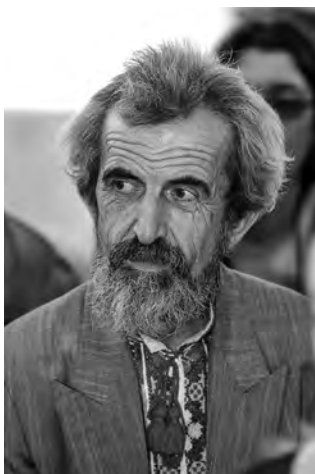
92

- 91. Ганна Семенко,
Людмила Дяченко
- 92. Віктор Фурман
- 93. Володимир Шаповалов
- 94. Марко Галенко

93

94

95. Учасники, члени журі та організатори Національної виставки-конкурсу «КерамПІК у Опішному!» на церемонії нагородження переможців:

(зліва направо, сидять) Анна Лисик, Геннадій Васильєв, Ганна-Оксана Липа, Лариса Антонова, Олесь Пошивайло, Ганна Семенко, Олена Козак, Василь Омеляненко, Григорій Гринь, Галина Яковенко, Ніна Дубинка;

(стоять) Ігор Береза, Агнія Колупаєва, Людмила Герус, Олена Клименко, Максим Васильєв, Сергій Денисенко, Ігор Ковалевич, Мирослава Росул, В'ячеслав Вінковський, Олена Жернова, Марко Галенко, Володимир Онищенко, Ольга Школьна, Микола Варвинський, Надія Козак, Олександр Шкурпела, Любов Громова, Дмитро Громовий, Юрко Пошивайло, Сергій Козак

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

УДК 39:738

© Романа Мотиль, 2020

Науковий співробітник Відділу народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України*,
кандидат мистецтвознавства.
romana_motyl@ukr.net (Львів, Україна)

ІНТЕГРАЦІЯ ТРАДИЦІЙ НАРОДНОЇ КЕРАМІКИ В РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Початок III тисячоліття знаменувався зникненням більшості гончарних осередків, руйнацією гончарної промисловості, нівелюванням традицій гончаротворення, що позначилося на художній цінності виробів, спричинило появу кітчевої продукції. Порушено проблему побутування гончарних виробів в умовах сьогодення. Відзначено відсутність державної політики щодо підтримки гончарства, що стає на заваді відродженню традицій створення високохудожньої кераміки

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, народні традиції, гончарні вироби, попит, художній рівень

Укrajнська кераміка завжди, у всі часи, була своєрідним етнічним символом та визначником розвитку суспільства. Тому виготовлення й побутування вітчизняних глиняних виробів в умовах сьогодення – це важлива проблема з низкою питань, що потребують нагального осмислення й вирішення.

У період незалежності України інтерес до народних традицій поширився не лише серед когорти творчих працівників, педагогів вищих і середніх навчальних закладів та поціновувачів національної культури, а й серед фахівців різних галузей науки. Слід зазначити, що за останні десятиліття найбільшу кількість дисертаційних праць захищено саме на керамологічну тематику.

Однак на початку III тисячоліття доводиться констатувати той факт, що кераміка, цей найдавніший і один з найпоширеніших видів мистецтва, ледь жевріє, та й то лише завдяки ентузіазму окремих талановитих майстрів і сподвижників: «3 понад 700 гончарних осередків, що функціонували на початку XX століття, нині, на початку XXI століття, маємо в Україні не більше 50 діючих, тобто таких, у яких працюють 3 або більше гончарів» [1, с. 3]. Окрім того, упродовж останніх 10-15 років зруйновані й пограбовані

* Посади авторів щорічника відповідають часу надходження статей до редакції

майже всі донедавна діючі не лише дрібні, але й крупні підприємства народних художніх промислів і гончарної промисловості України: Васильківський майоліковий завод, Маньківський майоліковий завод, Опішненські заводи «Художній керамік» і «Керамік», Косівський художньо-виробничий комбінат, Хустський та Виноградівський керамічні заводи, Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика. І це далеко не повний список.

Подібну ситуацію спостерігаємо і в галузі ткацтва, вишивки тощо. А всі ці підприємства випускали продукцію високого рівня, що користувалася попитом не лише в Україні, а й поза її межами. Велика кількість мистців колишніх творчих майстерень тепер позбавлена можливості створювати й упроваджувати у виробництво вироби, у яких простежуються національні риси й традиції. Переважна більшість цих творчих працівників і фахових спеціалістів не просто втратили роботу – вони «дискваліфікувалися», розчинилися у загальній масі безробітних. Унаслідок бездарної й злочинної діяльності низки чиновників втрачено безцінні творчі й виробничі здобутки. Натомість ринок України заповнила імпортна гончарна продукція сумнівної якості. У період економічної кризи ми стимулюємо економіку інших держав, у той час, як наші висококваліфіковані спеціалісти змушені шукати роботу за кордоном. Так, у пошуках заробітку в далекій Італії безслідно зник найталановитіший і найперспективніший представник молодшого покоління династії гаварецьких гончарів Бакусевичів – Богдан Бакусевич.

А чого лишень вартує ліквідація Львівської кераміко-скульптурної фабрики?! Гончарну продукцію там почали виготовляти ще в 1950-х роках. Спочатку це було невелике виробництво, продукцію якого випалювали в дров'яних печах. Згодом воно розширилося й модернізувалося. Художники творчої майстерні, такі як Зіновій Флінта, Марія Савка-Качмар, Григорій Кічула, Ярослав Шеремета, Зіновій та Ігор Берези, Галина Ошуркевич, Роман Мартинюк, Ольга Безпалків, Уляна Ярошевич, Ганна-Оксана Липа та багато інших, стали ядром не лише львівської – української кераміки. Їхні вироби популяризували й гідно представляли вітчизняне декоративно-ужиткове мистецтво на міжнародних виставках у цілому світі. Нині фабрика повністю знівельована, виробництво призупинено, а ласий шматок її території здають в оренду частинами. Рейдерська атака довела фабрику до банкрутства. Територію, де колись стояв керамічний гігант, розпродують. Ширяться чутки, що на місці гончарного центру Львова планують побудувати черговий готель. А що ж, місце напрочуд мальовниче, зовсім поруч Музей народної архітектури й побуту, парк Знесіння...

Звичайно, в нинішніх умовах мистці працювати не можуть. Зараз територія фабрики нагадує сміттєзвалище колишньої величі. Керамісти хочуть, щоб підприємство реорганізували, і вже зробили перший крок – власним коштом

придбали електричну міні-піч. Адже гончарні твори, на відміну від графіки чи малярства, вдома не створюють, а тому існування творчої майстерні – запорука життя львівської кераміки.

На превеликий жаль, така невітшна доля у всіх творчо-виробничих підприємств України. Національне надбання культури нищать заради особистої наживи декількох осіб.

Величезна заслуга в продовженні життя мистецьких надбань попередніх поколінь у тому, що народні традиції не канули в небуття і не піддалися експансії іноземних культур та впливів, належить плеяді викладачів та випускників середніх та вищих мистецьких закладів. Так, наприклад, у Львові однією з найдавніших фахових шкіл кераміки є Львівський коледж декоративного й ужиткового мистецтва імені Івана Труша (раніше – Львівське училище прикладного мистецтва імені Івана Труша, створене на базі художньо-промислової школи). У різні роки традиції народної кераміки там плекали й підтримували такі педагоги, як Тарас Драган, Петро Маркович, Тарас Левків.

Питанню інспірації народних традицій у сучасній творчій практиці приділяють увагу викладачі Львівського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва (нині – Львівська національна академія мистецтв). Перший випуск керамістів було здійснено 1953 року [2, с.1]. Серед відомих мистців і педагогів кафедри художньої кераміки – Юрій Лащук, Михайло Гладкий, Зіновій Флінта, Ярослав Захарчишин, Андрій Бокотей, Василь Гудак, Іван Франк, Тарас Янко, Анатолій Каліш, Володимир Панасюк, Орест Голубець, Ростислав Шмагало, Степан Андрусів та інші.

1959 року було відкрито Відділ кераміки в Косівському технікумі художніх промислів (з 2000 року – Косівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва), де любов до традиційного гончарства у студентів виховують викладачі Олег Слободян, Василь Дутка, Василь Перегінець; в Ужгородському державному художньому училищі імені Адальберта Ерделі (з 2003 року – Закарпатський художній інститут) народних традицій навчають Ольга Лукач, Мирослава Росул, Наталя Попова.

Усвідомленню й трансформації традицій народної кераміки велику увагу приділяли й викладачі Київського республіканського художньо-промислового училища (з 1999 року – Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука).

Одним із найдавніших гончарних закладів України і яскравим прикладом розвитку художніх традицій гончарства була Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя, відкрита 1896 року (нині – Миргородський державний керамічний технікум імені Миколи Гоголя).

Велику справу в інтеграції традицій народного мистецтва через художньо-освітню практику роблять педагоги Колегіуму мистецтв у Опішному

– унікального навчального закладу, де обдаровані діти, разом із середньою освітою, опановують ази гончарства. Там підростає покоління навчають заслужені майстри народної творчості.

Народні традиції – це жива субстанція культури українського народу, його історична пам'ять, *«минуле у сучасному»*. Тому у всіх освітніх закладах важливо відвести належну роль вихованню підростаючого покоління на етномистецьких традиціях. Адже традиції – це живий ланцюг, що єднає минуле і майбутнє, це зв'язок поколінь. Це аж ніяк не анахронізм, щось стале чи застигле. Традиційне мистецтво живить нове й органічно входить у контекст епохи. Це невичерпне джерело для мистців, дизайнерів, майстрів.

На давніх традиціях українського гончарства базується творчість багатьох сучасних майстрів і професійних керамістів. Це Надія Козак, Володимир Онищенко (Київ), Тетяна Павлишин, Ольга Винниченко (Львів), Сергій Радько (Опішне), Петро Мось (Харків), Оксана Смеречинська, Дмитро Каганюк, Ліда та Андрій Уляницькі (Червоноград), Валерій Ленартович (Луцьк), Олександр Ковальов (Валки) та інші.

Нині, незважаючи на здобуття Україною державної незалежності, у цей складний і суперечливий з історичного та мистецького погляду період, відсутня цілеспрямована науково обґрунтована державна програма з підтримки і сприяння розвитку вітчизняного мистецтва й виробництва. Це, у свою чергу, спричинило байдужість і пасивність потенційних інвесторів та маркетологів. За зростання попиту на твори народного мистецтва, у нас бракує якісних виробів високого художнього рівня. Пересічним покупцям пропонують здебільшого дешевий ширвжиток із сумнівною мистецькою цінністю. Такими безликими підробками під народне мистецтво заповнені прилавки більшості стихійних базарів та сувенірних крамниць. Через недостатню кількість або відсутність справжніх мистецьких гончарних виробів покупці змушені купувати так звані сувеніри, які є дуже далекими від автентичних творів того чи іншого осередку чи регіону. Дещо вищим художнім рівнем відзначаються хіба що твори, які продаються у художніх салонах та експонуються на виставках декоративного мистецтва. Можливо, не зайвим було б відновити діяльність художніх рад, які проводили відбір мистецьких витворів і припинили своє існування в 1990-х роках.

Сучасний стан інтеграції народних традицій засвідчує, що в Україні існує чимало талановитих майстрів і професійних керамістів, здатних створювати вироби високого мистецького рівня. За належної підтримки держави й покращення економічної ситуації вони здатні відродити українську кераміку в нових сучасних формах, зберігаючи найкращі надбання попередніх поколінь.

1. Пошивайло Олесь. Гончарство як індикатор етносу спільних пріоритетів // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3-14.
2. Голубець О. Львівська академія мистецтв. Кераміка. – Львів, 2003. – 22 с.

© Romana Motyl, 2020

THE INTEGRATION OF THE TRADITIONS OF FOLK CERAMICS INTO THE REALITIES OF THE PRESENT

The beginning of the third millennium was marked by the disappearance of most pottery centers, the destruction of the pottery industry, the leveling of pottery traditions, which affected the artistic value of products, led to the emergence of kitsch products. The problem of the existence of pottery in today's conditions is raised. There is a lack of state policy considering support of pottery craft, which hinders the revival of traditions of creating highly artistic ceramics

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, folk traditions, pottery, demand, artistic level*

УДК 658.8:738]:7.011

© Стефанія Гвоздевич, 2020

Молодший науковий співробітник Відділу етнології сучасності
Інституту народознавства НАН України,
член Наукового товариства імені Тараса Шевченка.
stefah@bigmir.net (Львів, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНИХ СМАКІВ СУСПІЛЬСТВА – ПІДВИЩЕННЯ ПОПИТУ НА ТВОРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА

Названо причини зниження попиту на різні види продукції традиційних народних промислів. Наголошено, що виховання естетичних смаків споживача – один зі шляхів виходу із ситуації, що склалася

[Одержано 24 вересня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, художній промисел, виховання споживача, українське декоративно-ужиткове мистецтво

Впродовж останніх десятиріч спостерігається різке зменшення попиту на різні види продукції народних художніх промислів, традиційних для України ще у ХХ столітті, зокрема ткацтва, килимарства, вишивання, гончарства, гутництва, деревообробки та інших.

Такий стан справ пояснюється трьома взаємопов'язаними причинами: по-перше, занепадом підприємств художньо-промислової галузі; по-друге, низьким естетичним смаком, нерозвинутим художньо-мистецьким сприйняттям, зрештою – відсутністю патріотичного мислення й усвідомлення характерного на початку ХХ століття гасла: «Свій до свого – по своє!» – як необхідної умови підтримки національного виробника.

Виховання відповідного споживача мистецьких творів декоративно-ужиткового мистецтва – справа довготривала, копітка й недешева, але вкрай необхідна, якщо це усвідомлять ті, від кого це залежить за службовими обов'язками, і робитимуть відповідні кроки для піднесення рівня й обсягів виробництва хоча б тих видів промислів і оживлення мистецьких осередків, де ще жевріє вогник народного таланту і є майстри, які можуть передати свої знання молоді.

Кілька слів про історію творення високого й активного споживачького попиту на вироби різних видів декоративно-ужиткового мистецтва у Львові

ще із середини XIX століття. Сучасний Музей етнографії та художнього промислу знають не лише в нашій країні, але й поза її межами. А починався він ще 1874 року як Міський промисловий музей, у Статуті якого було записано: *«Для популяризації та підвищення мистецького і ремісничого рівня виробів місцевих майстрів»*. Для нового закладу за кошти магістрату й ремісників спорудили окреме приміщення в самому центрі міста, на різноманітних закордонних виставках неодноразово здійснювали закупівлю найкращих виробів. Це не було марнотратством чи викиданням грошей для власного задоволення, а задля *«виховання»* в майстрів відповідного рівня самореалізації, а в споживачів – попиту на високохудожні, промислово досконалі меблі, гобелени, порцеляну, годинники тощо. 1873 року було створено Літературне товариство імені Тараса Шевченка, яке згодом теж збирало колекції пам'яток народної культури українців, що дало можливість 1895 року відкрити першу експозицію Етнографічного музею. Ці два музеї існували як окремі заклади до 1951 року. Коли створювали музей Леніна, то для нього обрали приміщення Міського промислового музею (просп. Свободи, 20): унікальні експонати викидали через вікно, а що залишилося – перенесли в будівлю Галицької ощадної каси (просп. Свободи, 15), де досі знаходиться Інститут народознавства НАН України та експозиція музею.

При Міському промислому музеї була художня школа, у якій викладали рисунок, читали лекції з історії мистецтва для різних вікових та освітніх груп слухачів. Це була своєрідна культурно-просвітницька робота серед населення щодо піднесення художньо-естетичного сприйняття й розуміння мистецьких явищ. Про це досить багато писали Ростислав Шмагало, Олесь Нога.

У Галичині на зламі XIX–XX століть – у перші десятиріччя XX століття активно проводили різноманітні художньо-промислові виставки (Львів, Тернопіль, Станіславів, Коломия, Стрий та інші міста).

Одне з головних завдань цих заходів – піднести професійно-виробничий рівень майстрів та поживати попит споживачів на вироби декоративно-ужиткового мистецтва, а також зберегти й поширити серед широких народних верств кращі зразки народної культури, різні предмети щоденного попиту. У міжвоєнний час у таких містах, як Стрий, Перемишль, Самбір та інших, організовували спеціалізовані історико-краєзнавчі товариства, які утворювали регіональні музеї, у яких зосереджували історичні, етнографічні, археологічні та художні збірки. У східних регіонах України процес формування історичного краєзнавства відбувався на зламі XIX–XX століть. (Про це багато написали, зокрема Ганна Скрипник).

З-поміж популяризаторів народного мистецтва на початку XX століття вирізнялася художниця Олена Кульчицька. Разом із сестрою Ольгою вона розробляла зразки килимів, меблів, одягу, а також змальовувала унікальні пам'ятки будівництва – церкви Карпат і Прикарпаття, ансамблі народного

вбрання, цінні аксесуари й обрядові речі, такі як весільні вінки чи капелюхи, оздоблені герданами (варто переглянути спецвипуск *«Народознавчі Зошити»* [1], який висвітлює різні аспекти життя й творчості видатної українки). Вона ж була неперевершеним ілюстратором, зокрема *«Української демонології»* Володимира Гнатюка чи народних звичаїв (весілля, Купала тощо). Саме Олена Кульчицька багато робила для того, щоб піднести народне мистецтво на п'єдестал йому належний, щоб могло змагатися з модою на закордонне й фабричне, що спостерігаємо й нині.

У післявоєнні десятиліття загальний занепад змушував соцкерівництво вдаватися до відбудови господарства, тож було не до мистецтва, але з 1960-х років *«партія й уряд»* почали дбати про народ та його естетично-ідейний рівень. До цієї праці активно залучалися наукові працівники музеїв. Зокрема, майже щомісяця в Музеї етнографії та художнього промислу організовували виїзні виставки творів народного мистецтва, які супроводжували 2-3 науковці з відповідними доповідями під гаслом: *«Кращі надбання народного мистецтва – у побут трудящих!»*. Такі заходи здійснювали здебільшого в містах і райцентрах Львівщини.

На виставку, яка тривала тиждень, запрошували робітників, селян, співробітників усіх закладів культури району. Очевидно, що після прослуховування доповіді, їх зобов'язували працювати на місцях, а в державні магазини завозили продукцію підприємств *«Худпрому»* (ткані вироби, твори з глини, дерева, гутне скло тощо). Так працювали ідеологи компартії, розуміючи, що середовище формує громадянина. З настанням незалежності України проголосили, що ідеології не потрібно, адже сповідувати хоча б якісь принципи національно-культурного будівництва та розвитку народного художнього промислу в країні, де в паспорті громадян немає рядка *«національність»* і де у владі більшість – представники не корінного народу, а нацменшин, нікому.

У роки незалежності войовничо викорінюється той невеликий залишок традиційної культури, який *«переживотів»* у радянській шароварщині: із крамниць, ринків, із домівок та, що найтривожніше, – із самого мислення.

Не кожен має змогу й час поїхати на щорічний ярмарок у Сорочинцях, Косові чи Опішному, але багато хто бажає мати гарну макітру чи миску для куті. Уже мовчимо про таке забуте явище української культури, як крелевецькі рушники чи глинянські й косівські килими; сюди ж долучимо й гутне скло Львівської експериментальної кераміко-скульптурної фабрики – усе знищено й розтягнуто. Натомість гендлярі завозять із Китаю, Таїланду, Малайзії, Німеччини, Туреччини штамповку під бондарні вироби, кераміку усіх форм і видів, вишивку, кухонне начиння. Наслідок – нівеляція української побутової та духовної культури, естетично несформоване молоде покоління, позбавлене смаку й гордості за свій край і предків, котрі віками дбали про збереження традицій у декоративно-ужитковому мистецтві.

Неповторність різноманітних закутків України витворювала гармонійне сприйняття навколишнього світу й високохудожню творчість народу. Ще й тепер варто зайти в сільську хату (де ще не зробили «євроремонт»), де висять килими, рушники, стоять дерев'яні меблі народних самоуків-деревообробників, де ще користуються (дедалі рідше) глиняними горщиками чи глечиками для молока; дерев'яними бочками (дедалі частіше – пластмасовими) – і вмиль тає тепло й затишно. Однак така ідилія зустрічається нечасто. Купити твори народного мистецтва чи звичайну глиняну миску ніде. У Львові – ні «Українського сувеніру», куди звозили вироби звідусіль, ні старого «Художника», де продавали твори здебільшого місцеві народні умільці та високохудожні твори академічних мистців. Про «Український сувенір» уже й забули, а «Художник», перейшовши в нове приміщення і втративши і майстрів, і клієнтів, поступився місцем лавочці побутової хімії (при тому, що знаходиться він навпроти елітного готелю – окраси міста).

Попри байдужість, ба, й шкідництво, державних чиновників від господарства та культури, художньо-мистецька еліта (вкрай безлика етнічно) повинна подбати й зрушити з мертвої точки існуючий стан справ у художньо-естетичному вихованні народу України, послужити чому і має цей семінар. А у різних куточках України, мабуть, на зло лихим і несприятливим умовам у незалежницький період, ще є жертівні люди і є база для відродження поваги й сприйняття такого явища, як «УКРАЇНСЬКЕ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО».

-
1. *Народознавчі зошити*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2001. – Ч. 1 (37). – 192 с.

© Stefaniya Hvozdevych, 2020

**THE FORMING OF THE AESTHETICAL TASTES OF THE SOCIETY –
THE RISING OF THE DEMAND FOR WORKS OF MODERN UKRAINIAN DECORATIVE
AND APPLIED ARTS**

The reasons for the decline in demand for various products of traditional crafts are named in the article. It is emphasized that the education of aesthetic tastes of the consumer is one of the ways out of the current situation

[Received September 24, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, arts and crafts, consumer education, Ukrainian decorative and applied arts*

УДК 658.8:738

© Олена Клименко, 2020

Науковий співробітник Відділу декоративного мистецтва
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені Максима Рильського НАН України,
член Національної спілки художників України,
кандидат мистецтвознавства.
o.klymenko54@gmail.com (Львів, Україна)

ТВОРЧИСТЬ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОНЧАРІВ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ

Відхід від традиційності, невдале застосування інновацій, негативний вплив ринку призводить до появи низьковартісних гончарних виробів, що завдає великої шкоди естетичному вихованню сучасної людини. Серед цього несмаку іноді досить важко віднайти справді мистецький твір. Порушено проблему реалізації цих виробів, адже втрата місць збуту – один із чинників занепаду й зникнення традиційного гончарства

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарство, традиційність, спадкоємність, колективність, інновації, канони, реалізація

Своєрідність українського гончарства на сучасному етапі його розвитку (як і в минулі часи) виявляється в усіх головних рисах, притаманних йому як виду народного мистецтва. Нагадаємо їх: традиційність, спадкоємність передачі майстерності, колективність (надіндивідуальність) мислення, відданість канонам тощо. Усі ці кардинальні питання теорії народного мистецтва в другій половині ХХ століття намагалися вирішити (і досить успішно вирішували) провідні мистецтвознавці, зокрема Марія Некрасова, Ірина Богуславська, Георгій Вагнер, Олександр Канцедікас, Леся Данченко, Олександр Найден, Михайло Селівачов, Тетяна Кара-Васильєва та інші вчені [див.: 11; 12; 1; 2; 3; 5; 4; 9; 14; 6]. Однак, на початку нинішнього тисячоліття з'явилася низка проблем, пов'язаних зі специфікою художньої практики сьогодення, постановка й розв'язання яких має вплинути на подальший розвиток українського народного мистецтва. Їх аналіз свідчить, що, по суті, кожна риса народного мистецтва як типу художньої творчості впродовж останніх років зазнала значних змін. Особливо яскраво ці зміни демонструє сучасне українське гончарство. З теорією тісно пов'язане й таке, на перший погляд, суто практичне питання, як реалізація сучасними гончарями своїх виробів, адже успішний розвиток гончарства, його майбутнє залежить від створення відповідних для цього умов. І якщо в суспільстві не буде потреби

у творах традиційного народного мистецтва, воно зникне остаточно (що, по суті, й відбувається нині). Водночас, якщо народне мистецтво буде замінене зразками безсмакової масової культури, боротися з ними можна лише за умови розуміння широким загалом головних положень теорії народного мистецтва, які можуть сприяти розв'язанню низки проблем художньої практики. Саме тому питання тісного взаємозв'язку теоретичних засад розвитку народного мистецтва й реалізації виробів сучасних майстрів видається вельми актуальним. Твори гончарів дають надзвичайно цікавий матеріал для роздумів.

Проблема взаємодії традицій та новацій продовжує залишатись актуальною для гончарства й позначена низкою специфічних рис, притаманних сьогоденню. Упродовж останніх десятиліть традиції стають більш динамічними, зменшується їх стійкість, а також прискорюється процес зникнення давніх традицій, які майже не доповнюються інноваціями. Найчастіше традиції просто зникають разом зі зникненням давніх гончарних осередків. Художня практика демонструє досить складну картину взаємодії традиційних та інноваційних елементів у сучасному гончарстві й дозволяє вести мову про кілька варіантів розвитку традицій: 1) коли традиції розвиваються природним шляхом з органічним збагаченням новаціями; 2) коли традиції видозмінюються через активне поповнення нововведеннями (новації частіше видозмінюють, однак не руйнують локальні традиції); 3) традиції припиняють своє існування.

Проілюструємо ці положення:

І. Прикладів органічного (природного) розвитку традицій у наш час обмаль. Чи не єдиним осередком (окрім загальновідомих Косова й Опішного), де на початку нинішнього століття існує промисел і де гончарюють кілька десятків осіб [8], залишається Олешня Чернігівської області. Олешнянські майстри виробляють традиційний простий посуд з червоним черепком. На жаль, виготовлення димленого посуду тут, по суті, припинилося: 2007 року його ще робив один із найстарших олешнянських гончарів Іван Бібік (1925 р. н.) [15]. У межах традиції власного осередку працює також родина Кахнікевичів з Коломиї Івано-Франківської області [18]. Зокрема, наймолодший її представник Сергій Никорович (1974 р. н.) створює миски, стилістично близькі до коломиїських зразків кінця XIX – початку XX століття. Нині майстер навчається на заочному відділенні Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука й усіляко намагається у своїй творчості не відходити від традицій Коломиї, планує налагодити навчання дітей*. Успішно гончарює також потомственный майстер Олександр Червонюк (1967 р. н.) із села Громи Черкаської області. І технологія, й асортимент, і форми,

* З особистої розмови з Сергієм Никоровичем під час читання курсу лекцій «Історія мистецтва» за фахом «художня кераміка» в Київському державному інституті декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука (листопад 2009)

Мал. 1

Міні-виставка гончарних творів Олени Мороховець та Ірини Мирко, що проходила в рамках І Тижня Національного Гончарного Здвиження в Опішному «Здвиг-2009». Опішне, Полтавщина. 04.07.2009. Фото Олени Клименко. Приватна колекція Олени Клименко

й декор його виробів – традиційні. Він створює макітри, друшляки, «гладушчики», «горнята-близнята», «вазонки для квітів», «баньки» тощо. Теракотові макітри оздоблює мальовкою білим та червоно-вохристим ангобами, нанесеними на смугастий біло-вохристий черепок. Майстер зберігає давній місцевий технологічний прийом – під час вимішування формувальної маси до червоної глини додає суху, просіяну крізь сито білу глину, яка під час формування виробу на гончарному крузі утворює білі горизонтальні смуги. Частину посуду покриває поливою жовтуватого-зеленкуватого кольору. Син майстра – Олександр (1990 р. н.) – ліпить свистунці [16; 17]. На жаль, в окремих виробках Олександра Червонюка-старшого відчувається зниження культури ремесла: товстий черепок, важкуваті форми, а більшість зразків дрібної пластики його сина (окрім коників-свистунців) виконано в межах аматорського мистецтва.

II. Видозміну локальних традицій через активне поповнення інноваціями продовжують демонструвати кілька провідних осередків, які нині ще функціонують (Опішне, Косів). У них видозмінені традиції нерідко поєднуються із залишками доволі архаїчних елементів (матеріали й технологія виробництва, форми простого посуду, сюжети й манера ліплення свистунців, окремі мотиви

Мал. 2

Посуд Миколи Варвинського
на Міжнародному мистецькому фестивалі-ярмарку «Гончарний Всесвіт в Україні-2009».
Опішне, Полтавщина. 02.07.2009. Фото Олени Клименко. Приватна колекція Олени Клименко

орнаменти тощо). В Опішному успішно працюють кілька молодих майстрів. Серед них – Олександр Шкурпела, Микола Варвинський, Юрко Пошивайло, Євгенія Панасюк, Олена Мороховець, Валентина Лобойченко, Ніна Дубинка. Традиційний асортимент, характер форм і декору поєднуються в їхніх роботах з інноваційними елементами (нерідко досить новаторськими). Зокрема, Євгенія Панасюк, малюючи гончарні вироби роботи Миколи Варвинського, активно вводить яскраві кольори (жовтий, блакитний, бузковий). Микола Варвинський та Олександр Шкурпела (обидва вправні гончарі) намагаються знайти власні варіанти форм посуду. Перший виконує монументальні вази на замовлення, декоративні посудини виставкового плану (миска «*Козак Мамай*», мальовка Євгенії Панасюк, 2008; барило, мальовка Євгенії Панасюк, 2008). Другий – своєрідно осмислює традиції опішненської зооморфної пластики (скульптури «*Вівця*», «*Бик*», 2008), створює свічники (зокрема виготовив кілька великих свічників для опішненської Троїцької церкви). Вдалим видається його теракотовий посуд – горщики, глечики, тикви. Останнім часом доволі плідно гончарює Юрко Пошивайло. Його іграшковий посуд, виконаний у кращих

Мал. 3

Куманці Олександра Шкурпели в експозиції міні-виставки, що проходила в рамках І Тижня Національного Гончарного Здвиження в Опішному «Здвиг-2009». Опішне, Полтавщина. 04.07.2009. Фото Олени Клименко. Приватна колекція Олени Клименко

традиціях опішненської школи, має безпосередні аналогії з роботами дідуся та батька – Гаврила й Миколи Пошивайлів – і відзначається вдалим поєднанням конструктивних елементів, чітким силуетом, тонким черепком.

III. Найбільш показовим для сьогодення є третій варіант розвитку традицій, коли вони зникають разом із припиненням існування осередків. Прикладів безліч. Адже ми стали свідками катастрофічного занепаду гончарства як виду народного мистецтва. Більшість осередків не функціонують. Говорити про їхнє відродження – це утопія.

Колективність (надіндивідуальність) мислення також є однією з найважливіших рис традиційного народного мистецтва [див.: 11], яка на сучасному етапі майже повністю видозмінена, адже про класичний взаємозв'язок майстра із загалом промислу годі й мріяти: лише окремим майстрам вдається «не випадати» з традиції власного осередку. Що ж стосується взаємозв'язку «продавець-покупець», коли останній, як це було в давнину, купував речі, характерні саме для певного осередку чи регіону, і зміна їх форми або декору його відштовхувала, то стосунки такого плану втрачено.

Упродовж XX століття надіндивідуальність (колективність) мислення в переважній більшості гончарних осередків відходить на другий план і поступово втрачається, переважає особистісне осмислення традиції, що призводить до зникнення гончарства як виду народного мистецтва. Поодинокий майстер також може бути носієм традиції своєї школи. Це стосується осередків, де майже не відчутні зовнішні впливи (наприклад, Адамівка й Пирогівка Хмельницької області). Натомість в осередках, «відкритих» до новацій (Опішне, Косів), інноваційні моменти виявляються більш активно, й майстри схильні до більш індивідуалізованого осмислення традицій. Серед прикладів – творчість більшості сучасних косівських гончарів, які розвивають «зовнішні» ознаки традиції гуцульської кераміки (колерит, окремі мотиви й техніки декору), а фактично створюють досить слабкі з художнього погляду речі, далекі від «класичного» Косова.

Дотримання канонів, вироблених у процесі творчості кількох поколінь майстрів, також є важливою умовою розвитку гончарства як виду народного мистецтва. Як слушно відзначала Марія Некрасова, «в канонах художественной

Мал. 4

Михайло Китриш з власними виробами.

Великі Сорочинці, Полтавщина. 2007. Фото Олени Клименко. Приватна колекція Олени Клименко

системы утверждается профессионализм школ. В них опора творчеству, основа мастерства, но они не цепи для художественной фантазии» [11, с. 29]. Водночас варіативний підхід до усталених образів, форм, елементів декору тощо обумовлює (точніше, має обумовлювати) особистісне осмислення майстром традицій власного осередку.

Приклади неухильного дотримання канонів – творчість таких майстринь опішненської іграшки, як Ганни Грипич та Віри Важничої; варіативності в межах канонів – свистунці Василя та Петра Омеляненків; творчого особистісного осмислення традиції – дрібна пластика Ганни Діденко й більшість творів Василя Омеляненка, Михайла Китриша та Миколи Пошивайла. У роботах усіх названих майстрів наявна варіативність мислення, яка існує в межах традиції, але виявляється по-різному, залежно від особистісного осмислення майстром канонів, вироблених попередніми поколіннями гончарів.

Таким чином, на початку III тисячоліття в українському гончарстві бачимо низку нових рис: посилення інновацій, індивідуального начала, варіативності, власного осмислення традиції, зменшення уваги до канонів тощо. Всі ці риси разом зі зникненням давніх гончарних осередків загрожують поширенням аматорських, нерідко антихудожніх виробів, які не лише межують із кітчем, а й навіть репрезентують його. Про це трохи детальніше.

Під дією зовнішніх обставин (запити ринку, поради так званих «фахівців», особливості характеру народного майстра тощо) з'являються новації, які нерідко руйнують або, у кращому випадку, видозмінюють традицію й спонукають майстра працювати індивідуально (не як особистість, а як індивідуальність [див.: 7]), що перетворює його на художника-аматора: *«Индивидуальное начало всегда окрашивает образ, усиливает его эмоциональное воздействие. Но как только творчество народного мастера обособляется [...], так оно оказывается непроницаемым для традиции, теряет свой масштаб художественного, силу мастерства. Образ в таком случае, как правило, мельчает»* [11, с.29-30]. Іноді в творчості одного майстра спостерігаємо елементи традиційного мистецтва (коли він дотримується традицій і новаторські пошуки не йдуть у розріз із художніми особливостями місцевої школи) та елементи аматорства (коли робить щось «своє», а здібностей і художнього смаку не вистачає) [10]. Тож і бачимо в доробку одного гончаря чудові горщики, глечики традиційних форм та еклектичні вази, традиційну іграшку й сюжетні композиції із порушенням пластичних законів. У кращому випадку за намагання мислити своєрідно («не як інші») з'являються речі, позначені наївністю мислення, дитячою безпосередністю. Нехай і не традиційні, але без порушень елементарного естетичного почуття.

На жаль, позитивних прикладів обмаль. Частіше намагання майстра працювати оригінально, з власних позицій, зумовлює появу речей низького ґатунку, навіть антихудожніх, шкідливих для загалу промислу, особливо, якщо

такі речі починають копіювати менш обдаровані майстри. Марія Некрасова слушно зауважила, що *«...там, где народное творчество проявляет себя вне канона, как правило, обнаруживается личная беспомощность в решении мастером индивидуальной своей задачи. На таких произведениях лежит печать самодельности»* [12, с.237].

Суттєвої шкоди сучасному гончарству завдає негативний вплив ринку, засмічений величезною кількістю низьковартісних зразків, що претендують на роль українських сувенірів, а насправді паплюжать національну гідність українців [13]. Це явище Олесь Пошивайло влучно назвав *«китчевою експансією в Україні»* [13, с.9].

Усі ці проблеми накладаються на проблеми в самому характері продажу сучасних речей. Якщо раніше свої вироби гончарі збували на базарах і ярмарках, розвозили по селах, обмінюючи на харчі, то згодом, у радянський час, усі ці форми збуту поступово скоротилися й майже зникли. Твори представників *«офіційного народного мистецтва»* закуповувало з виставок (а їх було багато) Міністерство культури УРСР, здійснювалася також реалізація робіт окремих майстрів через салони Художнього фонду Спілки художників УРСР.

Від 1980-х років усе більшої ваги набули ярмарки в Музеї народної архітектури та побуту (Київ), у 1990-х – Андріївський узвіз, різноманітні свята, Сорочинський ярмарок. Певний час гончарів активно підтримувала Національна спілка майстрів народного мистецтва України. У наш час ситуація зовсім критична. Поступово все більшої ваги набуває стихійна торгівля так званими сувенірами, які завдають величезної шкоди естетичному вихованню (перепрошуємо за банальний *«радянський»* вислів) сучасної людини. Творам народних майстрів серед цього несмаку просто немає місця.

Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років зріс попит на твори традиційного народного мистецтва (як наслідок сплеску національної свідомості), то нині на перше місце виходить низький смак, що й спонукає майстрів (переважно, це аматори або напівпрофесіонали) йому потурати й створювати речі псевдонаціональні [див.: 13].

Важко сказати, чи є вихід з такого жахливого для нашого гончарства (та й усього народного мистецтва) становища. Звичайно, зупинити зникнення народної кераміки надзвичайно складно (та й чи потрібно?). Однак підтримувати народних майстрів, які ще продовжують працювати, можливо, й необхідно: Дні гончаря, замовлення музеїв, виховання смаку пересічних громадян через пресу, інтернет, виставкову діяльність тощо. В усіх цих напрямках успішно працює Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, а Національний музей народної архітектури та побуту НАН України регулярно організовує дні ремесел, на яких серед значної кількості речей аматорського плану бачимо поодинокі зразки творів народних майстрів-гончарів, які успішно реалізують свою продукцію. Отже, ще не все втрачено остаточно!

1. Богуславская И. Я. Проблема традиций в искусстве народных художественных промыслов // *Творческие проблемы народных художественных промыслов*. – Л.: Художник РСФСР, 1981. – С. 16-43.
2. Богуславская И. Я. Творческие проблемы современного народного искусства // *Народное искусство и современная культура. Проблемы сохранения и развития традиций: Материалы Всесоюзной с международным участием научно-творческой конференции*. – М.: Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительного искусства, 1991. – С. 20-31.
3. Вагнер Г. К. О природе народного искусства // *Народное искусство и современная культура. Проблемы сохранения и развития традиций: Материалы Всесоюзной с международным участием научно-творческой конференции*. – М.: Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительного искусства, 1991. – С. 32-38.
4. Данченко Л. Новаторство і традиції // *Образотворче мистецтво*. – 1973. – № 2. – С. 27-29.
5. Канцедикас А. Народное искусство. – М.: Знание, 1975. – 56 с.
6. Кара-Васильева Т. В. Єдність колективного й індивідуального у творчості народного майстра // *Традиційне й особистісне в мистецтві: Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань*. – К.: Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», 2002. – С. 26-30.
7. Клименко О. Народний майстер як творча особистість (До проблеми індивідуального в народному мистецтві) // *Традиційне й особистісне в мистецтві: Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань*. – К.: Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», 2002. – С. 31-37.
8. Мірошниченко Олена. Сучасний стан гончарства в селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області // *Український керамологічний журнал*. – 2005. – № 1-4. – С. 177.
9. Найдено О. С. Про нове і традиційне в сучасному українському народному мистецтві. – К.: Видавництво товариства «Знання», 1977. – 23 с.
10. Некрасова М.А. К вопросу о понятии «народный мастер». О природе его творчества // *Народные мастера. Традиции, школы*. – М.: Изобразительное искусство, 1985. – Вып.1. – С.16-19.
11. Некрасова М. А. Народное искусство как проблема коллективного и индивидуального, традиции и новизны // *Проблемы народного искусства*. – М.: Изобразительное искусство, 1982. – С. 17-33.
12. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 344 с.
13. Пошивайло Олесь. Гончарство як індикатор етносуспільних пріоритетів // *Український керамологічний журнал*. – 2004. – № 4. – С. 7-14.
14. Селівачов М. Р. Декоративно-прикладне мистецтво України в радянському мистецтвознавстві. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 74-81.
15. Спогади гончаря Андрія Піщура від 17.06.2007 (День гончаря в Національному музеї народної архітектури та побуту України, Київ) // *Польові матеріали автора*.
16. Спогади Наталки Червонюк – дружини гончаря Олександра Червонюка (1967 р.н.) з Гронів Черкаської області від 29.05.2005 (Київ, Андріївський узвіз) // *Польові матеріали автора*.

17. Спогади Олександра Червонюка від 17.06.2007 (День гончаря в Національному музеї народної архітектури та побуту України, Київ) // Польові матеріали автора.
18. Спогади представника родини Кахнікевичів – гончаря Сергія Никоровича (1974 р. н.) з Коломиї, від 29.05.2005 (Київ, Андріївський узвіз) // Польові матеріали автора.

© Olena Klymenko, 2020

**THE CREATIVE WORK OF MODERN UKRAINIAN POTTERS AND THE PROBLEMS
OF THE SELLING OF EARTHENWARE**

Departure from tradition, unsuccessful application of innovations, negative market influence leads to the emergence of low-cost pottery, which causes great damage to the aesthetic education of a modern man. Among this distaste, it is sometimes quite difficult to find a truly work of art. The problem of realization of these products is raised, after all loss of places of sale is one of factors of decline and disappearance of traditional pottery

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, pottery craft, traditionality, continuity, collectivity, innovations, canons, realization*

УДК 338.2:738.1]:001.891(477)"19"

© Ольга Школьна, 2020

Молодший науковий співробітник Відділу образотворчого мистецтва
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені Максима Рильського НАН України,
кандидат мистецтвознавства.
ljolja2005@ukr.net (Київ, Україна)

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ФАРФОРОВОЇ ТА ФАЯНСОВОЇ ГАЛУЗЕЙ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ВІД СКЛАДАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Міждисциплінарне дослідження присвячено аналізу політико-економічного поступу в українській галузі фарфору та фаянсу ХХ століття. Особливу увагу приділено питанням виробничих засад, теоретичних і практичних зрушень у царині промислової кераміки, ідеологічним платформам цих процесів; ролі певних шкіл, художніх осередків та інституцій у формуванні мистецтва елітарної кераміки та специфіки його споживання відповідно до соціокультурної антропології українців

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, фарфор, фаянс, політика, економіка, ідеологія, теорія, педагогіка, інфраструктура, ринок, експорт, імпорт, ХХ століття, Україна

Вітчизняна галузь фарфору і фаянсу, яка сформувалася наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття й остаточно виокремилася в нову структуру в 1920-х роках, стала унікальним виробничо-господарським комплексом, що спирався на засади політекономії. Проте локальні особливості управління й господарювання українських підприємств, які базуються на досвіді попередніх трьох століть, були враховані й максимально використані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що за роки незалежності не було ухвалено жодного закону щодо захисту вітчизняного виробника фарфорової і фаянсової галузі.

Процес виготовлення тонкої кераміки на українських землях розпочався ще з останнього тридцятиліття ХVІІ століття, але продукція підприємств відома лише від кінця наступного століття.

У царській Росії, до складу якої входила Україна, до буремних подій 1917/1919 років функціонували 180 підприємств художніх силікатів (фарфору, фаянсу, скла). Найчисельнішою групою серед них були акціонерні підприємства.

Для переведення цього потужного ринкового сегмента під керівництво новоутвореної держави 1918 року при Всесоюзній раді народного господарства було започатковано Головний комітет скло-порцелянової промисловості. У грудні цього ж року 146 підприємств галузі було націоналізовано за окремим декретом.

Поєднати мистецтво з промисловістю був покликаний створений у серпні 1918 року в Москві Художньо-виробничий підвідділ образотворчих мистецтв Наркомпросу. При ньому існував спеціальний апарат художників-інструкторів, яких готували в монаршій Росії спеціально для потреб керамічних виробництв різного профілю, у тому числі порцеляни й фаянсу. Підвідділ образотворчих мистецтв Наркомпросу займався організацією пересувних художньо-промислових виставок, оголошував конкурси на виготовлення посуду, одягу, меблів, іграшки, тобто намагався охопити всі сторони побуту й житку.

Некерованість ринку, відсутність налагодженої інфраструктури постачання-збуту змушували відмовлятися від очікування складників мас з родовищ південноросійських, як тоді було прийнято називати, земель. В етнічній Росії намагалися тимчасово перейти на власні компоненти, але заміна сировини відразу відчутно вплинула на якість фарфорових і фаянсових виробів і позначилася на їх зовнішньому вигляді та сортності [34, с. 39]. Враховуючи, що Країна Рад стояла через нескінченні військові витрати на межі остаточного краху грошової системи, встановлення *«робітничо-селянських»* керованих режимів у країнах-сусідах, особливо з виходом на західноєвропейські ринки, вимальовувала більшовикам перспективу можливості контролю за ресурсами промислово розвинених країн [31, с. 400].

Уже на початку 1919 року Комітет образотворчих мистецтв Наркомпросу було перейменовано в Головне управління, при якому утворено Державну дослідну скло-керамічну секцію. Проте кількість підвідомчих підприємств невпинно зменшувалася, чисельність профільних порцелянових, фаянсових і скляних заводів за два наступні роки скоротилася у 2,5 рази [35, с. 120-121] і сягнула 60, не за планом скорочувалась вона й надалі.

Наслідком цих заходів було утворення на паритетних засадах при Підвідділі художньої промисловості художньо-промислової Ради, куди входили представники від кожної виробничої спілки, художніх союзів, партійних об'єднань підприємств і члени Всесоюзного центрального секретаріату професійних спілок (ВЦСПС). До компетенції Ради входив розгляд питань художньо-промислової освіти та досягнень у галузі художньої промисловості, їх координація й представництво в інших закладах. До співпраці було залучено всі губернські відділи Рад народного господарства, Всесоюзний відділ НР, музеї [34, с. 86].

Тоді ж було виголошено загальнодержавний конкурс *«Посуд для всіх»*, що передбачав створення виробів з порцелянової, фаянсової мас та скла

за переліком. Мета його – відбір кращих зразків для широкого вжитку, які могли б бути застосовані для масового виробництва. Критерії художності були новими – підкреслювалося, що форми й малюнки мають бути максимально спрощеними, орієнтованими на споживача з селянського та робітничого середовища [35, с. 89].

Оскільки легка промисловість була зруйнована, терміново було вжито заходи з відродження *«кустарної промисловості»* – художніх промислів і невеликих майстерень, тобто малого і, частково, – середнього бізнесу в мистецькій сфері. Окрему підтримку мали приватні підприємства, особливо кооперативи – *«кооперація»*. Законодавчу базу виробляли в кілька етапів. У квітні 1919 року було затверджено декрет за підписом Володимира Леніна і Михайла Калініна *«Про заходи сприяння кустарній промисловості»*. Усі дев'ять параграфів закону були спрямовані на підтримку діяльності промислових артілей, об'єднань і кустарів: тобто в широкому діапазоні – від народного, самодіяльного (аматорського), декоративно-ужиткового, до академічного мистецтва, зокрема промислового [32]. Держава прагнула долучитися до збуту цієї продукції централізацією процесу.

Нова система починала розвиватися на засадах господарського розрахунку, введення на підприємствах єдиного начальства, відповідальності техперсоналу і єдиної заробітної плати. В умовах тиску економічної кон'юнктури ринку за принципом однорідності фабрично-заводських підприємств склалися об'єднані трести. Зацікавлені в подальшій роботі працівники, розуміючи, що ніяких фінансових ресурсів у виробництві без рахунків у банках і власного оборотного капіталу немає, на самому лише бажанні подальшого заробітку й ентузіазмі працювали в напівголодному стані, не маючи своєчасно заробітної платні (яка виділялася лише в натуральному вигляді – оселедцями, мануфактурою, шкірою, милом, сіллю) [29, с. 2].

Продуктивність праці не була ув'язана із зарплатнею. Ринкових цін не існувало. Попит як такий існував і виявлявся стихійно, не був організованим, оскільки налагоджені шляхи товарозбуту ще не сформувалися. За епізодичним надходженням грошей ззовні від скромних запасів фабрикату періодично поставала можливість трохи попрацювати до наступного влиття *«авансів»* на продукцію. Здійснити калькуляцію і визначити терміни при цьому було неможливо. Некерованість ринку зумовлювала стихійну роботу підприємств в умовах нестабільності валюти, що постійно знецінювалася. Якщо в інших трестах це був час використання залишків від попередніх комерційних утворень, українському навіть не було чого *«розбазарювати»*. Збитки подвоювалися через неможливість вивезення продукції в райони, де її не вистачало. Натомість через перенасичення на місцях товари були гранично дешеві. Шукали шляхів постійного збуту за допомогою створення синдикатів. Поступово на заводах вводилася звітність. Секрети виробництва, які знали лише деякі фахівці, не налаштовані безкоштовно ділитися інформацією, поступово були з'ясовані,

втрачені вивчалися заново [29, с. 2].

Оскільки власних живих грошей на ринку не було, знецінювані грошові знаки більшовиків спричиняли безперервне зростання цін. Темпи інфляції дещо знизилися після високого врожаю 1922 року, завдяки якому впали «хлібні ціни». Натомість почалося невинне зростання вартості промислових товарів у золотих копійках. Власної твердої валюти не було. Селянство не могло купувати продукцію, певним чином на нього орієнтовану, оскільки індекс «хлібних цін» до російських золотих карбованців упродовж року підвищився в 5,9 разів. Як наслідок, постала криза збуту [29, с. 2].

Задля боротьби з голодом було видано декрет Раднаркому про відрухування в спецнатурфонд виробів промисловості для додаткового забезпечення робітників. Для реалізації цієї продукції створено спецкомісію «Комреалфонд», яка 1922 року перетворилася на торговий відділ Головсिलікату – «Продасилікат». Його діяльність на суворо економічних засадах давала високі прибутки, за рахунок яких закуповували хліб, харчі, фураж, мануфактуру, цвяхи для пакування виробів тощо. Цифри вражали – фонд був настільки дієвий, що лише за 1 місяць роботи до каси Головсилікату надійшло 2 млрд. карбованців [34, с. 113].

У реаліях економічних потреб часу головною ідеєю виробництва став масовий, а не унікальний предмет. На цій хвилі, на теренах етнічної Росії утворився рух «промислового мистецтва», було розроблено теоретичне підґрунтя тиражного твору, за яким форми ручного, кустарного виробництва мали бути подолані. Натомість пропонувалися нові зразки з урахуванням крайнього функціоналізму побутового предмета – проекти чайників у вигляді паровоза, трактора, пароплава, заводської труби, нових символів індустріалізації розвинутого суспільства.

Керівництво українських заводів фарфору та фаянсу було поставлене в умови самоокупності. Грошей, за рахунок яких можна було б вільно здійснювати товарообіг, не вистачало. До 1926–1927 років постійно зростала інфляція, яку врешті стримали силовими методами. Проте добільшовицька «валюта» – так звані незмінні «золоті карбованці» 1914 року – були певним мірилом курсу грошей, і конвертація спиралася на ліквідні царські банкноти впродовж 1920-х – на початку 1930-х років. Надалі, включно до другої половини 1940-х років [15], економіка базувалася на засадах «незмінних твердих цін 1926–1927 рр.».

У матеріалах Уккрандгоспу від 19 вересня 1922 року збереглася Доповідна записка про фінансовий стан Тресту «Фарфор – Фаянс – Скло», подана його Головою П. Ківгілло. У ній весь оборотний капітал оцінено у довоєнній валюті в сумі 206 524 крб. 47 коп., з яких 120 149 крб. 69 коп. – сировина, 86 384 крб. 78 коп. – напівфабрикат і фабрикат.

Середнє навантаження на підприємство на цей час становило не більше 5% від навантаження довоєнного. Валові витрати на виробництво дорівнювали

понад 1 млн. 600 тис. крб. (довоєнних). Тобто весь оборотний капітал, що перебував у розпорядженні Тресту, мав обертатися впродовж року 8 разів. Це було абсолютно неможливим. У період до більшовицького перевороту капітал за нормального стану економіки обертався 2,5 – максимум 3 рази на рік. П. Ківгілло констатував, що за минулий період заводи неконтрольовано періодично нарощували та скорочували виробництво, унаслідок чого, за завищеної собівартості фабрикату, значно погіршилася його якість, а ринок, відповідно, почав висувати вимоги до виробів, адже мав досвід отримання за більшi кошти гіршого посуду. Крім того, Тресту доводилося просити позику на 50 млн. крб. терміном від 6 до 12 місяців [4].

Цікавими уточненнями з боку Правління Тресту були директиви щодо повноважень стосовно державних поставок та підрядів підприємств і установ. Так, у жовтні 1922 року було дозволено на суми:

- до 100 тис. крб. здійснювати їх без торгів самостійно;
- до 500 тис. крб. тільки з торгів, але укладатися могли самостійно;
- від 500 тис. до 3 млн. крб. – мали затверджуватися Відділом Губвиконкому, якому підпорядковувалося підприємство.

Військовому відомству, Уповнаркомшляху та їх місцевим органам було надано право укладання договорів самостійно до 3 млн. крб., а понад цю суму – із затвердженням Наркомату. Зазначений порядок, окрім форс-мажору, поширювався й на зняті з держзабезпечення трести, синдикати тощо. Авансування підрядника або постачальника дозволялося не більш ніж на 25% [4, арк. 230].

У разі скорочення штату ще 1922 року було зазначено «лишати співробітників вищої кваліфікації» (наказ Уккраднаргоспу від 10 жовтня за №1005–1365 за підписом Голови Ксандрова). Тоді ж було вирішено реорганізувати при Президії УРНГ Центральний апарат, виділивши в ньому:

1. Управління Промисловістю.
2. Управління Справами й Редакційно-видавничий відділ з редакційною колегією.
3. Юристконсультське бюро Президії УРНГ.
4. Інспекторське бюро при Президії УРНГ для ревізій та інспектування.
5. Економраду при Президії УРНГ.
6. Науково-технічний відділ влити в Промислове Управління.
7. Будвiдділ ліквідувати й перетворити на Будсекцію Промуправління.

Документи за протоколами №992–1352 підписали Заступник Голови УРНГ Жигалко й Член Президії УРНГ Гіндін [18, арк.18-20].

Серед перших кроків у промислово-фінансових планах Тресту зазначалися вимоги до імпорту – ліцензії й лише зразки на ярмарки. За перші 11 місяців коефіцієнт множення цін щодо довоєнних прейскурантів змінювався сім разів [19, арк.17].

Упродовж I півріччя 1922 року вирішувалися питання:

- банків;
- прокурорського нагляду;
- ведення справ у суді;
- про іноземну валюту, золото, срібло, зливки;
- про оренду, відведення житла й приміщень;
- про логістику (відвантаження – розвантаження вантажів);
- про підзвітність військової продукції;
- про акцизи;
- імпорт – експорт як Держмонополію;
- про конвертацію;
- про виплату стипендій з розрахунку золотого карбованця за курсом на день виплати.

Упродовж 1922 року в судах було розглянуто клопотання щодо повернення фабрик, ініційовані колишніми власниками. Їх розгляд тривав кілька років, упродовж яких жоден з позивачів майже нічого не виграв, проте на підприємствах встигли ввести секретні *«трійки»* нібито проти розкрадання і задля боротьби з хабарництвом [20], з огляду на принцип самоокупності заводів [19, арк.42]. Керівництву країни необхідно було створювати новітні міфи та легенди, овіяні сакралізацією моментів єднання трудового народу й Голови Уряду, привертати увагу саме до цієї партії як зразкової у відносинах.

У Державному архіві Харківської області зберігся Протокол № 36 засідання Президії Уккраднаргоспу від 21 квітня 1923 року, в якому зафіксовано вступний баланс Тресту *«Фарфор – Фаянс – Скло»* на 1 вересня 1922 року. За документами він умовно дорівнював сумі 3 499 760 крб. 52 коп. золотом, з яких основного капіталу було 2 941 667 крб. 86 коп. й оборотного капіталу 306 673 крб. 01 коп. золотом. На 21 квітня 1923 року в Президії Уккраднаргоспу було поставлено вимогу завершити інвентаризацію 11 підприємств Тресту з обов'язковим введенням до Комісії представника Наркомдержконтролю, враховуючи зношеність обладнання й фабрикату зі складів [21].

У короткі терміни більшовики відновили працю галузі, поступово піднімаючи з руїн заводи, ще й примудрилися заробляти імпорتنу валюту, забезпечуючи нову державу суттєвими прибутками. Спершу до Тресту України прийняли чотири порцелянових (трохи згодом до них додався п'ятий) заводи, чотири фаянсових, три скляних. Нерентабельними підприємствами без докорів сумління держава не опікувалася до 1922 року, на більшості з них мародери хазяйнували ще п'ять років. Наприклад, Коростенський фарфоровий завод майже ніким не охоронявся. В інших випадках печі лишалися стояти по селах для потреб гончарів-фаянсарів. Зокрема, в містечку Бараші, у Волині, що на дві третини було заселене євреями, так зване «хатнє» випалювання (промисел) існував до 1930-х років.

Збут продукції трестів здійснювався переважно через Продасілікат, роль бірж була незначною. Магазины, крім центральних, до 1923 року було ліквідовано, очевидно, через нерентабельність. Всесоюзний синдикат силікатної промисловості (1922–1930) спершу існував під назвою Всеросійське товариство з продажу скла, цементу, кераміки й будівельних матеріалів мінерального походження (Продасілікат). Устав товариства було затверджено Президією ВРНГ РРФСР від 22 червня 1922 року (до 6 липня 1923 року ВРНГ РРФСР, від 6 липня 1923 року – ВРНГ СРСР) [цит. за: 34, с.149-151]. Упродовж 1922–1923 років відновилися відносини з Персією та Близьким Сходом. Актуальними стали питання кон'юнктури ринку.

Зважаючи на те, що з 13 підприємств, які спершу увійшли до складу українського Тресту, 6 заводів перебували в *«бездієвому зруйнованому стані»*, 3-4 виробництва – у стані *«бездієвості, який вимагав докорінних перебудов і відновлень»*, а решта мали незначне навантаження і також потребували істотних ремонтів [29, с.31]; складність завдання виживання, яке стояло перед галуззю, що формувалася, стала наочною.

Проте вже впродовж 1923 року Укртрест *«Фарфор – Фаянс – Скло»* уклав кілька договорів про співробітництво з Укрторгом. Так, і доповнення від 10 серпня 1923 року згідно з договором від 18 лютого 1923 року, давалася згода на продаж продукції Тресту за такою специфікацією: фаянсу – 60-65%, фарфору – 25-30%, скла – 10%. Товар відпускався на загальну суму 20 тис. червінців в умовах монопольного продажу [9].

Питання збуту були надзвичайно актуальними в умовах відсутності нормальної кількості обігових коштів, їх постійного знецінювання в умовах інфляції й неплатоспроможності населення. У цей час Продасілікат займався навіть питаннями постачання фарб, очевидно, частково виконуючи функції посередника між торговельними організаціями й Трестом *«Фарфор – Фаянс – Скло»* [10, арк.285-298].

Задля вирівнювання грошово-товарного балансу в умовах депресії, держава підняла ціни на хліб і знижила на промислові вироби, аби на піку товарних відносин отримати частину прибутку, за допомогою якого можна було б вийти на заготівлю товару на експорт. Вилучення грошових мас з банків стрімко позбавило можливості кредитування всі малі й середні форми бізнесу. Організації, які не мали власного грошового капіталу, за відсутності резервів були розорені. Більшість державних трестів порцеляни й фаянсу СРСР не витримали таких *«стрибків»*: Петроградський трест фарфору було ліквідовано, Центральний – реорганізовано, Новгородський – зупинився на 3 місяці. У розпал грошової реформи частина покупців не змогла розраховуватися за векселями, загальні збитки сягали 500 000 золотих (*«червінцевих»*) карбованців [29, с.2].

В умовах *«товарного голоду»*, через конкуренцію, Трест почав усувати перекупників, які отоварювалися не для себе, а для продажу третім особам,

зокрема кооперативам [10, арк.311]. Сегменти збуту, що не приносили стабільних прибутків, знімалися з виробництва. Методом проб і помилок, навмання, буквально за принципом тактильного способу «на дотик», апробовувався продаж невеликих партій окремих груп товарів з різним декоруванням, зокрема тематичним і орнаментальним, вишукувався ліквідний асортимент. Знайомі форми переробляли за рахунок соціально орієнтованого оздоблення в набори так званого «буфетного» і «селянського», досить декоративного посуду, орієнтованого на тогочасні «мисники» напоказ [34, с.47-48].

Активно тримаючи курс на закордонного споживача, який давав швидкі поповнення бюджету, товарні відносини здійснювалися з німцями в марках, французами – у франках, англіцями – в шилінгах, американцями – у доларах, поляками – у злотих. Задля зручності дореволюційні міри об'єму на кшталт фунтів, унцій і драхм були уніфіковані за новітньою метричною системою. Поступово міри ваги пуди замінили на кілограми й тонни, оскільки дані постійно передавалися в органи статистичного й аналітичного контролю.

Відповідно до виробничої програми 1923/1924 років податки для фарфорових заводів становили 2%, фаянсових – 1% [11]. У наказі № 12 від 12 вересня 1924 року з Всеукраїнського державного об'єднання фарфорових, фаянсових і скляних заводів було зазначено, що всі фабрики, які претендують на входження до складу Тресту, – посередні, за винятком Будянської фаянсової фабрики, однієї з найбільших в СРСР. Також зафіксовано, що:

- а) за обсягом щодо запланованого виробництва на 1922–1923 роки у Загальносоюзному масштабі, український Трест має такі показники:
 - по фаянсу – 50%;
 - по фарфору – 15%;
 - по сортовому й ламповому склу – 28%;
- б) співвідношення фарфору до фаянсу відповідає довоєнному;
- в) про постачання сировини з Часовоярського (Донбас) і Глуховецького (Волинь) кар'єрів для Буд;
- г) збут у 1922/1923 роках тільки з огляду на відсутність оборотних коштів у початковий період діяльності Тресту здійснювався через дві монопольних організації: Укрторг – 70%, і Продасилікат – 30%, причому перший охоплював Лівобережжя, Південний Схід, Кавказ та Закавказзя, а другий – Правобережжя й Центральну Росію.

Відсотковий розподіл за районами був такий:

- 1) Південний Схід – 40%;
- 2) Закаспій, Персія, Вірменія – приблизно 10-15%;
- 3) Лівобережжя – 20-25%;
- 4) Правобережжя – 15%;
- 5) Центральний район – 10-15%.

З 1 січня 1923 року було введено тверду одиницю обліку – золотий

карбованець. Зазначалося, що фаянс оподатковується, як і скло, 3% збору, фарфор – 4%. Підприємства і навчально-виробничі заклади освіти мали негайно перейти на нові обрахункові системи величин: у лінійних мірах – на метри і сантиметри; площах – на квадратні та кубічні метри і сантиметри; у земельних – на гектари й ари; вагових – на кілограми та тонни [5].

Питання узгодження економічних, технічних і мистецьких завдань стояли надзвичайно гостро. Уже впродовж 1922–1923 років було укладено перші колективні договори з 118 пунктів, вироблено закони, близькі до КЗпП (Кодексу законів про працю). Ретельно розробляли ціноутворення й тарифи, які ретельно перевіряли контрольно-ревізійні комісії.

У матеріалах Тресту, що збереглися в Державному архіві Харківської області, оскільки Харків з 1918 по 1934 роки був столицею УРСР, за документами Будянського виробництва зафіксовано, що на початку 1924 року (лютий) інфляція обчислювалася таким чином: госпфаянс і госпфарфор – стосовно преїскуранту Будянського заводу 1915 року – з надбавкою 65,6%.

Підбивали підсумки півторарічної діяльності, узгоджували директиви і визначали напрями праці на Першій виробничій партійній конференції активу робітників Укрфарфорфаянсу, що проходила впродовж квітня – травня 1924 року. Були порушені питання впорядкування фінансів та забезпечення збуту за умов самоокупності; заміни архаїзованих виробничих процесів на дієві шляхом посилення інженерно-технічного персоналу; можливість децентралізації за умов наявності компетентних кадрів на місцях [29, с.2-4].

У вересні 1924 року заборонено переведення заводами і конторами Тресту у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Ленінграді, в Криму й Закавказзі співробітників по відділеннях без додаткового узгодження [6]. Закріплення людей було пов'язане з курсом на децентралізацію, затвердженим на конференції активу працівників української галузі порцеляни, фаянсу і скла навесні 1924 року. За правлінням Тресту залишалося загальне управління виробництвом, обсягом капітальних робіт, укладенням колективних договорів, збут і фінансування. Заводам було виділено обіговий капітал відповідно до розмірів виробничої програми, географічного положення щодо залізниці, обсягів основного капіталу, виходячи з фінансових можливостей Тресту [29, с.2-4]. Виживання української галузі стало можливим лише завдяки врожаю 1924 року, оскільки перед тим в оборотних активах Укрфарфорфаянстресту було до 90% чужих коштів (частка обігового капіталу в цей час становила 17% від статутного на тлі 34% для всієї легкої промисловості та 66% – Центрофарфортресту) [29, с.5].

Координування всіх напрямів роботи відповідно до загальної політики Укрфарфорфаянстресту забезпечило показники безперервної кривої зростання за всіма розрахунками, підтвердивши життєздатність обраного курсу. Враховуючи появу реального основного капіталу, наприкінці 1924 року було розроблено перший трирічний план розвитку праці Тресту з економічною

політикою поступового зниження цін, враховуючи, що попит почав перевищувати пропозицію на 20%, а це, у свою чергу, вимагало нарощування потужностей [29, с. 5].

Уперше спостерігалось узгодження заробітної плати з продуктивністю праці. Одним із факторів, що зумовив високі економічні показники, був збут електроізоляторів Тресту, який задовольняв попит у сегменті актуальної електрифікації всієї країни, розвитку поштово-телеграфного зв'язку та упорядкування залізничного сполучення.

Загальна промислова політика на 1924–1925 роки ставила такі завдання:

- 1) подальше нарощування виробництва;
- 2) значне розширення виготовлення ізоляційної порцеляни;
- 3) зниження собівартості;
- 4) підвищення продуктивності праці;
- 5) посилення кредитної дисципліни та постачання [29, с. 3-9].

Фіксувалося досягнення дореволюційного рівня випуску й навіть його перевищення на окремих заводах.

1924 року, на основі напрацювань ярмарку попереднього року, ярмаркомом було проведено публічний конкурс на проекти посуду для східного споживача. Для персько-індійського ринку було створено окреме Торгпредставництво, яке замовляло зразки зі специфікацією та цінами в Тресті через Продасилікат. Циркулярно зазначалося, що для «Баку – ярмаркому» всі наряд-замовлення необхідно виконувати з максимальною акуратністю як щодо форми, так і асортименту, а також термінів відвантаження [7, арк. 105]. У цей період Укрфарфорфаянссклотрест містився в Києві, по вул. Хрещатик, 22, а Київське відділення Продасилікату – на Подолі, за адресою Олександрівська (нині – Контрактова) площа, 3, що було засвідчено в документах розпоряджень галузі [8].

Синдикат планував вихід на нові ринки Туркестану, Китаю й Монголії [34, с. 165-166], тривала наполеглива праця над асортиментом групи азійських товарів, зокрема фаянсу. За рахунок неймовірних зусиль, спрямованих на виробництво власних фарб і реактивів, з 1924 року поступово намітився рух у бік здешевлення товарів. Відпрацьований асортимент без додаткових витрат на надмірності, заощадження валюти на компонентах мас і полив, відбудовані корпуси підприємств, які вже мали обладнання й не потребували інвестицій, підвищення кваліфікації персоналу стали запорукою успіху фабрику як на вітчизняному, так і на зарубіжному ринках.

Хоча загалом в економіці спостерігався розвиток банківського кредитування, Промплан коригувався реаліями ринку. Недостатньо продумана й запланована не в повному обсязі закупівля сировини ледве не зірвала розрахований експорт, що відразу позначилося на імпорті. Паралельно, через

недоробки щодо контингенту робітників, яких був перебір після невдалих сільськогосподарських заготівель, уже в наступному році почалося нове зростання цін [29, с.9].

У 1925 році рівень життя в країні потроху зростав, населення ставало платоспроможним, собівартість продукції почала падати. У 1924/1925 роки Укрфарфорфаянстрест посідав перше місце серед усіх трестів фарфорової, фаянсової та скляної промисловості Радянського Союзу за співвідношенням виготовлення й збуту продукції Синдикату. Наступного звітного року питома вага Укртресту в збуті продукції Синдикату знизилася з 27,32% на 1924/1925 роки до 18,09% на 1925/1926 роки також через те, що Продасилікат значно розширив коло синдикаційної продукції, яка зросла вдвічі – з 25 до 50 млн. крб. [1].

Почали поліпшуватися умови праці. У 1925 році поширенням явищем стало страхування працівників. Три стратегічних відділення Продасилікату України – Харківське, Київське й Одеське – мали забезпечити участь продукції підприємств своїх областей у Нижньогородському ярмарку.

Було вироблено головні засади політики художньої промисловості, які виголосив на Всесоюзному з'їзді скло-фарфорової промисловості, що відбувся в Москві 1-7 лютого 1925 року, професор О. Філіппов. Він порушив питання щодо загальної лінії художньої політики фарфорової, фаянсової та скляної промисловості, виділивши три елементи цієї політики: ринок збуту, технічна обробка і стиль виробів. На його думку, без роз'яснення цих трьох елементів не може бути ніякої планомірної роботи та художніх нововведень ні в окремих трестах, ні на заводах. Отже, *«Ринок. Промисловість знає 2 типи виробів, вироби одиначного споживання і масового виробництва. Фабричну промисловість цікавить майже виключно другий ринок: ринок масовий. Ці ринки для нашої промисловості більш-менш визначені. Перший – це ринок селянський, і другий ринок експортний – ринок, який постачає наші вироби на Схід, в Азію. Оскільки ми заговорили про ці ринки, потрібно врахувати обставину, яка має значення в подальшому розвитку нашої промисловості. Наш східний ринок потрапив до нас задарма [...], за схожістю культури східної з культурою російською. Унаслідок цього наші вироби мали перевагу на цьому ринку порівняно із Заходом, але в період війни, період революції, уже потрапила [...] туди ціла низка товарів із Заходу й надалі на Заході вживаються заходи, аби відвоювати цей ринок. [...] На Заході, щоб викинути товар на який-небудь ринок, виступають організованим шляхом, відряджають наукову експедицію, яка на місці вивчає всі умови та обставини ринку збуту, зразки місцевої продукції, колекції привозять, вивчають і створюють нові зразки й малюнки [...]»* (переклад з російської) [34, с.181-184].

Насправді, у дореволюційній Росії, об'єднаній з Україною, Білорусією, частиною Польщі, країнами Балтії та Фінляндією, існувала саме така практика

«цивілізованого» дослідження ринку. Споряджали систематичні секретні експедиції, причому координував подібні дії царський уряд. До складу комісій обов'язково входили військові, зовнішня розвідка, товаровознавці, купці, комівояжери, економісти, юристи, навіть дипломати, технологи, перекладачі, лікарі, а також секретарі та етнологи, які фіксували звичаї народу, естетичні вимоги до виробів, особливості смаків і традицій. Така практика застосовувалася наприкінці XIX – на початку XX століття й була спрямована на Близький Схід, оскільки враховувалися стратегічні питання щодо найближчого оточення. Вона була настільки дієвою, що після введення представників Товариства Матвія Кузнецова до такої групи їхня продукція після аналізу інформації, прикладів комплектації наборів посуду й вивчення привезених зразків вважалася більш китайською, ніж тамтешніх виробників.

1904 року було створено Комісію для секретної експедиції на Близький Схід. Частина представників вирушила в піврічний похід з Росії, частина приєдналася в Тегерані. Маршрут пролягав з Баку в Ензем, Казвін, Тегеран, Тошон, Кермон, Бендер-Аббас, Шираз, Тендер-Бушер, Мухамера, Ахвас, Шусмер, Бассара, Багдад, Кувер, Менгес, останнім пунктом був Бендер-Аббас. Звіди пароплавом учасники поверталися до Одеси. Метою поїздки був розвиток торговельних справ з Персією. Не виключалася можливість за наказом вирушити з Перської затоки на Аравійський берег. Під час експедиції укладали угоди на замовлення фарфоро-фаянсового посуду, брали завдатки для відправлення товару [3, с.63-78; 39].

За статистикою, дані якої надходили до Міністерства фінансів, 1913 року товари з фабрик Товариства Матвія Кузнецова постачали в Персію, Хіву, Бухару, Маньчжурію, Індію, Японію, а також у Болгарію, Австрію й Америку [3, с.63-78; 38], що свідчило про небувалий розмах торговельних зв'язків і конкурентоспроможність порцеляни й фаянсу Товариства Матвія Кузнецова у світі. Очевидно, саме з цими напрацюваннями був ознайомлений О. Філіппов, який вивчав питання ринку. Діяльність подібних експедицій аналізували дореволюційні співробітники філій Товариства Матвія Кузнецова, деякі з них продовжували працювати в Будах і після більшовицького перевороту.

Щодо двох наступних тез професора О. Філіппова стосовно художньої політики, то він зосереджував увагу на дешевих механізованих методах живописної обробки й оздоровленні стилів, завдяки чому можна швидко досягати швидкої ліквідності виробів. Визначення коду новітньої, зрозумілої масам продукції замість сліпого копіювання західних зразків, на думку фахівця, давало змогу завоювати додатковий ринок міського споживача. Фахівець наголошував, що *«вередлива мова мистецтва може бути перекладена на мову технічної закономірності, необхідності, й лише тоді можна говорити про мистецтво на фабриках»* (переклад з російської). Оволодіння художньо-промисловою культурою вважалося можливим за умови вивчення теоретичних

питань щодо форм і декорування виробів. Віталосся введення до образної системи творів національної специфіки конкретних місцевостей, що милувала око знайомими, рідними ознаками; ідеологічне насичення творів, яке мало відображати певні соціально значущі аспекти та характерні особливості конкретних осередків. Для цього необхідним було створення банку малюнків для механізованої техніки; фонду зразків для всіх фабрик; підтримка необхідною літературою й науковими консультаціями експертів-технологів; дотримання законів виготовлення простих і доцільних форм, узгоджених з механізованим оформленням для широкого ринку збуту. Фахівець вважав, що на таких засадах галузь очікує успіх і велике майбутнє, як насправді й сталося [34, с.184-189].

Товари було зорієнтовано не на небагатьох меценатів, спроможних купувати кошовну порцеляну з витонченою мальовкою, а на багатомільйонну аудиторію споживача *«середнього класу»*, який формувався в розвинених країнах Європи, Азії, Америки.

Економічне підґрунтя базувалося на соціологічних (маркетингових) дослідженнях смаків різних верств населення як внутрішнього, так і зовнішнього ринку. Чітко розмежовувався попит на азіатські та європейські форми, а також адресна спрямованість на селянського або міського споживача, окремо враховувалися вимоги народного пароплавання, армії, флоту, наrspоживу (відомчі їдальні ясел-садків, шкіл, профтехучилищ, лікарень, баз відпочинку, ресторанів тощо). Кольорова гама для села, яке вважалося найбільш здоровим замовником, містила життєстверджуючі яскраві *«спалахи»* червоного, зеленого, жовтого. Міський асортимент декорувався більш блідими барвами відповідно до смакових орієнтирів вибагливого покупця. Продукцію для казенних установ оздоблювали схематично, найчастіше лише механізованими техніками штампа, трафарету, аерографа. Європейський товар переважно оздоблювали деколями. Ручну мальовку наносили передовсім на азіатську групу товарів, в якій цінувалася естетика рукотворності.

Наприкінці 1925 року на розширеному засіданні Президії ВРНГ з трестами і синдикатами виступив Фелікс Дзержинський, який наполягав на прискоренні скорочення й уніфікації асортименту. Він акцентував увагу на трьох, фактично іміджевих, актуальних питаннях галузі: 1) необхідності дотримання якості; 2) відповідної їй ціни; 3) створенні належних різновидів упаковки. Після виступу представника уряду, голова Правління Продасилікату, інженер Державного експериментального інституту силікатів І. Соловйов зауважив, що для налагодження нормальних умов збуту на ринку необхідно відмовитися від згубної практики індексувати ціни на скло відповідно до мальцовських прейскурантів 1916 року, оскільки це негативно впливає на вироблення власних визначень нормальної якості виробів [цит. за: 34, с.206-207].

У червні 1925 року вітчизняна галузь спиралася на нові відпускні ціни, які склалися з індексу до єдиного прейскуранта, відпрацьованого трестами

– пайщиками Синдикату. Це дало змогу за оборотного капіталу в 750 тис. крб. виготовити продукції на 10 млн. 152 тис. крб., що становило 13,5 бюджетів [29, с. 9-14]. Становище галузі було надзвичайно напруженим через економічні умови, які для неї штучно створили з Росії. Зниження цін вимагали директивно, з огляду на розвиток промисловості в Росії. Диференціація й підвищення ринкових вимог до товарів ускладнювали й без того важку роботу українського Тресту.

Особливу увагу приділяли калькуляції, оскільки від її кваліфікованого обрахунку залежали точність подальших планів і прогнозів праці та розвитку як економічної, так і технічної й мистецької частин підприємств. Бухгалтерський і технічний облік ув'язували з попитом, вивчаючи перспективні тенденції на ринку.

У цей час в Україні фіксувалася перевитрата коштів і вперше почали оголошувати догани керівникам більшості фаянсових заводів (крім Славути), а також керівнику Майстерні керамічних фарб – товаришу Мориносові. Терміново було вжито заходи зі збереження існуючих ресурсів. Правління протоколом від 22 квітня 1926 року ввело режим економії, за яким необхідно було:

- а) усунути видатки на оголошення та рекламу;
- б) добродійні цілі;
- в) на купівлю меблів;
- г) усунути позачергову працю;
- д) здійснювати контроль службових відряджень;
- е) скоротити видатки на канцелярське приладдя;
- ж) скоротити поштово-телеграфні видатки [22, арк. 92].

Промисловість фарфору-фаянсу України в цей час потерпала від податків, які сягали в середньому 35-37% усієї зарплатні й доходили до 17% фабричної собівартості продукції: 20% відшкодовувалося до соцстраху, 10-12% – на директивні професійно-культурницькі (ідеологічні) та санітарні норми, 6% на профвідпустки [29, с.27-30]. Податки, що перевищували третину зарплатні, а також заборона витрат коштів на будівництво помешкань для кваліфікованих робітників поблизу віддалених населених пунктів спричинили повернення до планування виробництва у межах великих міст. Тим більше, що вирішення житлового питання практикувалося часто за рахунок кооперативної форми будівництва, яка давала змогу замість родинних та окремих казарм [29, с.32-37] (або бараків) створювати гідні умови життя членів колективу.

Упродовж 1925–1927 років у Лівобережній Україні у складі СРСР Трест «*Фарфор – Фаянс – Скло*» змушений був давати рекламу, аби знайти споживача. Ідеологічно насичені твори країни пролетаріату, очевидно, пильнувалися західноукраїнською цензурою. Принаймні, даних щодо збуту продукції Лівобережжя на Правобережжі до кінця 1930-х років, часу приєднання регіону,

в архівних джерелах трестів не виявлено. Проте зафіксовано оголошення у виданнях «*Вся Украина и АМССР...*» (Автономна Молдавська СРР. – *О.Ш.*) (1926-1928), спрямовані на пошук можливості реалізації продукції на ринку. Надалі в жодному з випусків, що майже щорічно друкувалися до Другої світової війни, реклами вміщено не було.

У першому з означених довідників [2] за редакцією С. Пилипенка щодо Тресту з 11 заводів, серед яких фаянсовими значаться Буди, Полонне, Кам'яний Бід, Славута і фарфоровими – Баранівка, Довбиш, Коростень і Городниця, анонсувано дані, що підтверджують його платоспроможність. За аналогією з дореволюційними виданнями на кшталт «*Фабрично-заводські підприємства Російської імперії*» зазначалося, що основний капітал дорівнює 2 млн. 100 тис. крб. і відповідно оборотний – 306 тис. крб. (За проміжок часу між вступним балансом Тресту і поточним періодом було зроблено переоцінку з урахуванням амортизації обладнання та зношення реквізиту й приміщень. Різниця майже в 841 тис. крб. за два-три роки була також пов'язана із витратами на відновлення зруйнованих заводів і корпусів та інфляцією). За 1925 рік вказано розмір річного виробництва, яке сягало 6 млн. крб.

Виходячи із загальної зайнятості в Тресті 5400 осіб, на продаж виробляли такі різновиди продукції: «*фарфоровий та фаянсовий посуд*», «*ізоляційний фарфор*», «*санітарний фаянс*», «*сортове скло*».

Зазначалося, що Трест «*Фарфор – Фаянс – Скло*» має допоміжні виробництва – кар'єри для видобутку глини та каолінів, майстерню фарб. На цей час Правління містилося в Києві, контори – у Москві та Харкові.

1925 року замість готівки Трест користувався векселями Промбанку, Держбанку, Комбанку, Роскомбанку, Київміськбанку, Бенкібанку (?), Коммунбанку. Надалі, у 1940-х роках, українська мережа обслуговувалася за внутрішніми потребами також у Промбанку й Ощадбанку, а валютні операції курирував Зовнішекспорт, який надавав свої банки. Наприкінці 1925 року для вигідного просування товарів на ринку було видано прейскурант і каталог з асортиментом продукції, на початку 1926 року. Трест також надрукував каталоги ізоляційної порцеляни з метою розповсюдження серед покупців, тобто останніх потрібно було ще шукати й пропонувати їм товар [23, арк. 246-516].

За циркулярами від 20.04.1925 року Тресту «*Фарфор – Фаянс – Скло*» за вхідним № 3807, які було надіслано всім заводам, повідомлялися точні назви всіх відділень Продасилікату з їхніми адресами: Москва – Московське відділення; Ленінград – Північно-Західне відділення; Воронеж – Воронезьке відділення; Саратов – Саратовське відділення; Свердловськ (колишній Єкатеринбург) – Уральське відділення; Мінськ – Білоруське відділення; Київ – Київське відділення; Харків – Харківське відділення; Одеса – Одеське відділення; Ростов-на-Дону – Північно-Кавказьке відділення (колишнє Південно-Східне);

Баку – Бакинське відділення; Тифліс – Тифліське відділення; Новоніколаєвськ – Сибірське відділення; Ташкент – Середньоазійське відділення.

На початку календарного року Правлінню Продасилікату вдалося укласти угоди на постачання продукції на персько-індійсько-азійський ринок, враховуючи величезну кількість запасів білизни на складах Будянського виробництва. До вартості 1915 року перських приборів (піал, пловниць, кіссе-бульонки різних розмірів) дореволюційного асортименту було зроблено надбавку 80%, виходячи з кон'юнктури ринку. Фактично Продасилікат на початку частково виконував функції Зовнішкеспорту.

Рознарядка за підписом заступника голови Правління Л. Черноморського була адресована завідувачу товарної частини Продасилікату І. Дьоміну, колишньому співробітнику контори збуту представництва Товариства Матвія Кузнецова в Харкові.

Серед листування Тресту з Продасилікатом від 6 травня 1925 року, крім обох представників родини С. і М. Літинських та М. Шапіро, на аркуші № 154 (телеграми, надіслані до Буд) ще фігурує прізвище Зусман, тобто найкращих дореволюційних власників та технологів-управляючих Волині (Кам'яний Брід, Городниця, Полонне, Славута).

19 вересня 1925 року з Київського відділення Тресту було розіслано листи про необхідність виконання розпорядження № 26354 від 11.08.1925 року про відпуск товару за єдиним прейскурантом без урахування вартості агітаційного друку [7, арк. 33-333]. Згодом з багатьох підприємств, підрахувавши збитки, скаржилися з приводу цього рішення, але виконували його, частіше зовсім ігноруючи безоплатну працю над завданнями з оздоблення, або вводили крихітні наддешеві штамповані малюнки.

Цього року на всю продукцію Тресту було введено єдиний прейскурант Продасилікату. Для уніфікації асортименту підприємства розподілили за спеціалізацією за певними групами товару. З метою пошуку спрощень, що базувалися на аналізі собівартості поштучної калькуляції, тривала праця над стандартизацією, розпочата ще в липні 1923 року, з технічної частини виготовлення речей вжитку, які мали ознаки форм рококо, ампіру тощо. Вважалося, що будь-які завитки, надмірності в членуванні посуду, неутилітарні наліплення тощо слід прибрати з метою економії. Стандартизація торкнулася: сировини; фарфорових мас; фаянсових мас; палива; фабрикату.

Було враховано принципи: 1) торговельної та технічної стандартизації з усвідомленням розуміння їх синтезу; 2) співвіднесення загального принципу з національно-художньою обробкою посуду, там, де це доцільно (перський товар, селянський товар України); 3) недоліки й переваги єдиного прейскуранта посуду; 4) стандартизація технічного фарфору та фаянсу; 5) перехід на метричні об'єми, «нормальні» типи клозетів; 6) шляхи для стандартизації сировини й фабрикату надалі [13].

У середині 1920-х років було розмежовано повноваження Тресту «Порцеляна – Фаянс – Скло», який лишався передусім виробничим об'єднанням і збував лише до 30% своєї продукції, й акціонерним товариством торговельним Синдикатом «Продасилікат» (1922–1930). Останнє підприємство-заготівельник керувало процесами товарообігу галузі приблизно на 70% й коригувало співвідношення експорту й імпорту продукції, забезпечуючи державу валютою. Спершу воно утворилося на засадах Правління в Москві й «контор» мережі торговельних представництв Товариства Кузнецових в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Кавказі, Монголії, Персії, Китаї. Синдикат був наділений повноваженнями юридичної особи, що могла розробляти план асортименту, стандартів і специфікації виробів та завідувати їх розподілом і виробництвом на ринку; розгалужувати райони збуту; розподіляти кредити й фінансові потоки між трестами і підприємствами; контролювати якість і технічну відповідність продукції; укладати договори й контракти на теренах Радянського Союзу; ставати засновником та пайовиком профільних акціонерних підприємств [33; цит. за: 34, с. 236-237].

Всесоюзний синдикат шукав виходу не лише на азійський і персько-індійський ринки, а й країн близького зарубіжжя, які згодом увійшли до так званого «соцтабору». Окремі сподівання, пов'язані зі збутом фабрикату заводів Волинської групи, було покладено на польський ринок, який перебував у безпосередній близькості з державними кордонами України. Від 28 березня 1930 року функції, активи та пасиви Продасилікату перейшли до Союзсклофарфору [34, с. 227].

1926 року було переглянуто біржові відносини підприємств і платників податків. У додатку до Наказу по ВРНГ УСРР за № 84 від 12 квітня 1926 року було розіслано такі циркуляри з Кремля (переклад з російської): Постанова Ради Праці та Оборони про реєстрацію позабіржових операцій, здійснюваних державними підприємствами та установами, кооперативними організаціями, підприємствами, зобов'язаними публічною звітністю, та арендаторами державних промислових підприємств:

«Ускасування постанови Ради Праці та Оборони від 11 квітня 1924 року про реєстрацію позабіржових операцій державних підприємств і установ /Известия ЦИК Союза РСР и ВЦИК 1924 г. № 102 від 7 травня/, Рада Праці та оборони ухвалює: Звільняються від реєстрації та надання відомостей біржам: а) операції, здійснювані органами Народного Комісаріату з Військових та Морських Справ, які перебувають на державному бюджеті, особливих відділів, військ Об'єднаного Державного Політичного Управління і військ конвойної варті Союзу РСР; б) операції народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік на предмети озброєння і спеціального постачання міліції». (За підписом заступника Голови Ради Праці й Оборони В. Куйбишева) [12, арк.111].

Усім решті, виходячи з маклерських записок № 171 від 26 березня 1927 року зі збірника тарифів № 413 від 13.04.1927 року з товарної біржі, яка посвідчувала київські ярмаркові угоди, необхідно було сплачувати такі мита однакового розміру в продавця й покупця: біржове, гербове, місцеве.

За суми укладання угоди на 2800 крб. приблизна вартість обліку становила 50 крб., тобто трохи менше 2%. При цьому Продасилікат, який монопольно зобов'язувався збувати весь товар Тресту, в тому числі 3-й сорт і брак, упродовж 1 квітня 1926 року – 1 березня 1927 року (договір між їх представниками – відповідно Д. Токаревим і Л. Черноморським за № 39/X від 19 березня 1926 року, укладений на біржі), за кожного розрахунку з ним утримував 2,5% коштів. Налагодження економічних показників завдяки експорту до Туреччини, Персії, Афганістану, Китаю, Монголії та інших дало змогу 28 травня 1927 року знизити ціни на всю продукцію Тресту від 3 до 14%. Надалі було уточнено, що специфікації, додані до угод між Фарфорфаянстрестом і Продасилікатом, дійсні впродовж перших трьох місяців дії договору. Якщо надалі від однієї зі сторін не буде висунуто заяву з побажанням зміни асортименту, правочини лишаються в силі. В іншому разі упродовж наступних двох тижнів укладається нова угода [14].

До початку першої п'ятирічки стала наочною потреба в спеціалізації заводів, оскільки існувала загроза хаотичного наповнення ринку однотипною продукцією. Видатки намагалися скоротити за рахунок зменшення й уніфікації асортименту форм, розмаїття якої в певних групах сягало непотрібної кількості, натомість якість і художні особливості часто були невисокими. Врешті метою реконструкції був пошук зручних у виготовленні та користуванні виробів, що дало б змогу знайти нову стилістику. Адже образний бік осучасненої тонкої кераміки мав відповідати змісту форм. Проте зміни просувалися вкрай важко, упродовж двох десятиліть, а в республіках іноді зводилися до зняття наліплень зі старих форм за жакливого складу маси, яка мала жовто-сірий колір, удвічі більшу товщину черепка за повної відсутності прозорості, так звані «*мушки*» й «*прищі*» в масі. Цупкі вироби з напівпорцеляни – напівфаянсу проіснували в Україні подекуди до початку 1950-х років. Адже посуд для масового споживання, так званий «*наrspожив*» (російською – «*наrpит*») не вважали за потрібне ані відбілювати, ані поліпшувати якість поливи, що погано трималася на виробі й часто наносилася з «*лисинами*», особливо на вінцях. Ці дефекти найбільше фіксувала комісія з якості, яка вивчала продукцію заводів Тресту в Україні в 1920-х роках.

Тому обмеженням усього асортименту місцевих підприємств стала тотальна стандартизація, розпочата 1927 року [33], яка стосувалася водночас компонентів мас і форм готової продукції. Крім цього процесу, який не насаджувався штучно, а став вимогою часу, відчувалася нагальна потреба в реструктуризації галузі, оскільки розрізнені підприємства достатньою мірою не координувалися. Після черги нарад 1927 року було утворено три окремих

великих Трести – Центрорфарфортрест, який очолив виробництво Центрального району Росії й групу Північних заводів (Ленінградський і три фабрики колишнього Новгородського тресту), Сибірський трест (з Хайтинським, поблизу Іркутська, і Красноярським заводами) та Укрфарфортрест, до якого увійшли вісім (а згодом додався дев'ятий) фарфорових і фаянсових заводів.

Товари, які перенасичували ринок одних місцевостей, водночас були дефіцитними в інших. Завдяки вивченню попиту й узгодженню його з виробничими можливостями поступово налагоджувалася діяльність усієї системи.

Після заявлених 1925 року в рекламі Укртресту 5400 осіб на 11 заводах 1927 року у звітних матеріалах зафіксовано 7000 одиниць штату на 13 підприємствах [29, с. 1], причому в середньому на кожного робітника припадало виготовлення 1,9 т продукції на рік.

У цей період домовленості із Продасилікатом було переглянуто, унаслідок чого Трест змушений був сам домовлятися про збут сан- і електротехнічної продукції з найбільшими відділеннями Укркоопспілки – Харківським, Одеським, Київським, і розпочинати роботу щодо глибшого вивчення ринку. Договір з Продасилікатом було розірвано 1 липня 1927 року; почала створюватися власна мережа постачання до Північного Кавказу, Баку, Криму, Туркестану, Уралу, Сибіру, на внутрішній ринок. Поступово частка продукції для зовнішнього і внутрішнього ринків урівноважилася відповідно в межах 47,4 і 52,6% [29, с. 35-41].

Поступово діяльність окремих заводів було переформатовано. Наприклад, Довбиський та Олевський фарфорові заводи спершу були орієнтовані на дешевий селянський товар посудної групи. Згодом останній перевели на вироблення електротехнічної високовольтної порцеляни, враховуючи смакові зміни покупців і перевиробництво дешевих чайників на ринку. Натомість Коростенський завод фарфору наприкінці 1930-х років навпаки з технічної порцеляни корабельного призначення було перепрофільовано на столовий посуд. Полонне також від санфаянсу, виробництво якого зосереджувалося переважно на Славутському фарфоровому заводі й частково – на Будянському, перевели на посудний сегмент чайного асортименту.

Зростання собівартості продукції, незважаючи на штучно стримуваний курс валюти в межах усталених цін у 1926–1927 роках, постійно відчувалося. Одну з виголошених доповідей найпершої Всесоюзної конференції, куди делегували фахівців і з України, було присвячено *«стану виробництва фарфоро-фаянсової промисловості, вимогам ринку й перспективам художнього оформлення продукції»*. У ній зазначалася необхідність переглянути й у *«найкоротші терміни вилучити та замінити новими антихудожні й ідеологічно шкідливі форми та оформлення»* (переклад з російської) [28].

Після 1929 року стояло завдання створення масового асортименту фарфору для різних категорій споживачів. Окремо розробляли форми посуду для фабрик-кухонь, громадських їдалень, дитячих закладів та індивідуальних квартир. Домінувала радянська тематика. З метою демонстрування досягнень селянства й робітництва проводили республіканські та всесоюзні виставки народного мистецтва (артілі Худпромспілки) та художньої промисловості [36, арк. 91]. 1930 рік став першим, коли Укрфарфор перестав відчувати фінансові труднощі, про що сповіщалося в 7-му випуску Бюлетеня Тресту. Якість виробів ще була недостатньою, з усієї продукції Баранівки ледве збирали 5% фабрикату, гідного для експорту; хоча зазначалося, що впродовж 1928/1929 років загалом по галузі експортний план було перевиконано на 50% і замість запланованих 300 тис. крб. він сягнув 462 тис. крб. [36, арк. 5-67].

Упродовж 1929/1930 років при Управі Тресту було утворено комісію зі спеціалізації підприємств галузі, яка запропонувала такий поділ:

1. Баранівське підприємство перевести на міський фасонний дорогий товар, залишивши один чайний столовий сервіз, молочник «*Конде*» та одне горно чайників;
2. Городницьку фабрику спеціалізувати на азійському асортименті, залишивши з європейського асортименту чашку, блюдця, півкухлі та чайник;
3. На Олевському заводі залишити виробництво горщиків на 90% для підсортовування та виробляти блюдця й ляльковий посуд;
4. Мархлевський завод спеціалізувати на блюдцях (50%), кухлях (25%) та півкухлях (25%);
5. Коростенську порцелярню залишити на наявному асортименті – корабельній тарілці;
6. На Полонській фаянсовні виробляти майоліку, а також півкухлі та кухлі фарбовані з блюдцями;
7. На Славутській фаянсовні залишити наявний асортимент (сангігієнічну кераміку);
8. Кам'янобрідську фаянсовню спеціалізувати на столовому сервізі, виробляючи також трактирку та блюдця.

Попередні висновки комісії мали розглядатися на засіданні Правління Тресту [36, арк. 82]. У зв'язку з профілізацією підприємств галузі 1930 року в Києві при Продасилікаті було відкрито асортиментне бюро, в якому для систематичного вивчення передбачалося сконцентрувати всі матеріали щодо якості, цін та раціоналізації силікатної промисловості. Зазначалося, що через недбале зберігання товару зросли бій, брак, відходи виробництва продукції, що вплинуло на фабричну собівартість, тому повідомлялося, що стосовно якості фабрикату Продасилікат у Москві скликав широку конференцію, в якій взяли участь виробничники та представники кооперації. Делегувалися,

крім представників Укртресту (контор), дві особи з Буд, по одній з Баранівки, Городниці, Києва. Крім того, повідомлялося, що на початку 1930 року в Москві було організовано курси підвищення кваліфікації червоних директорів склопорцелянової промисловості з терміном навчання 12 місяців. За рознарядкою ВРНГ СРСР було визначено ценз кандидатів з українського Тресту, які мали бути відібрані за участю профорганізацій [36, арк.82 зв.], тобто готувалися не лише робітничі, а й управлінсько-господарські кадри.

До кінця 1920-х років у фарфоро-фаянсовій промисловості України здійснювалися лише перші кроки з відбудови й запуску виробництв, розробки новітнього, економічно доцільного, асортименту заводів галузі 1930-х років.

Відбулася спеціалізація фарфорових підприємств галузі. На внутрішній ринок працювали переважно Мархлевський (перейменований Довбиський) і Олевський (який ще не був переведений на електротехнічний фарфор) порцелянові заводи, що виготовляли звичайний європейський товар; фасонну групу цього ж сегмента продукувала Баранівка; Коростень на 1930 рік спеціалізувався на корабельному посуді [24, арк.5].

Замовлення спецорганізацій і військових підрозділів армії, що працювала «на випередження» країн, які загрожували державним кордонам СРСР (особливо після курсу Гітлера на створення з Німеччини наддержави), ставали надзвичайно важливими. У 1930–1931 роках було розіслано перелік організацій особливого призначення, обслуговування замовлень яких було першочерговим. Зокрема, це були Управління державного річкового флоту в Києві, Севморзавод у Севастополі, Донбасток у Харкові тощо. Рознарядка Союзпостачзбуту визначала штраф у розмірі 10% і пеню 0,1% за кожне прострочене відвантаження цим організаціям. Було зазначено, що відмовляти їм виконувати наряди за наявності виробничих можливостей і необхідної техніко-технологічної бази трести не мають права. На групи товарів спецекспорту було введено специфікацію.

За несвоєчасне або неналежне виконання експортних нарядів Трест відповідав перед об'єднанням у Москві, а останнє – перед своїми контрагентами. Усі реквізити з метою вчасного і якісного виконання замовлень мали вивірятися в триденний термін. Між усіма учасниками процесу укладався договір, який набував сили правочину. З моменту його укладання Трест не мав більше права самостійно реалізовувати свою продукцію. Висувалися нові вимоги до якості. Вона мала відповідати стандартам і технічним описам, доданим до договору. Ціна на товар затверджувалася об'єднанням або ВРНГ СРСР на день відвантаження. Зазначалося, що вся тара й упаковка мають бути доброякісними і справними.

Експортна група товару здавалася окремо від продукції для внутрішнього ринку. «Закручувались гайки» і щодо масового виробництва нових виробів, які можна було впроваджувати лише за погодженням з об'єднанням. 20 квітня 1931 року директивно було введено ОСТи на всі різновиди товарів Тресту [25]. Від Центросоюзу їх підписав Пономарьов, від Союзсклофарфору

– Л. Черноморський. По Всеукраїнському відділенню Союзсклофарфору було введено обов'язкові кон'юнктурні огляди [26].

Друга п'ятирічка, що розпочалася 1933-го року, а завершилася 1937-го, стала періодом перегляду існуючих потужностей.

Перша повоєнна п'ятирічка пройшла під гаслом відбудови та заощадження в умовах розрухи. Міністр місцевої промисловості Г. Онищенко, видаючи наказ про введення ГОСТів і обов'язкового маркірування товарів за № 147 від 10 березня 1946 року, зазначив щодо поліпшення якості виробів підвідомчих підприємств УРСР: «...окремі керівники трестів, облміськпромів і підприємств послабили боротьбу за якість продукції і забули, що Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 10 липня 1940 року випуск продукції недоброякісної, некомплектної або з порушенням обов'язкових стандартів розглядається як антидержавний злочин, рівносильний шкідництву, з відповідальністю за статтею 135-3 Кримінального Кодексу» (переклад з російської) [17].

У непростий повоєнний час галузь виживала і за рахунок експорту. Зокрема, збереглися дані замовлення-наряду Східноторгу Будап на квітень 1946 року, в якому зазначено асортимент, передовсім, так званого «перського товару», форми якого було розроблено ще при Матвієві Кузнецовому, в кількості 50 225 штук. Ціни вказано незмінними від 1926/1927 років [16, арк.17-42].

Незважаючи на складнощі, вже 1946 року активно здійснювалися експортні операції зі Східноторгом. Зокрема, тарілки іранського фасону, перські набори на 13 одиниць, виконані ще за кузнецовськими зразками, окремі перські поштучні полоскальниці асортименту азійської групи фаянсу, а також низку європейських товарів виготовляли на Будянському заводі. На оздобленні не заощаджували – використовували золоте відведення вусиком, стрічкою «золотий штамп», друковане розфарбування, живописні роботи. Крім експорту на 50225 одиниць, окремі спецзамовлення стосувалися виготовлення для комерційних чайних особторгу з будфаянсу, медфаянсу тощо. 1946 року Наркомпрос УРСР ще розраховував вартість продукції на підставі незмінних цін 1926–1927 років [16].

Доводилося вводити на виробництвах України окремі цехи й бригади з виготовлення експорту, художні й технічні вимоги до продукції яких були завищеними й мали відповідати міжнародним стандартам повоєнної Європи й Азії. 1952 року Різноекспорт згідно з експортним планом розсилав зразки на більшість заводів галузі. Виготовлялася порцеляна, фаянс, майоліка [37].

З огляду на зростаючий попит, важливим документом піклування радянського уряду про подальший розвиток української керамічної промисловості стала ухвала Ради Міністрів СРСР від 25 травня 1954 року про розширення Коростенського, Полонського і Київського експериментального кераміко-художнього заводів. Ставилося завдання побудови нових фарфорових

підприємств у Сталінській (сучасній Донецькій) та Дніпропетровській областях потужністю по 12 млн. порцелянових виробів на рік. Також було схвалено на Будянському, Баранівському, Довбиському та Городницькому заводах будівництво нових тунельних печей, конвеєрних сушил, упровадження механізації міжцехового транспортування виробів.

Полярними до західних зразків дорогих порцелянових виробів «сервантного» кшталту кілька десятиліть були окремі речі й набори сервізів «Мадонна», мода на які була стійким мистецьким орієнтиром від 1960-х, а особливо впродовж 1970-х і до кінця 1980-х років. Найчастіше такі вироби в помешканні створювали ілюзію добробуту й сигналізували про платоспроможність господарів або їхні можливості бути за кордоном. «Мадонна» завжди була еквівалентом грошей, тобто засобом «ліквідності» в скрутну хвилину. Поступово вітчизняний фарфор, якому повернули білизну, тонкостінність і просвічуваність, почав виконувати функцію аналога «розмінної валюти». Купувати якісні модні українські фарфорові вироби стало престижним. Попит перевищував пропозицію, товар «діставали», перекупували, чекали в чергах.

Ентузіазм 1960-х міцно спирався на матеріальні блага суспільства. СРСР позиціонував себе як наддержава на світовій арені, розгортав військові дії, спустошуючи казну. 1961 року економічну кризу намагалися прикрити девальвацією карбованця в співвідношенні 100:1. Проте вже наступного року задля запобігання інфляції відбулося суттєве подорожчання товарів. Після доби Микити Хрущова, коли значно знизилися темпи зростання економіки, рівень життя трохи підвищився, але ненадовго. Проте в Україні задля перспектив отримання валюти до казни на хвилі розбудови було завершено довгострокові проекти модернізації та раціоналізації галузі.

На початку 1960-х років у зв'язку з рентабельністю й затребуваністю на ринку було закладено кілька великих нових підприємств галузі. Їх ще на початку 1930-х років планувала команда очільників Тресту на чолі з консультантом, технологом-сілікатознавцем Борисом Лисіним. Здійснили проектування його видатні учні. Завдяки їм до початку 1970-х років постали Бориславський, Полтавський, Сумський, Тернопільський, Дружківський заводи з новою рецептурою білішої щодо попередніх підприємств Тресту фарфорової маси. У 1960-х – 1970-х роках було спроєктовано Березненський порцеляновий завод, який почав працювати лише на початку 1980-х років, Світловодський у Кіровоградщині та Синельниківський у Дніпропетровщині.

Після надмірної уніфікації посудних форм середина 1960-х – 1970-ті роки стали періодом пошуку нових рішень в асортименті. Якщо в Україні створювали набори для галушок І. Віцька, вареників Р. Вакули, гречаників, у Росії – «Картопляний сервіз» Г. Садікова, набори оселедників. Окремо навіть розроблявся ансамбль посуду (сервіз) для бананів. У пошуку національного виокремлення в українському фарфорі повторювали форми глиняних посудин:

барилець, глечиків, кухлів, куманців, баклаг, баранців. Найчастіше вони мали виразні силуети й були виконані відповідно до нових габаритів і форм обіднього столу, шафи, кухонних меблів.

Відбувалася диференціація порцелянового посуду: окремо – спокійного, буденного ділового; окремо – яскравого і святкового, для оздоблення інтер'єру загалом або урочистого столу. Проте досягти гармонійності поєднання форми і декорування впродовж 1960-х років і надалі в окремих випадках було дуже складно. Впродовж 1970-х років ставилися дослідні технологічні експерименти. Засвоювався випуск дацитового фарфору, продовжувався – кістяного. Окремо стояло завдання виготовляти зносостійкий посуд для громадського харчування, тривалість міцності якого від 4-8 місяців подовжили до 18-24.

На прикладі порцеляни кінця 1960-х – початку 1970-х років добре помітне професійне зростання художників, які в нових політико-економічних умовах почали відчувати себе вільніше й могли оригінальніше висловлюватися в матеріалі. Український фарфор став відчутніше «європейським», риси постмодерну стали для нього типовими. Навіть у фаянсових формах відчувалася певна «розкріпаченість». 1972 року замість закладених планом 17 найменувань виробів було присвоєно знак якості 39, причому вперше наборам столових тарілок і столовим сервізам. На черзі були чашки з блюдцями, чайники, кавові та чайні сервізи. До питань комплектації підходили виключно з наукових засад – Державний дослідний керамічний інститут (ДДКІ) розробив набори посуду для родини (її коефіцієнт у СРСР обраховувався, виходячи з 3,9 особи в середньому): 58 одиниць, у тому числі для повсякденного вжитку 14 одиниць, для святкових та урочистих подій – 89 одиниць [27].

До початку 1980-х років утворилася величезна могутня «імперія» фарфору та фаянсу, яка була частиною індустрії моди на сувеніри, що пропагували радянський спосіб життя в усьому світі. Експорт та імпорт високомистецької порцелянової продукції сприяв збагаченню вітчизняної художньої мови та надавав можливості вітчизняним митцям за наявності залізного занавісу слідувати за тенденціями розвитку світового «білого золота».

Загальна кількість підприємств з виготовлення української тонкої кераміки до часу їх масового банкрутства і приватизації за добу «Кучми–Ющенко», якамає вигляд зумисного нищення галузі, становилб близько 20; деякі з них входили до Тресту з Главком у Києві на Хрещатику (другий поверх магазину «Фарфор–Фаянс», де відбувалися республіканські художні ради), або перебували поза ним (Славута, Березне). З 1992/1993 років Трест розпався. Колишні підприємства галузі, а також нові кшталту Фарко, ТОВ «АТТА», ТОВ «ДЕФФА» (виникло на базі Київського експериментального кераміко-художнього заводу) стали самостійними.

На початку 1990-х років будівлю магазину «Фарфор–Фаянс» було продано разом з цінним архівом, що нібито згорів, а 2008 року колишній виставковий

централізований магазин зразків, замислений після Другої світової війни як столичний ярмарок порцеляно-фаянсових виробів, було перепрофільовано з посуду на одяг. І хоча ще на початку ХХ століття на Хрещатику була крамниця посуду І. Левинського, один із будинків належав Міклашевським – Скоропадським й був облаштований порцеляновими камінами, кияни лишилися без крамниці, в якій уже не було чого продавати. Адже до 2011 року лишилися працювати тільки Дружківський фарфоровий завод без художньої частини (сувеніри і тиражовані форми поштучного посуду), Київський художній завод, що виник на підвалинах Київського експериментального кераміко-художнього заводу – ВАТ «ДЕФФА» (фарфорова скульптура), ВАТ «АТТА» в Запоріжжі (фаянсова скульптура, спортивні кубки), Сумський фарфоровий завод (посудні форми чайно-кавово-столового асортименту), Довбиський фарфоровий завод (кухлі, невеликі набори для пиття), частково перепрофільований на плитку Славутський фарфоровий завод (сантехніка), Токаревський фарфоровий завод (електрофарфор). Працює також окремий цех госпфарфору на колишньому Слов'янському керамічному комбінаті в Донецькій області, інколи виконують замовлення для окремих фірм (з логотипами, вензелями, гербами тощо), ресторанів, організацій (Збройних сил України тощо) на Коростенському фарфоровому заводі. Юридично ще не зникла Баранівка, працюють ательє окремих майстрів, зокрема у Львові (колишні співробітники Львівської експериментальної кераміко-скульптурної фабрики), Києві (В. Щербина та інші).

Великі промислові підприємства працюють за ГОСТами радянської доби, деякі за українськими стандартами якості доби незалежності ДСТУ (інші стандарти розмірів тарілок тощо та допуски по люфту), фірми і маленькі майстерні взагалі не мають критеріїв зі стандартів.

Отже, на жаль, на початок ХХІ століття необхідно констатувати повну відсутність координації розвитку фарфорових і фаянсових підприємств з міністерств і відомств. При реорганізованому Мінпромполітики немає жодного фахівця з напрямку фарфору та фаянсу. Підпорядкований цій інституції науково-дослідний інститут фарфору в м. Вишневому знаходиться на межі закриття. Асортимент підприємств, які вижили в складних ринкових умовах, нагадує принцип *«хто в ліс, хто по дрова»*, і швидше виглядає як блошиний ринок. В умовах відсутності розроблених критеріїв художності підприємства перестають виготовляти елітарний продукт і переходять на продукцію без традиції та певного спрямування розвитку, що призводить до заміни мистецтва високого фарфору низькопробним кітчем.

Отже, до періоду незалежності випуск порцеляни й фаянсу України був на рівні провідних країн Європи. Працювали понад 20 виробництв з випуску порцеляни, виключно фаянсовими лишалися підприємства Кам'яного Броду, Буд і Славуті. Загалом діяли: 1) Городниця; 2) Баранівка; 3) Довбиш; 4) Кам'яний Брід; 5) Буди; 6) Полонне (колишій завод Айзика Зусмана);

7) Коростень; 8) Слов'янський АІЗ (Арматурно-ізоляторний завод); 9) Слов'янський керамкомбінат; 10) Токаревка; 11) Славута; 12) Олевськ; 13) Київський експериментальний кераміко-художній завод; 14) Полонне («Художній керамік»); 15) Борислав; 16) Полтава; 17) Тернопіль; 18) Суми; 19) Дружківка; 20) Світловодськ; 21) Синельниково; 22) Березне; 23) «Фарко» в Слов'янську.

«Роздержавлення» заводів упродовж 1990-х – 2000-х років призвело до банкрутства майже всіх підприємств галузі. На початку січня 2009 року через перебої з постачанням газу було знищено завод у Кам'яному Броді. На повну потужність не працює жодне з підприємств, частково виживають лише Довбиш, який продукує переважно кухлі, а також Дружківка без художньої частини, де штампують тарілку з дешевої маси. На російський ринок спрямовано асортимент Сумського заводу порцеляни, який працює приблизно на половину потужності. Унікальні зразки мальованого посуду на замовлення повторюють на Коростенському фарфоровому заводі (банкрот від 2009 року), маса якого потребує істотного вибілювання.

Порівняно з 1980 роком, часом позитивних зрушень у галузі, коли в Україні виготовляли 345 млн. шт. фарфорового, фаянсового та майолікового посуду для всього радянського ринку збуту, впродовж останніх 30 років відбулися великі зміни. Тоді вітчизняна галузь забезпечувала товарами весь Радянський Союз завдяки безлічі централізованих замовників посуду – нарспоживу, Радянської Армії.

На початку 1990-х років українські підприємства сукупно виготовляли до 300 млн. шт. різноманітної фарфорової та фаянсової продукції. За даними Мінпромполітики, 1990 року було виготовлено 286 млн. шт., за інформацією Держкомстату – 293 млн. шт. фарфорового, фаянсового та майолікового посуду (частка майолікового становила 2-5%). 1995 року обсяги виробництва скоротилися до 204,7 млн. шт. 1998 року було виготовлено лише 123 млн. виробів. 2001 року Держкомстат зафіксував показник 126,3 млн. шт. фарфорової, фаянсової і майолікової продукції за рентабельності 5-6%. Обсяг експорту посуду за 10 місяців 2001 року дорівнював 7543 т на 8576 тис. доларів, імпорту за той самий період – 295 т на 613,09 тис. доларів [40].

За даними держстатистики, 2003 року було зафіксовано, що фарфорові та фаянсові вироби виготовляли до 40 крупних і дрібних підприємств. За даними Державного комітету статистики України обсяг виробництва фарфорового та фаянсового посуду в Україні 2003 року становив 117 млн. шт. Це більше, ніж було вироблено 2002 року на 6,4%. Проте 2000 року з випалювальних печей вийшло 135, 1990-го – 293, а 1980-го – 345 млн. шт. На 1 січня 2004 року залишок на складах становив усього 6,7 млн. шт. За 10 місяців 2003 року обсяг експорту глиняних виробів, у тому числі й фарфорових, сягав понад 45 млн. доларів США. Імпорт у той самий час у грошовому вираженні – майже 113 млн. доларів.

Ще 2003 року, наприклад, Коростенський завод експортував свою продукцію в Росію, країни Прибалтики, Молдову, Німеччину, США, Ізраїль, Албанію [30].

На межі XX–XXI століть зміна форм власності з державних підприємств на приватні зумовила перехід до ательє визначних художників з принципом артдизайну — унікальних або малотиражних замовних елітних речей порцелянового вжитку. Предмети щоденного попиту з ручною мальовкою і золоченням або в кобальті нині дорогі, тому більшість українців купує дешевий китайський, польський, український білий посуд або з деколями.

Закритість інформації про справжній стан речей на підприємствах фарфорової і фансової галузі, які перебувають у секторі приватного бізнесу, приховування статистичних даних щодо випуску продукції, складу мас, постачальників сировини останніх років ускладнюють накопичення емпіричних матеріалів. В умовах, коли власниками заводів часто виступають закордонні інвестори, важливо бути озброєним законодавчою базою з питань можливості доступу, обстеження творів музеїв виробництв, їх архівів, які все ж таки належать нашій культурі й є державним надбанням.

Відсутність важелів галузевого управління й політики збереження національних брендів уможливили процвітання рейдерства, економічних «кланів», монополізації фарфорового та фаянсового бізнесу, який навмисно впродовж 20 останніх років був зведений нанівець. Мистецтво порцеляни перебуває у фазі тотального винищення неконтрольованого державою сегмента промисловості, який колись, в умовах страшної розрухи, давав валюту й прибутки, що годували пів країни. Питання окупності в сучасних умовах стали приводом до перетворення елітних заводів порцеляни на низькозатратні цеглярні й кахлярні, де про національні бренди немає й мови.

Проблеми ринку сировини, коли каолінові родовища опинилися в приватних руках і компоненти мас відправляють за кордон, стали однією з причин практичного завершення історії розвитку української тонкої кераміки. З 20 заводів галузі художнього фарфору на сьогодні ледве жевріють три, причому один уже не на повну потужність. Мистецька парадигма в цьому разі безпосередньо залежить від ціни на газ для колишніх гігантів промисловості та політики держави, чиновники якої «затуляють очі» на вхід китайського монополіста на наш ринок і культуртрегерство.

Радянський період розвитку галузі за умов «розвинутого соціалізму», як не дивно, став найсприятливішим для українських порцеляни й фаянсу. Понад 20 спеціалізованих заводів-гігантів рівня найрозвиненіших країн Європи стали справжніми вітчизняними брендами нової доби. Продукція визнавалася кращими світовими виробниками, забезпечуючи власний внутрішній ринок, постійно постачалася за кордон. Проте, з розпадом Радянського Союзу, «блакитне паливо» і компоненти мас з колишніх республік, що планувались як пільгові, почали «з'їдати» від 70 до 90% зароблених коштів. Випуск став

нерентабельним, і почався процес занепаду галузі, пов'язаний з економічним підґрунтям.

Хоча нині у світі відчутна тенденція до зростання попиту на рукотворний фарфор, особливо вироби артдизайну, в цей час українська галузь без державної та бізнесової підтримки стає лише «антикваріатом». Засилля Китаю на ринку, порцелянова продукція якого не проходить належної експертизи, призводить до споживання українцями шкідливого для здоров'я посуду з неочищених мас. Хоча ще Катерина II розуміла, що для підтримки власного виробника необхідно припинити ввезення закордонної продукції. Саме завдяки цій великодержавній політиці Російської імперії свого часу зміцніла Імператорська Києво-Межигірська фаянсова фабрика, «Гіпюрові» твори якої нині в колекціях усіх поважних музеїв світу посідають чільні місця поруч із Веджвудом. Шанувальником і збирачем цієї продукції був перший Президент України Михайло Грушевський.

Батько останнього гетьмана України П. Скоропадський володів найбільшими копальнями каоліну, який постачали впродовж усього радянського періоду до найпотужніших заводів Росії: Ломоносівського фарфорового, Дмитровського (Вербілки у Підмосков'ї) тощо. Його сват – Андрій Міклашевський – створив перший український завод порцеляни рівня Майсену, Севру, російського Імператорського заводу. І перші порцелянові ляльки – українки в національних строях – виконано саме на цьому виробництві, що не було прибутковим, але продукція стала національним скарбом.

Колекціонування виробів національних заводів порцеляни та фаянсу було справою видатних, національно свідомих українців, не байдужих до історії вітчизняної промисловості. Упродовж XX століття антикварний ринок, хоч і формувався, але, не маючи законодавчої бази, яка б його захищала, перебував у тіні виробництв-гігантів. Усвідомлення вартісності продукції втраченої галузі відбулося паралельно зі спустошенням ринку україніки й вже звичного соцреалізму. Туга за справжнім мистецтвом спонукала людей, які мають безліч важливих справ, зануритися в епоху свого дитинства, юності, зрілості завдяки поверненню символів тієї доби, її камерних форм порцеляни з полиць, які вже самі апріорі зникли із сучасних дизайн-проектів помешкань.

Формування смаку відбувається через усвідомлення власної неповторності в тиражованих формах україніки, зокрема й скульптури малих форм взагалі. Упродовж останніх років почалося збирання виробів промислових форм порцеляни, триває її атрибуція, реконструкція мистецького й організаційно-творчого процесу. За останні два десятиліття в Росії легалізувався і сформувався антикварний ринок. Періоди сплеску аукціонних торгів змінили регулярні Антикварні салони, що відбуваються два рази на рік, де фарфор міцно посів своє місце. Коло цінувальників цього мистецтва поступово «обросло» власною літературою, довідниками, марочниками, каталогами-цінниками. Постійний

III. Состо́нная оборудо́ванная производств. предприятия.					
А. Фарфоровые заводы.					
	Томаровский	Барковский	Плесский	Городицкий	Добрынский
1. Состо́нная главных постро́в.					
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Общая состо́нная	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
2. Состо́нная оборудо́вания.					
а/ Паровые котлы	1 шт.	-	-	1 котел	1 котел
Паровые котлы	1 шт.	-	-	1 котел	1 котел
Общая состо́нная	1 шт.	-	-	1 шт.	1 шт.
Год постро́в	1901 г.	-	-	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	-	-	1911 г.	1911 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
3. Состо́нная оборудо́вания.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
4. Состо́нная оборудо́вания.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
5. Промышленные установки.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
6. Электрооборудование.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
7. Промышленные установки.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
8. Промышленные установки.					
а/ Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Паровые котлы	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Общая состо́нная	10 шт.	6 шт.	3 шт.	7 шт.	4 шт.
Год постро́в	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
Год устано́вки на завод	1901 г.	1906-1910 гг.	1909 г.	1890-1903 гг.	До 1901 года, до 1903 года - 1903 г.
б/ Машины	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель, насосы, турбина	Двигатель	Паровая машина	Паровая машина
Общая состо́нная	60 HP	70 HP	10 HP	50 HP	50 HP
Год постро́в	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.
Год устано́вки на завод	1901, 1904, 1902 гг.	1911/1915 / 1915 г.	1910 г.	1911 г.	1911 г.

Мал.1.

Стан обладнання фарфорових заводів. Кінець 20-х років ХХ століття.

Державний архів Харківської області, ФР.1956. Публікується вперше

споживацький попит спровокував і в Україні процеси зрушення: регулярні антикварні *«Злети»* у столиці за певним розпорядком.

З метою виявлення підробок, *«новоробок»* і справжнього асортименту власної промисловості необхідно вивірити асортимент виробництв, впорядкувати дані щодо авторства, принаймні накреслити характеристики, за якими можна здійснювати мистецтвознавчий і споживацький аналіз виробів. Це поступово дасть змогу сформувати повноцінну базу даних напівфабрикатів, готових робіт і художників, причетних до творення і виконання форм, мальовки, декалькоманії, поетапно зібрати дані щодо продажу українських виробів на світових аукціонах, наявності зразків вітчизняної продукції в приватних і муніципальних колекціях далекого і близького зарубіжжя, передовсім, у скульптурному сегменті, що найкраще піддається ідентифікації та експертизі.

Оскільки від меценатів і очільників держави завжди залежало бути чи не бути мистецьким феноменом, необхідно переглянути промислову політику в державі, яку ще сто років тому називали *«країною каолінів і глини»*. Ці багатства були візитівкою України, як тюльпани в Голландії або озера у Швейцарії.

Наразі в Україні відсутні наукові інституції з маркетингу, організації й управління бізнесом у сфері промислового фарфору та фаянсу, хоча вони конче потрібні. Адже питаннями тиражу, ринків споживання і збуту ніхто не займається і не керує за відсутності *«політичної та економічної волі»* в державі. Тому головним методологічним принципом вивчення українських фарфору та фаянсу кінця XIX – початку XXI століття має бути відображення всієї історії, особливо її сучасного етапу, розвитку тонкої кераміки України за морфологічним, системно-історичним, стильовим, структурно-типологічним, іконографічно-іконологічним підходами задля справжнього розуміння й оцінки його вартісності. Головним завданням наразі є формування нових теоретичних засад, які могли б посприяти не лише відродженню галузі, а й обґрунтуванням її ідеї, концепції, мети.

Головний критерій, за яким визначаються промислово розвинені країни, – це високий економічний потенціал, який дає змогу державі розвиватися на основі великих обсягів технічно передового капіталу і висококваліфікованої робочої сили. Нині такими країнами є США, Канада, Японія, більшість країн Західної Європи. На жаль, через відсутність промислової політики і *«залізної»* політико-економічної волі свідомих керівників, які б тримали ці питання під контролем і дбали про майбутнє, Україна вже не є серед цих держав, яким нещодавно можна було переймати у нас досвід. Втрачене буде дуже важко надолужити, оскільки наша країна страшенно відстала від світу за останні два десятиріччя.

Економічна й промислова політика є основним напрямом діяльності держави та уряду як всередині країни, так і на міжнародній арені. Вона охоплює організацію праці, управління, координацію процесами в галузі економіки відповідно до соціально-політичних дій в інтересах країни. Економічно-промислова політика в спектрі від інвестиційного, правового,

кредитно-фінансового, бюджетного, податкового, зовнішньоекономічного до науково-технічного поля визначає структуру і спрямованість (скерованість) розвитку організму держави у світовому контексті. Отже, за нею майбутнє в кожному сегменті життєдіяльності. Фарфор та фаянс України став тим індикатором економічної та промислової політики держави, за яким світ визначає рівень нашого розвитку або кризи, оскільки за організаційними процесами стоять твори, тобто реальні вироби, що позиціонують нас як націю.

1. Бюлетень українського Тресту «Порцеляна – Фаянс – Шкло». – III/1927. – № 1. – 15 лютого (Київ) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 997. – Арк. 3-3зв.
2. Вся Україна та АМССР на 1926 /За редакцією С. Пилипенка. – Харків, 1925. – 468 с. + додаткові рекламні вклейки без загальної пагінації.
3. Галкина Е., Мусина Р. Кузнецовы. Династия. Семейное дело. – М.: Галерея «Времена года», 2005. – 401 с.: илл.
4. Державний архів Харківської області. Государственная фаянсовая фабрика б.Кузнецова с. Буды. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб.1. – Арк. 189-230.
5. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 131. – Арк. 24, 72, 111, 112.
6. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 135. – Арк. 23, 56.
7. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб.141. – Арк. 31-333.
8. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 143. – Арк. 219.
9. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 187. – Арк. 13-40.
10. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 194. – Арк. 285-311.
11. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 268. – Арк. 40.
12. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 324. – Арк. 16-276.
13. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 325. – Арк. 78, 232.
14. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 1. – Од. зб. 610. – Арк. 7 зв., 57 зв.
15. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 3.
16. Державний архів Харківської області. – ФР.1956. – Оп. 2. – Од. зб. 14. – Арк. 15, 17, 42.
17. Державний архів Харківської області. – ФР. 1956. – Оп. 2. – Од. зб. 17. – Арк. 3, 9.
18. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769: Харьковское отделение Украинского государственного треста фарфоровых, фаянсовых и стекольных заводов, Фарфор-фаянс-стекло, г.Харьков. – Оп. 1. – Од. зб.2. – Арк.18-42.
19. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 1. – Од. зб.4. – Арк. 17-42.
20. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 1. – Од. зб.12. – Арк. 3.
21. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 1. – Од. зб.133. – Арк. 67-67 зв.
22. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 92-186.
23. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 2. – Спр.8. – Арк. 200-516.
24. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 3. – Од. зб. 9. – Арк.5-13.
25. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 3. – Од. зб.25. – Арк.14-33.
26. Державний архів Харківської області. – ФР. 3769. – Оп. 3. – Од. зб.26. – Арк.1-51.

27. Демидова Г. А. Современный ассортимент фарфоро-фаянсовых изделий (Центросоюз, Московский кооперативный институт): Лекции для студентов. – М.: Издательство Московского кооперативного института, 1974. – 40 с.
28. Ленинградский государственный архив Октябрьской революции. – Ф. 1224. – Оп. 1. – Д. 135. – Л. 9, 14.
29. Матеріали до Бюлетеню Укрфарфорфаянссклотресту за 1927 р. (Машинопис) // Баранівський порцеляновий завод. – Звіт. – С. 1-119.
30. Медведенко Татьяна. Карта лидеров украинского фарфора. От Запада до Востока // Строительство и Керамика. – 2004. – № 6. – С. 39-43.
31. Нариси з історії дипломатії України /За редакцією В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
32. Правда. – 1919. – 27 апреля.
33. Резолюция совещания правления Центрофарфортреста с директорами и технологами фабрик 17-20 декабря 1927 г. // Центральный государственный архив народного хозяйства. – Ф. 8013. – Оп. 1. – Д. 609. – Л. 2.
34. Советское декоративное искусство: Материалы и документы. 1917–1932. Фарфор. Фаянс. Стекло /Автор-составитель И. А. Пронина и др.; под общей редакцией В. П. Толстого. – М.: Искусство, 1980. – 339 с.
35. Советское декоративное искусство /Под редакцией В. М. Василенко: В 2-х т. – М.: Искусство, 1984. – Т. 1. – С. 89-121.
36. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 997. – Арк. 1-99.
37. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – ФР. 956. – Оп. 2. – Од. зб. 90. – Арк. 15.
38. Центральный исторический архив Москвы. – Ф. 337. – Оп. 2. – Д. 6. – Л. 286.
39. Центральный исторический архив Москвы. – Ф. 337. – Оп. 2. – Д. 150. – Л. 5, 14, 26, 83-90.
40. Шавкатбек Мурзахаджиев // <http://www.business.ua/i477/a10548>

© Olha Shkolna, 2020

THE POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE PORCELAIN AND FAIENCE BRANCH OF UKRAINE OF THE 20TH CENTURY: FROM THE FOUNDATION OF THE INFRASTRUCTURE TO THE ORGANIZATIONAL AND CREATIVE PROCESSES

An interdisciplinary study deals with the analysis of political and economic progress in the Ukrainian porcelain and earthenware industry of the 20th century. Particular attention is paid to the issues of production principles, theoretical and practical changes in the field of industrial ceramics, ideological platforms of these processes; the role of certain schools, art centers, and institutions in the formation of the art of elite ceramics and the specifics of its consumption in accordance with the socio-cultural anthropology of the Ukrainians

[Received October 7, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, porcelain, faience, politics, economics, ideology, theory, pedagogy, infrastructure, market, export, import, 20th century, Ukraine*

УДК 81'373:738

© Світлана Пошивайло, 2020

Учений секретар Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Відділу етнографії гончарства
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному.
svitlana-posh@ukr.net (Опішне, Україна)

ТЕРМІНИ ГОНЧАРСЬКОГО РАХУНКУ В СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ НАРОДНОЇ ГОНЧАРНОЇ ЛЕКСИКИ

Простежено зв'язки між групами термінів, об'єднаних словами «горно», «сотня», «штука», «мірка», «уклад», «горшки» в межах однієї лексико-семантичної групи

[Одержано 14 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, горно, сотня, штука, мірка, уклад, горшки, посуд, вироби

Лексико-семантична група, що складається з назв гончарського рахунку під час продажу, становить значний відсоток усієї тематичної групи гончарної лексики Полтавщини. Умовно її можна поділити на кілька блоків, що являють собою окремі поняття, виражені певними лексемами (табл. 1).

Горно – найбільша одиниця лічби під час оптового продажу; складалася з такої кількості предметів, яка потрібна для заповнення одного горна (печі для випалювання глиняних виробів). Горно в українській гончарній лексичі – лексема полісемічна. Існували поняття «велике горно» та «середнє горно». Наприклад, у 1880-х роках в Опішному велике горно містило 450 шт. посуду з укладом, середнє – 400 шт. з укладом; у Зіньківському повіті велике горно становило: 7,5 сотень – 1200 виробів: одиначки 4 сотні – 400 шт., двійника 2,5 сотні – 500 шт., трійника 1 сотня – 300 шт.; середнє горно 5 сотень – 850 шт.: одиначки 2,5 сотні – 250 шт., двійника 1,5 сотні – 300 шт., трійника 1 сотня – 300 шт. [2, с. 161].

Сотня – лічильна одиниця глиняного посуду під час продажу. Гончарі використовували слово «сотня» в сполученні з прикметниками: гончарська, посудна, гуртова, оптова, повна, рядова, кругова, чиста, мішана, килашева, горшчатна, горнова, горшкова, укладна, мисочна. Окремі з них використовували під час оптового продажу й означали кількість, більшу за сто: сотня з укладом,

укладна сотня, гуртова сотня, кругова сотня з укладом, продажня сотня, а деякі – під час роздрібного: рядова сотня, сотня без укладу, сотня одинарна, сотня на одиначку. Однак у Полтавщині найбільш поширеними були: рядова, одиначка; сотня з укладом; кругова сотня [1, с. 48-49].

Штука – лічильна одиниця для зіставлення різних за розміром гончарних виробів і з'ясування їх еквівалентності; під однією штукаю *одиначки* розуміли одну посудину, на одну штуку *двійника* йшло дві посудини, *трійника* – три і т. д. [2, с. 172].

Мірка – лічильна одиниця для зіставлення різних за розміром гончарних виробів і з'ясування їх еквівалентності (синонім до слова «штука»). У гончарів була своєрідна «мірка», що означало: *одинарка* – одна посудина на мірку, *двійник* – дві посудини на мірку, *трійник* – три, *четверик* – чотири, *п'ятерик* – п'ять і, відповідно, *шестерик* був найменшою посудиною.

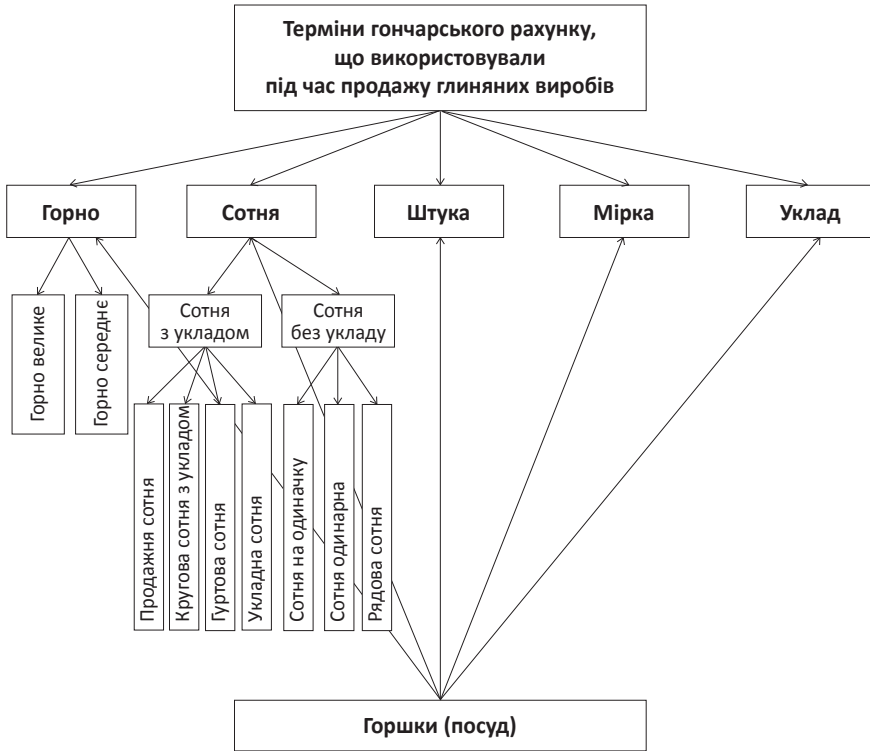
Уклад – певна кількість гончарних виробів, що під час оптового продажу безкоштовно додавалася до *сотні* чи *горна*.

Горшки – загальна назва всіх глиняних виробів. Серед них – і горщики: *одинарка* – горщик на 10 літрів (у Постав-Муці це найбільший горщик); *двойник* – горщик, менший від одинарки; *трійник* – горщик на 3 літри; *четверик* – горщик на 2 літри; *п'ятерик* – горщик на 1 літр; *шестерик* – найменший горщик на 0,5 літра.

Ці назви вживали й на означення іншого за розміром та зовнішнім виглядом посуду. Зокрема, керамолог Олесь Пошивайло в «Ілюстрованому словнику народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина» [2] подав «метрологічну систему розрізнення полив'яного посуду, залежно від його величини (місткості)» [2, с. 168], згідно з якою *одиначка* – посудина місткістю 30 літрів; *двійник* – посудина місткістю 20 літрів; *трійник* – посудина місткістю 10 літрів; *четверик* – посудина місткістю 6 літрів; *п'ятерик* – посудина місткістю 4 літри; *шестерик* – посудина місткістю 3 літри; *десятерик* – посудина місткістю 2 літри; *двадцятерик* – посудина місткістю 1 літр. Цей же дослідник виділив і «числівникову систему назв мисок, незалежно від їх розмірів», що складалася під час оптового продажу й зафіксував ті ж лексеми, але з іншим значенням: *одиначка*, *одинарка* – 8-10 вершків у діаметрі; *двійник*, *двійняк*, *двійка*, *приставка* – 6,5-7; *трійник*, *трійка* – 5,5-6; *четверик*, *четверняк*, *четвірка* – 4,5-5; *полумисок* – 4,5; *п'ятерик*, *п'ятірка*, *п'ятерняк* – 3,5; *дробина*, *дробинка* – менше 3,5 вершків у діаметрі. Керамолог Любов Спанатій (Миколаїв) фіксує гончарську термінологію кінця ХХ століття. 3-поміж термінів гончарського рахунку вона подала ще й такі лексеми, як «*восьмерик*», «*п'ятнадцятка*» й «*двадцятьп'ятка*» [3, с. 332].

Таблиця 1 дозволяє прослідкувати міжгрупові зв'язки в межах обстежуваної лексико-семантичної групи, зокрема ілюструє рівнозначність понять *горно*, *сотня*, *штука*, *мірка*, *уклад*, *горшки* (тобто всі вони означають

Таблиця 1

певну кількість виробів) і демонструє тотожність або синонімічність назв *штука*, *мірка*; дає можливість простежити взаємодію групи *горшки* з рештою виділених груп (зокрема, лексеми цієї групи входять до кожної з них). Лексико-семантична група «Терміни гончарського рахунку...» фіксує, наскільки багата й різноманітна лексика гончарів, адже кожна її складова являє собою певну систему, в межах якої відбуваються відповідні зв'язки. На жаль, майже кожен обстежуваний лексему можна вважати архаїзованою, на відміну від тих, що входять до інших лексико-семантичних груп.

1. Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. – Харьков: Типография «Печатное Дело», 1902. – 80 с.
2. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.

3. Спанатій Любов. Термінолексика гончарів Миколаївщини // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 327-332.*

© Svitlana Poshyvailo, 2020

**THE TERMS OF POTTER'S CALCULATION IN THE SEMANTIC SYSTEM
OF FOLK POTTERY VOCABULARY**

The connections between the groups of terms united by the words "kiln", "hundred", "piece", "measure", "placing", "pots" within one lexical-semantic group are traced

[Received October 14, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, kiln, hundred, piece, measure, placing, pots, utensils, products*

УДК 903.02:658.8]:738(477.54/.62)[(477.52)]

© Людмила Метка, 2020

Завідувач Відділу керамології новітнього часу
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
завідувач Відділу етнографії гончарства
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
кандидат історичних наук.
lmetka@ukr.net (Опішне, Україна)

ГОНЧАРСТВО СЛОБОЖАНЩИНИ: АСОРТИМЕНТ І ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ

Проаналізовано асортимент виготовленого на гончарному крузі глиняного посуду зі Слобідської України. Подано регіональні назви виробів залежно від їхніх розмірів та форм. Визначено найбільш поширені види посуду та їх часові видозміни. З'ясовано й розглянуто основні форми збуту глиняних виробів у Слобідській Україні, зазначено ціни на глиняний посуд в окремих гончарних осередках. Зауважено, що в різні історичні періоди набувала поширення та чи інша форма збуту

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарні вироби, асортимент глиняного посуду, конкуренція, фабрично-заводська промисловість, форми збуту, грошовий розрахунок, оптовий продаж, безгрошовий обмін, чумацька сотня, Слобідська Україна

Асортимент виготовлених на гончарному крузі глиняних виробів у Слобідській Україні в другій половині XIX століття був досить різноманітний: «глі́чки» («мо́лочки»), «го́рщики», «ба́нку», «рі́ночки» («ве́рховінки»), «ми́скі», «паскі́вникі» («та́зкі»), «ку́хлі» («крі́жки»), «ку́бушки», «куви́шні» («кофе́йники»), «друшля́кі» («трушля́кі»), «ціди́лки», «дірча́ві мискі́»), «кві́тникі», «цві́тникі» («цвіто́шники»), «по́кришки» («кри́шкі») – це найбільш поширені в усьому регіоні форми та назви виробів. Окрім вищеназваних, дослідники гончарства наприкінці XIX століття зафіксували й побутування інших. Це глиняні «бо́чонки», «кури́шки» (використовувалися для обкурювання ладаном хати на свята) та «кага́нці», «кума́нці» (колоподібний посуд), «підсві́чники», «підста́вки для кві́тників», «масля́нички», «слі́вочки» (посуд для тримання вершків) та виконані за зразком фабричних «рукоми́йники», «носа́тки» (посуд для тримання квасу), «ча́ркі», «фо́рми для пе́чива», «жа́рівні», «гуся́тниці» (для смаження птиці) та «порося́тниці» (для запікання поросят), «єднора́ли» (посуд для відправлення природних потреб) [24, с. 7, 35].

Одним із найдавніших видів глиняного посуду, форма якого ідеально пристосована для приготування їжі в печі, є горщик – найуніверсальніша за способами застосування посудина. Інші форми посуду з асортименту продукції гончарів часто є похідними від нього [17, с. 136]. Слобожанські горщики мають традиційну для більшості гончарних осередків України форму і, залежно від розмірів, – різну місткість. Метрологічна система розрізнення їх величин виникла у зв'язку з побутовим застосуванням. У Луганщині, наприклад, трилітровий горщик називали «*підворотень*»; десятилітровий – «*підснізок*»; горщик на два відра й більше (25-30 літрів) – «*сніз*» [13, с. 27]. У місті Валки зафіксовано такі назви горщиків, як «*горця*» – півлітровий; «*кашник*» – літровий, який використовували для приготування каші переважно для дітей; «*малий окладáč*» – півторалітровий; «*окладáč*» – дволітровий, «*плоскунча*» – трилітровий; «*плоскун*» – чотири-, п'ятилітровий горщик; «*підворотень*» – горщик, який уміщав близько 8 літрів рідини, а найбільший із горщиків – «*золільник*» – на 3-4 відра, використовували для зоління білизни. Такі назви горщиків, як «*плоскун*» та «*стовбун*» (різновиди підворотнів), зафіксовані дослідником гончарства Охтирського повіту Олександром Твердохлібовим у с. Котельва та м. Охтирка, найімовірніше, акцентують увагу на їх формі: «*стовбуни*» – це високі горщики, «*плоскуни*» – низькі та широкі, приземкуваті. На відміну від зазначених осередків, у с. Боромля невеликий, широкий горщик називали «*широкáнчик*» [23, с. 17-19].

Миски, за писемними джерелами та спогадами старожилів, у Слобідській Україні мали різні розміри й форми. У с. Котельва, наприклад, залежно від розмірів розрізняли такі їх форми: «*проста*» – мілка, яка мала злам вінець, «*шльонка*» – середня за розмірами, та «*полька*» – глибока, у якій злам вінець був відсутній [24, с. 34]. Подібними за формою до мисок чи неглибоких риночок були й друшляки – посудини з отворами в денці та в нижній частині стінок, які застосовували для проціджування рідини та протирання варених овочів.

Аналіз форм переважної більшості зі знайдених під час експедицій у Слобідській Україні глечиків дозволяє стверджувати про те, що тут вони були не такими опуклими, як, скажімо, у Полтавщині, часто мали високу, пряму, або й звужену доверху шию. Є дані про те, що в селах Литвинівка, Нова Водолага, Пискунівка виготовляли й глечики з «*пупáми*». Кожна господиня намагалася купити саме такий глечик, оскільки вважалося, що в ньому краще зсідався вершок із молока [11, с. 106]. Кувшинами в Слобідській Україні називали подібні до глечиків вироби, але з вужчою, нижчою, більш фігурною шиєю та опуклими боками. Кувшини часто мали «*но́сик*», «*ру́чку*» та «*ву́шко*» й використовували їх для розливання рідини [4, арк.35]. Схожим за формою на кувшин був так званий «*кофе́йник*», який також мав носик, вушко та, як правило, циліндроподібну зі звуженими доверху стінками форму [5, с. 16, 26]. Слобожанську кубушку та полтавську тикву іноді відрізнити важко, проте трапляються кубушки й більш

видовжених форм, не такі опуклі, як у Полтавщині. Їх форма довершена й повністю відповідає функціональності посудини: транспортабельність, здатність тривалий час зберігати воду свіжою й прохолодною, зручність у користуванні [13, с. 26]. Переважна більшість слобожанських макітер порівняно, наприклад, з полтавськими мають більш видовжену форму й ширше денце.

Залежно від розмірів та ємності, яка коливалася від 1 до 30 літрів, макітри поділялися на типи й мали такі назви: «шестері́к» – півлітрова, «п'яте́рік» – літрова, «четвері́к», «тро́йня́к», «дво́йня́к» – п'ятилітрова, «оди́нік» – десятилітрова, «оп'я́рник» – двадцятилітрова [12, с. 123]. В окремих осередках, наприклад, у селах Пискунівка та Діброва, великі макітри для зручності їх перенесення та тримання виготовляли з вухами [5, арк. 16, 26]. Під час керамологічних експедицій 2001–2004 років мені вдалося відшукати кілька інших своєрідних форм посуду. В с. Бутківка Старобільського району, знайдено виріб, схожий на великий тиквастий глечик, але з трохи ширшою та нижчою шиєю, так звану «медя́нку», чи «медя́ни́цю» – посудину, яка призначалася для зберігання меду, зерна, круп та тримання води. Також тут виготовляли напувальки

Мал. 1

Гончарні вироби Слобідської України. Євсуг, Луганщина. Перша половина XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Фото Людмили Меткої

Мал. 2

Автори невідомі. Глечики.

Глина, ангоби, гончарний круг, 27х13,5; 29х15,5; 26х13 см.

Харківщина.

Перша половина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-10344/К9564; КН-10341/К9561; НД-7207.

Фото Людмили Меткої

Мал. 3

Автори невідомі.

Пасківники.

Глина, гончарний круг, полива, 16х14,5; 26х20,5; 25х18 см.

Нова Водолага,

Харківщина.

Середина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7203; НД-7202; КН-10338/К-9558.

Фото Людмили Меткої

(«поїлки», «пійлки») для свійської птиці. Це посудини у вигляді «кубушки», але з ширшим і масивнішим денцем і з отвором на тулубі, діаметром 3-4 см, на висоті близько 3 см від денця. Через цей отвір набиралася й виливалася вода. Напувалку ставили в коритце чи миску такої висоти, щоб налита в неї рідина закривала отвір у напувалці. В міру випивання, випаровування чи висихання води нижня посудина постійно наповнювалася рідиною. В селі Литвинівка Біловодського району було знайдено кілька великих посудин із потовщеними, відхиленими назовні невисокими вінцями, які донизу переходять у круті, але без заломин, плечі, а потім плавно спускаються в боки і нешироке денце. Їхні ший мають такі ж розміри, як звичайні банки, хоча форма нагадує горщик. Така посудина частково виконувала функцію банки й призначалася для зберігання сипучих продуктів: крупи, борошна, зерна [13, с. 27].

Мал. 4

Автори невідомі. Банки.

Глина, ангоби, полива,
гончарний круг,
26х12; 26,5х15; 25,5х15,5 см.

Харківщина.**Середина XX століття.**

Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному, КН-10317/К-9567;
КН-10351/К-9571;
КН-10342/К-9562.

Фото Людмили Меткої

Мал. 5

Андрій Ганзій. Кубушки.

Глина, полива, гончарний
круг, ліплення, риткування,
28х17; 40х24; 26х17 см.

Євсуг, Луганщина.**Перша чверть XX століття.**

Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному, КН-8915/К-9588;
КН-9796/К-9093;
КН-9771/К-9098.

Фото Людмили Меткої

Прагнення задовольнити попит покупців спонукало гончарів під час виготовлення посуду урізноманітнювати асортимент. Хоча наприкінці XIX століття асортимент глиняних виробів, які виготовляли слобожанські гончарі, був досить широкий, однак уже тоді Олександр Твердохлібов наголошував, що *«останнім часом сталість форм гончарного посуду значно похитнули зразки фабричного, наблизитися до яких гончарі намагаються усіма своїми помислами. Це – їх ідеал», «наслідування фабричних форм не можна вважати вдалим»* [24, с. 34]. Уже в першій половині XX століття, особливо з 1920-х років, асортимент місцевих глиняних виробів значно звужився, адже в побут навіть найбільш вразливих верств населення регіону стрімко входив більш зручний у користуванні й дешевший заводський алюмінієвий, емальований, скляний, фаянсовий посуд. Поступово відпала потреба в горщиках, банках, ринках,

Мал. 6

Автор невідомий. Миска.

Глина, полива, гончарний круг, 8х21 см.

Євсуг, Луганщина. Перша половина XX століття.

*Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
КН-10330/К-9550. Фото Людмили Меткої*

гусятницях тощо. Найбільш «живучими» виявилися такі форми, як глечик, макітра, миска, квітник, пасківник. Жителі багатьох сіл Слобідської України і нині користуються ними у своєму побуті.

Щодо збуту гончарних виробів, Харківська губернія у другій половині XIX – на початку XX століття посідала досить помітне місце серед інших губерній Росії. Кустарні гончарні вироби збували не тільки на місцевих базарах та ярмарках, а й вивозили за межі регіону [19, с. 265]. Загалом, торги, базари, ярмарки завжди були важливим і помітним явищем сільського й міського життя. А гончарні ряди, на яких продавали вироби різних осередків та майстрів, були їх обов'язковою прикметою. Саме там гончарі дізнавалися про вподобання та потреби населення, обмінювалися досвідом роботи, запозичували нові форми виробів та прийоми декорування [18, с. 5].

У Слобідській Україні зафіксовано кілька форм збуту гончарних виробів. Передусім, гончарі самі (на місцевих базарах, ярмарках чи просто вдома) продавали виготовлені власноруч вироби. Ця форма збуту здебільшого була поширеною з часу виникнення промислу доти, доки не зросла конкуренція між майстрами, які жили й працювали в межах одного осередку. Чим менше було гончарів у селі, тим вигідніше їм було продавати вироби на місці. Досить часто сам гончар чи хтось із членів його родини возив продавати посуд у навколишні села та повіті. Глиняні вироби вантажили на «возі» (Межиріч, Боромля), «кучі» (Піски), «хури» (Валки), «гърби» (Нова Водолага), «сапётки» (Євсуг), попередньо перекладаючи їх соломкою чи сіном – «мишіли», «імишіли» (міста Валки, Ізюм,

села Боромля, Межиріч, Нова Водолага, Пискунівка), щільно вкладаючи один в один, щоб під час транспортування не хиталися на возі й не терлися один об один. Між більшими виробами вкладали менші – покришки, іграшку тощо. Зверху їх накривали соломою, старим ганчір'ям, ряднами, ретельно перев'язували мотузками й вирушали в дорогу. Намагалися їхати не по одному, а з ким-небудь із членів родини, адже під час торгів необхідно було наглядати за возом, худобою. Та й у дорозі, особливо під час транспортування товару на далекі відстані, так було безпечніше. Найчастіше гончарі їхали на ярмарок, беручи із собою своїх дітей-підлітків, адже тим простіше було відлучитися на певний час від господарства. Коли сім'я була великою, посуд возили на базар дружини гончарів чи дорослі діти [6, арк. 32]. Частими були випадки, коли кілька гончарів кожен зі своїм возом та товаром їхали на ярмарок разом.

Для торгівлі обирали час, коли проводилися великі ярмарки чи перед святами. Адже на великі ярмарки (тривалістю 2-3 тижні) приїздило багато купців не тільки з ближніх, а й навіть із віддалених губерній Росії та інших держав, які купували товари здебільшого оптом; на середніх (5-7 днів) та малих (1-3 дні)

Мал. 7

Автори невідомі. Друшляки.

Глина, полива, гончарний круг, проколювання, 9х22; 10,5х21; 11х21,5 см.

Харківщина. Середина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
КН-10348/К-9568; КН-10336/К-9556; КН-10345/К-9563. Фото Людмили Меткої

Мал. 8

Савелій Валковий. Ринка-верховинка.

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, ритування, 11х25 см.

Нова Водолага, Харківщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-10349/К-9569. Фото Людмили Меткої

Мал. 9

Костянтин Матвієнко. Макітра.

Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка 27,3х29,4 см.

Ізюм, Харківщина. Середина ХХ століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7223. Фото Тараса Пошивайла

ярмарках торгували переважно вроздріб [1, с. 136]. Загалом ярмарки впродовж досліджуваного періоду відігравали значну роль в економіці Слобідської України [21, с. 79]. Наприклад, тільки в 1890 році в Харківській губернії діяло 836 великих і малих ярмарків у 276 поселеннях із загальною кількістю 1782 ярмаркових днів [26, с. 182-187]. Окрім цього, у Харкові відбувалося 5 великих ярмарків на рік: Хрещенський (6 січня – 1 лютого), Проводський (навесні, протягом двох тижнів після Паски), Троїцький (1-17 червня), Успенський (16 серпня – 1 вересня), Покровський (1-26 жовтня) [26, с. 182]. Примітно, що історик Дмитро Багалій, описуючи торгівлю в Слобожанщині наприкінці XVIII століття, згадував ці ж самі ярмарки [1, с. 137], тому можна зробити висновок, що час їх проведення був досить фіксованим. Таким чином, можливість збути свою продукцію мав кожен гончар.

Мал. 10

Автор невідомий. Макітерка.

Глина, гончарний круг, риткування, 20х20 см.

Євсуг, Луганщина.**Перша половина XX століття.**Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
КН-9600/К-8928.

Фото Людмили Меткої

Мал. 11

Павло Діброва. Кувшин.Глина, гончарний круг, ліплення,
риткування, 13х14,5 см.**Діброва, Донеччина.****Перша половина XX століття.**

Приватна збірка гончаря.

Фото Людмили Меткої

За свідченням історика В. В. Морачевського, який 1903 року писав про гончарний промисел України, глиняний посуд на той час продавали поштучно, «сотнями» та цілими «горна́ми» [14, с. 185]. Поштучно вироби продавали на базарах і ярмарках, а сотнями чи горнами – під час оптового продажу. Роздрібні ціни на глиняний посуд постійно коливалися, що залежало від багатьох факторів: від якості та розмірів виробів, потреб і купівельної спроможності покупців, конкуренції між самими гончарями, від урожаю зернових у навколишніх селах, цін на глину, дерево тощо. Згідно з дослідженням Олександра Твердохлібова, в Охтирці наприкінці XIX століття деякі види глиняного посуду продавали за такими цінами: найменший горщик – «горща» – коштував 1 коп., а найбільший – «золільник» – 10 коп. Такий горщик, як «підворотень», коштував від 5 до 7 коп., «підворотня» – 4-5 коп., «укладáč» – 2 коп., «міска» – від 2 до 7 коп.,

Мал. 12

Григорій Сергієнко. Банка.

Глина, ангоби, гончарний круг, 37х28 см.

Литвинівка, Луганщина.

Перша чверть XX століття.

Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, КН-9767/К-9091.

Фото Людмили Меткої

Мал. 13

Автор фото невідомий. Банка-медянка.

Глина, гончарний круг, 35х28 см.

Бутківка, Луганщина.

Кінець XIX – початок XX століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному, НД-7112.

Фото Людмили Меткої

«тарілка» – 4 коп., «кухлик» – 5-6 коп., «пóкришка» – 1 коп., «кувшін» – від 15 до 20 коп., «кофéйник» – 10 коп., «кубу́шка» – від 15 до 30 коп., «рíнка» – від 10 до 20 коп., «бочо́нок» – від 15 до 20 коп., дво-, тривіде́рна «макі́тра» – від 75 коп. до 1 руб., «курі́шка» в Охтирці – 4-5 коп., «чайники» та «рукомі́йники» – по 10 коп. за штуку [24, с. 35].

У селі Котельва 1881 року ціни на полив'яний посуд були такими: «кубу́шки», «підворотне́ва» та «поскуно́ва» коштували по 15 коп. за штуку, «го́рщики» шести розмірів – від 2 до 15 коп., «ба́нка золі́льникóва» – 20 коп., «ба́нка підворотне́ва» – 12 коп., «ба́нка поскуно́ва» – 8 коп., «кухоль» – 3 коп., «кві́тників» трьох розмірів – від 4 до 10 коп., «макі́три» шести розмірів – від 4 до 30 коп., «носатка» – 10 коп., «бочо́нки» – від 8 до 15 коп., «рукомі́йники» – по 10 коп. за штуку, «гле́чики» двох розмірів – від 8 до 10 коп., «чарка́» – 2 коп., «слі́вочник» – 3 коп., «жа́ровні» трьох розмірів – від 5 до 12 коп., «є́днорáла» (посудина для відправлення природних потреб) – 10 коп., «підсві́чники» – 4-5 коп., «курі́шки» та «каганці́» – по 3 коп. за штуку, «підста́вки для кві́тників» – 3 коп., «фо́рми для пе́чива» трьох розмірів – від 5 до 30 коп., «масляні́чки» – по 3 коп. за штуку.

В Боромлі були інші ціни на окремий посуд: «золільник» тут можна було купити за 5 коп., «підворотень» коштував 3 коп., «укладáč» – 2 коп., «покришка» – 2 коп. [24, с. 7, 49]. Боромлянський посуд був дещо дешевшим від охтирського й котелевського. На ціни гончарних виробів впливала віддаленість осередку від глинища, а також те, чи гончарі самі добували глину, чи купували її, оскільки, як зазначалося вище, боромлянські майстри копали глину поряд із селом, охтирські брали її, переважно, за 5-7 км від міста, а котелевські купували привізну.

Заодно із грошовим розрахунком за посуд в Україні існувала й інша форма збуту – безгрошовий обмін. Переважна більшість гончарів не займалися землеробством, тому їм вигідніше було одразу обмінювати свої вироби на збіжжя, овочі, фрукти, рибу. Спосіб обміну посуду на харчові продукти був поширений і в Слобідській Україні, особливо в середині XIX століття. Така форма обміну називалася «на відсип». Відсипали стільки, скільки вміщувалося один чи два рази в посудину.

Проте вже в 1880-х роках, як зафіксували дослідники гончарства окремих повітів Харківської губернії О. Твердохлібов та Л. Соколовський, безгрошовий

Мал. 14

Автор невідомий (1), Павло Українцев (2). Напувалки для свійської птиці.

Глина, гончарний круг, 29,5x19; 27,5x18 см. Бутківка, Луганщина. Середина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,

КН-10323/К-9545; КН-10332/К-9552. Фото Людмили Меткої

Мал. 15

Автор невідомий. Чайник.

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, риткування, 42х42 см.

Охтирка, Сумщина.

Початок XX століття.

Охтирський краєзнавчий музей.

Фото Людмили Меткої

збут гончарної продукції почав занепадати. Основною причиною цього дослідники вважали підвищення цін на всі сільськогосподарські продукти у зв'язку з частими неврожаннями, адже врожай завжди був важливим регулятором та двигуном торгівлі [25, с. 6]. Якщо до цього часу в Охтирському повіті давали за посудину стільки хліба, скільки вона вмещувала, то в досліджуваний період тільки 1/4 частину [24, с. 36]. До 1880-х років посуд у селах Гороховатка та Гаврилівка Куп'янського повіту цінився на одну мірку з хлібом, а на час обстеження умови обміну були не такими вигідними для гончарів – за один горщик відсипали хліба стільки, скільки в нього ввійде, ще й давали такого ж самого горщика на додачу [20, с. 56].

На початку XX століття обмін глиняних виробів на харчові продукти відновився, хоча й не широко, ще принаймні до 1940-х років, що зафіксовано в більшості обстежених сіл. За даними 1912 року, місцем збуту гончарних виробів гончарями Охтирського повіту Харківської губернії служили переважно міста Суми, Лебедин та їхні повіти, рідше Харків, а також села, які знаходилися на шляху транспортування виробів до кінцевих населених пунктів. У матеріалах «Отчета Ахтырской уездной земской управы о состоянии уезда за 1912 год» зафіксовано, що збут посуду в Харківській губернії проводився шляхом продажу та обміну на зерно [15, с. 74-75]. Це явище було пов'язане з нестабільним станом економіки в країні: революційними подіями, громадянською війною, періодами голодомору та неврожаю. У цей час гроші як предмет розрахунку втратили свою цінність, тому люди надавали перевагу натуральному обміну.

Особисто гончарі збували свої вироби в межах повіту – в навколишніх селах та містах. На більш далекі відстані часто їздили з посудом «горшковозі»

(односельці, яких гончарі за певну плату наймали для продажу виробів), «скупники», «ганчірники», які брали у гончарів дрібні глиняні речі, переважно іграшку, й обмінювали їх на ганчірки, яйця тощо. У такому випадку вироби продавали «оптом». Під час оптової торгівлі ціни на посуд повністю залежали від вимог скупників, а основною одиницею лічби при цьому виступала сотня. «Гончарська сотня» – це своєрідна система рахунку посуду, яка складалася зі 100 окремих предметів і в такому випадку називалася «рядовою», «простою» [3, с. 17]. «Рядова сотня» в деяких гончарних осередках Слобожанщини в 1880-х роках мала такий склад: Котельва – «золінник» – 20 шт., «укладач» – 20 шт., «підворотень» – 20 шт., «плоскун» – 20 шт., «махітка» – 20 шт. [24, с. 7]; Боромля – «золінник» – 30 шт., «укладач» – 30 шт., «підворотень» – 30 шт., «покришка» – 10 шт. [24, с. 34]. А от у м. Валки гончарська сотня на той час складалася з таких виробів: «золінник» – 30 шт., «укладач» – 20 шт., «підворотень» – 20 шт., «плоскун» – 20 шт., «миска» – 10 шт., «покришка» – 10 шт. [24, с. 7]. Така сотня посуду, яка вміщувала більше 100 виробів, називалася «с́отня з уклáдом». Вона з'явилася, коли з посиленням конкуренції між гончарями ускладнився збут продукції, адже навіть незначна надбавка в кілька штук до сотні посуду під час продажу оптом приваблювала покупців. На жаль, у літературі не зафіксовано, скільки штук посуду вміщувала в себе подібна сотня в інших осередках Слобідської України. Про те, що такий спосіб рахунку посуду існував у досліджуваному регіоні, знайдено відомості під час керамологічних експедицій у переважній більшості осередків. Ті, хто розповідав про його побутування, а це кілька майстрів похилого віку, які працювали в середині ХХ

Мал. 16

Автор невідомий. Гусятниця.

Глина, полива, гончарний круг, 37х21 см.

Валки, Харківщина. Кінець ХІХ – початок ХХ століття.

Валківська дитяча школа мистецтв. Фото Людмили Меткої

Мал. 17

Автор невідомий. Поросятниця.

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 17х52х29 см.

Харківщина. Кінець XIX – початок XX століття.

Зміївський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої

століття, згадували, що так рахували посуд при оптовому продажі скупникам їхні діди та батьки наприкінці XIX – на початку XX століття. Саме тоді означений спосіб продажу був найбільш поширений на території регіону.

Наведені вище дані свідчать, що склад гончарських сотень у різних гончарних осередках Слобідської України був різний, і це залежало від місцевих традицій та особливостей продажу, а також від побутових потреб населення. Різними були й ціни за сотню посуду, що залежало від якості виробів, конкуренції між майстрами, періоду року, коли купувався посуд. Наприклад, ціна сотні простого посуду в м. Охтирка влітку становила 5 руб., а іноді й більше, взимку – від 2 руб. 50 коп. до 3 руб. [24, с. 7]. Роздрібна торгівля давала гончареві чи не вдвічі більший прибуток, однак у зв'язку з конкуренцією між собою, а також з фабричним посудом, який усе частіше з'являвся на ринках збуту, за словами гончарів, *«дома продавати, тільки время гаяти»* [24, с. 36].

Отже, на межі XIX–XX століть – часу найвищого розвитку гончарства в Слобідській Україні, продаж посуду скупникам став дуже поширеним. Як зазначив один із відомих дослідників гончарства в Україні, етнолог Олесь Пошивайло, *«цьому сприяли розвиток гончарного виробництва, збільшення чисельності ремісників, загострення конкуренції між майстрами, значне ускладнення збуту»* [17, с. 125]. Тенденція до зростання обсягів скупництва спостерігалася не тільки в гончарстві і не тільки на території Слобожанщини. Воно було поширене в усіх галузях кустарного виробництва, так що кустарі, яких нараховувалося на Україні близько 300 000 чол., до 1920-х років на 99% знаходилися під владою скупників [16, с. 61-63]. Скупники, які виділилися із середовища селян, часто

самих гончарів, займалися тим, що перепродували придбані оптом у гончарів – як на замовлення, так і випадково – вироби. Замовляючи гончареві посуд, скупник краще знав, де і як вигідніше його продати, тому йому легше було орієнтуватися в цінах на продукцію. Скупники, маючи склади у своїх селах, могли виставляти вироби на продаж у базарні дні або розвозили їх по ярмарках [20, с. 55]. Зазвичай, вони, замовляючи посуд, давали гончарям завдаток. Наприклад, в Охтирці на початку 1880-х років зафіксовано, що розмір завдатку коливався від 10 до 15 руб., іноді становив половину домовленої суми. Посуд збували скупникам переважно ті гончарі, які не мали змоги самі возити його на продаж через відсутність транспортних засобів, або ті, хто не мав можливості надовго відлучатися від господарства. У багатьох гончарних осередках (села Євсуг, Котельва, Межирич, Нова Водолага) було зафіксовано факти продажу посуду оптом горнами відразу після випалювання.

Кустарі так чи інакше потрапляли в залежність від скупників, які диктували гончарям вигідні для себе умови їх реалізації. За свідченням історика В. В. Морачевського, на початку ХХ століття *«скупники-баришники забезпечували паливом, нині кредитують грошима, у вигляді завдатку, а потім забирають у них вироби за доволіно встановленими, надто низькими цінами, отримуючи таким чином бариші»* [14, с. 185]. Ось тільки кілька прикладів. У с. Котельва в середині ХІХ століття скупники платили безпосереднім виробникам посуду від 1 руб. 20 коп. до 2 руб. 50 коп., а самі продавали його на ярмарках по 5 руб. за сотню [8, с. 129]. Наприкінці ХІХ століття в Охтирському повіті ціна підводи, запряженої конем, яка вміщувала 500 шт. простого та 500 шт. рядового посуду, коливалася від 5 до 6 руб. А ціна підводи, запряженої волами, яка вміщувала до 1000 шт. посуду (400 шт. простого та 550-600 рядового), становила від 7 до 8 руб. [24, с. 36]. У цей же час у Куп'янському повіті сотню простого посуду скупники, придбавши за 3 руб., продавали за 5 руб., а сотню полив'яного, купуючи від 8 до 8,5 руб., – від 12 до 14 руб. [20, с. 55]. Залежність гончарів від скупників у різних місцевостях була неоднаковою. У найбільшу потрапляли ті гончарі, які були або безземельними, або, маючи землю, не займалися хліборобством, тобто коли гончарювання ставало єдиним джерелом прибутків родини гончаря. Найголовнішим чинником впливу на кустарів, яким користувалися скупники, було надання кредитів [2, с. 173]. Виробник, отримавши кредит, змушений був виконувати будь-які умови, які ставив йому скупник, а невчасне його повернення ставило майстра в повну залежність від вимог скупника.

Варто згадати й про таку форму збуту гончарних виробів, як продаж чумакам. Вона була поширена в Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. Наприкінці ХVІІІ століття тільки в Харківському повіті було зареєстровано 255 чумаків, які володіли 1294-ма парами волів [7, с. 59]. Незважаючи на те, що чумацтво в другій половині ХІХ століття, особливо в 1860-х – 1890-х роках, з розвитком рентабельнішого залізничного транспорту

як промисел почало занепадати, усе ж для багатьох гончарів продаж гончарних виробів чумакам і наприкінці XIX – на початку XX століття був чи не єдиним джерелом збуту. Наприклад, у Валківському повіті, зокрема в с. Нова Водолага, чумакування було досить розвиненим промислом. Гончарі с. Котельва під час збуту виробів також охоче користувалися послугами чумаків. У останній чверті XIX століття вони знаходилися у великій залежності від чумаків, які виступали основними скупниками їхнього товару. Згідно з дослідженнями Олександра Твердохлібова, станом на 1881 рік у с. Котельва було зафіксовано 69 гончарів, чумаками себе назвали більше 40 чоловік. На той час вони торгували в Ростові та Таганрозі простим посудом. Працювати на замовлення було набагато вигідніше, аніж чекати випадкового покупця. Від замовлення чумаків залежав і асортимент виробів, строки виготовлення й випалювання посуду. Гончарі готували вироби згідно з певними *«рядами»* (договорами). Найголовніша ряда готувалася до Паски, коли чумаки везли вироби в Таганрог і Ростов. Друга ряда – в Таганрог до свята Іллі (20 липня за старим стилем) та в Ростов на Спаса (6 серпня за старим стилем). Були ще й зимові ряди, коли посуд коштував дешевше. На відміну від простої котелевської сотні, чумацька мала інший склад та ціни за штуку [7, с. 59]: *«золінник»* – 20 шт., *«підворотень»* – 20 шт., *«плоскун»* – 20 шт., *«стовбун»* – 20 шт., *«горища підворотнєве»* – 20 шт., *«махітка»* – 20 шт.

Окрім цього, до складу чумацької сотні входили миски та покритишки, розміри яких відповідали розмірам укладених для випалювання горщиків. Котелевська чумацька сотня відрізнялася від простої загальною кількістю виробів у ній. Чумаки, зазвичай, купували в місцевих гончарів посуд від 1 руб. 70 коп. до 4 руб. 50 коп. за сотню, даючи завдаток у розмірі половини або всієї договірної суми, а продавали її на Дону від 7 до 15 руб. за сотню, маючи з цього певний прибуток. 2004 року під час керамологічної експедиції до с. Котельва вдалося поспілкуватися з Михайлом Кіндратенком – онуком місцевого гончаря-чумака Івана Кіндратенка. Він розповів, що їхній рід покинув і заняття гончарством, і чумакування в 1910-х роках, коли помер старійшина роду, а його сини, також гончарі, пішли на *«імперіалістичну війну»* [9, с. 5].

У Куп'янському повіті чумакування зафіксовано лише до кінця 50-х років XIX століття. У 1854 році місцевий гончар Федір Лихацький з чотирма підводами посуду побував у Севастополі. Цього ж року він торгував у Таганрозі та Ростові, збувши там посуд, підрядився перевезти в Миколаїв овес [20, с. 55]. Микола Сумцов, який 1884 року вивчав питання розвитку українського чумацтва, з'ясував, що в Охтирському повіті Харківської губернії цей промисел, окрім с. Котельва, був розвиненим також у с. Боромля. Дослідник зауважив, що останніми, хто чумакував у селі ще в середині XIX століття, були Федір Лозовий та Петро Січкара, який *«дотягнув до будівництва Південно-російської залізної дороги в 1860-х роках»* [22, с. 494-495]. Вони возили товар у Москву, Нижній Новгород, Перекоп, Севастополь, Маріуполь, Ростов-на-Дону. Окрім цього,

Микола Сумцов запевняв, що в плані моральності український чумако-торговець не мав нічого спільного з торговцем *«деруновського і разуваєвського»* нового типу – скупником [22, с. 494-495]. Адже чумаки в більшості випадків були односельцями гончарів, тому й ставилися до їхніх потреб більш уважно, аніж скупники, яких називали в народі *«здирищиками»*.

Ареал збуту гончарних глиняних виробів гончарями Слобідської України був досить широким. Окрім Харківської губернії, він охоплював Полтавську, Катеринославську, Воронежську губернії, Область Війська Донського тощо [10, с. 20-22]. Вивчаючи питання основних місць збуту гончарних виробів кустарями різних осередків досліджуваного регіону, вдалося встановити, що гончарі Сумського, Охтирського, Лебединського повітів продавали їх переважно в повітах та губерніях, які знаходилися на північ від них. Майстри Старобільського повіту надавали перевагу торгівлі в Росії та на Дону. В найвигіднішому становищі перебували гончарі Ізюмського, Валківського, Куп'янського повітів, для збуту продукції яких були відкриті простори Півдня України та Криму.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що технологічний процес виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні, який загалом суттєво не відрізнявся від подібного процесу в інших регіонах країни, все ж мав деякі особливості. Нині ці відмінності значною мірою проявляються в побутуванні в Слобідській Україні деяких форм глиняних виробів, видів орнаментів та способів їх нанесення, а також регіональних та локальних назв як виробів, так і технологічних етапів. Слід зауважити, що найбільш помітною особливістю у формах слобожанського посуду, особливо горщиків, глечиків, макітер, кубушок, є їх видовженість порівняно, наприклад, з опуклими формами подібних виробів сусідньої Гетьманщини. Досить поширеним є банкоподібний посуд різних форм та розмірів, менш розмаїтими за формою є слобожанські миски йринки.

До кінця XIX століття асортимент глиняних виробів слобожанських гончарів був досить широким. Проте вже в першій половині XX століття, особливо з 1920-х років, він значно звузився, адже в побут населення почав стрімко входити фабричний посуд: емальований, скляний, фаянсовий. Окрім цього, звуження асортименту було спричинене й змінами побутових умов життя населення Слобідської України впродовж 1920-х – 1950-х років. Основними формами збуту виробів слобідськими гончарями були: продаж на місці, на місцевих базарах і ярмарках, у селах та повітах своєї та інших губерній, безгрошовий обмін, переважно на продукти харчування, оптовий продаж скупникам або чумакам. У різні історичні періоди набувала поширення та чи інша форма збуту.

-
1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
 2. В. В. Очерки кустарной промышленности в России. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1886. – 2, III, 233 с.

3. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXXIII, VI, II с.
4. Звіт про керамологічні експедиції до Харківської області 2002 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
5. Звіт про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 92. – 27 арк.
6. Звіт про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
7. Иванов В. В. Неизданные труды по исследованию кустарной жизни (Кадастр Харьковской губернии). – Харьков: Типография Губернского правления, 1892. – 67 с.
8. Коека Микола. Гончарство містечка Котельви Полтавської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народнознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 127-134.
9. Костюк В. Ми теж колись гончарували // Народна трибуна. – Котельва, 2001. – 27 жовтня. – С. 5.
10. Местные промыслы Харьковской губернии. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1905. – 97 с.
11. Метка Л. О. Гончарство Харківщини середини ХХ ст. (за матеріалами керамологічних експедицій) // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 1. – С. 102-111.
12. Метка Л. О. Народне гончарство Харківщини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. // Проблеми історії та археології України. – Харків: Видання східно-регіонального центру гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 122-126.
13. Метка Л. О. Провідні гончарні осередки Луганщини першої половини ХХ століття // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 4. – С. 23-29.
14. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения // Россия: Полное географическое описание нашего Отечества (насто́льная и дорожная книга для русских людей). – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII. – С. 127-218.
15. Отчет Ахтырской земской управы о состоянии уезда за 1912 год и материалы к нему // Сумський обласний художній музей. – Ф. 759. – Оп. 2. – Од. зб. 871. – Арк. 74-75.
16. Полішученко О. Кустарна промкооперація // Українська кооперація (громадсько-економічний та кооперативний щомісячник об'єднаний орган усіх галузів кооперації на Україні). – Харків: Вукоградн, 1923. – № 3. – С. 61-63.
17. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства. (Лівобережна Україна). – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
18. Пошивайло Олесь. Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2-4. – С. 5-24.
19. Савицкий Н. П. Кустарные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 249-266.
20. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: Типография Губернского правления, Типография окружного штаба, 1883. – Вып.2. – С. 33-57.

21. Сумцов М. Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Союз, 1918. – 240 с.
22. Сумцов Н. Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 493-498.
23. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – 78 с.
24. Твердохлебов А. Д. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: Типография Губернского правления, Типография окружного штаба, 1885. – Вып. 3. – С. 1-52.
25. Торговля и промышленность в Харьковской губернии в 1874 году // Харьковские губернские ведомости. – 1875. – № 31. – 7 февраля. – С. 6.
26. Ярмарки в Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1899 год. – Харьков: Типография Губернского правления, 1899. – С. 182-187.

© Lyudmyla Metka, 2020

**THE POTTERY CRAFT OF THE SLOBODIAN UKRAINE:
THE RANGE OF GOODS AND THE SALE OF EARTHENWARE**

The assortment of pottery from Slobidska Ukraine made on a potter's wheel has been analyzed. The regional names of products depending on their sizes and forms are given. The most common types of utensils and their temporal changes are identified. The main forms of sale of pottery in Slobodian Ukraine are clarified and considered; the prices for pottery in separate pottery centers are indicated. It is noted that in different historical periods this or that form of sale became widespread

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, pottery, range of earthenware, competition, factory industry, forms of sales, cash settlement, wholesale, non-cash exchange, ox-cart driver's hundred, Slobodian Ukraine*

УДК 39:738(438)

© Костянтин Рахно, 2020

Молодший науковий співробітник
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному.
krakhno@ukr.net (Опішне, Україна)

ВІЇЗД У ДОРОГУ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ ГОНЧАРІВ ПОЛЬЩІ

Гончарські обряди й вірування, пов'язані з виїздом у дорогу, мали на меті гарантувати вдалий продаж гончарних виробів, а також убезпечити подорож. У Польщі, як і в інших країнах, існували магічні практики, спрямовані на досягнення цієї мети. Подано їх аналіз [Одержано 06 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарі, продаж, магічні практики, обряди, міфологічні уявлення, гончарські прикмети

Після вдалого випалювання гончарі переймалися тим, як реалізувати свої вироби, бо від того залежав їхній добробут і суспільне становище. На цьому дуже важливому й відповідальному етапі також діяло чимало вірувань. Більшість виробів у минулому возили на навколишні базари й приурочені до свят великі ярмарки в міста. Під час виїзду в дорогу відбувалося конструювання не лише дорожнього способу життя, але й – опосередковано – певного суспільного статусу подорожнього, його майбутніх взаємодій з іншими людьми, що заслуговує на увагу. У цьому відношенні особливо показова Польща, гончарська обрядовість і повір'я якої мають паралелі і в інших слов'ян.

У Польщі ще в першій половині ХХ століття гончарі, коли готувалися їхати продавати на ринок, у моменті виїзду не забували про магічні практики, які мали забезпечити щасливу дорогу й добрий виторг. В Єдлянці, коло Ілжі, в Келецькому воєводстві, коли їхали на ярмарок, то обходили довкола воза з посудом і хрестили його [17, с. 193-194; 15, с. 34]. Втім, значно частіше польські гончарі вдавалися до більш архаїчних символічних і магічних дій. У Колачицях Кросьненського воєводства перед виїздом на ярмарок віз кадили довкола; брали ялівцець і віск, щоб диміло. У Рудзе Камеральней Тарновського воєводства

гончарі обкурювали віз, палячи соти, вибрані з осинового гнізда [17, с. 195; 15, с. 34].

Віїзд у дорогу здавна вимагав особливих остерог і правил [1, с. 25]. Сербські гончарі, несучи свої вироби на продаж, стереглися лиховісної зустрічі [6, с. 152]. Такі ж вірування були в першій половині XX століття й у поляків. Перша зустріч після виїзду з дому займала особливе місце в системі дорожнього світосприйняття. З нею були пов'язані прикмети, які тлумачили першу зустріч як знак, що свідчив про успіх чи невдачу всього шляху. Іншими словами, зустрічні люди або тварини маркувалися позитивно, що означало їхнє включення в дорожню картину світу, яка формувалася, або негативно, тобто вони виключалися з неї. Таким чином, прикмети про першу зустріч можна розглядати як засіб конструювання дорожнього символічного комплексу. Якщо в дорозі хтось переходив перед возом, пробігав заєць або чорний кіт, польські гончарі зазвичай повертали з товаром додому, гадаючи, що торг і так би не вдався. У Малоїщі Келецького воєводства вірили, що якщо гончар везе горщики на ринок, і йому хтось перейшов дорогу, то вже торгу не буде. Після того, як таке траплялося, гончар розбивав горщик і тільки потім їхав далі [17, с. 195; 15, с. 34].

Особливо боялися жінок, тому пришвидшували, поганяли коней, щоб їх не пропустити через дорогу, або силою їх затримували. Коли баба переходила, як гончарі їхали з горщиками, то їй не давали пройти, гукали, щоб повертала назад, і вона, хоч то був і забобон, мусила повертатися [17, с. 195; 15, с. 34]. У Будах-Грудзе Остроленцького воєводства гончарі з глибоким переконанням стверджували, посилаючись на багаторічний досвід поїздок, що, як жінка йде по воду чи з водою, то треба їхати, щоб її не пропустити, бо якщо вона перейде дорогу коневі, то добре не доїдеш. Деякі жінки про це знали, то ставали, аж поки гончар не проїде. Гончарі вірили, що як тільки чорт, як вони казали, перенесе бабу перед конем, то все, мусить бути нещастя. Або колесо трісне на половині дороги, або ще щось станеться. На підтвердження наводили випадки з життя [17, с. 195; 15, с. 34].

Ці гончарські повір'я були частиною загальної слов'янської системи міфологічних уявлень, які могли впливати на поведінку людини в дорозі. Серби й хорвати вірили, що рано зустріти бабу віщує нещастя. У Сербії настільки боялися такої зустрічі, що забобонні хлопці не раз вимагали справедливості й карали жінок, які наважувалися перейти їм дорогу. Так само гадали чехи. У поляків існувала велика кількість забобонів, пов'язаних із віруванням, що стрінута жінка, переважно заміжня, стара, у деяких випадках віщує нещастя. Припускають, що відповідне переконання існувало з дуже давніх часів. У збірках стародавніх польських звичаїв мовиться, що буде нещастя тому, хто, виходячи з дому, зустрівся з жінкою, лисицею або сучкою з цуценятами. На Куявах народ гадав, що, якщо комусь через дорогу перейде «*ксьондз*», баба

чи заєць, хай краще вертається додому. У Серадзщині жінка, «ксьондз» і заєць були так само нещасливими віщунами для подорожнього; побачити ж чоловіка було для нього невимовною радістю. Якщо жінка перейшла дорогу, то для відвернення нещастя хрестилися. В околицях Жарек віщуванням нещастя було, від'їжджаючи в подорож, зустріти на дорозі жінку або юдея. Поблизу Пінчова тому, хто вирушав у подорож, віщувало нещастя, якщо він спершу зустрів жінку, а не чоловіка, почув крякання ворон або побачив зайця, який перебіг дорогу. В околиці міста Ропчиці люди вірили, що, якщо хтось вийде з дому, а баба перейде йому дорогу, то він повинен повернутися, адже його точно спіткає якесь нещастя, якщо ж чоловік перейде дорогу, то справа увінчається успіхом. Тому в Дуклі й довколишніх населених пунктах, коли від'їжджаючому на торг чи в якусь далеку подорож переходила шлях жінка, він посилав хлопця або взагалі чоловіка, краще молодого, перейти ту дорогу, щоб не було ніякого нещасливого випадку. У Добжиньщині побутувала думка, що якщо жінка комусь зичить щасливої подорожі, то треба стерегтися нещастя в дорозі. Зустріти в дорозі бабу було лихим знаменням у Келеччині, і віра в це була там повсюдною. У Тарнобжегському й Ниському повітах вважали, що коли дорогу перейде стара баба з дитинкою на руках, то найкраще повернутися додому, щоб уникнути невдачі чи нещастя. В околицях Пулав подорожні вважали за нещасливе віщування, якщо при в'їзді до села чи міста випадало їм наперед спіткати жінку. У селі Йончево Йезьорне Плоцького повіту вважалося за нещастя, якщо жінка комусь перейде дорогу. У Млавщині зустріч із жінкою ще не віщувала нещастя, однак, якщо вона переходила дорогу це знаменувало лихе. Тому баби, які саме йшли, чекали, доки їх не проминуть, щоб потім не проклинали. В Олькуші вважали, що нещастя спіткає, якщо дорогу перетне жінка у фазі менструації. У Мазовшу, Підляшші, Люблінщині, Сєдлеччині та Плоччині зустріч з бабою віщувала невдачу для мисливця, який вирушав на полювання. Якщо жінка перейде дорогу мисливцеві, який іде на полювання, це означало нещастя. Якщо мисливець, вийшовши з дому, зустрічав стару бабу, то було безпомилковим знаком, що того дня він нічого не вполює й повернеться додому з порожніми руками. Деякі поверталися в такому разі додому, стверджуючи, що вже нема потреби йти того дня на лови. Таке ж повір'я подекуди сповідували рибалки. Існували різні дії, які мали на меті уникнути нещастя. Забобон, що зустрінула баба віщує нещастя, добре був знаний у Польщі й Лужицях, дотримувалися його також литовці й давні пруси. У Сербії й Болгарії зустріти бабу теж вважали поганою прикметою, а особливо бабу з порожніми відрами [35, с. 860-863; 55, с. 91; 41, с. 495; 59, с. 195; 34, с. 50; 44, с. 632; 23, с. 62; 26, с. 282; 21, с. 291; 14, с. 48; 53, с. 434; 32, с. 493; 22, с. 170; 48, с. 160]. Були у поляків і приказки: «*Potkałem się z babą*», «*Baba mu drogę przeszła*» [40, с. 485].

У Польщі в деяких місцевостях зустріч із жінкою не віщувала нещастя, або ж дуже незначне, якщо зустріти її саму, але коли вона перейде дорогу з порожніми коновками, то це неunikно погане віщування, і навпаки, зустріти

бабу з повними відрами віщує удачу. Це вірування відоме ще з XVI століття. У Татрах, в околицях Ропчиць, в Рудках, у Макові Мисьленицького і Сєправі Величського повіту, в Бжозовському, Тарнобжегському й Ниському повітах, на сході Люблінщини, у Віленщині та Сяноччині вірили, що зустріти жінку з повними відрами води – буде щастя, а з порожніми – нещастя, невдача в тій справі, в якій ішов чи їхав [55, с. 91; 35, с. 861, 866; 59, с. 195; 34, с. 49; 60, с. 262; 36, с. 161; 37, с. 145; 28, с. 353; 53, с. 434; 9, с. 186; 19, с. 159-160]. Тому деякі польські гончарі теж боялися тільки жінок з порожніми відрами. Гончарі з Олави вірили, що як перейде жінка з порожнім відром, то вже не вторгуєш, а як з повним, то матимеш виторг [17, с. 195; 15, с. 34-35].

Семантика повного й порожнього у фольклорній традиції відома: повне виражало ідею родючості, багатства, благополуччя, нарешті, певної завершеності й закінченості. Відповідно порожнє означало марність, бідність і неблагополуччя. Посуд як дещо, що мало обмежений об'єм, був чи не найзручнішим засобом вираження цих значень. Ознака повний/порожній була пов'язана зі шляхом, дорогою. Як відомо, у семантиці фольклору шлях означав початок якоїсь дії, наслідок якого в принципі невідомий. Тому зустріч на дорозі з повним чи порожнім (зазвичай з повними води чи порожніми відрами) сприймалася як ознака, що віщувала успіх або невдачу задуманого. Віра в те, що жінка своєю появою й діями вказує на майбутнє нещастя, ґрунтувалася на тих же підставах, що й аналогічні уявлення гончарів під час випалювання. Традиція витісняла жіноче начало з гончарської моделі світу, маркуючи його як шкідливе й потенційно небезпечне. Водночас блокувалася сфера репродуктивних відносин. Це, до того ж, один із проявів відречення від дому й домашніх цінностей та норм поведінки, адже домашній та близький до дому простір традиційно маркувався як жіночий, на противагу дорозі, що веде в далечінь. Табування жіночого начала було пов'язане також із акреативною орієнтацією дорожнього буття, не спрямованого на створення родини, дітонародження, продовження роду, перешкоджаючою йому.

Комплекс гончарських прикмет про першу зустріч загострював увагу не лише на зустрічі з жінкою, але й з певними тваринами. Усі вони негативно маркувалися. Кішка, як і жінка, у традиційному сприйнятті пов'язана з домом. Уникання цієї тварини може бути пов'язане і з настороженістю по відношенню до жіночого магічного начала. Поява kota була небажаною для польських мисливців [26, с. 285]. У Щепанові кіт, який переходив дорогу ратаєві, що їхав у поле, віщував нещасний випадок [10, с. 418-419]. Кіт, стрінутий на дорозі, приносив нещастя, особливо, якщо він її перебігав. Надавали також значення тому, з якого боку кіт перебіг дорогу – зліва направо чи навпаки, а також перед подорожнім чи за ним [8, с. 133, 136]. Польські приказки про невдачу говорили: «*Kot mu drogę przebiegł*», «*Kocur nóń przebiyg ceste, wróćmy sie raczy!*» [40, с. 485; 8, с. 133]. Що ж до зайця, то він у слов'ян був пов'язаний із символікою плодючості, любові, шлюбу, і водночас наділявся демонічними якостями.

Зв'язок зайця з вогнем у слов'янській традиції, який також міг би пояснити загострену увагу гончарів до цієї дорожньої прикмети, знаходить відповідність у культах їхніх сусідів, балтів. Бога грому Перкунаса литовці звали «*Dievo rykšti*» [3, с. 94]. Та ж назва литовського бога Дівірікса (Діверікса) зафіксована в Іпатіївському літописі під 1258 роком [4, с. 817] і, отже, її можна вважати досить давнього. При цьому Діверікс характеризується як «*заячий бог*». Крім того, згадується ритуальний припис: «*Егда выехалше на поле и выбегняше заяць на поле, в лѣсъ рощеніи не вохожаще вону и не смеяше ни розгы уломити*».

В описові побуту середньовічних слов'ян-язичників про жодні заборони чи приписи подібного роду в руській чи польській книжності не повідомлялося. Однак у поляків, як і в багатьох інших слов'янських народів, побутувала прикмета про те, що заєць, який перебіг дорогу або зустрівся на шляху, віщує подорожньому біду. Про деякі такі вірування вже говорилося вище. Вони були дуже поширені. Так поляки Сяноцького повіту вірили, що, коли заєць або кіт перебіжить дорогу, це погане знамення [36, с. 145]. У східній Люблінщині, в Жоліні Перемишльського повіту, в околицях Жарек, Сєвежа й Піліци, в Андрихові розповідалося, що якщо заєць пронесеться через дорогу, то точно буде якесь нещастя [19, с. 159; 13, с. 37; 12, с. 72; 21, с. 291; 34, с. 50]. Так само гадали поляки з околиць Дуклі, тому неодмінно верталися назад у випадку такої лиховісної зустрічі [23, с. 62]. У Ропчицях теж гадали, що якщо комусь перебіжить дорогу заєць, то його спіткає нещастя, особливо якщо поїде далі [55, с. 105]. Прикмета, що заєць, який перебіг дорогу, віщує нещастя, була в Польщі наприкінці XIX століття повсюдною [24, с. 180; 44, с. 632; 10, с. 422-423]. Пов'язана з уявленням про зайця як істоту небезпечну й нечисту, вона закріпилася навіть у деяких фразеологічних висловах. У поляків були приказки: «*Przebiegł mu zając drogę*», «*Zając drogę przeszedł*», «*Zając przez drogę przebieżał*», «*Z zającem się potkać gotowe nieszczęście*» [33, с. 116; 40, с. 485]. У Серадзькому воєводстві, якщо заєць або якийсь інша лісова тваринка перебігала дорогу тому, хто кудись ішов, або перелітав птах, то той був готовий і назад повернути, бо його могло спіткати нещастя [32, с. 464, 493]. Мисливцеві й рибалці у Польщі в Помор'ї, а також у Білорусі, заєць, який зранку перебіг дорогу, віщував невдачу на ловах [27, с. 479; 61, с. 17]. У Серадзькому воєводстві, щоб відвернути наслідок лиховісної зустрічі із зайцем, подорожні хрестилися [32, с. 464, 493]. У Тарнобжезькому й Ниському повітах чекали, доки хтось інший не перейде через цю дорогу [58, с. 211], у Бучковій Бохеньського повіту та деяких сусідніх населених пунктах, коли заєць перебігав дорогу перед кіньми, візник кілька разів навхрест цвьохкав батогом, аби вберегтися від нещастя [18, с. 326]. Остання дія у поляків була оберегом від підступів чорта при виїзді з дому [45, с. 217]. У Малопольщі, над річкою Рабою, радили тричі кинути пригорщу землі в напрямку, протилежному руху зайця [51, с. 380].

На заході Вітебщини й Гродненщини існувала заборона згадувати зайця під час риболовлі, інакше жодна рибина не впіймається. У рибалок білорусько-

литовського прикордоння було заборонено згадувати різних лісових тварин: зайця, ведмедя, лисицю, вовка [61, с. 27]. Ті ж уявлення були і в тлумаченні снів про зайця й ведмедя у рибалок північно-західної Білорусі: якщо наснитися заєць, риба буде погано ловитися, а якщо ведмідь – сітка зачепиться [61, с. 20].

Поляки в Люблінщині гадали, що подоби зайця може набувати чорт [31, с. 102, 105]. У Серадзькому воєводстві була записана оповідь про бабу, що спіймала запаскою великого зайця і, задушивши його, понесла цього незвично важкого звіра додому, але на межі села заєць несподівано ожив, вирвався і зареготав. То був чорт [50, с. 209-210]. В українській бувальщині з Печеніжина мисливець вистрелив у «того щезби», тобто чорта, що біг, перевтілюючись у зайця, а потім вскочив у дупло й перетворився на дьоготь [46, с. 115]. На тлі цієї оповіді зрозуміле переконання гуцулів з-над Ломниці, що, коли заєць перебіжить дорогу, – це погано [47, с. 196]. Поляки Західних Бескидів, у Кросненському воєводстві, уявляли собі чорта із заячим хвостом [45, с. 214]. У кашубів було поширене повір'я про злого духа в образі кульгавого зайця (*hulawi zajc*) [52, с. 173]. В оповіді з Пишниці у Малопольщі такий заєць обертається на яструба й стріляє в лісника [58, с. 88]. В Живеччині, у польських гуралів Західних Бескидів, побутували оповіді про те, як мисливець ясної місячної ночі зустрів великого й сильного зайця, якого не можна було ніяк застрелити, бо від нього відскакували кулі. Більше того, заєць ставав на задні лапи і грозив мисливцеві лапою. Переляканий гураль кинувся тікати й побіг додому, а заєць ще й гнався за ним аж до дверей хати [26, с. 285]. Білоруси у Віленщині розповідали про чорта у подобі зайця, який не давав себе застрелити, а після того, як мисливець осіяв себе хресним знаменням, – зникав [50, с. 209]. Поляки східної Силезії, у районі Зебжидовиць, у Малих Коньчицях, вірили, що у вигляді зайця з'являється лісовий дух (*leśnik*); стріляти в такого зайця марно – можна тільки роздратувати, і тоді мисливцеві доведеться в страху рятуватися від його переслідування [30, с. 69]. У те, що подоби зайця може набувати чорт, вірили в Краківському повіті. Там, у Сwoшовіцах, величезний заєць, який з'явився нізвідки й зник в нікуди, налякав перетоплювача сірки, що працював уночі [56, с. 16, 70-71]. Чортом вважали стрінутого зайця й лужичани [49, с. 128, 138, 229].

Можливо, значущим для польських гончарів був також зв'язок зайця з вогнем. У Сяноцькому повіті вважали, що, якщо заєць пробіжить між будинками, це віщує вогонь [37, с. 144]. Таке ж вірування було властиве полякам Вармії й Мазовії: «*Jak zając wpadnie do obejścia, albo na drodze przeleci, to będzie we wsi pożar*» [54, с. 137]. Прикмета, за якою заєць, що забіг у село чи пробіг через нього, викликає пожежу, була відома також білорусам Гродненщини та Берестейщини, лужичанам [2, с. 193; 49, с. 150]. Простежується також зв'язок між зайцем і дощем. У Дзевентніках вірили, що коли заєць виходить пастися після заходу сонця, то наступного дня буде дощ, а коли після полудня пасеться, а потім спить, буде гарна погода [24, с. 180].

В Україні до найпоширеніших лихих знамень належали зустріч у дорозі з попом, перехід жінки упоперек дороги з порожніми відрами чи перебігання дороги зайцем [35, с. 863]. Згідно з джерелами кінця XVIII століття, *«добра не предвѣщаетъ, когда перебѣжить черезъ дорогу заяць...»* [7, с. 191]. У лужичан помисливий, коли заєць перебігав йому шлях чи зустрічалася стара баба, розглядав це як погане знамення, і йому залишалося одне: повернутися додому [35, с. 863]. Серби й хорвати теж вірили, що, якщо комусь, хто вирушив у дорогу, перебіжить дорогу заєць, то краще повернутися, тому що щастя не буде [48, с. 160].

Повір'я щодо тварин, що перетинають шлях, походять з глибокої давнини. Зокрема, прикмета щодо зайця, який перебіг дорогу і віщує нещастя, зустрічається ще в Рігведі, тобто їй кілька тисяч років [5, с. 264].

До загальновживаних і поширених належали також оберегові обрядодії. У слов'ян знищення зла, закінчення якоїсь ситуації дуже часто оформлювалося через розбиття посудини, при чому особливе значення мало те, що вона була глиняною, і звук її биття, мабуть, теж в уявленні людей діяв апотропеїчно, відганяючи злі сили. Навмисне розбиття мало попередити майбутнє нещастя, заступивши й мінімізувавши його. Запобіжна функція биття глиняного посуду простежується, зокрема, у поховальній звичаєвості чорногорців та українців. У Польщі в XIX – на початку XX століття з тією ж метою били горщики та інше начиння на весіллях і під час певних календарних свят. У Познаньщині під час весільного обіду люди, яких не запросили, іззовні били об двері та віконниці глиняний посуд, зчиняючи шум. А під час весільного обіду дружка розбивала миску з попелом об землю. Сват із Любраньця, йдучи виконувати свою місію, розбивав об двері хати, де жила дівчина, порожній горщик. У Краківщині під час випроводжання молодої до села, в якому мешкав молодий, баби з того ж села били на честь подружжя горщики з попелом. У Мазовії весільний поїзд, урочисто рухаючись на розплетини, проходив з шумом коло хат, б'ючи на тинах старі горщики з попелом. В околицях Жешова під час очепин молодої чоловіки вигукували: *«Dyna, moja dyna!»* і били об двері комори горщики й миски. Семантику цих дій виразно показує польське прислів'я: *«Gdzie się tłucze, leje, tam się dobrze dzieje»*. У Підгаллі і в інших місцевостях Польщі віщуванням щастя молодятам вважалося, якщо під час весілля билися горнятка, миски. У Пруській Мазовії били горщики об двері дому молодої, і чим більше черепків лежало на землі, тим більше щастя це віщувало молодим. Молодій парі, що їхала до костьолу, в Помор'ї кидали під колеса глиняний посуд, бо черепки приносили щастя [10, с. 64, 68; 16, с. 274; 29, с. 310]. Важливо, що гончар, аби відвернути зло, розбивав горщик зі свого возу, свій власний виріб.

Ефективним засобом для відвернення чи нейтралізації сил зла вважався і такий архаїчний ритуал, як обкурювання димом. Ще польські господарчі порадики й трактати XVI – початку XVII століття пояснювали, що під час грози кадять свяченим зелом, щоб убезпечити дім від блискавки, а ще кадіння зіллям

виганяє з оселі чортів, вони його дуже бояться. З цією метою у XIX столітті палили специфічний рослинний матеріал, який давав багато диму або ж різкий, іноді й неприємний, відштовхуючий запах. У Ленчинському повіті, коли корови переставали давати молоко, їх кадили святковими вінками. В околицях Замосця й Грубешова обкурювали такими вінками вим'я корів та горщики для молока протягом кількох днів, щоб відвернути чари. В інших місцевостях Польщі для обкурювання корів, щоб було більше молока, використовували віск, мирру, часник, волошки, ялівець та інші рослини й речовини, часто освячені на певне свято. Ялівцем у Закопаному кадили в стайнях, так само обкурювали ним худобу, коли її вперше випускали в поле навесні або коли переганяли її з місця на місце. У Боженці кадили ним корів, коли ті хворіли. У Чорштині, Дзяніші, Закопаному й Ленчі ялівцем обкурювали худобу із захисною метою напередодні Купала. У Віленщині його димові приписували здатність відганяти чортів. Ялівець в Ольшинах кидали у вогонь, щоб Бог протягом цілого року вберігав від грому. Обкурювання свяченим зіллям і живицею корів, овець та кошари ще в першій половині XX століття практикувалося в пастухів на татранських полонинах. Вважалося, що варто обкурити кожну тварину, бо це береже від усього злого [24, с. 118, 121-122; 25, с. 266; 38, с. 316, 331, 333-334; 53, с. 436; 39, с. 90; 10, с. 334-337; 20, с. 183; 9, с. 140, 141, 179, 187].

Дим наділяли магичною властивістю відлякувати відьом, які намагалися добратися до чужої худоби. Вважалося, що до корів, захищених таким чином, чарівниця не матиме доступу. Димом від свяченого зілля лікували корів від запалення вимені, яке вважалося викликаним зловорожими замовляннями або діями чарівниці, що зазіхнула на молоко. Кадили поляки свяченим зіллям також зурочених людей, зокрема дітей, а також приміщення, в якому лягали спати, щоб туди не проникли злостиві демонічні істоти. Обкурюванням лікували уроки, переляк, жовна та різні інші хвороби [39, с. 90; 10, с. 334-337; 43, с. 124-125; 9, с. 129, 132; 42, с. 160]. Білоруси теж обкурювали свяченим зіллям людей, у яких траплялися припадки, вважаючи їх одержимими [57, с. 39]. Це був відгінний і відворотний засіб, який мав відстрашити, витіснити джерело небезпеки. Об'єктом захисту від демонів і чаклунства був віз з посудом. Завдяки такому обходу виконавець ритуалу творив символічне коло – сакральну межу, яка мала б захистити глиняні вироби від доступу сил зла. Натомість обкурювання сотами з осинового гнізда мало зовсім інакшу семантику. У Польщі, особливо в Татрах, у першій половині XX століття, коли вели на ярмарок корову, або вівці, або поросят, то кадили їх осиним гніздом, щоб було стільки покупців, як ос. З тією ж метою посипали худобу землею з мурашника [9, с. 186]. І мурахи, й оси вважалися хтонічними істотами, що й було причиною використання їхніх помешкань як оберегу. Більша частина дій, які входили до складу різних господарських звичаїв, були саме такими магичними акціями, що мали чітко окреслену мету вплинути на зовнішній світ, на поведінку людей чи тварин. Так виглядали типові чаклунські практики, пов'язані зі стародавніми

натурфілософськими концепціями. Під впливом християнства до старих оберегів додалося використання освячених у храмі речей і речовин, особливо свяченої води [11, с. 135]. Все це бачимо у звичаєвості польських гончарів.

Ще стародавні народи вважали, що виїзд у дорогу вимагає особливих остерог і правил. Він обставлявся всілякими обрядами, які мали забезпечити щастя на всю мандрівку [1, с. 25]. Особливо на це зважали носії тих ремесел і занять, які вимагали часто та довго подорожувати. Етнографічні дані показують, яке важливе значення мав виїзд для гончарів у рамках їхнього досвіду, звичаїв і спеціальних вірувань. Це був, на думку дослідників, фактично обряд переходу, пов'язаний з тим, що людина не може одночасно належати до двох осередків. Традиційне мислення уявляло собі кожному приналежність не абстрактно, а матеріально, органічно, тому будь-які зміни у зв'язках видавалися йому якимись дуже складними операціями. Кожна зміна в порядку речей, у положенні людини, в її громадському становищі пов'язана з деякою небезпекою, а тому не повинна відбуватися раптово, без приготування. Щоб розлучитися із попереднім станом, суб'єкт мав виконати певні дії, і так само, за допомогою певних дій, він входив у новий для себе стан. Коли подорожній вирушав з однієї місцевості в іншу, він повинен був розірвати зв'язки з тим місцем, у якому перебував, і відповідно увійти в нову обстановку. Тому така обрядовість містила в собі певний елемент, який полегшував перехід до нової фази [1, с. 27]. Переміщення людини з домашньої в дорожню систему світосприйняття, конструювання символічного та нормативного комплексу, який буде потім визначати поведінку її в дорозі, відбувалося згідно з традиційними культурними кодами спільноти.

Тому слід констатувати, що гончарські обряди й вірування, пов'язані із виїздом у дорогу та першою зустріччю, не лише не суперечили польській соціонормативній та міфоритуальній традиції, але й були її органічною частиною, трансформованою відповідно до специфіки ремесла. У побуті гончарів довше затрималися архаїчні народні уявлення, пов'язані з потойбічним світом і культом Громовержця. При виїзді актуалізувалася символіка межі, переходу, розподілу сфер дому і дороги, досягнення очікуваної мети подорожі. Він вимагав підвищеної ритуалізації, тому супроводжувався активізацією певних знакових засобів. Аналіз їхніх символічних значень відкриває наявні в оберегах і обрядодіях комунікативні стратегії. Вони включали в себе як відгонну семантику, так і семантику наділення об'єкта, який оберігався, можливістю протистояти небезпеці. Загальний сенс обрядового оформлення виїзду зводився до відмежування від усього лихого, зловорожого, і програмування майбутнього успіху гончаря.

-
1. *Грушевська Катерина. Дума про пригоду на морі Поповича: Причинки до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К.: Державне видавництво України, 1926. – Вип. 1-2. – С. 1-35.*

2. Гуря А. В. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
3. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текста. – М.: Наука, 1974. – 341 с.
4. Полное собрание русских летописей. – СПб: Типография М. А. Александрова, 1908. – Т. II: Ипатьевская летопись. – XVI, 938, 87, IV с.
5. Снесарев А. Е. Этнографическая Индия. – М.: Наука, 1981. – 278 с.
6. Филиповић Миленко С. Женска керамика код балканских народа. – Београд: Српска Академија наука, Етнографски институт, 1951. – 185 с., 11 сл.
7. Ч[улков] М. Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных простонародных обрядов, колдовства, шеманства и проч., сочиненная М. Ч. – М.: Типография у содержателя Ф. Гиппиуса, 1786. – 326 с.
8. Anusiewicz Janusz. Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie // Etnologistyka. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1990. – № 3. – S. 95-141.
9. Bazińska Barbara. Wierzenia i praktyki magiczne pasterzy w Tatrach Polskich // Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1967. – T. 7: Życie i folklor pasterzy Tatr Polskich i Podhala. – S. 65-229.
10. Biegeleisen Henryk. U kolebki. Przed ołtarzem. Nad mogiłą. – Lwów: Nakładem Instytutu Stauropigjańskiego, 1929. – III, 512 s.
11. Bystron Jan St. Etnografia Polski. – Poznań: Czytelnik, 1947. – 235 s.
12. Cisek Marceli. Materyjaly etnograficzne z miasteczka Żolyni w powiecie Przemyskiem // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1889. – T. 13. – S. 54-83.
13. Ciszewski Stanisław. Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1887. – T. XI. – S. 1-129.
14. Ciszewski Stanisław. Ognisko. Studium etnologiczne. – Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, 1903. – 238 s.
15. Czubala Dionizjusz. Folklor garncarzy polskich. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1978. – 152 s.
16. Czubala Dionizjusz. Ludowa bajka garncarzy polskich // Między dawnymi a nowymi laty. Studia folklorystyczne. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1970. – S. 271-298.
17. Czubala Dionizjusz. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia garncarzy polskich // Lud. – Wrocław-Kraków-Poznań, 1974. – T. 58. – S. 181-198.
18. Czyżewicz Stanisław. Wiązanka wierzeń i przesądów ludu z okolic Buczkowa i Okulic, tudzież Mokrzyck-Buczka // Lud. – Lwów, 1907. – T. 13. – Z. 4. – S. 324-330.
19. Czyżewski Feliks. Z demonologii wschodniej Lubelszczyzny // Etnologistyka. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1990. – № 3. – S. 157-170.
20. Drozdowska Wanda. Istoty demoniczne (wies Łęka, pow. Łęczysca) // Łódzkie studia etnograficzne. – Łódź, 1964. – T. 6. – S. 177-184.
21. Federowski Michał. Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy, jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, podania, gusłni, zabawy, przysłowia, zagadki i właściwości mowy / Zebrat i napisał Michał Federowski. – Warszawa: Skład główny w księgarni M.Arcta, drukiem Emila Skińskiego, 1889. – T. II. – 434, II s.
22. Gloger Zygmunt. Obrzędy, zwyczaje i wierzenia ludowe na ziemiach nad Narwią i Biebrzą / Wybór i opracowanie Halina Horodyska // Zygmunt Gloger – badacz przeszłości ziemi ojczyściej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – S. 140-244.

23. Gustawicz Bron[isław]. *O ludzie Podduklańskim w ogólności, s lwoniczanach w szczególności* // *Lud.* – Lwów, 1900. – T. VI. – Z. 4. – S. 36-80.
24. Gustawicz Bronisław. *Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1881. – T. V. – S. 102-186.
25. Gustawicz Bronisław. *Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1882. – T. VI. – S. 201-317.
26. Gustawicz Bronisław. *Zabobony myśliwskie* // *Lud.* – Lwów, 1901. – T. 7. – Z. 4. – S. 282-285.
27. Guttowna Teresa. *Obrzędy, wierzenia, zwyczaje i przesądy wśród rybaków Polskiego Wybrzeża* // *Prace i materiały etnograficzne.* – Łódź-Lublin, 1950/51. – T. 8-9. – S. 462-482.
28. [Józef]. *Niektóre wierzenia ludowe w Rudkach: Spisał Józef z nad Wiszenki w latach 1870-5* // *Lud.* – Lwów, 1899. – T. V. – S. 346-357.
29. Karczmarszewski Andrzej. *Kultowa funkcja naczyń ceramicznych* // *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji. Rzeszów, 23-24.IX.1993.* – Rzeszów: Muzeum okręgowe w Rzeszowie, 1994. – S. 309-311.
30. Koczwara J. *Wierzenia ludowe w Małych Końcyczach koło Zebrzydowic na Śląsku* // *Lud.* – Lwów, 1911. – T. 17. – Z. 1. – S. 60- 71.
31. Kolberg Oskar. *Dzieła wszystkie.* – Wrocław-Poznań: Polskie wydawnictwo muzyczne; Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1962. – T. 17: Lubelskie. – Cz. II. – IV, 328 s.
32. Kolberg Oskar. *Dzieła wszystkie.* – Wrocław-Poznań: Polskie wydawnictwo muzyczne; Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1967. – T. 46: Kaliskie i Sieradzkie. – X, 586 s.
33. Kolberg Oskar. *Przysłowia.* – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 633, 3 s.
34. Kosiński Wł. *Niektóre zabobony i przesądy ludu polskiego z okolic Makowa i Andrychowa* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1891. – T. 15. – S. 46-52.
35. Krzywicki Ludwik. *Baba jako wróżba nieszczęścia* // *Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1889. – T. 3. – S. 860-874.
36. Magierowski Leon. *Kilka wiadomości o ludzie polskim ze wsi Wesolej w pow. Brzozowskim* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* – Kraków, 1889. – T. 13. – S. 151-162.
37. Magierowski L. *Przyczynek do wierzeń ludowych* // *Lud.* – Lwów, 1896. – T. 2. – S. 142-146.
38. Majewski E., Jarecki Wł. *Bydło (pecus, bos, vacca, vitulus) w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego* // *Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1903. – T. 17. – Z. 3. – S. 313-348.
39. Matusiak Szymon. *Sobótka* // *Lud.* – Lwów, 1907. – T. 13. – Z. 2. – S. 87-97.
40. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich /W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego.* – Warszawa: Państwowy Instytut wydawniczy, 1969. – T. I: A-J. – 881 s.
41. Piątkowska Ignacja. *Z życia ludu wiejskiego w ziemi Sieradzkiej* // *Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1889. – T. 3. – Z. 3. – S. 479-530.
42. Pełka Leonard J. *Polska demonologia ludowa.* – Warszawa: Iskry, 1987. – 236 s.
43. Pleszczyński Adolf. *Bojarzy Międzyrzeccy: Studium etnograficzne.* – Warszawa: Skład główny w księgarni M.Arcta, 1893. – 228, II, 4 s.
44. Polaczek Stanisław. *Z podań i wierzeń ludowych, zapisanych we wsi Rudawie pod Krakowem* // *Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1891. – T. 5. – Z. 3. – S. 624-635.
45. Rybowski Mikołaj. *Dyabel w wierzeniach ludu polskiego (z okolic Biecza)* // *Lud.* – Lwów, 1906. – T. 12. – Z. 3. – S. 212-232.

46. Schnaider Józef. *Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny* // *Lud.* – Lwów, 1907. – Т. 13. – З. 2. – S. 98-117.
47. Schnaider Józef. *Z życia górali nadłomnickich* // *Lud.* – Lwów, 1916. – Т. 18. – З. I-IV. – S. 141-217.
48. Schneeweis E. *Serbokroatische Volkskunde.* – Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1961. – Erster Teil. Volksglaube und Volksbrauch. – 220 S.
49. Schulenburg Wilibald von. *Wendisches Volkstum in Sage, Brauch und Sitte.* – Bautzen: Domowina-Verlag, 1993. – 313 S.
50. Sielicki Franciszek. *Wierzenia na dawnej Wilejszczyźnie* // *Slavia Orientalis.* – Warszawa, 1986. – Т. 25. – Nr 2. – S. 195-222.
51. Świętek J. *Liczby Trzy i Dziewięć w mitach, wyobrażeniach, mistycznych praktykach i w zwyczajach ludowych* // *Lud.* – Lwów, 1905. – Т. 11. – З. 4. – S. 371-388.
52. Sychta Bernard. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1973. – Т. VI. – 348 s.
53. Szukiewicz Wandalin. *Wierzenia i praktyki ludowe (zabobony, przesądy, wróżby i t.d.), zebrane w gubernji wileńskiej* // *Wiśła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1903. – Т. 17. – З. 4. – S. 432-444.
54. Szyfer Anna. *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków.* – Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze, 1975. – 177 s.
55. Udziela Seweryn. *Materyjały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1886. – Т. X. – S. 75-156.
56. Udziela Seweryn. *Świat nadmysłowy ludu krakowskiego mieszkającego na prawym brzegu Wisły* // *Wiśła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny.* – Warszawa, 1899. – Т. 13. – S. 14-29, 65-88, 193-222.
57. Werenko F. *Przyczynek do leczenia ludowego* // *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.* – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896. – Т. 1. – 630 s.
58. Wierzchowski Zygmunt. *Baśni i powieści z puszczy Sandomierskiej* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1892. – Т. XVI. – S. 58-103.
59. Wierzchowski Zygmunt. *Materiały etnograficzne z powiatu Tarnobrzесьkiego i Niskiego w Galicyi* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* – Kraków, 1890. – Т. 14. – S. 145-211.
60. Zawiliński Roman. *Przesądy i zabobony z ust ludu w różnych okolicach zebrane* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – Kraków, 1892. – Т. 16. – S. 252-262.
61. Znamierowska-Prüfferowa Maria. *Przyczynek do magii i wierzeń rybaków* // *Prace i materiały etnograficzne.* – Lublin, 1947. – Т. 6. – S. 1-37.

© Kostyantyn Rakhno, 2020

THE START OF A JOURNEY IN THE TRADITIONAL CEREMONIAL OF THE POTTERS OF POLAND

The potters' rites and beliefs associated with traveling were intended to ensure the successful sale of pottery, as well as to make the travel safe. In Poland, as in other countries, there were magical practices aimed at achieving this goal. Their analysis is given in the article

[Received October 6, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, potters, sale, magical practices, rites, mythological representations, pottery omens*

УДК 658.2:738(477)"1987-2007"

© Ганна-Оксана Липа, 2020

Член Національної спілки художників України.
+38 (067) 1267659 (Львів, Україна)

РОЗКВІТ–ЗАНЕПАД. КЕРАМІКА НА ЗЛАМІ ЕПОХ (1987–2007). ЛЬВІВСЬКА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА КЕРАМІКО-СКУЛЬПТУРНА ФАБРИКА

Про діяльність Львівської експериментальної кераміко-скульптурної фабрики, на базі якої формувався феномен «львівська школа кераміки». Стрімке піднесення творчості наприкінці XX століття спричинило появу значної кількості високохудожніх робіт. Однак відсутність у мистецтві й політиці держави чіткої національної ідеї щодо культури призвела до краху підприємства на початку III тисячоліття й втрати творчого потенціалу багатьох талановитих мистців

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, львівська школа кераміки, мистець, кераміка, Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика

Феномен «львівська кераміка» сформувався на базі Львівської експериментальної кераміко-скульптурної фабрики, збудованої для членів Спілки художників УРСР й СРСР загалом за рахунок відрахувань від художніх замовлень для секцій кераміки, скла, скульптури. Великий престиж однієї з найпотужніших баз країни в західному регіоні України полягав у формуванні нових цінностей нової ідеологічної системи та вихованні значної плеяди мистців, що мали нести їх у маси. Адже лозунги типу: «Мистецтво належить народу» були чинниками-стимуляторами упокорення неупокорених на західних землях України.

Виникнення творчих спілок як ідеологічного органу партії давало можливість контролювати мистецтво, що йшло в маси, вести активний ідеологічний вплив на їх свідомість, формувати безлику масу, що мала називатися «радянський народ».

Основна роль фабрики на той час полягала у створенні пам'ятників ідейним вождям нової політики. Попри всю безвихідь для монументально-декоративного мистецтва, давалася велика можливість розвиватися декоративно-ужитковому мистецтву, щоб презентувати себе у світі як культурну країну. Адже все образотворче мистецтво було ідеологізованим. Найбільш придатним просвітком для вільних думок і їх втілення виявилася ніша для

розквіту декоративно-ужиткового мистецтва, бо воно не перебувало під таким пильним оком партії, як інші. Перебуваючи й живучи на межі тієї партійної ідейної маячні, справжній мистець усвідомлював свою роль і покликання, прописані Богом.

Багато філософів ототожнювали роль мистця в акті Творення з божественною силою Бога як творця Людини за своєю подобою. У часи войовничого атеїзму й ідеології соцреалізму, мистецтво мало належати народу, який позбавляли генетичної пам'яті, відрубавши від національного коріння; воно (мистецтво) перебувало в підпіллі, розвиваючись, міцнішало, плекало надію й вірило в незалежність, щоб вийти потім, у 1990-х, у широкий Світ як потужна зброя проти темряви, зробивши свою культурну революцію.

Мистець як національний герой мав бути добре захищеним власним імунітетом супроти тоталітарних практик, уміти розрізнати *«троянських коней»* як нагороду за добре виконану справу партії. Львівська експериментальна кераміко-скульптурна фабрика не була б тим явищем у культурному просторі, якби не знаходилася в місті, яке розташоване на перетині доріг у Європу. Львів як місто центрове, з потужним вібраційним полем, на перехресті доріг і культур Сходу і Заходу, місто-лабіринт, що ввібрало в себе все найкраще в мистецтві, створене віками в ньому, місто-магніт притягувало-заворожувало тих, хто приїздив до нього, і залишало для власних звершень. Тому на фабриці творили мистці з різних регіонів країни, таким чином єдино творячи феномен *«львівська школа кераміки»*, що базувався на фундаментальних національних ідеях. Місто-мур, що вміло берегти традицію, набувало особливого значення духовної столиці, де народжувалася думка-ідея й виносилась у Світ; місто-музей – усе це культурне середовище активно впливало на свідомість талановитої особистості, трансформуючись у твір, надавало особливого шарму львівській школі кераміки. Великий відкритий культурний простір народжував нові стилі в мистецтві, надихав і давав натхнення стверджуватися.

Обравши кераміку й зробивши її сенсом свого життя, мистець прагнув усіляко потрапити на Львівську експериментальну кераміко-скульптурну фабрику, у творчу майстерню художньої кераміки секції кераміки Національної спілки художників України для реалізації своїх творчих ідей. Увібравши в себе всі види мистецтва: живопису, графіки, скульптури – кераміка належить до одних з найскладніших видів, бо потребує великих матеріальних затрат і багатьох чинників для практичної діяльності: від широкогогабаритних печей до високих температурних режимів, від якісних матеріалів до великої палітри барвників. Усе це мала фабрика, і всі це знали, тому її престиж був відомий за межами України. В її майстерні для творчих практик прагнули потрапити художники-керамісти з різних союзних республік, бо вважали це за велику честь.

Секція кераміки володіла двома великими майстернями: у першій, де нараховувалося 50 робочих столів, кожен мистець-кераміст мав власне місце для створення вжиткової та виставкової кераміки; у другій ішла робота над

монументальними декоративно-ужитковими роботами в об'ємній пластиці, панно, скульптурі, садово-паркових композиціях. Потрапивши офіційно 1987 року на фабрику у творчу групу для створення циклу робіт (пластичні рельєфи) «*AVE MARIA*», усвідомивши необхідність аналізу й синтезу в мистецтві кераміки, я мала можливість під іншим кутом зору осягнути її суть формотворення, базуючись на правитоках форми: первинність ритуального, вторинність декоративного. Ще 1984 року почалися мої стихійні походи на фабрику для створення серії пластів, що повертало у світ культури поняття слова «*образ*» через канонічність, сакральність старих ікон.

Назрівав час повернення святинь. Позбавивши людей релігійних свят, оскверняючи сакральні місця храмів, людську душу, система нищила ментальне, енергетично-семантичне поле, що живило цей народ. Виникала велика деструктивна прірва в його пам'яті. **Власний ментальний, семантичний простір-поле – базис у формуванні форми-посудини як сакрального вмістилища для поживи, що живить душу й тіло. Генеза формотворення кераміки, особливо гончарства, у своїй суті містить акт Творення Людини-Деміурга, рівноцінний – Богу: людина – посудина для Бога. Кераміка наділяється сакральним означенням-знаком, перетворенням, трансформацією енергій через посудину-зерно-плід праці. Вона – посудина – уподібнюється великому лону Матерії-Землі-Матриці, для зберігання зерна-сім'я, поживи – Живи, що творить Життя. Форма глибоких мисок як ритуальних посудин здатна виконувати обряд оновлення Форми, безкінечності Матерії, перетікання енергії з одного в друге. Першопочаток рухотворення гончарного кола подібний до акту Творення-Зачаття. Орнамент ще більше підсилює енергетику рухів, стає Оберегом, Печаттю великої Таїни Перетворення Природи, закодовуючи все в єдине ціле енергетичне коло.**

Національний ритуал споживання їжі століттями виплекав цю форму-посудину у вигляді глибоких мисок-матриць, макітер, де в самому слові закладене-закодоване «*Ма*» – мати, отже, вмістилище Ма-терії, Ма-теріального. Будь-яка національна кухня і її культура базується на традиціях і обрядах релігійних свят, тому споконвіку плекалася національна традиція в гончарстві та художній кераміці, декоративно-ужитковому мистецтві, які входили у вжиток, побут, передавалася в спадок, як священна книга знань, із покоління в покоління, базуючись на повазі до Землі-Матері-годувальниці, Роду-Родоводу.

Руйнація національних джерел-витоків позбавляла людину вібраційних енергій Космосу, перетворюючи її у безформенну масу для чужих експериментів. Осягнувши зором весь радянський простір, аналізуючи декоративно-ужиткове мистецтво, особливо кераміку, можна знайти ту дисгармонію і деструкцію форми, її тіла, як і тіла людини. Спроба зближення культур, часом полярних за своєю ментальністю, призвела до безликоності й уподібнення, розпорошення, розчинення національного «*Я – Форма*».

Першопочаток-форма-яйце-лик-лице – просвітлена Божим духом, промениста, чиста форма, наповнена життям, його суттю, набрала виду личкованості личини, утративши повноту буття, натомість надмірно розцяцькована для приманки в стилі соцреалізму, враз розчаклювалася, позбавилася сакральності ритуалу, перетворившись на пусту миску-цяцьку для радянської баланди. Нанесення на неї атрибутики ідеології та портретів вождів робило остаточний ґвалт. Заборона великих релігійних свят і обрядів, які з ними пов'язані, – Різдва, Великодня як символічного оновлення Форми-Людини через божественну силу Духа, не дозволяла українцям провадити-вести безперервне оновлення безкінечності Матерії-Родоводу-Роду людського.

Мистець як посередник між Богом і людьми, провідник між духовним і матеріальним мав бути наділеним великою силою жертвовності, горіти високим стремлінням, розвиваючи в собі цей дар Божий.

Крайня необхідність породжувала великий поштовх, що почався з приходом у 1987–1990 роках на Львівську експериментальну скульптурно-керамічну фабрику генерації молодих талантів, які, закінчивши Львівський інститут декоративно-прикладного мистецтва, потребували практичної діяльності. Активна їх праця ознаменувалася високим злетом і новизною, розквітом у мистецтві. *«Вставай хто живий, в кого думка повсталала, година для праці настала»* (Іван Франко) – найбільше ці слова відповідали 1990-м. У повітрі витала свобода, пахло незалежністю. Це спричинило великий підйом духу, і тому найбільший розквіт фабрика отримала в той час – на зламі епох: крах тоталітаризму й радянської системи, початок незалежної і власної державності в 1990–1991 роках.

Роблячи вибірку з журналу фабрики про випуск гончарної продукції в цехах, знаходжу такі дані: протокол художньої ради від 25 грудня 1990 року по 29 грудня 1991 – запроваджено 215 взірців авторів-художників, середній тираж кожного взірця 200-300=250, загальна кількість випущених найменувань $250 \times 215 = 53750$ найменувань; протокол художньої ради від 29 грудня 1991 року по 24 грудня 1992 – запроваджено 156 взірців авторів-художників, середній тираж кожного взірця 200-300=250; $250 \times 156 = 39000$ найменувань. На той час у майстерні плідно працювали над упровадженням взірців у виробництво такі художники: Зіновій Береза, Ігор Береза, Ольга Безпалків, Мілада Кравченко, Юрій Скрипачов, Марія Курочка, Галина Ошуркевич, Роман Мартинюк, Ярослав Шеремета, Ігор Ковалевич, Тетяна Потапенко, Зоряна Муха, Ганна-Оксана Липа, Надія Парфенюк, Анна Лисик, Ганна Друль, Оксана Скиба, Людмила Кисельова, Людмила Богуславська, Олена Кондратюк, Наталя Комаринець, Володимир Хохряков, Люба Станько, Тетяна Сухорукова, Валентина Макогоненко, Інна Туманова, Галина Бібик, Роман Петрук, Олег Малишко, Григорій Кічула, Софія Трач, Ліда Назаркевич. Кожні два місяці проходила художня рада, яка робила відбір взірців для запуску

у виробництво; невеликі тиражі зберігали якісне виконання авторського зразка й постійного оновлення гончарної продукції.

Створення взірця потребувало від мистця великої практики й хисту: крім естетики дизайну, форми, доцільності й практичності, він повинен був легко тиражуватися, випалюватися в печах за високих температурних режимів; технологія кам'яної маси ставила перед автором особливі вимоги у виробництві. Розмаїття форм і колористики стало причиною великого попиту на гончарну продукцію фабрики як в Україні, так і за кордоном. Більшість керамістів, окрім того, працювали для художніх салонів країни, які охоче приймали й продавали львівську кераміку. З відкриттям кордонів усе частіше її вивозили в країни Європи й Америки, де вона користувалася попитом серед представників української діаспори, які відчували ностальгію за українським. **Найбільший акцент робився на формування на основі національних традицій посуду для обрядових свят.**

Занепад фабрики різко почався з тих проблем, що виникли в суспільстві: приватизація майна, зазіхання на територіальну цілісність, рейдерські атаки, порушення технологічних процесів. Почалася велика руїна. Сила-силенна людей, zdeформованих тоталітарним режимом, випущена в безвихідь людського існування, ринулася й почала все нищити-трощити, продавати-розграбовувати. Система почала сама себе поїдати, вщент, разом з культурою. Напризволяще викинуті й самі мистці – художники-керамісти: почалося нехтування всіх статутних правил Національної спілки художників України; грубе порушення Кодексу законів про працю та прав людини; невивплата гонорарів; розкрадання матеріальних благ та інтелектуальної власності.

Через відсутність чіткої національної ідеї в мистецтві та політиці держави щодо культури ринок заповнився всіляким мотлохом, відтіснивши національний продукт. Уся система творчих спілок, які були на утриманні держави і фінансувалися з її казни, зі змінами у фінансуванні для власної матеріальної підтримки почали здавати в довгострокову оренду спілчанське майно тим, хто не мав ніякого відношення до культури, а також розпродувати його, замість того, щоб захищати як основну матеріальну базу для творчості. Окремі кооперативи з виготовлення кераміки, що виникли й паразитували на матеріальних і інтелектуальних цінностях фабрики, переманювали майстрів, які розбігалися з фабрики, беручи з собою все, що можна було взяти, таким чином підриваючи її міць. Неконтрольованість, безкарність рейдерських атак, реорганізація фабрики в товариство з обмеженою відповідальністю, що завжди робиться для продажу, призвели до повної її ліквідації 2007 року.

Як реквієм за нею цього ж року в залах Палацу мистецтв було організовано велику виставку творчих робіт керамістів. Крик *«волаючого в пустелі»* так і залишився непочутим зверху, бо вже був запущений хід на її знищення.

Вона впала, як падають великі тоталітарні імперії, розтрощивши собою всі надії й сподівання на відновлення; вона потонула в морі людської безвиході-безнадії в час катаклізмів, як величний «Титанік», разом з тією епохою, яка її породила.

Виросли і підростають нові покоління незалежних у власній державі, вільних у виборі, гордых своєю значущістю і національною ідентифікацією мистців. І залишилися безмежна віра тих, що прийшли на злам епох, що вони – нова генерація – потребуватимуть її відродити з попелу, як Фенікса, – *«згоріти, щоб у вогні народитись заново»*.

Р. С.: «Речі міняються всі – не вмирає нічого. Дух лиш блукає, то тут, а то там перебуде, посівши яку лиш вподобає форму... Адже того, що колись існувало немає вже, те ж не було чого, бути прийшло, і так знову прокрутиться цілий круг руху»

Овідій «Метаморфози»

[цит. за: 1, с. 30]

1. Джозеф Кемпбел. Герой із тисячею облич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 392 с.
2. Журнал випуску та запровадження у виробництво художньої кераміки (авторських візріців), розроблених керамістами Художньої майстерні Львівської експериментальної художньо-керамічної фабрики // Приватний архів автора.

© Hanna-Oksana Lypa, 2020

**FLOURISHING–DECADENCE. CERAMICS IN THE TURNING POINT OF EPOCHS (1987–2007).
THE LVIV EXPERIMENTAL CERAMICAL AND SCULPTURAL FACTORY**

About the activity of the Lviv Experimental Ceramics And Sculpture Factory, on the basis of which the phenomenon of the "Lviv school of ceramics" was formed. The rapid rise of creativity in the late 20th century led to the emergence of a significant number of highly artistic works. However, the lack of a clear national idea of culture in the art and politics of the state led to the collapse of the enterprise at the beginning of the third millennium and the loss of creative potential of many talented artists

[Received October 7, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, Lviv school of ceramics, artist, ceramics, Lviv Experimental Ceramics and Sculpture Factory

УДК 658.8:738]:930(048.8)“653”

© Валентина Троцька, 2020

Молодший науковий співробітник
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному.
val_trocka@ukr.net (Опішне, Україна)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБУТУ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ДОБИ РУСИ

Проаналізовано публікації та писемні джерела, в яких згадано про збут глиняних виробів доби Руси. Наголошено на їх малочисельності, а також фрагментарності поданої в них інформації, що не дозволяє вповні відтворити картину тогочасних торгових відносин. Окреслено можливий ареал збуту глиняних виробів сільськими й міськими гончарями. Названо місця й час проведення «торговищ». Згадано про один із видів транспортування готової продукції – перевезення глиняних виробів човном

[Одержано 19 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, глиняні вироби, збут, писемні джерела, публікації

Питання збуту глиняних виробів гончарями X–XIII століть в історіографії залишається маловивченим, оскільки писемні джерела майже не висвітлюють економічне життя простого населення і лише в поодиноких випадках містять мізерну інформацію про їх торгівлю. Не знаходимо конкретизованих свідчень і серед археологічних матеріалів, оскільки ця проблема спеціально не досліджувалася.

Перші згадки про продаж ремісниками Руси продукції на ринку містить монографія Миколи Аристова *«Промышленность Древней Руси»*, яка вийшла друком 1866 року. Книга ґрунтується, здебільшого, на писемних джерелах. Дослідник цитує сторінки *«Русской Правды»* (1019), де згадано збір «мита» на дорогах та містках з підводи, завантаженої товаром, а на переправах через річку – *«с ладьи»* по *«алтыну»*. У визначеному місці продажу з власників товару знову брали податок. При цьому не звертали увагу на його якість і цінність, а лише на величину судна, човна, підводи. За ухиляння від сплати податку накладали штраф [1, с. 221–223]. Продаж товарів у містах відбувався на *«рынкахъ или на торгахъ»*, у визначені дні, автор також згадує, що вже: *«въ XI в. упоминаются торги въ Кіевѣ»* [1, с. 170]. *«На торгахъ»* продавали всі необхідні товари, у тому числі й глиняні горщики [1, с. 172]. Посилаючись

на дані літописів, автор свідчив про збут глиняних виробів міськими й сільськими гончарями на торговіщі в місті. Навів цитату про гончаря з новгородського села Підьби, який збирався везти горщикоподібні посудини на продаж у місто: *«Иде пидьблянинь рано на рѣку, хотя горнеци везти вѣ городѣ...»*. (Оскільки етнографічні матеріали XIX – початку XX століття свідчать, що підьблянські гончарі на човні доставляли глиняний посуд річкою Волхов, можна гадати, що таким транспортом гончарі могли користуватися й за доби Руси) [6, с. 207; 1, с. 179; 3, с. 277-305; 16, с. 439; 14, с. 344].

Інший дослідник – Петро Любомиров, у публікації *«Торговые связи Руси с Востоком VIII–IX веков»* (1923), розповідаючи про торгівлю населення доби Руси, згадував про збут виробів сільськими ремісниками в місті. Він зазначив, що наприкінці IX – на початку X століття товари сільських ремісників розходилися *«верст на 50-100, а часто значно й меньше... через посередництво купця»* [10, с. 6], щоправда не навів переконливих свідчень, за якими йому вдалося визначити місця їх збуту.

У середині 1940-х років це питання намагався дослідити Борис Рибakov. 1946 року з'явилася його публікація *«Сбыт продукции русских ремесленников в X–XIII в.в.»* [17], а 1948 року його ж монографія *«Ремесло Древней Руси»*, в якій окремий розділ присвячено збуту продукції впродовж IX–XIII століть [16, с. 437-446]. У своїх працях вчений висловив думку, протилежну до сформульованої Петром Любомировим. На його переконання, сільські ковалі й гончарі збували свої вироби здебільшого односельцям, виготовляючи їх на замовлення або для обміну. Він вважав, що їхні вироби могли поширювати й у сусідніх поселеннях на відстані від 10 до 12 км. За здогадом ученого, продаж міг здійснюватися не за посередництва купців, а за участі дрібних торговців. Щодо міських ремісників, зауважував, що їхні вироби могли розходитися на відстань від 50 до кількох тисяч кілометрів. Це підтверджено знахідками полив'яного глиняного посуду, писанок, облицювальних плиток, виявленими за межами поселень, де їх виготовляли. Борис Рибakov стверджував, що руські торговці вивозили окремі полив'яні вироби, зокрема писанки, в інші держави, наприклад, Швецію (Готланд та Ситнун). Головним аргументом на користь цього послужило те, що знайдені в цій країні вироби за зовнішнім виглядом нагадували полив'яні писанки з жител-майстерень київських гончарів означуваного періоду [17, с. 112; 16, с. 362].

У розділі *«Торговля и торговые пути»* в книзі *«История культуры Древней Руси»* (1948) Борис Рибakov висунув іншу гіпотезу про те, що глиняні писанки, які знайдено в Швеції, можливо, вивезено за межі Руси не руськими торговцями, а іноземними купцями, які придбали їх у Києві на торговцях [7, с. 326]. На мою думку, оскільки ці писанки не піддавалися лабораторним дослідженням, рішуче підтримувати чи заперечувати цю версію немає підстав, адже, висловлені Борисом Рибakovим і його послідовниками висновки науково

не обґрунтовані й потребують подальших досліджень. Картографування археологічних знахідок, розроблене дослідником, не надало переконаливої інформації про шляхи збуту глиняних виробів гончарями доби Руси.

Крім того, дослідник поставив під сумнів датування літописної легенди про гончаря з новгородського села Підьба, який збирався везти горщикоподібний посуд на продаж. На його думку, літописна цитата, хоча й має неабияке значення у вивченні історії торговельних зносин між містом і селом, проте датується не кінцем X століття, а пізнішим часом [16, с. 439; 17, с. 71, 72]. Тут варто зауважити, що літописець не акцентував саме на продажу горщикоподібних посудин, а розповідає про поширення християнства на території Руси, зокрема звернув увагу на випадок, коли скинутий у річку Волхов ідол Перуна прибився до пристані, а гончар розмовляв з ним: «...оли Перунъ (скинутый у реку Волхов) приплы къ берви (варіант – «къ берегу, къ пристани») – и отрину и шестомъ: «Ты, – рече, – Перунице, досыти еси ѡльъ и пилъ, а нынѣча попливи прочь» [6, с. 207]. Важливо те, що гончар, колишній язичник, який раніше «поїв і кормив» Перуна з жертовного посуду, зустрівся з богом саме дорогою на торг, так само, як і в українських переказах гончарі здибували упирів, чортів та святих, їдучи на ярмарок [15, с. 43, 47-48]. Оскільки літописні джерела зазначають, що саме після хрещення Руси (988) «того же Лета иде Михаил митрополит киевский и вся Русь в Новгород Великий, ...шесть епископов на помощь, и Добрыню, дядю Володимировым, ...идолы сокруши, и многие люди кресты и церкви воздвези...» [14, с. 345-346], тому, на мою думку, датування згаданого літописцем епізоду про зустріч гончаря з Перуном кінцем X – початком XI століття можливе.

Олександр Бобринський у статті «Гончары-Пидьбляне» (1959) підтримав думку Миколи Аристова щодо літописної цитати про сільського гончаря, який брав участь у збуті глиняного посуду на торговищі в місті. Дослідник пояснив, що згідно з писемними джерелами, у X столітті існували пристані (берви), з яких могли відправлятися на човнах у місто сільські ремісники-гончарі зі своїми виробами, і вважав доцільним їхню участь у збуті посуду на міському ринку, оскільки гончарі XIX – початку XX століття також використовували такий вид транспорту. Він не погодився з висновками Бориса Рибаківа щодо пізнішого датування цитати, аргументуючи тим, що на згаданому давньоруському поселенні Підьби в культурних нашаруваннях X століття в одному з жител виявлено значну кількість фрагментів горщикоподібних посудин. Це дало досліднику підстави вважати, що там жив і працював гончар, про якого, можливо, й згадував літописець [2, с. 241-242; 5, с. 200; 19, с. 68].

Олександр Ковалевський у «Книге Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.» (1956), посилаючись на повідомлення арабського мандрівника Ібн-Фадлана, згадував збут продукції ремісників доби Руси купцями-русами, але серед названого товару глиняні вироби не

названо. Дослідник наголошував, що перш ніж розпочати торгівлю, купці-руси у відведеному місці ставили своїх богів – покровителів торгівлі, та приносили їм жертву [8, с. 142]. Також розповідав про купівлю руськими купцями на «торгу» (на річці Атил) для своїх дружин «керамічного намиста», яке продавалося на кораблях, хоча не уточнює, хто саме торгував цим товаром [8, с. 141, 239].

Про райони збуту гончарних виробів згадував Василь Довженок у розділі «Торгівля» колективної праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957). На основі зібраних археологічних матеріалів автор зробив висновки про обмежені райони збуту глиняних виробів сільськими гончарями, адже вони внаслідок своєї недовговічності користувалися постійним попитом серед одних і тих самих споживачів, що й забезпечувало гончарю збут продукції в межах невеликого району, зокрема у власному або сусідньому поселеннях. Дослідник зазначив, «що на селі, де торгові зв'язки здійснювалися головним чином в межах невеликих ринків, переважав натуральний обмін, коли товар міняли на товар без використання грошей і посередника купця». Реальною формою такого обміну Василь Довженок вважав роботу гончаря на замовлення, коли замовник домовлявся з ним про асортимент та кількість посудин, розплачувався з ним продуктами власного виробництва [12, с. 435-436]. Така форма безгрошового обміну характерна була ще для неолітичних культур і продовжувала існувати між сільськими ремісниками й землеробами до середини ХХ століття, що засвідчують етнографічні матеріали [15, с. 125]. Валентина Мальм у публікації «Производство глиняных изделий» (1959) також висловила думку, що більшу частину глиняного посуду, виготовленого сільськими гончарями, обмінювали в місцевого населення, лише в окремих випадках продавали в місті на ринку. Крім того, дослідниця зазначила, що лише незначна кількість глиняних виробів потрапляла до феодала у формі натурального оброку [11, с. 147, 148].

У розділі «Торговля Древнего Киева» колективної монографії «Новое в археологии Киева» (1981) Петро Толочко стверджував про збут гончарних виробів, а саме полив'яного посуду та облицювальних плиток, гончарями Києва та Любеча в інші давньоруські міста. Наявність їх на сільських поселеннях свідчить про обмін продукцією між ремісниками з міст і сіл. На його думку, такий торговельний обмін дозволяв міським ремісникам за свої вироби отримувати сільськогосподарську продукцію. Про торговельні зв'язки з іншими державами, за твердженням Петра Толочка, нагадують знахідки, як на сільських, так і на міських поселеннях, «візантійських амфор», у яких на територію Русі могли завозити вино чи олію [13, с. 374; 18, с. 153]. На його думку, реалізація ремісничих виробів відбувалася за участю самого ремісника та посередника-купця [22, с. 111, 184].

Аркадій Козловський у статті «Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Подніпров'я» (1994) зазначив, що «мешканці великих поселень досліджуваного району підтримували стабільні торговельні зв'язки з мешканцями менших поселень, поставляючи їм ремісничі вироби, в тому числі й глиняний посуд» [9, с. 141].

У більшості публікацій мовиться загалом про збут продукції сільських і міських майстрів, зокрема ковалів, ювелірів, проте майже відсутня інформація про вироби гончарів. У колективній монографії «Село Київської Русі» Володимир Коваленко присвятив окремий розділ збуту ремісничих товарів, однак про гончарні вироби майже не згадував. Він тільки побіжно повідомив про амфори «київського та причорноморського» виробництва, візантійський полив'яний посуд, виявлений на сільських поселеннях. Це навело дослідника на думку про торговельні відносини жителів сіл з мешканцями інших міст та держав. На жаль, про сам процес обміну й продажу глиняного посуду немає відомостей, хоча в літописних повідомленнях йдеться про оптовий продаж та купівлю, а також обмін ремісничих виробів і продуктів харчування. Зокрема, в «Житии Феодосия Печерского», «Руськой Правде» та «Киево-Печерському патерику» згадано київське торговище, де можна було купити, продати, обміняти не тільки продукти харчування, худобу та птицю, але й ремісничі вироби ковалів, зброярів, ювелірів тощо [6, с. 207; 7, с. 361; 13, с. 366]. Проте подані відомості, взяті з писемних джерел, не дають підстав стверджувати про такий збут саме гончарних виробів. У «Збірнику матеріалів для історичної топографії Давнього Києва» вчені звернули увагу, що «торговища» в містах найчастіше знаходилися поблизу річки й захисних валів. У великих населених пунктах було по кілька «торговищ», де здійснювався продаж різних товарів. Петро Толочко в розділі «Торговля Києва в XI–XIII вв.» книги «Новое в археологии Киева» (1981) згадував повідомлення Тітмара з Мерзебурга, який зазначав, що на початку XI століття в Києві налічувалося 8 «торговищ» [13, с. 366; 4, с. 439]. Писемні джерела називають два – «Бабин торжок», який розташовувався в нагірній частині Києва, поблизу Десятинної церкви, та «торговище» на Подолі [22, с. 42]. У монографії Михайла Тихомирова «Древнерусские города» (1956) зазначено, що «торговища» були обладнані пристосуваннями для торгівлі – лавками та шалашами, що підтверджують літописні й археологічні джерела. Там же розміщувалися торгові двори приїжджих купців. «Торговища» та ярмарки в містах проходили у визначену пору року та щотижня – по п'ятницях. Про це згадано в Новгородському літописі (1194): «...той же недели в пятници в «торг» [21, с. 249]. Торги частіше відбувалися поблизу церкви, освяченої на честь святих – покровителів торгівлі. У Давній Русі, за даними літописних джерел, покровителькою торгівлі вважали Парасковію-П'ятницю [16, с. 365; 21, с. 249]. Михайло Тихомиров звичай будувати церкви Парасковії на «торговищі» пояснював тим, що це ім'я в перекладі з грецької означає «п'ятниця»; цей

день у період язичництва був шанованим. За твердженням ученого, в п'ятницю не працювали. Саме в цей день відбувалися «п'ятницькі торги» [21, с. 249].

Борис Рибakov писав, що у XII столітті серед ремісників виділялися більш забезпечені, які володіли місцем на торгу й особисто продавали вироби власного виробництва. Таких висновків дійшов і Петро Толочко [16 с. 141; 22, с. 111, 184]. Борис Тимошук у публікації «Древнерусские города Северной Буковины» (1981) зазначив, що майстерні й гончарні горни іноді розміщували поряд базарної площі, що дозволяло гончарям слідкувати за роботою горнів і одночасно продавати свої вироби [20, с. 130]. Важко погодитися з подібним тлумаченням дослідника, адже горни, зазвичай, будували подалі від споруд через пожежонебезпеку, що підтверджено й археологічно [15, с. 156; 18, с. 184].

Таким чином, відомості, почерпнуті з писемних джерел та публікацій учених, свідчать, що на торгах можна було придбати чи продати різні товари ремісничого виробництва, але вони не дають достатньої інформації про порушену проблему. Оскільки в літописних повідомленнях немає конкретних свідчень про продаж глиняних виробів, у зазначених роботах містяться здебільшого бездоказові версії щодо їх збуту. Тому питання продажу гончарних виробів у добу Руси на сьогодні залишається малодослідженим.

1. Аристов Н. *Промышленность Древней Руси*. – СПб.: Типография Королева и Ко, 1866. – 324 с.
2. Бобринский А. А. Гончары-пидьбляне // *Советская археология*. – М.: Издательство академии наук СССР, 1959. – № 1. – С. 229-242.
3. Грушевський М.С. *Історія України-Руси: В 11 т.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 650 с.
4. *Давня історія України. Слов'яно-Руська доба*. – К.: Інститут археології України, 2000. – Т. 3. – 696 с.
5. Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – Т. 1. – 1369 с.
6. *Новгородская летопись // Полное собрание русских летописей*. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1841. – Т. III. – 308 с.
7. *История культуры Древней Руси*. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 483 с.
8. Ковалевский А. П. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии*. – Харьков: Издательство Ордена трудового красного знамени государственного университета им. А. М. Горького, 1956. – 348 с.
9. Козловський А. О. *Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Придніпров'я // Старожитності Руси-України*. – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. – С. 141-146.
10. Любомиров П. Г. *Торговые связи Руси с Востоком в VIII–IX вв. // Ученые записки Саратовского университета*. – Саратов, 1923. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 1-37.

11. Мальм В. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М.: Советская Россия, 1959. – С. 123–148.
12. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 632 с.
13. Новое в археологии Киева / Редакционная коллегия: П. П. Толочко (отв. ред.), С. А. Высоцкий, Я. Е. Боровский. АН Украинской ССР. Институт археологии. – К.: Наукова думка, 1981. – 457 с.
14. Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под редакцией В. П. Андеевой-Перетц. – М.–Л.: Издание АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 408 с.
15. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.
16. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – М.: Издание Академии наук СССР, 1948. – С. 437–446.
17. Рыбаков Б. А. Сбыт продукции русских ремесленников в X–XIII вв. // Ученые записки. – М.: Издание Московского Государственного университета, 1946. – Вып. 93: История. – Кн. 1. – С. 68–112.
18. Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель). – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
19. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893, 1902, 1912 гг.): В 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. 1. – Ч. 1 – 806 с.; Т. 1. – Ч. 2. – С. 807–1419.
20. Тимощук Б. А. Древние города Северной Буковины // Древние города. – М.: Наука, 1981. – С. 130.
21. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 478 с.
22. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с., іл.

© Valentyna Trotska, 2020

TO THE HISTORY OF THE STUDYING OF THE SALE OF EARTHENWARE OF THE EPOCH OF RUS

Publications and written sources in which the sale of pottery of the Rus epoch is mentioned are analyzed in the article. Emphasis is placed on their small number, as well as the fragmentary nature of the information presented in them, which does not allow to fully reproduce the picture of the then trade relations. The possible area of sale of pottery by rural and urban potters is outlined. The places and times of “marketplaces” are named. One of the types of transportation of finished products is mentioned - carriage of pottery by boat

[Received October 19, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, pottery, sales, written sources, publications

УДК 658.8:738(477.53-25)"17"

© Оксана Коваленко, 2020

Старший викладач Кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного університету
імені Володимира Короленка,
молодший науковий співробітник
Відділу палеогончарства Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України.
kovksana@gmail.com (Опішне, Україна)

ТОРГІВЛЯ В ПОЛТАВІ XVIII СТОЛІТТЯ

Про торгівлю в місті Полтава впродовж XVIII століття. Визначено місця ярмаркової та стаціонарної торгівлі – ринок на Соборному майдані та лавки в домогосподарствах міщан на Київській вулиці. З'ясовано кількість гончарів у місті, а також що один гончар обслуговував 80-90 дворів. Прослідковано зміни торговельної специфіки й місця розміщення торгів у місті в XIX столітті

[Одержано 18 жовтня 2009]

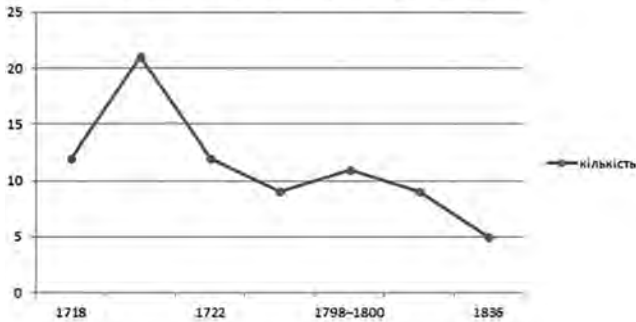
Ключові слова: українська керамологія, торгівля, гончар, двір, лавка, ярмарок, Київська вулиця, Соборний майдан, Полтава

Полтава другої половини XVIII століття була невеликим містом, центром Полтавського полку, торговельним і ремісничим центром мікрорегіону. Вона не була значним гончарним осередком — у місті проживала незначна кількість гончарів, які обслуговували потреби місцевого ринку.

За компутом 1718 року в Полтаві серед такої категорії міщан, як *«цеховіє полтавськіє люде»*, яка загалом налічувала 151 особу, у *«цехъ гончарській»* входило 12, що становить 8% від їх загальної кількості [9, арк. 9зв.-10]. У цей час цех не був найменшим, адже ремісничі з'єднання кушнірів, ковалів і бондарів об'єднували ще менше осіб.

Кількість гончарів за переписом, проведеним через три роки (1721), зросла майже вдвічі й становила вже двадцять одну особу [10, арк. 11-11зв.]. За *«Генеральним переписом Лівобережної України»*, упродовж 1765–1766 років у Полтаві було 12 гончарів [15, арк. 175зв., 177зв., 182зв.-183, 201зв., 206, 210, 212зв., 213, 214, 214зв., 306]. З них 9 (75%) були записані до цеху, виступали власниками домогосподарств. Троє майстрів (25%) були підданими, проживали в домогосподарствах власника. Упродовж 1798–1800 років, за Топографічним описом Малоросійської губернії, у місті з населенням 7153 особи (без дітей) нараховувалося 11 ремісників, які відносилися до категорії *«горшечники и печники»* [18, с. 64-65]. Ситуація істотно не змінилася й на початок XIX століття:

Схема 1. Кількість гончарів Полтави

за статистичним описом 1806 року гончарів налічувалося дев'ять чоловік із загальної кількості «447 душ мастеровых людей» [18, с. 52]. А через тридцять років, у 1836, ще менше — лише 5 майстрів, і цех був найменшим серед десяти наявних на той час у місті [18, с. 69].

Порівнюючи кількість гончарів Полтави та інших містечок Полтавського полку, слід зазначити, що їх кількість у першій половині століття пропорційно до числа всіх мешканців приблизно однакова. Якщо у Полтаві, як уже зазначалося, один гончар у середньому обслуговував 80-90 дворів міщан, то у Великих Будищах цей показник становить 60-70; Біликах — 90-100; Кобеляках — 150-160. Подібну ситуацію можна простежити й на прикладі інших міст. Зокрема, у Києві, за даними 1742 року, гончарський цех налічував 48 осіб [8, с. 67]. Отже, гончарський цех Полтави не був великим, кількість гончарів, вірогідно, визначали потреби місцевого ринку. Логічного вірогідного збільшення гончарів у другій половині століття пропорційно до загальної кількості міщан не відбулося, що можна пояснити розкладом цехової організації, появою нецехових ремісників, підданих-гончарів, а отже, і збільшенням кількості майстрів, збільшенням у побуті заможних жителів мануфактурного скляного й фаянсового посуду.

Зважаючи на той факт, що гончарна продукція такої незначної кількості місцевих майстрів передовсім мала реалізовуватися в межах міста, докладніше зупинюся на розміщенні й функціонуванні торговельних споруд Полтави й проведенні у місті ярмарків. Розглядаючи торговельні споруди та їх місцезонашування на теренах Полтави XVII–XVIII століть, слід зазначити, що торгівлю у місті провадили як на ярмарках, так і стаціонарно — у лавках. Ринкова площа, невід'ємний елемент міської організації для українських міст XVI–XVIII століть, у Полтаві не була функціонально відокремлена. Головною функцією цього простору було забезпечити умови для виїзної торгівлі. Натомість стаціонарна торгівля зосереджувалася на Соборному майдані та прилеглій ділянці Київської вулиці. Як і в решті міст, у Полтаві більшу частину ринку

займали недовговічні «*крани*», що групувалися в окремі ряди за довільними схемами [17, с. 31]. Довгі торговельні ряди – комори, які розміщувалися на майдані, поблизу Успенського собору, у два ряди, позначено на планах Івана Бішева та Василя Кутузова першої чверті XVIII століття [19; 3, іл. 7]. Торговельними днями понад століття – від 1640-х до 1770-х років – були понеділок та п'ятниця [7, с. 392; 5, с. 309; 1, с. 76; 16, с. 39].

Упродовж 1760-х років у фортеці була 51 торговельна лавка. Вони локалізовані за «*Генеральним описом Лівобережної України*» [15]. Усі стаціонарні торговельні споруди знаходилися на Київській вулиці (очевидно, ділянка сучасного Соборного майдану та прилеглої Жовтневій вулиці). Фактично в кожному дворі цієї вулиці були лавки. Вони групувалися в одному дворі в кількості від двох до шести. Єдиною окремою спорудою була лавка для продажу скляного посуду купця Дем'яна Заливаки, яка розміщувалася в кінці Київської вулиці [15, арк. 30зв.] (очевидно, у районі сучасного будинку по вул. Жовтневій, 14). З правого боку вулиці, рухаючись від Успенської церкви, лавки стояли в такому порядку: чотири у дворі бурмистра Федора Чупруновського (на 1765 рік торгівля в них не велася); три (з різним крамом) купця Василя Пашенка, – у дворі військового канцеляриста Федора Левенця; чотири – у дворі купця Омеляна Кіценка, в одній він торгував сам дрібними товарами, а три – віддавав у найм; дві – у дворі опішненського мешканця, поповича Гаврила Андрійова, обидві здавалися в оренду – вдові купця Федорі Аршиновій та купцю Івану Уманському; чотири – у дворі купця Матвія Кіценка, в одній він сам торгував дрібними товарами, а три здавав, – на жаль, неможливо встановити кому [15, арк. 23зв., 25-26зв.]. Дружини купців Любов Єрієва та Васса Чигиринська орендували по одній лавці у військового товариша Костянтина Костянтиновича, спеціалізація їхньої торгівлі невідома. У дворі купця Василя Локощенка було 5 лавок, з яких власник використовував для торгівлі лише одну, а решту здавав [15, арк. 29зв.]. На лівому боці вулиці, в напрямку до Київських воріт, у кожному дворі також функціонували лавки. Зокрема, полтавський купець Павло Гордієнко у своєму дворі в одній лавці продавав дьоготь та вино, а в другій по «*ашинації*»^{*} – казенний порох. Власниками лавок виступають і дві церкви – Успенська та Воскресенська. На дворовому місці Успенської церкви було чотири лавки, усі орендовані [15, арк. 31зв.]. Поряд купець Іван Моспан, проводив у власному дворі торгівлю різними товарами в трьох лавках [15, арк. 32зв.]. На шинковому дворі Воскресенської церкви було шість лавок, які також здавали в оренду [15, арк. 35]. Вдалося з'ясувати прізвище лише одного наймача – купця Івана Кисломеда, який торгував дрібними бакалійними товарами [15, арк. 2зв.]. З великою долею вірогідності можна також твердити, що ще одну лавку для торгівлі сукном наймав купець Семен Пашенко, який жив поряд, на Воскресенській вулиці

^{*} Ашинація — дозвіл магістрату на монопольний продаж певного виду товару в місті

[15, арк. 58]. На дворовому місці Успенської церкви, було три лавки. Їх здавав у оренду ктитор цієї церкви, полковий обозний Андрій Руновський. Аналогічно віддавав у найм шість лавок, розміщених у його дворі, диякон Успенської церкви Микола Симонтовський. Підкоморний Федір Левенець, який сам проживав у приміському с. Мильці, здавав дві лавки, розміщені на його дворовому місці наприкінці Київської вулиці [15, арк. 36-36зв.].

У межах форштадту було лише одне місце зосередження стаціонарної торгівлі. Це завершення Філіпової вулиці на Різницькій горі (територія, прилегла до сучасного Сонячного парку). Там функціонувала 21 м'ясна лавка. Майже всі вони належали м'ясникам різницького цеху (Кирилу Піндусу, Трохиму Луценку, Андрію Кузьменку, Луці Луценку) та представникам полкової старшини (вдові сотника Ольховського, обозному Руновському, бунчуковому товаришу Чуйкевичу, генеральному обозному Семену Кочубею); шістьма лавками володів граф Олексій Розумовський [15, арк. 173зв.]. Таке місце розташування м'ясних лавок було невинновипадковим, адже на прилеглий території концентрувалися домогосподарства майстрів різницького цеху, а нижче по схилу — скотобійні [13, с. 28]. До кінця століття кількість лавок скоротилася до тринадцяти, проте місце їх зосередження — на Різницькій горі — залишилося незмінним до початку XIX століття, зокрема, їх показано на планах 1811 та 1827 років — на останньому як такі, що підлягають знесенню [13, с. 28; 14; 16, с. 46].

Стаціонарні приватні лавки XVIII століття рідко мали вузьку торговельну спеціалізацію, здебільшого торгуючи вроздріб, різним дрібним крамом. Традиційно дрібні торговці скуповували гуртом товари на ярмарках, а потім уроздріб продавали впродовж року. Так діяв, наприклад, полтавський мешканець Мойсей Шляхта, чиє господарство може слугувати прикладом поєднання торговельної та виробничої діяльності, оскільки дрібну торгівлю сіллю він поєднував із ковальським ремеслом [11, с. 108-109].

Наприкінці XVIII століття торгівля вийшла за межі цих традиційних торговельних територій, про які щойно мовилося, натомість місце торгівлі на Соборному майдані збереглося: *«в городе на площади в два ряда двадцать сем лавок и пять амбаров... в коих продаются железные товары, стеклянная и глиняная посуда во время ярмарок и без ярмарок, а также рыба икра бычева и протчие товары, кои называются железными рядами»* [16, с. 44]. З'являлися приватні лавки в межах фортеці, на міській землі, що тяглася праворуч від Київської до Спаської брами понад валом. Зокрема, 1797 року там діяли три лавки, належні купцям Батуриновим та селянину Іванову. Навпроти, понад валом, недалеко від Київської брами, на землі, яку раніше займав *«хлебной салаш»*, було побудовано лавку купця Івана Батуринова [16, с. 45].

За топографічним описом 1798–1800 років, торговельних крамниць у фортеці було вже 89, а в передмісті — 59. За власниками вони розподілялися так: церковних — 2 кам'яні споруди, 20 дерев'яних; дворянських — 1 та 22 відповідно; купецьких — 4 в одній мурованій споруді та 16 дерев'яних; міщанських — 14,

усі дерев'яні. У передмістях тоді ж існували 11 торговельних лавок, 27 городових, 13 м'ясних; 5 приватних, проте побудованих на міській землі [18, с. 64].

Відтворити зовнішній вигляд стаціонарних лавок на основі наявних відомостей фактично неможливо. Зазвичай, це були дерев'яні або глинобитні споруди, що розміщувалися довгими рядами по декілька обабіч одна одної. Окремі лавки у дворах власників мали вигляд комор, пристосованих для роздрібної торгівлі.

Періодична торгівля в Полтаві, як і всюди в Гетьманщині, представлена ярмарками. У XVII–XVIII століттях ярмарки відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: у лютому на «всєядной неделю», з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня – Іллінський, з 14 вересня – Воздвиженський [1, с. 13; 5, с. 286, 317; 16, с. 39]. На 1810 рік сталася лише одна зміна – додався Семенівський ярмарок, який починався з 27 червня і тривав три дні [12, с. 8]. Ця зміна була зумовлена пристосуванням початку ярмарку до дня відзначення річниці Полтавської битви. На ярмарки з'їжджалися українські торговці, принаймні 1742 року полтавська полкова канцелярія повідомляла, що закордонні купці на ярмарки до Полтави не приїжджали [6]. У місті також діяли й інші, менші ринки. Один із них розташовувався на Павленківському майдані (сучасний Павленківський парк), другий – на Монастирській вулиці, третій – на Подолі (сучасна вул. Пролетарська, ділянка стадіону «*Локомотив*»).

Усередині XIX століття традиційне місце торгів зазнало кардинальних змін. Торговельні споруди було винесено за межі фортеці, на її колишню еспланаду, а 1855 року на цій ділянці звели цегляну будівлю для стаціонарної торгівлі, яка займала весь квартал сучасної Жовтневої вулиці, навпроти Петровського парку [4; 2, арк. 2, 104].

Загалом же кількість ринків, що діяли в місті, може свідчити про відповідний рівень товарообігу, а це, у свою чергу, дозволяє стверджувати, що Полтава відігравала роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території.

-
1. *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Справы поточные 1664–1667 годов* // [Ред. и прим. В. А. Модзалевский]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Вып. I. – 216, 19, 2 с.
 2. *Гейдельберг М. Б. Історія вулиць міста Полтави.* – Полтава, 1987. – Рукопис // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Ф. 3 (Історія дореволюційного періоду). – Спр. 19. – 17 арк.
 3. *Гольденберг Л. А. Картографические источники о военных действиях в 1708–1709 гг.* // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей. – М.: Издание Академии наук СССР, 1959. – С. 363–388.
 4. *Дело о постройке ярмарочного двора в г.Полтаве* // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 218. – Оп. 4. – Спр. 2240. – 14 арк.

5. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упорядник В. Й. Горобець. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.: іл.
6. Доношение Полтавской полковой канцелярии об отсутствии у них на ярмарках заграничных купцов. 1742 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. VIII: (Київського університету Св. Володимира). – Спр. 1449. – 1 арк.
7. Дядиченко В.А. Полтавська битва. – К.: Радянська Україна, 1959. – 44 с.
8. История Киева /Ред. В. Г. Сарбей, П. В. Замковий, В. И. Попик и др. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 462 с.
9. Компут Полтавського полку 1718 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. I (Лазаревського). – Спр. 54480. – Арк. 2-13.
10. Компут Полтавського полку 1721 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. I (Лазаревського). – Спр. 54481. – 2-113в.
11. Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.). – М.: Издательство Московского университета, 1989. – 175 с.
12. Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей к 1810 г. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Типография Г. И. Маркевича, 1917. – Вып. 15. – 84 с.
13. Павловский И. Ф. Очерк деятельности малоросійского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.): по архивным данным, с рисунками. – Полтава: Товарищество Печатного Дела, 1914. – 131 с.: илл.
14. План Полтавы. 1827 г. // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1293. – Оп. 168 (Полтавская губерния). – Спр. 20. – 2 арк.
15. Показания жителей в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 57 (Румянцевская генеральная опись Малороссии. 1765–1769 гг.). – Оп. 2. – Спр. 1. – 390 арк.
16. Полтаві 800 років: 1174–1974: Збірник документів і матеріалів / [Упорядники: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1974. – 420 с.
17. Ричков П. Ринкові площі // Пам'ятки України. – К., 1996. – №2. – С.26-31.
18. Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 гг. // Описи Лівобережної України / [Упорядник Т. Б. Ананьєва, редактори: П. П. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко] – К.: Наукова думка, 1997. – С. 64-65.
19. Чертеж города Платав Ивана Бишева. 1722 г. // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 3. – Оп. 33. – Спр. 11086. – 2 арк.

© Oksana Kovalenko, 2020

TRADE IN POLTAVA OF THE 18th CENTURY

About trade in the city of Poltava during the 18th century. The places of fair and stationary trade have been determined - the market on Sobornyi Maidan and benches in the households of burghers on Kyivska Street. The number of potters in the city was found out, and also it is concluded that one potter served 80-90 yards. Changes in the trade specifics and location of trades in the city in the 19th century are traced

[Received October 18, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, trade, potter, yard, bench, fair, Kyivska Street, Sobornyi Maidan, Poltava

УДК 738:688.932(091)(477.62)"16/17"

© Віра Мирошниченко, 2020

Молодший науковий співробітник
Донецького обласного краєзнавчого музею.
verakushnir17@gmail.com (Донецьк, Україна)

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ (з колекції Донецького краєзнавчого музею)

Проаналізовано люльки з колекції Донецького краєзнавчого музею, зокрема їх форму, декорування, способи формування. Зроблено короткий екскурс в історію поширення тютюнопаління на теренах України

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, глиняні люльки, тютюнопаління

«И пробились было уже казаки, и, может быть, еще раз послужили бы им верно быстрые кони, как вдруг среди самого бегу остановился Тарас и вскрикнул: «Стой! Выпала люлька с табаком; не хочу, чтобы и люлька досталась вражьем ляхам!» И нагнулся старый атаман и стал отыскивать в траве свою люльку с табаком, неотлучную спутницу на морях, и на суше, и в походах, и дома. А тем временем набежала вдруг ватага и схватила его под могучие плечи»

Микола Гоголь [4]

Глиняні люльки – доволі численні знахідки в культурних нашаруваннях XVII–XVIII століть. Вони займають чільне місце в музейних збірках України і вже давно стали об’єктом приватного колекціонування. У Донецькому обласному краєзнавчому музеї зберігається невелика, проте доволі показна й цікава колекція глиняних люльок цього періоду (близько 70 екземплярів, більша частина з них – фрагментовані), сформована переважно зі знахідок археологічних експедицій, проведених під керівництвом старшого наукового співробітника Донецького обласного краєзнавчого музею Е. Є. Кравченка (поселення Козача Пристань Слов’янського району (1998, 1999, 2002) та Явір Краснолиманського району (1999, 2000) в Донеччині).

У народній уяві люлька тісно пов’язана з образом козака, адже палити тютюн першими в Україні почали саме козаки. Можливо, тому в народних піснях і прислів’ях, на картинах із зображенням козака Мамаєва люлька й козак – невід’ємні (мал. 1). Згадки про люльку доволі часто знаходимо в українському фольклорі:

*«Се козак-запорожець
ні об чім не туже;
як люлька є ї тютюнець,
то йому ї байдуже»*

(З української народної пісні)

*«Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножнах забряжчала,
Шабля різницю чує,
Люлька пожари віщує» [Цит. за: 6, с. 15].*

Зручні глиняні люльки були повсякчасними супутниками чоловіків упродовж кількох століть.

*«Ой, пішов я в Чернівці
Люльку купувати,
Найшов люльку червоненьку –
Не зміг сторгувати»*

(З української народної пісні)

Козаки носили люльки разом із тютюном і кресалом за відворотом шапки або в навісному «гамані», що вішався на пояс [10, с. 237]. Інші верстви населення прив'язували люльку до дерев'яного чубука, який позаду застромлювали за пояс [6, с. 17].

«В свободное от походов время запорожские казаки любили, лежа на животах, побалагурить, послушать рассказы других, держа при этом в зубах коротенькие люлечки, так называемые «носогрийки» или люльки-буруньки, и попыхивая из них дымком. Люлька для казака первое дело: запорожец

Мал. 1
«Козак Мамай».
Перша половина XIX століття.
Полотно, олія, 105х80 см.
Дніпропетровський
національний історичний музей
імені Дмитра Яворницького,
КП-57491/Х-599

принесет на Великдень пасху из церкви, поставит ее на стол, а сам скорей за трубку: «А, ну-ка, синки, беріться за люльки, нехай паска постое, а поросяти кат не візьме», – шутливо говорять о запорожских казаках их потомки. Люлька для запорожца – родная сестра, дорогая подруга его: он как сел на коня, зараз же запалил люльку да так верст шесть, а то и больше все смалит и смалит и изо рта ее не выпускает...» [10, с. 237].

В Україні на означення понять, пов'язаних з тютюнопалінням, використовували терміни, запозичені з турецької мови: «тютюн», «люлька», «чубук». Звідти ж, від турків, козаки найімовірніше перейняли саму звичку палити тютюн. Турки ж, у свою чергу, цю звичку запозичили безпосередньо від іспанців, тим більше, що саме паління різноманітних (у тому числі наркотичних) трав для отримання «кейфа» (тобто «насолоди») було відоме в мусульманському світі ще здавна. Спочатку тютюн засипали в кальяни (пристрій для паління), а потім уже перейшли саме до люльки.

Доволі тривалий час звичка нюхати або палити тютюн переслідувалася на державному рівні в багатьох країнах Європи та Сходу. Так Московський цар Михайло Федорович 1634 року заборонив паління та зберігання тютюну. Його наступник – Олексій Михайлович – 1649 року підтвердив заборону свого батька, а тих осіб, у яких знаходили тютюн, наказував «бити кнутом по торгах», «пороти ніздрі і носи різати» [3, с. 88]. На ті часи основним регіоном, звідки до Росії надходив тютюн, були українські землі. Тільки за царювання Петра I суттєво змінилося ставлення до тютюну. Зокрема, 1697 року було знято заборону на тютюнопаління й дозволено вільну торгівлю тютюном. Ця звичка увійшла в моду, що сприяло розвитку тютюництва в Україні. Тут почали з'являтися великі плантації махорочних сортів тютюну, які були найбільш пристосовані для зростання в помірному кліматі (найбільше тютюну вирощували в Чернігівщині й Полтавщині). Водночас люльки для паління почали виробляти місцеві майстри. Водночас продовжувалося імпортування тютюну з балканських і турецьких територій (він домінував у XVII столітті, причому разом з тютюном завозили й самі люльки).

Із найвідоміших в Україні махорочних сортів «самосаду» частіше сіяли такі як «самсон» і «дюбек». До них для покращення запаху додавали різноманітні духмяні трави, наприклад:

- материнку (душицю) – для заспокоювання нервової системи і проти захворювань шлунка;
- любисток – незаміжні дівчата домішували в тютюн для того, щоб «прив'язати до себе козака», а також убезпечити його в дорозі;
- м'яту – не тільки в суміші для паління, а й у нюхальний тютюн;
- тирлич – щоб «руки й ноги не викручувало», тобто від ревматичних болів у суглобах;

- падуб – для запобігання хвороб горла, зокрема ангіни, запалення десен, для зміцнення емалі зубів;
 - буркун (донник жовтий) – вважалося, що йому властива протизастудна й протисудомна дії (його часто палили рибалки, що тривалий час знаходилися в холодній воді) [5, с. 101, 128];
 - сушені квіти й листя терну – вважалося, що їх треба додавати в тютюн для очищення крові після поранення;
 - полин – щоб «*відігнати чорні думи*»;
 - ковилу (або тирсу) – для покращення зору вартових.
- Збереглися й деякі рецепти приготування тютюнових сумішей:
- «*злий тютюн*» – чверть полину на три чверті тютюну;
 - «*мішанки*» – суміш з рівних частин тютюну, м'яти і любистку; тютюну і буркуну (донника жовтого) [9].

Однак ще тривалий час до паління тютюну було двояке ставлення і, заодно зі своєрідною ознакою козацького молодечтва, його вважали «*бісівським зіллям*» (це передовсім було зумовлено негативною оцінкою цієї звички з боку церкви). Дуалістичне ставлення до паління тютюну відобразилося і в народних переказах:

«...Коли Господь розгнівався на чортів і почав їх скидати з неба, то один чорт летів-летів, доки не наштрикнувся на суховерхий дуб. Висів чорт на ньому до тих пір, поки почала з нього труха сипатися. Почала падати та труха на землю, а з неї рости тютюн. Люди почали там її брати, палити і нюхати, а згодом і на своїх городах розвели».

«...Хто палить, але не плює при цьому, той гріха не робить, але той хто палить і плює, той пекла не минає – тому що земля всім нам мати, і не годиться плювати на неї» [2, с. 286].

Виготовлення люльок на території України почалося наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Причому слід зазначити, що для цього, окрім глини, застосовували й інші матеріали: дерево, кістку, камінь, метал. Чубуки здебільшого робили з дерева (частіше – з верби та калини, клена, очерету), рідше – з рогу. Їх практично ніколи не чистили, а коли в них накопичувалися смоли, чубук просто замінювали іншим. Упродовж XVII–XVIII століть в Україні домінували глиняні люльки [6, с. 25].

На території України побутовали люльки «*східного типу*» (північнопричорноморські, кримські, турецькі, болгарські) та «*західного типу*» (голландські). Причому перший тип був чисельно домінуючим, і його форму брали за зразок для місцевих виробів. Кримські люльки були переважно червоного й рожевого кольорів, виготовлені у двочастинній формі, з рельєфним орнаментом, часто оздоблені ліскуванням; більшість їх має на собі тавро майстерні або майстра-виробника [1, с. 81].

Усі люльки із зібрання Донецького обласного краєзнавчого музею, окрім одного зразка – фрагмента люльки голландського типу з літерами «SB» на нижній частині чашечки (мал. 2:8), відносяться до «східного типу». Люльки «західного типу» потрапляли в Україну як з Європи, так і з Росії. Їх виготовляли переважно з фаянсової маси, часто вони мали дерев'яну покришку й були оздоблені мальовкою.

Люльки виготовляли трьома способами:

1. Формування у двочастинній формі. Форми для продукування люльок робили з дерева, глини, металу, пізніше, у XIX – на початку XX століття, – з гіпсу або алебастру [6, с. 58]. Моделлю для цього могла слугувати будь-яка люлька, за допомогою якої робили двочастинну форму. Вироби з цієї форми були за розмірами дещо менші за оригінал. Форми могли бути двох видів – з гладкою або орнаментованою поверхнею (у першому випадку орнамент наносили після формування за допомогою штампування, відтискування коліщатком).

2. Формування на гончарному крузі. При цьому чашечка й тулька формувалися (витягувалися) окремо на гончарному крузі, а потім прикріплялися одна до одної [6, с. 62].

3. Ліплення. Такі люльки виліплювали вручну. Вони доволі грубі, мали недосконалу форму й вигляд. У колекції Донецького обласного краєзнавчого музею немає жодної, виготовленої цим способом.

Основна частина зібрання глиняних люльок Донецького обласного краєзнавчого музею складається зі знахідок з поселення Козача Пристань,

Мал. 2
Люльки
XVII–XVIII століть
з колекції
Донецького обласного
краєзнавчого музею

що знаходилося поблизу місця, де річка Казенний Торець упадає в Сіверський Донець, неподалік селища міського типу Райгородок Слов'янського району в Донецчині.

Цей острожок було засновано 1684 року, і люди жили там до 40-х років XVIII століття. Крім того, відомі поодинокі знахідки з поселення Видилиха [фрагмент люльки «*західного типу*» (мал. 2:8)], Слов'янськ, Красний Лиман, Святогірськ, Явір [7, с. 148; 8, с. 90].

Люльки з колекції музею можна поділити на групи за низкою ознак: за способом виготовлення (формовані на гончарному крузі, удвочастинній формі), за кольором черепка (білі, червоні, сірі, жовті) [7, с. 148], за формою чашечки. Колекцію складають люльки «*східного типу*» українського виробництва (тільки один із фрагментів глиняної люльки червоного кольору Е. Є. Кравченко вважає, із долею сумніву, предметом кримського виробництва [7, с. 150, мал. 1:11]).

Переважна більшість – близько 75% відсотків – складають люльки, виготовлені у двочастинній формі. Найбільше люльок мають сірий колір черепка – близько 42% відсотків від загальної кількості.

За розміром люльки невеликі: середня висота чашечки від 2,5 до 4,2 см; діаметр від 2,2 до 2,7 см; загальна довжина від 4,4 до 5,2 см. Виділяється екземпляр з сірим кольором черепка (мал. 2:9) та діаметром чашечки 3,8 см (висота не реконструюється, але можна стверджувати, що це найбільший примірник з колекції).

За формою чашечки переважна більшість люльок мають витягнуті пропорції (тобто висота чашечки більша за її діаметр) (мал. 2:1, 3-7). Більшість із них можна віднести до типу І, виділеного Оксаною Коваленко [6, с. 44]. Чашечка таких люльок глекоподібна, причому більшість має виділений перехід від тулуба до шиї чашечки (мал. 2:3-5, 7); вони зазвичай мають різне орнаментування; деякі з них мають виділений «*гребінець*», інші просто гладку нижню поверхню чашечки. Деякі «*глекоподібні*» люльки мають плавний перехід від тулуба чашечки до шиї чашечки (мал. 2:6).

Майже у 12% люльок висота чашечки дорівнює або менша за діаметр її тулуба (мал. 2:2). Це ще більше робить їх подібними до східних зразків.

Різноманітні види декорування люльок. Часто відтиснутий у формі орнамент поєднується зі штампуванням, відтискуванням коліщатком. Неорнаментовані люльки оздоблено лискуванням, димленням (2-3 екземпляри) або вкрито зеленою поливою в поєднанні зі штампованим орнаментом (4 екземпляри). Причому покриття поливою належить до суто українських засобів декорування люльок (такі навіть у татар називалися «*козацькими*», «*українськими*») [6, с. 88].

До кінця XIX століття глиняні люльки майже вийшли з ужитку, поступаючись місцем дерев'яним виробам. Їх виробництво практично припинилося.

Музейна колекція люльок XVII–XVIII століть має глибокий потенціал для подальшого дослідження, наприклад, детальний аналіз формувальної маси, зіставлення з подібними матеріалами із інших музейних зібрань допоможе в з'ясуванні місця виготовлення цих виробів.

Крім цього, є перспективи суто музейного використання цієї категорії предметів – висвітлення в стаціонарній експозиції побуту населення краю XVII–XVIII століть, тематична виставка про історію цієї звички на Україні, створення сувенірних моделей люльок.

1. *Археологія доби українського козацтва*. – К.: Видання Інституту засобів і методики навчання, 1997. – 336 с.
2. Булашев Г. *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування*. – К.: Довіра, 2003. – 416 с.: іл.
3. Виногородська Л. *Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. – К.: Часи козацькі, 2005. – С. 86–94.
4. Гоголь Н. В. *Тарас Бульба*. – М.: Радуга, 1993. – 336 с.
5. Иванишин Д. С., Катина З. Ф., Рыбачук И. З., Иванов В. С., Бутенко Л. Т. *Лекарственные растения Украины*. – К.: Урожай, 1974. – 376 с.
6. Коваленко Оксана. *Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 114 с.: іл.
7. Кравченко Э. Е., Духин А. И. *Керамические люльки и мелкая пластика поселения Казачья Пристань // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура*. – Донецк, 2000. – С. 147–160.
8. Кравченко Э. Е., Мирошниченко В. В., Полидович Ю. Б. *Поселение Явор в среднем течении Северского Донца // Донецкий археологический сборник*. – Донецк, 2002. – Вып. 10. – С. 87–107.
9. Мускин Р. В. *Вечное в табачных кустах* // http://www.nicotiana.ru/na13_12.html
10. Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків: У 3 т.* – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 596 с.

© Vira Myroshnychenko, 2020

**CLAY PIPES OF THE 17th–THE 18th CENTURIES
(FROM THE COLLECTION OF THE DONETSK MUSEUM OF LOCAL LORE)**

Clay pipes from the collection of the Donetsk Museum of Local Lore are analyzed, in particular their shape, decoration, methods of formation. A brief digression into the history of the spread of smoking in Ukraine has been made as well

[Received October 7, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, clay pipes, smoking*

УДК 658.8:738]:930(048.8)''18/19''

© Лариса Гавриш, 2020

Провідний архівіст Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України.
larisagavrish@meta.ua (Опішне, Україна)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ПРО ЗБУТ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Проаналізовано друковані джерела другої половини ХІХ – початку ХХ століття, що містять згадки про збут готової гончарної продукції в Полтавській губернії. Зроблено висновки, що вони містять інформацію переважно економічного характеру, тоді як етнографічних досліджень недостатньо. Не виявлено жодної публікації, яка була б повністю присвячена досліджуваному питанню

[Одержано 19 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, збут гончарних виробів, продаж, обмін, горно, горшковози, перекупники, ярмарки, виставки, земства, Полтавська губернія, Опішне

Питання розвитку кустарних промислів потрапило в поле зору дослідників ще в другій половині ХІХ століття. Але серед масиву праць немає жодної, яка б висвітлювала особливості реалізації гончарної продукції. У даній статті систематизовано друковані джерела другої половини ХІХ – початку ХХ століть, де хоча б побіжно згадано про збут гончарних виробів.

У 60-х роках ХІХ століття Полтавський Статистичний комітет почав видавати Пам'ятні книжки. У «Сборнику сведений о Полтавской губернии» (1877), укладеному А. Богдановичем, міститься матеріал про ярмарки Полтавщини [13]. У збірнику подано не тільки назви й час проведення торгів, а й товарообіг найбільших із них. Зокрема зазначено, що в Опішному «... ведется изрядный торг... горшечною посудой...» [13, с. 87], а в Зіньківському повіті загалом «... горшечная посуда, кроме местного расхода, отправляется и в Новороссийский край...» [13, с. 84]. Це одне з перших друкованих джерел, у якому статист звернув увагу на реалізацію гончарної продукції на ярмарках Полтавської губернії.

Продовжуючи розпочату роботу з вивчення економічного розвитку краю, Полтавський статистичний комітет поставив перед Віктором Василенком

завдання: зібрати статистичну й економічну інформацію про містечко Опішне. Роботу було виконано, й узагальнюючий звіт про неї надруковано в Полтаві 1889 року. Опис став одним із перших досліджень про особливості збуту готової продукції гончарями найбільшого в губернії гончарного осередку. У ньому вміщено дані про кількість гончарів, горшковозів, чумаків [1, с. 28]. Досить повно описано умови життя й праці, особливості кустарного промислу гончарів. Цінним є матеріал про кількість та вартість полив'яного й неполив'яного посуду, що входив до складу «сотні» та «сотні з укладом» [1, с. 37]. Зазначено, що часто малозабезпечені гончарі змушені були збувати готові вироби «кулакам – власникам складів», та лихварям, зазнаючи при цьому фінансових втрат: «...выручают едва 4 р. 50 к. за сотню, которую можно распродать в розницу за 7 р. 50 к. – 8 р.» [1, с. 37]. Серед осіб, задіяних у продажу гончарних виробів, автор особливе місце відвів горшковозам, як місцевим, так і «...из Харьковской и Херсонской губ...» [1, с. 37], та чумакам. Місцями збуту зазначено місцеві базари та ярмарки, торги в Зінківському повіті, Полтавській та сусідніх губерніях, «Ростове на Дону и в Таганроге» [1, с. 38], коли продавали за гроші та «выменивали посуду на зерно» і «паляници» [1, с. 38]. Отже, Віктор Василенко першим досить повно розглянув питання збуту кераміки в окремому гончарному осередку.

Восени 1891 року в Лубнах група земських статистів проводила перепис міського майна. Саме в цей час, з 28 вересня по 2 жовтня (за старим стилем), проходив Лубенський покровський ярмарок, який з власної ініціативи (а точніше з подачі Якова Забіла) вирішили дослідити чиновники. Оскільки цей захід не був раніше запланований, тому й спеціальних бланків для анкетування не було. Щоб якнайповніше відобразити ситуацію, на основі брошури Віктора Василенка «Об исследовании сельских ярмарок» з додаванням власних питань було розроблено анкету. Матеріали, які вдалося зібрати, знайшли своє відображення в брошурі Статистичного бюро Полтавського губернського земства «Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание Лубенской покровской ярмарки 28-го сентября – 2-го октября 1891 года» [11]. Унікальність цього видання полягає в тому, що вперше було чітко виділено й проаналізовано місце гончарних виробів у ярмарковому асортименті. Вказано на те, що посуд на ярмарок привезли самі гончарі-виробники й горшковози. Є дані про 17 торгов, які безпосередньо на ярмарку оптом купували посуд «на вози» і «на сотні», а потім перепродували вроздріб [11, с. 15]. Іноді, щоб урізноманітнити асортимент, перекупки об'єднувалися і в складчину купували по возу в різних виробників, щоб потім поділитися товаром. Зазначено, що «самая дорогая и лучшая поливная (глазированная) посуда была привезена из м. Опшны. Из Постапмук, Лохвицкого у., были привезены исключительно поливные миски, которые и были сейчас же раскуплены хорольскими

торговками, по 5-6 руб. за сотню. Из Городища, Лохвицкаго у., была привезена только посуда из темной глины и продавалась самими гончарами» [11, с. 15]. Так, наприклад, стало відомо, що на ярмарок привезли 71 віз глиняного посуду загальною вартістю 1065 руб., його збутом займалися 30 «малоросів», що продавали власний посуд, і 39 «малоросів» та 1 єврей, які були перекупниками [11, с. 10]. Із загального об'єму продано було «*камышанской посуды – 5 возов, хомутецкой – 6, поставмукской – 5 и опошнянской – 4 воза, всего 20 возов*» [11, с. 16] за середньої оптової ціни 15 рублів за віз посуду. Інші 50 возів посуду продалися вроздріб, його на ярмарку збули майже весь. Такі дані мають не лише статистичне значення, а й дають уявлення про місце виготовлення та форми збуту гончарних виробів різних осередків.

1893 року Полтавське губернське земство доручило краєзнавцю Івану Зарецькому здійснити комплексне дослідження гончарного промислу губернії. Зібраний матеріал став основою унікальної за своїм змістом на теренах Російської імперії монографії «*Гончарный промысел в Полтавской губернии*» [2]. У ній уперше детально відображено інформацію про збут гончарних виробів окремо взятого регіону. Дослідник порівнює гончарне наповнення горнів та сотень при гуртовому продажі в різних населених пунктах, подає інформацію про кількість гончарів за їх спеціалізацією із зазначенням об'єму та асортименту їхньої продукції. Уявлення про прибутки і, відповідно, про життєвий рівень майстрів дає й перелік витрат на різні складові процеси виготовлення та реалізаційні ціни кожного виду посуду. Регіонам збуту Іван Зарецький присвятив окремий, з відповідною назвою розділ. У ньому окреслено «*места сбыта путем собственной развозки изделий*» гончарів Зіньківського, Миргородського, Лохвицького та Роменського повітів. У додатках цю інформацію деталізовано у вигляді таблиці (зазначено місце проживання, спеціалізацію та кількість гончарів, що реалізовували свою продукцію в конкретному місці).

Безсумнівно, подібні обстеження свого часу варто було б провести в усіх осередках гончарного промислу Полтавської губернії.

Слід зазначити, що земства постійно тримали кустарні промисли в полі зору, вивчали проблеми та визначали шляхи їх розв'язання. 1897 року в Санкт-Петербурзі з'явився «*Обзор деятельности земств по кустарной промышленности*» за період з 1865 по 1897 роки [9] та 1902 – «*Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности*» за 1888–1902 роки [10], де було вміщено інформацію й про діяльність земства Полтавської губернії. Для з'ясування ситуації зі збуту кустарних виробів (гончарної продукції зокрема) до запитальника було внесено окремий пункт: «*Какие вообще существуют пути сбыта местной кустарной промышленности; есть ли в данной местности или вне её какие либо торговые склады этих*

изделий и имеются-ли в данном районе достаточные задатки для успешной организации подобных складов» [10, с. 5]. Для популяризації і, відповідно, покращення збуту кераміки Міністерство землеробства й державного майна регулярно асигнувало кошти на проведення ярмаркових виставок (наприклад, в Опішному, яке чомусь приписали до Роменського повіту, в Полтаві) [10, с. 14]. Щоб заохотити гончарів виготовляти посуд, на який на той час мав попит серед різних верств населення, міністерство розіслало їм зразки для наслідування.

Продовжуючи роботу, розпочату Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, 1900 року з'явилося дослідження Сергія Лисенка *«Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии. Выпуск 2-й. Роменский уезд»* [5] та 1904 року про промисли Лохвицького повіту [4]. Було подано інформацію про роль земства в розвитку гончарного промислу; про ярмарки і товари на них, серед яких і *«гончарная посуда»* з різних осередків. Зазначено також, звідки везли посуд самі гончарі, а звідки перекупники; склад та різновиди посуду в горнах різної величини, їх ціни при оптовому продажі. Наявна інформація про кількість гончарів, що самостійно збували свій товар, та про скупників, ціни на товар під час роздрібною торгівлі та еквіваленти при обміні на хліб. Цінність дослідження, безсумнівно, і в тому, що Сергій Лисенко не тільки зібрав статистичні й етнографічні дані, а й порівняв їх з матеріалами, зібраними свого часу Віктором Василенком та Іваном Зарецьким, зробивши висновки про динаміку розвитку гончарного промислу Полтавської губернії.

1903 року в Санкт-Петербурзі вийшло багатотомне енциклопедичне видання *«Россия. Полное географическое описание нашего Отечества»* за редакцією В. П. Семенова [6]. Сьомий том було присвячено географічному, геологічному, історичному та етнографічному опису Малоросії; він містив багато ілюстративного матеріалу (хоча слід зазначити, що багато фото атрибутовано не повністю, наприклад фото Б. П. Аглаїмова *«Горшки на ярмарке»* не дає посилання на територію та час зйомки [6, с. 184]). Щодо збуту, В. В. Морачевський, який підготував розділ про промисли населення України, місцями збуту назвав ярмарки, базари, міста Малоросії, центр та південь Росії. Він зазначив, що реалізовували товар самі гончарі та скупники, які часто були кредиторами тих самих гончарів. Вироби продавали *«горнами, сотнями или поштучно»* [6, с. 185]. Було подано пояснення терміна *«гончарська сотня»*, яким користувалися під час продажу, а також розміри заробітків гончарів Полтавської губернії (слід зауважити, що ці дані було взято із земських звітів за 1898 рік).

Серед методів покращення розвитку гончарного промислу загалом названо вирішення проблеми щодо здешевлення палива та оренди чи купівлі для гончарів громадських глинищ, встановлення пристроїв для розмелювання піску, здешевлення кредитів. Про організацію виставок-ярмарків, що було актуальним на той час, і чим переймалося Полтавське земство, на жаль, не сказано взагалі.

У дослідженні також подано загальну інформацію про населені пункти Малоросії, але й тут виникла парадоксальна ситуація: коли в розділі *«Промыслы и занятия населения»* названо гончарні осередки Полтавщини (Хомутець, Попівка, Грем'яча (ймовірно, Мала Грем'яча) в Миргородському повіті; Опішне, Кижняки (ймовірно, Хижняки), Лазьки, Куземин – в Зіньківському; Глинськ, Постав-Мука – в Роменському; Сенча, Городище, Лісова Слобідка – в Лохвицькому), то в розділі *«Замечательные населенные места и местности»*, найчастіше навіть не згадано, що це – місця гончарного виробництва. Що ж до збуту, інформація наявна тільки про Опішне: використано цитату з праці професора Петра Земятченського *«Каолинитовые образования Южной России»*.

На початку ХХ століття Полтавське земство продовжувало опікуватися кустарними промислами губернії. З'являлися доповіді, що містили пропозиції щодо покращення якості, а через неї і збуту гончарних виробів [7; 8]. Так, 1904 року *«було прийнято замовлення на відправлення виробів (кустарних. – Л. Г.) гуртом до Петербурга, Москви та інших міст Росії, ...до Парижа. Почато було і переговори про заснування постійних агентур у Лондоні, Америці та Парижі»* [8, с. 237]. В іншій доповіді одним із методів покращення збуту названо впровадження нових форм і *«українського керамічного»* візерунка [7, с. 237]. Визнаючи важливе значення регіональних, всеросійських та всесвітніх виставок, Полтавське земство залучало до участі в них кустарів. Це сприяло популяризації діяльності гончарів, збільшенню обсягів продажу їхніх виробів. Земства ж регулярно друкували звіти про такі виставки. Саме з них можна дізнатися про гончарів-учасників, спосіб, місце та обсяги реалізованої ними продукції. Наприклад, у Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 року брали участь 7 гончарів. Про опішненського гончаря Сидора Федоровича Чирвенка подано таку інформацію: *«производство в семье существует давно, не менее 35 лет, учился у отца, изделия сбывает на ярмарках в Полтавской и других соседних губерниях, в Кустарный склад Полтавского губернского земства, а также в Петербург, Киев, Москву на 500-600 р. в год»* [3, с. 30-31]. Вона має важливе значення, адже дає змогу встановити основні місця збуту, рівень доходів, а відповідно, й рівень добробуту кожного згаданого гончаря.

1910 року збором статистичної інформації про професійну зайнятість населення Полтавської губернії (у рамках перепису) займався Н. В. Ааронський. Він не тільки подав кількісну інформацію, а й зазначив місця та способи збуту глиняного посуду опішненських майстрів, гончарів Миргородського та Лохвицького повітів [12, с. 139]. Свого часу подібні відомості зібрав Іван Зарецький. Як виявилось, регіони збуту для зазначених осередків суттєво не змінилися, що свідчить про сталість традицій у питанні збуту гончарної продукції в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Таким чином, підсумовуючи зібрану інформацію, можна зробити висновки:

1. Існуючі фрагментарні відомості про досліджуване питання можна, залежно від того, яка мета ставилася перед збирачем інформації, умовно поділити на 2 групи: незначну етнографічного та домінуючу економічного характеру.
2. В окреслений період не було проведено жодного самостійного дослідження на території Полтавської губернії, яке б мало на меті вивчення форм, способів та шляхів збуту готової гончарної продукції регіону. Це явище можна пояснити тим, що в другій половині ХІХ століття, після відміни кріпосного права та наступних реформ, почалося піднесення економічного розвитку імперії, і тому саме на вивчення його загальних тенденцій було спрямовано всі наукові ресурси.

-
1. Василенко В. И. Местечко Опошня, Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статико-экономический очерк. – Полтава: Типография Губернского правления, 1889. – 40 с.
 2. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, II с.
 3. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1912. – 33 с.
 4. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава: Типо-литография Торгового Дома «Л. Т. Фришберг», 1904. – Вып. 3. – 194 с.
 5. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос, 1900. – Вып. 2. – 540 с.
 6. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII. – 552 с.
 7. О дальнейшей деятельности Губернского земства по содействию кустарным промыслам // Полтавскому Губернскому Земскому Собранию: XXXIX очередного созыва Губернской Земской Управы доклады 1903 года. – Полтава: Электрическая типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1903. – С. 286 (3-тя пагінація).
 8. О мерах к развитию кустарных промыслов в губернии // Полтавскому Губернскому Земскому Собранию: XLI очередного созыва Губернской Земской Управы доклады 1905 года. – Полтава: Электрическая типо-литография Торгового Дома Л. Фришберга и С. Зорохович, 1905. – С. 145 (2-га пагінація).
 9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897). – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1897. – С. 282-283.
 10. Обзор деятельности правительства на пользу кустарной промышленности (1888–1902). – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1902. – 167 с.

11. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок. Описание Лубенской Покровской ярмарки / Составил Я. П. Забело. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1892. – 34 с.
12. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии. По данным подворной переписи 1910 года / Составил Н. В. Ааронский. – Полтава: Типо-литография Товарищества Печатного Дела, 1916. – 237 с.
13. Сборник сведений о Полтавской Губернии / Составил А. В. Богданович. – Полтава: Типолитография Губернского правления, 1877. – 283 с.

© Larysa Havrysh, 2020

**THE HISTORIOGRAPHICAL REVIEW OF THE LITERATURE ON THE SALE OF EARTHENWARE
IN THE POLTAVA GOVERNMENT DURING THE 19th – THE EARLY 20th CENTURY**

The printed sources of the second half of the 19th – the early 20th century are analyzed, which contain mentions about the sale of finished pottery in Poltava Government. It is concluded that they contain information of mainly economic nature, while ethnographic research is insufficient. No publication which could be entirely devoted to the research question has been found

[Received October 19, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, sale of pottery, sale, exchange, mining, pot carriers, dealers, fairs, exhibitions, zemstvos, Poltava Government, Opishne*

УДК 658.8:738(477.61)"18/19"

© Людмила Овчаренко, 2020

Директор Державної спеціалізованої художньої
школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному»,
молодший науковий співробітник Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України.
ceramology@ukr.net (Опішне, Україна)

РЕАЛІЗАЦІЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ МАКАРОВО-ЯРІВСЬКИХ ГОНЧАРІВ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

З'ясовано форми реалізації глиняних виробів макарово-ярівськими гончарями. Встановлено залежність прибутковості промислу від місця реалізації гончарної продукції. Визначено основні місця збуту. Подано склад гончарної сотні

[Одержано 06 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, глиняні вироби, макарово-ярівські гончарі, ярмарки, гончарні ряди, скупники

Впродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття форми збуту глиняних виробів залежали від соціально-економічних умов побутування гончарного промислу, а тому змінювалися. Спочатку, від часу виникнення гончарства і до його піднесення, для гончарного осередку була характерна реалізація глиняних виробів у кустаря вдома або на місцевих базарах та ярмарках. Продавати гончарні вироби вдома було вигідно тоді, коли кількість майстрів у селі була незначною. З розвитком гончарства в Україні збільшувалася чисельність кустарів, які займалися цим промислом, і відповідно зросла пропозиція глиняної продукції. Реалізовувати вироби вдома стало невигідно, і гончарі були змушені шукати нові ринки для їх збуту. З другої половини 1880-х років торгівля в Україні пожвавилася, і кількість ярмарків почала стрімко зростати. Їх прикметним явищем були гончарні ряди, в яких майстри продавали власноруч виготовлені вироби. Оскільки на ярмарках та базарах кустарі не лише продавали свої вироби, а й вивчали потреби населення, з'ясовували вподобання покупців, запозичали нові способи декорування та форми глиняних виробів, обмінювалися досвідом [9, с. 5]. Як правило, торгувати приїздив сам гончар або члени його родини, які розумілися на виробничих процесах гончарного виробництва.

У досліджуваний період для гончарства Макарового Яру були властиві вказані вище процеси. Наприкінці XIX століття, незважаючи на відсутність художнього оздоблення виробів, обсяги місцевого гончарного виробництва були вражаючими. Лише гончар В. Артюшенко щорічно продавав 30-40 тисяч одних тільки горщиків для квітів, використовуючи при цьому працю 3-4 найманих робітників [11, с. 136]. У 1880-х – 1900-х роках гончарством займалися близько 300 кустарів [2, с. 160]. Зрозуміло, що збут гончарних виробів макарово-ярівських гончарів відбувався в умовах конкуренції і значною мірою залежав від місця реалізації.

Відомо, що на початку XX століття в Україні глиняні вироби продавали поштучно, «*сотнями*» та «*горнами*» [7, с. 185]. Зазвичай на базарах та ярмарках відбувалася роздрібна торгівля й вироби продавали поштучно. Ціни на глиняний посуд постійно перебували в прямій залежності від багатьох факторів: від якості та розмірів виробів, місця реалізації, потреб та купівельної спроможності покупців, урожаю зернових, наявності якісної глини, дров тощо. Наприклад, на початку XX століття вартість макарово-ярівських горщиків залежала від їх розмірів і була такою: 6-вершкові продавали по 15 руб. за «*сотню*»; 5-вершкові – по 6-7 руб. за «*сотню*», а нижчі – по 1,5-4 руб. за «*сотню*» [11, с. 137]. Також макарово-ярівські гончарі виготовляли горщики місткістю 1,5 відра, які важили 8 кг (20 фунтів). Продавали їх по 30-40 коп. Найбільші горщики були місткістю до 4 відер. Таких горщиків, окрім меншого за розмірами посуду, у горно вміщалося 2-3 штуки [10, с. 304].

У Макаровому Яру система оптових закупівель діяла вже в другій половині 1880-х років. Відомо, що на той час у селі постійно перебували чотири скупники, яким гончарі продавали горщики по 70 коп. – 1 руб. за «*сотню*» [10, с. 304]. Щоб зрозуміти, наскільки такий спосіб реалізації глиняних виробів був не вигідним для гончарів, достатньо поррахувати вартість великих горщиків місткістю відро, вартістю 15-20 коп. за штуку. Оскільки таких виробів у «*сотні*» було 20 штук, отримаємо 3-4 руб. Отже, скупники сплачували тільки за 5-6 таких горщиків, а решту «*сотні*» забирали безкоштовно. Гончарі, які не мали можливості возити свою продукцію на базари, змушені були погоджуватися на такі грабіжницькі умови скупників. Останні приїздили із села Оріхівка Петропавлівської волості та села Фашівка Городищівської волості.

Ті кустарі, що не мали можливості доправити свою продукцію до базару, продавали її скупникам прямо біля горна: «*І приїжджали здалека із Сочей там, ще звідкілясь, і закупляли прямо коло горну, не возили. Як, може, в кого нічим возити, прямо коло горну продається*» [4, арк. 43]. Зазвичай, під час оптового продажу, який традиційно відбувався вдома в гончаря, глиняні вироби рахували в «*сотнях*». У Макаровому Яру кожна «*сотня*» складалася із 20 великих горщиків (місткістю відро), 50 середніх (у яких борщ варили), 20 маленьких (кашників), 10 звичайних столових чашок [10, с. 304]. Схему

бізнесу скупників чітко визначив історик В. Морачевський, який на початку ХХ століття обстежував гончарний промисел і повідомляв: *«Скупники-баришники забезпечували паливом, нині кредитують грошима у вигляді завдатку, а потім забирають у них вироби за довільно встановленими, надто низькими цінами, отримуючи таким чином бариші»* [7, с. 185].

Упродовж 1880-х – 1900-х років реалізація глиняних виробів на місцевих ринках зводилася переважно до вимінювання їх на пшеницю, яка за кількістю була рівною їх об'єму. У роки неурожаю такий обмін був не на користь гончарів, бо за один горщик зерна він змушений був віддавати 3-4 своїх виробів [10, с. 303]. Траплялися випадки, коли обмін відбувався у співвідношенні 1:1,5 – 1:2. У таких ситуаціях вигідним був обмін глиняних виробів великих розмірів, наприклад, п'ятивідерних макітер, коли замість 2-3 таких макітер вимінювали мішок зерна [4, арк. 45]. Тривалий час для більшості гончарів заняття гончарним промислом було основним джерелом прибутків, оскільки *«мало в кого земля була»* [4, арк. 43]. Про вимінювання гончарних виробів макарівсько-ярівські пригадували: *«В основном оце займалося сило наше горшками, а хліб так сіяли... Посіє ото, а як сіяли розкида руками, а бороною заволоче, а тоді каже: «Роди, хоч не роди, а я собі за горшки виміняю»* [4, арк. 44].

Глиняні вироби місцеві кустарі збували не лише на місцевих базарах, а й прагнули вивозити в сусідні регіони Російської імперії, де за одну й ту ж кількість продукції отримували більше грошей. Наприклад, на початку ХХ століття збут горщиків та глечиків на місці виготовлення давав прибуток 25-30 руб. за тисячу, а після транспортування річкою Сіверський Донець до Ростова-на-Дону – близько 60-70 руб. за тисячу. Іноді заробітки зростали до 90-100 руб. за тисячу [11, с. 137]. Перевезення готових глиняних виробів здійснювали не лише річками, а й гужовим транспортом: вантажили на гарбу із плетеним або дерев'яним бортом (*«сапетом»*), запрягали волів чи коней, які були в багатьох господарствах, і везли на навколишні базари [4, арк. 43]. Щоб гончарський крам у дорозі не побився на череп'я, його не лише старанно укладали, а й перемощували соломою. До місця продажу доправити свій товар без ушкоджень міг лише той гончар, який досконало володів майстерністю укладання гончарних виробів.

Упродовж першої половини 1910-х років макарівсько-ярівські кустарі щорічно виготовляли близько 100 тис. різновеликих горщиків, які давали до 4 тис. руб. прибутків [2, с. 160]. 1914 року гончарі виготовили більше 245 тис. штук різноманітних глиняних виробів. Більшу їх частину реалізовували переважно в Макаровому Яру (40,2 %; по 2,44 коп. за штуку) чи в його околицях (20,8 %; по 2,8 коп. за штуку), а решту – в Луганську (18%; по 3,3 коп. за штуку), Ростові-на-Дону (17,1%; по 3,9 коп. за штуку) та в Донській області (3,2% по 3,2 коп. за штуку). У згаданих містах збували свою продукцію лише найзаможніші гончарі. Таким чином 61% усіх виробів майстри продавали на місці і в околицях

за середньостатистичною вартістю 2,62 руб. за штуку і 39% реалізовували в містах за середньостатистичною вартістю 3,46 руб. за штуку. Макарово-ярівські горщики можна було побачити на ярмарках Катеринославської губернії та Донської області [2, с. 160]. Кількісно реалізацію макарово-ярівської гончарної продукції 1914 року відображено в таблиці 1 [11, с. 140-141]:

Таблиця 1

Збут гончарної продукції макарово-ярівських гончарів (1914)

№ п/п	Місця збуту	Кількість гончарних виробів	Вартість 1000 шт. (руб.)	Вартість 1 шт. (руб.)
1	Макарів Яр	98500	2409,5	2,44
2	Околиці Макарового Яру	51000	1432,5	2,80
3	ст. Митякинська			
	Донська область	3000	75	2,50
4	ст. Луганська			
	Донська область	5000	200	4,00
5	ст. Суми			
	Південно-Східна залізниця	1000	23	2,30
6	Луганськ	44500	1488	3,34
7	Ростов-на-Дону	42000	1642,5	3,90

Вигідним був збут гончарної продукції за межами села, особливо на ярмарках таких міст, як Новочеркаськ, Таганрог, Нахичевань, Ростов-на-Дону.

Упродовж 1927–1935 років у Макаровому Яру діяла Макарово-ярівська керамічна кустарно-промислова школа. Із польових матеріалів відомо, що учнівські вироби реалізовували в селі або в Луганську. 1935 року, коли постало питання закриття гончарної школи, у ній навчалися 10 учнів і працювали 8 учителів, більшість із яких, очевидно, становили майстри-гончарі. Завідувач школи використовував усі можливі шляхи для порятунку школи. У складних тогочасних умовах, коли більшовицька держава, з одного боку, форсувала налагодження зовнішньоекономічних зв'язків, а з другого, абсолютно збайдужіла до кустарного гончарства й гончарного шкільництва, Павло Дубинський організував підготовку гончарних виробів до експорту. Використовуючи працю найманих гончарів, він змушений був переорієнтувати діяльність навчального закладу на виробництво експортної продукції, що, до певної міри, заохочувалося державою. Про це йдеться в доповідній записці голови Луганської міськради Гудкова на ім'я голови Донецького облвиконкому М. Г. Іванова від 13 лютого 1935 року. У цьому документі в принизливій для Павла Дубинського формі зазначалося, що він, буцімто, «носить з проектом відправки горшків на експорт, а кустпромівці вірять і дають гроші» [3]. Цей документ постає важливим джерелом інформації про останній рік існування

гончарного навчального закладу. Чи вдалося відправити вироби гончарної школи за кордон, з'ясувати не вдалося, оскільки невдовзі рішенням Донецького обласвиконкому від 25.03.1935 року заклад було закрито, а приміщення передано дитячому будинку [6, арк. 63].

Про способи реалізації глиняних виробів упродовж 1930-х – 1940-х років відомо зі спогадів місцевих жителів. Донька макаррово-ярівського гончаря Олексія Артюшенка (1870–1959) Віра Олексіївна (1922–2006) згадувала: *«Батько у неділю возом відвозив гончарні вироби до Луганська на продаж чи міняв на щось. Коли не їздив батько, то матір накладала горщиків у мішок, переправлялась через Донець і несла їх у станицю Митякинську Ростовської області. З нею часто ходила і я. Мені давали нести один глечик і кілька свистунців, щоб обміняти на цукор або льодяники»* [1, арк. 6]. Євдокія Романенко – колишня працівниця гончарної майстерні, що функціонувала при колгоспі імені Олександра Пархоменка до 1941 року, стверджувала, що в селі жив перекупник, який скуповував глиняний посуд і вимінював за нього в козаків станиці Митякинської Донської області різні харчі. Вона ж повідомляла про те, що гончарі й самі продавали свої вироби по селах [5, с. 58]. Готові вироби вони укладали на підводи й везли до козацьких станиць, де обмінювали на зерно та картоплю [4, арк. 47]. Євдокія Романенко також *«ходила з горшками та макітрами до козаків: вимінювала посуд на їжу, брала усе, що давали – й зерно, й цибулю, й сушку»* [5, с. 58].

У 1940-х роках способи збуту гончарних виробів практично не змінилися. Наприклад, у результаті проведеної польової експедиції встановлено, що виготовлені в гончарній майстерні дитячого будинку (1943) глиняні вироби реалізували безпосередньо в селі або возили на продаж до Ворошиловграда [8].

Таким чином з'ясовано, що впродовж досліджуваного періоду в Макаровому Яру існувало кілька форм реалізації гончарних виробів: 1) гончарі самотужки продавали вироби вдома, на базарах та ярмарках своєї та сусідніх губерній; 2) безгрошовий обмін; 3) оптовий збут скупникам. Залежно від соціально-економічних умов, у різні історичні часи домінувала та чи інша форма продажу виробів макаррово-ярівських гончарів. Прибутковість заняття гончарним промислом у Макаровому Яру залежала від місця і способу реалізації гончарної продукції.

-
1. Артюшенко Віра. Спогади // Архів Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка. – Од. зб. 126. – 16 арк.
 2. Доклад об улучшении гончарного производства в селе Макаровом Яре // Журналы и доклады Славяносербского Уездного Земского Собрания 45-й очередной сессии 1910 года и экстренных заседаний 10 февраля и 20 мая 1910 года с приложениями. – Луганск: Типография С. М. Гаммерштейн, 1911. – С. 160-163.

3. Доповідна записка голови Луганської міськради Гудкова голові Донецького облвиконкому М. Г. Іванову про необхідність закриття Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи // Державний архів Луганської області. – Ф. 693. – Оп. 1. – Од. зб. 407. – Арк. 8.
4. Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої та Світлани Литвиненко (08.10.2001 – 18.10.2001) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
5. Каплун Наталя, Смілянська Наталя. До історії гончарного промислу села Макарів Яр // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 48-59.
6. Кошторис видатків на утримання Макаро-Ярівської кустпромшколи на 1928/1929 операційний рік. Макарів Яр. Літо 1928 // Державний архів Луганської області. – Ф. 401. – Оп. 1. – Од. зб. 761. – Арк. 5-9.
7. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VII. – С. 127-218.
8. Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко.
9. Пошивайло О. М. Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2-4. – С. 5-24.
10. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд. – Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1886. – Вып. 3. – 9, 442, 131 с.
11. Скачков П. Обзор гончарного промысла в с.Макаров-Яр // Ежегодник-справочник Славяносербского Уездного Земства на 1914-й год: В трех отделах. – Луганск: Типо-литография С. М. Гаммерштейн, 1914. – С. 136-151.

© Lyudmyla Ovcharenko, 2020

THE SELLING OF THE EARTHENWARE OF MAKARIV YAR POTTERS DURING THE LATE 19th – THE EARLY 20th CENTURY

Forms of realization of pottery by Makariv Yar potters are found out in the article. The dependence of the profitability of fishing on the place of sale of pottery is established. The main sales outlets are identified. The composition of the potter's hundred is given

[Received October 6, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, pottery, Makariv Yar potters, fairs, pottery shopping mall, buyers

УДК 658.8:666.71/.72(477.53-22)"18/19"

© Богдан Пошивайло, 2020

Молодший науковий співробітник
Відділу етнографії гончарства
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
здобувач Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України.
bpg198419@ukr.net (Опішне, Україна)

ЗБУТ ЦЕГЛИ ОПІШНЕНСЬКИМИ ГОНЧАРЯМИ-ЦЕГЕЛЬНИКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Опішне – один із найбільших гончарних осередків на території України й, зокрема, домашнього цегельного виробництва. Місцева цегла специфічна й вирізняється вогнетривкими властивостями й розмірами. Донині актуальним залишається питання реалізації цегельної продукції. З'ясовано особливості збуту опішненської цегли. Зроблено спробу визначити ареал її поширення й розкрито окремі економічні причини цього

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, цегла, гончарі-цегельники, збут, М'якоступ

Опішне – один із найбільших гончарних осередків на території України, дослідженням якого займалася когорта вчених. Гончарі цього містечка наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття спеціалізувалися на виготовленні певного виду гончарної продукції. Серед них були й гончарі-цегельники.

Одним із перших звернув увагу на діяльність гончарів-цегельників Іван Зарецький. У своєму дослідженні *«Гончарный промысел Полтавской губернии»* (1894) він подав дані про їх кількість в Опішному [2]. Керамолог Олесь Пошивайло у свої публікації *«Народне цеглярство Полтавщини ХІХ – першої половини ХХ ст.»* (1993) [5] більш детально зупинився на встановленні авторства цегли, трактуванні тавра на ній та технологічному процесі виготовлення. Віктор Міщанин у монографії *«Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки»* (1999) [3] звернув увагу на біографічні дані гончарів-цегельників.

Проте цегельне виробництво в Опішному й нині лишається малодослідженим. Актуальним залишається й вивчення питання збуту цегли. Необхідно дослідити способи реалізації та ринки збуту продукції одного

цегельного осередку, визначивши його характерні ознаки й порівнявши їх з особливостями інших осередків цегельного виробництва. До того ж процес реалізації продукції є завершальним у діяльності майстра, від якого залежить його заробіток.

На початку слід звернути увагу на специфічні особливості опішенської цегли. Її виготовляли з вогнетривких сортів глин. Здебільшого вона мала колір від білого до біло-рожевого. Частіше така цегла була таврованою. На ній зображали ініціали або повне прізвище майстра, який її виготовляв. Це було своєрідною саморекламою.

Місцеві жителі таку цеглу називають «тонкою», адже, дійсно, вона відрізнялася розмірами від звичайної будівельної. 1850 року на всій території Російської імперії було введено стандарт, за яким цеглина повинна була мати розміри 26,6х13,3х6,7 см. Цей стандарт проіснував до 1927 року [1, с. 79]. Проте продукція опішенських майстрів не мала чітких розмірів, оскільки стандарт стосувався будівельної цегли, що виготовлялася на заводах. Її ширина в середньому становила 10,5 см, довжина – 18 см, товщина – 2,2 см. Для цегли, що використовували для будівництва печей у домашніх умовах, він не був обов'язковим. Ця продукція здебільшого реалізовувалася поблизу осередку. За офіційними земськими даними 1906 року, цеглу Опішного збували майже винятково в Полтавській губернії [5, с. 391].

Опішенський цегельник Корній М'якоступ (перша половина XIX століття – 1922) виготовляв вогнетривку «тонку» цеглу із таврами «Корній М'якоступ» [5, с. 393] і «М. К.». Реалізовував її частіше вдома (хоча іноді продавав на ярмарках). Зі слів його родичів відомо, що Корній Матвійович з родиною возив цеглу й гончарні вироби на Ільїнський ярмарок, що традиційно проходив у Полтаві, в село Балясне Полтавського і Великі Сорочинці Миргородського повітів.

Олексій Жижура (1895–1971) виготовляв «тонку» цеглу з тавром «Жижура Олексій Якович». Продукцію реалізовував удома. Зі слів його сина Івана Олексійовича Жижури, покупці замовляли потрібну їм кількість цегли й обумовлювали час її виготовлення. Коли вона була готова, її забирали із садиби цегельника. Тобто майстер робив цеглу на замовлення, а вільною торгівлею нею не займався. Цеглу із таким відтиском досі віднайти не вдалося.

Зверну увагу на той факт, що цеглу виготовляли лише 4-5 місяців на рік, у теплий період року (травень–вересень). Це зумовлювалося технологічними особливостями виробництва цегли, адже процес сушіння повинен був проходити на відкритому повітрі за постійного температурного режиму не нижче 0°C [6]. Кустар був зацікавлений виготовити більшу кількість продукції за означений період. З огляду на це, цегельнику було значно вигідніше виготовляти продукцію на замовлення або ж продавати її скупникам, у такий спосіб заощаджуючи час.

Мал. 1
Хата гончаря-цегельника. На подвір'ї сохне цегла.
Полтавщина. 1893.

Фото Івана Зарецького. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, № І-54

Щодо рентабельності перевезень цегли, зазначу, що в досліджуваний період у Німеччині цеглу транспортували не більш як на 40-50 кілометрів, інакше це було не вигідним.

У Полтавщині в цей час мережа залізниць була розвинена значно слабше, аніж у Німеччині, а перевезення різних вантажів проводилося здебільшого возами, запряженими кіньми, – «фурами».

У сусідній із Полтавською – Чернігівській губернії – наприкінці XIX століття кустарну цегельну продукцію реалізовували здебільшого в околицях осередку цегельного виробництва [4, с. 109].

Отже, як правило, опішненські цегельники реалізовували свою продукцію вдома. Цю інформацію підтверджено польовими матеріалами. Згадки про реалізацію цегли самими майстрами на ярмарках чи базарах швидше за все є винятком.

У даному дослідженні з'ясовано особливості збуту опішненської цегли, встановлено її середні розміри, визначено ареал її розповсюдження та розкрито окремі економічні причини цього. Окреслено способи й форми збуту опішненської цегельної продукції. Проте порушені питання потребують подальшого, більш досконалого вивчення.

1. Друг О. О знаменитом киевском кирпиче // *Керамика: стиль и мода*. – 2004. – № 3. – С. 78-87.
2. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
3. Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – 368 с.
4. Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.: Типография И. И. Горбунова, 1898. – 119 с.
5. Пошивайло Олесь. Народне цеглярство Полтавщини ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа*. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – С. 386-400.
6. Спогади Лідії Дик. Опішне, Полтавщина. 01.12.2008 // *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 95: Науковий проєкт «Гончарство Опішного в іменах його майстрів». Богдан Пошивайло. – Арк. 90-91.

© Bohdan Poshyvailo, 2020

THE SALE OF BRICKS BY OPISHNE POTTERS (BRICKMAKERS) IN THE LATE 19th – THE EARLY 20st CENTURIES

Opishne is one of the largest pottery centers in Ukraine and, in particular, home brick production. The local brick is specific and differs in fire-resistant properties and the sizes. To this day, the issue of selling brick products remains relevant. The peculiarities of Opishne brick sales have been clarified. An attempt has been made to determine the area of its distribution and some economic reasons for this have been revealed in the article

[Received October 21, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, brick, potters, sales, Myakostup

УДК 738:658.8(477.53-22)"1960/1970"

© Тетяна Зіненко, 2020

Старший викладач кафедри культурології
Полтавського державного педагогічного університету
імені Володимира Короленка..
zirta@ukr.net (Опішне, Україна)

ЗБУТ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ ОПІШНЯНСЬКИМ ЗАВОДОМ «ХУДОЖНІЙ КЕРАМІК» УПРОДОВЖ 60-х – 70-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

На фактологічному матеріалі розглянуто особливості збуту художніх виробів Опішнянським заводом «Художній керамік» упродовж 60-х–70-х років ХХ століття. Прослідковано зміни в асортименті художніх виробів, проаналізовано напрямки збуту та їх об'єми, при цьому особливу увагу приділено експорту виробів. Наведено також приклади впливу радянської ідеологічно-пропагандистської системи на якість і кількість створених глиняних виробів, зміни в психології гончарів і малювальниць, яких було перетворено на промислових робітників. Подано детальну інформацію, обґрунтовану архівними джерелами, про об'єми й напрямки експорту, зроблено висновки про роль і значення експорту глиняних виробів в умовах розквіту радянської командно-адміністративної системи господарювання

[Одержано 25 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, кераміка, гончарне виробництво, художні вироби, виставки, Опішне

Сучасній людині, яка звикла жити у світі економіки, заснованої на принципах «раціо» і «логосу», важко досягнути систему «виробництва заради виробництва» в умовах керівництва всевладної централізованої машини, що зі скрупульозною деталізацією визначала, що, де, коли і як виробляти, що де, куди і коли реалізовувати, не переймаючись, зазвичай, особливостями самого виробництва. Реформування економіки в 1960-х роках мало на меті привести у відповідність залежність виробництва від реалізації, але швидке згортання реформ і посилення адміністративно-командного чинника у виробництві вже на початку 1970-х років звели нанівець попередні досягнення. Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік», що з початку 1960-х років набув статусу промислового підприємства, не міг існувати в ізоляції від загальних політичних та економічних умов, спричинених спробами реформування в цей час радянської економічної системи.

Ця стаття має на меті окреслити вплив цього реформування на гончарне виробництво в Опішньому, дослідити проблеми товаровиробництва гончарних

виробів та їх збуту в 60-х–70-х роках ХХ століття. Як бачимо, цей час охоплює і становлення реформ (II половина 1960-х років) і їх згортання (1970-ті роки). Прослідковуючи плани виробництва й реалізації, асортименту і якості продукції, аналізуючи експортні замовлення, постає питання про роль самого заводу в збуті своєї продукції в умовах планової економіки «застійного» соціалізму. Особливим відображенням цієї системи господарювання є установка на те, що нікого не хвилювала доля створеного виробу. Досліджуючи систему експортних замовлень, постає та ж проблема – ніхто не вивчав, не враховував специфіку виробництва, його технічні можливості. Сам той факт, що плануванням експорту глиняних виробів у всесоюзному масштабі займалася контора електропобутових приладів і посуду, говорить сам за себе.

Реформуванням економіки в 1960-х роках планувалося впровадити принципи твердого планування, збільшення заготівельних цін, доплат за надплановий продаж, підвищення матеріальної зацікавленості працівників. У той же час була майже узаконеною система подвійних стандартів, розкрадання, приписок, прищеплювалася зневага до збереження створеної продукції. Загалом, досліджуваний період є часом своєрідного випробування радянської політекономії соціалізму в мирних умовах, без воєн, революцій і відбудов. На словах декларувалося, що в процесі реформування господарських зв'язків, в основу господарської діяльності підприємств буде покладено обсяг реалізованої продукції, одержання прибутку та виконання завдань щодо поставок. Тож варто коротко оглянути суть реформ, що впливали і на виробництво, і на збут промислової продукції:

- централізація галузевої системи управління виробництвом з одного боку (фактичні галузеві монополії всесоюзного і всеукраїнського масштабів), а з іншого – спроби розширення господарської самостійності підприємств, аж до запровадження госпрозрахунку;
- запровадження методів стимулювання виробництва (матеріального заохочення, оновлення системи преміювання, збільшення капіталовкладень у житлове і культурно-побутове будівництво, запровадження нових технологій, нового обладнання).

Однак період реформування (1966–1970) все ж виявився одним із найрезультативніших. Зросло виробництво промислової продукції, збільшилася продуктивність праці. Після цього темпи економічного зростання почали спадати.

Незважаючи на суперечливий і непослідовний характер економічної реформи 1965 року, вона деякий час справляла певний позитивний вплив на економіку. У другій половині 1960-х років забезпечувалися порівняно високі темпи розвитку промисловості. Підприємства одержали відносну самостійність, працівники стали відчувати зв'язок між якістю своєї праці і заробітною платою, було освоєно виробництво багатьох нових видів продукції.

Але вже на початок 1970-х років помітними стали труднощі в реалізації задекларованої програми економічних реформ. Елементи госпрозрахунку зводилися нанівець жорсткою плановою економікою. Чим кращі показники роботи підприємство мало в поточному році, тим вищими визначалися для нього планові показники на майбутній. При цьому не завжди зростання продуктивності праці та обсягів виробництва супроводжувалося відповідним підвищенням її оплати. Економіка розвивалась екстенсивним шляхом, за рахунок залучення нових джерел сировини та робочої сили. Інтенсивні шляхи розвитку, зниження матеріало- та енергомісткості виробництва, підвищення якості продукції, посилення її конкурентоспроможності вважалися другорядними. В результаті на світовому ринку вітчизняні товари були неконкурентоздатними, та і в самій країні люди віддавали перевагу імпортним виробам.

1970-ті – 1980-ті роки ХХ століття відзначалися подальшим наступом центру на національні інтереси. Союзні відомства й експортні контори на свій розсуд використовували багатства і трудові ресурси України. Лише вони монопольно вирішували, що в Україні виробляти та куди направляти, їх головним аргументом була економічна доцільність, хоча за цим приховувалася глибинна політика збереження радянської імперії.

Промисловість, що займалася виробництвом товарів народного споживання, у тому числі і підприємства художньої промисловості, розвивалися повільно. Незадовільною була і якість вітчизняних товарів, багато з яких до того ж були дефіцитними.

Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік» був переведений на так звану *«нову систему планування й економічного стимулювання на початку 1970-х років. Це стало основною умовою зростання виробництва, реалізації продукції і прибутку»* [16, Арк. 4]. Ця система передбачала принцип, за яким виробництво продукції безпосередньо залежало від її реалізації. Як експеримент було застосовувано систему прямих договорів підприємств з торговельними організаціями і напряму з крамницями, запроваджено елементи госпрозрахунку, змінено систему планування, поліпшено матеріальне стимулювання, апробовано нову систему преміювання персоналу. Нові ціни, твердий план здачі продукції, надбавки за надплановий продаж на деякий час стимулювали розширення виробництва. В основу оцінки господарської діяльності підприємства було закладено насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції. Було запропоновано нову систему оцінки діяльності підприємства (за реалізацією продукції, рівнем рентабельності, виконанням плану поставок). Планувалося розширення прав підприємства, його самостійності на ґрунті повного госпрозрахунку. Але запровадження цієї концепції в економічну практику здійснювалося вкрай повільно й непослідовно. Потужною перепорою на шляху змін став бюрократичний апарат і планова

система економіки. Замість того, щоб виробничі пропорції регулювати потребами споживання, тобто ринком, соціалістична система запровадила плановість, невідомо звідки встановлені показники.

Система радянської планової економіки в системі місцевої промисловості у так званий період застою була побудована таким чином, що плани виробництва складалися, постійно зростали, так само постійно виконувалися і перевиконувалися. Подання недостовірної інформації повсюдно стало звичним явищем. Виконання «накреслених» партійними з'їздами планів за будь-яку ціну, низька якість продукції, надзвичайно високий (до 70%) відсоток браку, спричинили те, що підприємство стрімко і поступально наближалося до кризи.

Не вдалося поставити стимулювання в залежність від результатів праці. Таким чином, розходження інтересів трудівника, підприємства і суспільства, нежиттєздатність виробничих відносин зумовили крах економічних новацій. Згорання економічної реформи означало придушення господарської ініціативи, ледь помітної самостійності підприємств, нових економічних методів управління виробництвом, повернення командно-адміністративної системи до звичних директивних засобів керівництва. Панівним залишився екстенсивний шлях розвитку виробництва, тобто зростання обсягів досягалося за рахунок залучення додаткової робочої сили, будівництва нових підприємств та нових цехів на старих підприємствах на старій технічній основі, нарощування капіталовкладень тощо.

Але ще на початку 1960-х років, коли Опішнянський «Художній керамік» змінив свій статус з «артілі» на «завод», почався процес активної зміни сутності самого виробництва. Аналіз архівних матеріалів і періодики того часу дає підстави стверджувати, що, начебто, невинна зміна назви спричинила поступальні невідворотні процеси «промисловізації» гончарного виробництва в Опішному, що врешті-решт призвели до його кризи і занепаду в середині 1990-х років.

Заводу доводили щорічний план експортних поставок, затверджений на урядовому рівні: «В соответствии с Постановлением Совета Министров УССР от 30.12.1961 г. № 1770-112... для вашего предприятия утверждено на 1962 год план поставок товаров для экспорта в сумме 20000 руб. ... обеспечить их высокое художественное и технологическое качество, а также упаковку» [2, арк. 1]. Загальний план випуску продукції (табл. 1) на 1962 рік складав 157000 крб. [14, арк. 4, 5]. Серед асортименту особливою популярністю користувалися леви, барани (місткістю 0,5, 1 л), барильця, куманці, вазочки, іграшка та мініатюрні аналоги гончарного посуду – «монетка». Умови поставок були досить жорсткі: «предупреждаем, что отступление от спецификации в каком либо отношении повлекут за собой отказ заграничного покупателя от изделий и ответственность за невыполнение правительственного экспортного задания» [3, арк. 8]. В самому «Разноэкспорте» питаннями

Таблиця 1

**Розрахунок перспективного плану випуску глиняних виробів
заводом «Художній керамік» на 1962 рік**

Гончарний посуд художній	102000 крб.
Гончарний посуд звичайний	45000 крб.
Глиняна плитка	7600 крб
Іграшка, «монетка»	2400 крб.
Всього	157000 крб.

гончарних виробів заводу опікувалася контора з експорту електропобутових приладів і посуду.

Кінець 1960-х – початок 1970-х років були ознаменовані низкою масштабних всесоюзних ювілейних заходів: 50-річчя Жовтневої революції (1967), 100-річчя Володимира Леніна (1970), 50-річчя утворення СРСР (1972). До цих дат бралися додаткові соціалістичні зобов'язання (у додатках представлено зразки інформаційно-агітаційних матеріалів тих часів), які належало виконувати і перевиконувати. Так, 1970 року колектив заводу дав понад план продукції на 59 тис. крб. За досягнуті успіхи завод посів II місце серед підприємств художніх промислів України. Розгорталася і так звана «ювілейна торгівля». 1972 року, наприклад, з цією метою завод постачив різним торговельним організаціям продукції на суму більш як 202 тис. крб. [16, арк. 43].

Таблиця 2

**Випуск товарної продукції в натуральній мірі (тис. крб.)
в 1962, 1972 та 1976–1980 роках**

Рік	1962	1972	1976	1977	1978	1979	1980
Асортимент							
Іграшка	2,4	50,2	30	30	28	28	25
Художня кераміка	102	дані відсутні	947	970	982	1032	1340
Гончарні вироби	45	дані відсутні	63	50	45	40	35
Глиняна плитка	7,6	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні	дані відсутні
Усього	157,0	769,0	1040,0	1050,0	1035,0	1100,0	1400,0

Аналіз виготовленої товарної продукції (табл. 2) за роки IX п'ятирічки (1976–1980) дає підстави стверджувати про зростання об'єму виробленої художньої продукції, зменшення питомої ваги іграшки і господарського посуду. Щоправда, достовірний аналіз ускладнюється тим, що, як об'єми випуску товарної продукції, так і об'єми реалізації подавалися у грошовому еквіваленті (у тис. крб.), а не у кількісному. Виходячи з того, що гончарні вироби коштували копійки (так само, як і іграшка), то виготовляти їх ставало економічно невигідно в умовах постійного зростання планів виробництва продукції.

Виходячи з цих даних, продукція не залежувалася на складі, а в повному обсязі реалізувалася, що навряд чи могло відповідати дійсності, а було характерним для кінця 1970-х явищем, пов'язаним з приписками, поданням недостовірної інформації тощо. Для даного часу була також звична ситуація, коли вироблені товари «перекладалися» зі складу підприємства на бази і склади торговельних організацій. Так, план реалізації продукції був виконаний 1971 року на 107%, а план випуску і реалізації продукції за 1972 рік був достроково виконаний до 16 грудня того ж року.

Об'єм реалізації точно відповідав об'єму виготовленої товарної продукції (табл. 3).

Таблиця 3
Об'єм реалізації глиняних виробів упродовж 1976–1980 років (тис. крб.)

Рік	1976	1977	1978	1979	1980
Об'єм реалізації	1040	1050	1035	1100	1400

Залежно від зовнішнього вигляду, технічних показників, характеру й кількості дефектів, якості декорування й випалювання, гончарні художні вироби так само поділялися на 3 сорти і мали відповідати певним вимогам. Слід зазначити, що в ТУ 1968 року вимоги до I сорту виробів стали жорсткішими, а до II сорту – навпаки лібералізувалися. Так з 22 позицій контролю сортності у I сорті порушення 16 з них не допускалися, а порушення тільки чотирьох показників не допускалися по II сорту. Всі інші допускалися «з умовами». У III сорті відповідно не допускалася тільки одна позиція – відшарування ангобу й поливи. У примітках зазначалося, що підтікання поливи і фарб під час випалювання не є дефектом, загальна кількість дефектів для I сорту на одному й тому ж виробі не повинна перевищувати трьох, а для II сорту – шести дефектів. Новим у ТУ-68 було й те, що визначалася комплектність наборів і окремих виробів згідно з преїскурантом. Поставка торговельним організаціям виробів у неукomплектованому вигляді не допускалася. Розмір партії визначався угодою сторін. Підприємство-виробник

гарантувало відповідність і супроводжувало партію продукції документом встановленої форми, що підтверджував якість. Замовник мав право здійснювати контрольну перевірку відповідності якості партії глиняних виробів діючим ТУ, застосовуючи визначені методи випробувань якості. У випадку невідповідності вся партія підлягала пересортуванню в присутності представників заводу-виробника. Виготовлені глиняні вироби сортували, перевіряли на відповідність технічним умовам, порядок відправлення замовнику готової продукції регламентувався договорами. Їх пакували соломною, стружкою і папером. На всі вироби (окрім дрібної скульптури, іграшки й «монетки») наносили виробничу марку – зареєстрований у комітеті у справах винаходів та відкриттів при Раді Міністрів СРСР товарний знак № 22997. Належність сортності наносили штампом на готову продукцію, а на полив'яних виробах – паперовою етикеткою. Авторство ніде не зазначали. Перевезення глиняних виробів здійснювали автотранспортом в ящиках, а також контейнерами в залізничних вагонах.

Глиняні вироби Опішнянського заводу «Художній керамік», незважаючи на недостатнє пакування, що спричиняло великі втрати, значне водопоглинання (до 17%) та невисоку якість черепка, користувалися значним попитом і на зовнішньому ринку. Нам видається, що головною причиною цього були надзвичайно високі художні якості творів, їх рукотворність і низька ціна. В 70-ті роки ХХ століття продукцію, завдячуючи посередництву всесоюзних експортних організацій, постачали в 28 країн світу. Підприємство виступало постійним учасником міжнародних виставок і ярмарків. Так на виставці «Експо-67» було реалізовано 28 тис. од., а на виставці «Експо-70» – 5 тис. од. глиняних виробів [16, арк. 5].

Адміністрація заводу перебувала у перманентному стані загрози зриву експортних поставок. У Державному архіві Полтавської області знаходяться документи, що підтверджують відвантаження глиняних творів майстрів заводу за межі СРСР – 18 справ «Заказы-наряды и переписка по поставкам гончарной продукции на экспорт и выставки», більш, ніж 100 замовлень на різну кількість виробів (Додаток 1). Схема була такою: завод відправляв до Москви зразки виробів (1-3 комплекти), а потім виносилася відповідна специфікація за певними замовленнями.

Проаналізуємо кілька таких «Замовлень-нарядів». Упродовж 1960-х – 1970-х років відбувалися великі зміни в реалізації заводом глиняних виробів на експорт (додаток 2), але асортимент і напрямки збуту залишалися сталими (табл. 4). Найбільш активними постійними замовниками опішенських глиняних виробів традиційно були Канада і США, де їх реалізацію здійснювали в середовищі чисельної та національно свідомої української діаспори. Досить несподівано масовим замовником стала столиця Данії – Копенгаген. 1965 року завод відправив туди зразки асортименту глиняних виробів для участі в радянській торгово-промисловій виставці [5, арк. 5-6]. А вже

Таблиця 4

**Кількість та напрямки збуту експортованих глиняних виробів
Опішнянським заводом «Художній керамік» у 1962–1976 роках**

Рік	Кількість творів (од.)	Пріоритетні напрямки експорту
1962	120	
1963	4380	Канада, Франція
1964	3071	США, Франція
1965	11421	Данія, Канада
1966	19380	Данія, Нідерланди
1967	27748	Канада, Данія
1968	9647	Бельгія, США
1969	10142	Японія, Данія
1970	10193	Данія
1971	4862	Данія
1972	17890	Данія
1973	33582	ЧССР, Данія
1974	23195	ЧССР, Данія
1975	48280	Канада, ЧССР, Данія
1976	15618	Данія

в наступні роки ця північноєвропейська країна стала безумовним лідером із замовлень опішнянської кераміки. Особливу увагу приділяли глиняній іграшці – її замовляли по 1000 одиниць кожного виду і майже щомісячно. Упродовж 1973–1974 років великі замовлення на поставку опішнянської кераміки здійснювала Чехословаччина. Однак аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що ці замовники ставилися до опішнянської кераміки як до продукції фарфоро-фаянсової промисловості. Завод часто не міг братися за виконання експортних замовлень, бо не був, власне, заводом. Так, згідно замовлення № 32/3401 «Разноэкспорта», завод мав поставити в Канаду 1963 року 3060 одиниць продукції, а поставив тільки 2440. Директор заводу Іван Петрович Леженін неодноразово звертався з листами до Укрхудожпрому і до керівництва експортних організацій з проханням про відстрочку (недостатньо часу, перебої з паливом, відсутність свинцевого гльоту тощо). Однак керівництво на це не зважало і відповідало лише так: «...возлагаем на вас ответственность за высокое качество изделий

и поставку и требуем исчерпывающей информации» [4, арк. 3]. Загалом питання експортних поставок планувалися і контролювалися на всесоюзному урядовому рівні. 1960 року було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР № 32 від 14.01.1960 *«Про умови поставок товарів для експорту»*. Ця постанова діяла зі змінами та доповненнями аж до кінця 1980-х років. У ній з-поміж іншого зазначалося, що поставка товарів для експорту повинна здійснюватися в першочерговому порядку, незалежно від рівня виконання планів виробництва відповідних видів продукції і поставки її іншим (читай – вітчизняним) споживачам; невиконання замовлень-нарядів вважалося грубим порушенням державної дисципліни і тягло за собою майнову відповідальність підприємств і особисту відповідальність керівників. Постановою також передбачалися штрафні санкції: за невчасне виконання, за порушення специфікації, за неякісну тару тощо. Керівництво Укрхудожпрому відповідно до цієї постанови вимагало від Опішнянського заводу *«Художній керамік» «...проследить, чтобы не было никаких отступлений от спецификации – ни в ассортименте, ни по цвету изделий, ни по размеру»* [3, арк. 12].

Географія експорту була дуже широкою. В історії заводу, написаній Трохимом Демченком, є свідчення про експорт виробів у 28 країн світу [13]. Мабуть, ці дані взято з листа заступника голови Президії Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами А. Кисіля від 6 листопада 1969 року. В цьому листі зазначено, що вироби Опішнянського заводу постійно брали на виставки за кордоном, і подано дані про надсилання творів у Народну Республіку Болгарію, Демократичну Республіку В'єтнам, Корейську Народну Демократичну Республіку, Німецьку Демократичну Республіку, Польську Народну Республіку, Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію, Аргентину, Австралію, Нову Зеландію, Сомалі, США, Уругвай, Фінляндію, Чилі, Швейцарію, Японію, Колумбію, Кубу, Венесуелу, Сенегал, Кіпр. У Державному архіві Полтавської області є дані про відвантаження гончарної продукції в 16 країн: США (Чикаго, 100 одиниць 1963 року, згідно із замовленням 32/30060), Францію, Данію (для участі в радянській торгово-промисловій виставці; Копенгаген, 1965), Нідерланди (для участі в Міжнародному ярмарку; Утрехт, 1966), Японію, Канаду (для участі у Всесвітній виставці; Монреаль, 1967), Бельгію (для участі в Міжнародному ярмарку; Брюссель, квітень 1967), Німецьку Демократичну Республіку (для участі в Міжнародній виставці-ярмарку; Лейпциг, осінь 1967), Італію, Румунію, Фінляндію, Велику Британію, Польщу, Швецію, Норвегію, Малайзію. Видається цікавою географія поширення у світі опішненської кераміки. Усі перераховані країни мають глибокі традиції гончарного виробництва.

Різні експортні організації постійно підганяли завод з виконанням замовлень, які виконати було дуже проблемно, часто – через фізичну неможливість виготовлення величезної кількості виробів вручну й однакових.

Іноді ця проблема поглиблювалася додатковими вимогами. Так, на велике замовлення в Монреаль треба було нанести кліше «*Made in USSR*» під поливу. Ця вимога постала тоді, коли більшу частину виробів уже було зроблено. В той же час для працівників заводу було введено грошову надбавку до зарплати «за експортне виконання». У середині 60-х років ХХ століття керівництво «Разноэкспорта» прислало нову вимогу: «...немедленно обсудите свои производственные мощности и сообщите в Москву... сколько изделий и по какому наряду и в какие строки вы сможете отгрузить» [8, арк. 8]. А вже з 1965 року експортом «кустарно-художніх виробів» керувала всесоюзна контора «Новоэкспорт». Саме ця організація неодноразово звертала увагу на втрати під час транспортування виробів Опішнянського заводу: «...они погано упаковані, переміщуються всередині ящика, що спричиняє бій виробів» [8, арк. 37]. Неодноразово надсилалися листи-претензії про погане маркування виробів, зміни в специфікації, невідповідність кольору і декору. 1969 року перша партія кераміки, що прибула в Японію, мала надзвичайно великий відсоток бою як наслідок недостатньої внутрішньої упаковки [9, арк. 30]. Керівництво Укрхудожпрому, аналізуючи роботу підприємства, неодноразово звертало увагу на порушення термінів поставок продукції, її недопоставки, на неякісну упаковку і маркування виробів. У листі головного інженера Укрхудожпрому вказано на необхідність «...звернути особливу увагу на організацію виготовлення виробів на експорт, виділити для цього кращих майстрів, завчасно доводити завдання цехам і дільницям, встановити строгий контроль за якістю виробів, відгрузку здійснювати в строгій відповідності до замовлень-нарядів» [7, арк. 66], хоча й без того на експорт відбирали тільки високоякісні зразки, часом у співвідношенні 1 із 10. Цікавий факт – на експортних виробках проставляли назву, артикул, марку «Сделано в СССР»; ні назву заводу-виробника, ні ціну не проставляли. Ніде не зазначали ім'я автора. Часто завод змушений був відмовлятися від експортних замовлень. Так, у листі директора заводу Івана Петровича Леженіна до ВО «Новоэкспорт» за № 1194 від 02.11.1972 року зазначено про повернення «Замовлення-наряду» 22/4067-2 від 20 грудня 1971 року про поставку глиняних виробів (дитячої іграшки) в Данію в кількості 30 тис. од. за 1972 рік «...завод фактично не в змозі поставляти вищевказану кількість іграшки. Зможемо прийняти на поставку на 1972 рік не більше 10 тис. од. рівномірно поквартально» [15, арк. 82]. Ситуація ускладнювалася адміністративно-ідеологічними факторами. На початку 1970-х років вийшла Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 199-4 від 20.04.1973 року «Про посилення контролю за виконанням планів поставок товарів на експорт», відповідно до якої звіти про об'єми реалізації товарів на експорт поквартально подавали до виконкому Полтавської обласної ради з грифом «таємно». Подаємо приклад такого звіту від 20.05.1973 року (табл. 3). Самостійна зміна плану випуску чи асортименту не допускалася: «Обласний фінвідділ повідомляє,

Таблиця 5

Показники виконання плану поставок товарів на експорт

Рік	Об'єм реалізованої продукції на експорт (тис. крб.)	У розрізі номенклатури (гончарні вироби) (од.)
Борг за 1971	—	—
1972	11,3	17900
1973 (I кв.)	4,9	9350

що план випуску товарної продукції та її собівартість доведені рішенням облвиконкому... Зменшувати план випуску, або збільшувати її собівартість облфінвідділ не знаходить підстав» [14, арк. 6].

Щодо асортименту, то він був сталий: стилізовані фігури тварин, іграшка, «монетка», куманці, барильця, баклагі. Відповідно до Постанови Ради міністрів СРСР № 239-р від 01.11.1970 року, було впроваджено 3% відрахування для преміювання працівників, що виготовляли продукцію для експортих замовлень [10, арк. 103]. Роздрібні ціни на вироби затверджував Полтавський облвиконком, згідно з поданням дирекції заводу і листом Комітету цін при Держплані УРСР [10, арк. 103]. З приводу деяких виробів, то адміністрація заводу не рекомендувала до відправлення на експорт, наприклад, вазочок, виходячи з їх технічних характеристик: «водопоглинання нашої кераміки до 17%» [11, арк. 52].

Деякі замовлення-наряди завод не міг виконати в зазначений термін з огляду на наявні виробничі потужності. Так замовлення № 22/441238 про поставку в Данію глиняної іграшки, завод виконував двома траншами – по 5000 од. упродовж 1974–1975 років [14, арк. 136-137]. По суті виготовляли й відвантажували по 5000 од. іграшки у квартал.

Всесоюзні експортні організації мало переймалися мистецькими характеристиками художніх виробів – аналіз архівних документів свідчить про те, що вони навіть не зважали на рукотворність виробництва. Для них іграшка, «леви», «барани» були простим товаром, що користувався попитом (особливо в країнах Північної Європи) і задовольнити його було святим обов'язком заводу. Про байдужість керівництва експортних організацій до специфіки виробництва свідчить і той факт, що вироби заводу ототожнювали з виробами фарфоро-фаянсових підприємств. Про це свідчать і об'єми замовлень, і те, що, наприклад, торговельна організація «Чехословацька кераміка» 1974 року замовила (№ 22/44323) 72500 од. продукції! У вимозі прямо написано «фарфорові вироби вашого заводу» [10, арк. 66]. Ніде не зазначено авторство, більше того, на багатьох виробах відсутній навіть завод-виробник. Усе обмежувалося

маркуванням – *«Зроблено в СРСР»*. Але в той же час матеріальне стимулювання праці за виконання експортних замовлень дозволяло суттєво поліпшити добробут працівників заводу. Так, якщо 1974 року середньомісячна заробітна плата робітника заводу становила 131 крб., то премія за виконання експортних замовлень піднімала цю зарплату для деяких категорій робітників до 400 крб. [1, арк. 11].

Тобто, з одного боку, виконання замовлень експортних організацій забезпечувало виробам Опішнянського заводу художніх виробів *«Художній керамік»* і прибуток, і світову славу, а з іншого боку – левова частка прибутку залишалася у цих же експортних організаціях, які не зважали на технічні можливості виробництва, ні на його специфіку.

Таким чином збут глиняних виробів Опішнянського заводу *«Художній керамік»* у 60-х – 70-х роках ХХ століття здійснювався за двома напрямками – на зовнішньому ринку, посередництвом всесоюзних експортно-імпортних структур, та на внутрішньому загальносоюзному рівні (посередництвом вітчизняних торговельних організацій). Реалії тогочасного життя були такими, що виробництво товарів на експорт було не просто пріоритетнішим шляхом – це були важливі урядові замовлення, невиконання яких загрожувало значними санкціями. Тож експортні замовлення виконували з кращої сировини і кращі майстри. Ці вироби були художньо довершеними, технологічно якіснішими, мали більш якісну упаковку. Гончарну продукцію на експорт завод або виготовляв спеціально, або відбирав зі створених на заводі виробів. Загалом, другу половину 1960-х – першу половину 1970-х років переконливо можна вважати часом найпотужнішого збуту на експорт опішнянської гончарної продукції. У ці роки було експортовано близько 240 тис. од. Безумовним лідером у цьому процесі стала Данія – у цю країну впродовж досліджуваного періоду було відправлено 92560 глиняних виробів опішнянських майстрів. Визначним аспектом популяризації українського мистецтва стала участь опішнянської кераміки у світових виставках у Копенгагені (1965, 1972), Утрехті (Нідерланди, 1965), Монреалі (Канада, 1967), Брюсселі (Бельгія, 1967), Лейпцигу (Німецька Демократична Республіка, 1967, 1968, 1973), Будапешті (Угорщина), Познані (Польща, 1968), Осаці (Японія, 1969, 1970), Стокгольмі (Швеція, 1970), Мілані (Італія) та Амстердамі (Нідерланди, 1972), Рейк'явіку (Ісландія), Парижі (Франція) та Ганновері (Федеративна Республіка Німеччина, 1973).

Зрозуміло, що командно-адміністративна система господарювання не залишала можливості підприємству самостійно розпоряджатися здобутками своєї праці. Адміністративний диктат, надзвичайно деталізовані плани, нереальні за своєю кількістю замовлення-наряди, розраховані на можливості фарфоро-фаянсового промислового виробництва, завищені норми виробітку, нівелювання ролі гончаря-творця – усе це створювало нездорову психологічну обстановку на підприємстві, підривало засади творчості. Ситуація погіршувалася

тим, що експортні замовлення контролювали на урядовому рівні, і їх невиконання додавало неприємностей як підприємству загалом, так і кожному робітнику.

Елементи господарської самостійності підприємства, хоча й були декларовані реформами середини 1960-х років, зводилися нанівець «накресленими згори» планами. Роль заводу в збутові своєї продукції була обмеженою.

Незначну частину виробів завод міг реалізовувати самостійно під час ярмарків і виставок-продажів тільки в межах СРСР. Більшу частину продукції реалізовували вітчизняні та експортні торговельні організації. Залишається нез'ясованим питання різниці цін «на виході» з підприємства і роздрібних для закордонного споживача. При тому, що роздрібні ціни на гончарну продукцію для внутрішнього ринку встановлювали місцеві й республіканські галузеві відомства без урахування витрат на рукотворний характер виробництва. Низька ціна виробів, орієнтація на масовість виробництва, занижені вимоги до технологічних характеристик, затверджених ТУ-68, спричиняли незацікавленість виробників у їх якості, що не могло в кінцевому результаті не позначитися на збутові. Загалом культивувалося «виробництво заради виробництва».

Отже, коли на початку 1960-х років, замість артілі «Художній керамік» було створено Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік», який підпорядковувався Управлінню художніх промислів Укргосплану, а пізніше – Укрхудожпрому, поживався процес переведення кустарного гончарного виробництва на рейки промисловості. Для Опішного розпочався «промисловий переворот»: мануфактура перетворилася на фабрику. На словах. І на папері. А насправді виробництво так і залишилося, здебільшого, ручним. Просто, роль механізмів припала на долю людей, мистців, які опинилися в лещатах плану, норми й постійного страху зриву «важливих експортних урядових замовлень».

Питання збуту гончарних виробів в умовах планової економіки соціалізму вперто демонструє той факт, що «плановою» ця економіка була тільки на папері. А насправді нікого не хвилювали питання кінцевої реалізації продукції. Тобто завод здійснив виробництво певної кількості виробів, виконавши і перевиконавши план. Згідно з планом, він відвантажив цю певну кількість торговельним організаціям. Ті ж відрапортували про виконання і перевиконання плану своїх продажів у грошовому еквіваленті. Про те, скільки і яких виробів було реалізовано, насправді ніхто вже ніколи не дізнається. Проблема ускладнювалася й тим, що плани виробництва також накреслювалися у грошовому еквіваленті, а при непропорційно заниженій вартості глиняних творів виконання планів було можливим лише за умови створення більш дорогих виробів. Це спричинило зменшення виробництва і навіть зняття з виробництва деяких традиційних видів продукції.

З одного боку, таке планове виробництво забезпечувало майже стовідсоткову реалізацію, і продукція не залежувалася на складах підприємств.

Додаток 1

**Зведена таблиця експорту глиняних виробів
Опішнянським заводом художніх виробів «Художній керамік» упродовж 1962–1976 років
(за матеріалами Державного архіву Полтавської області)**

№	Замовлення	Кількість (од.)	Сума (грб.)	Дата вантаження	Асортимент	Пункт призначення	Джерело (ДАПО. – Ф.р. 9042. – Оп. 1)	Примітка
1	32/31191	3 компл. зразків		1962	Весь асортимент	Ленінград	Спр. 15. – Арк. 4	
2	32/31192	1 компл. зразків		1962	Весь асортимент	Москва	Спр. 15. – Арк. 7	
3	32/3401	3060		1963	Іграшка (собачка, свинка, баранчик, козлик, курочка, коник, вершник), монетка, вазочки, куманець № 1, баклага № 1, куманці великі (h-40), вази (h-28, 25, коричнева полива), глечики (h-15, 25, темнозелені, світлозелені), тивки (зелені), барильце № 0,5, куманець без пробки № 35		Спр. 23. – Арк. 10	
4	32/3891	3 од.		1963	Баран № 1, баран № 2, лев № 1	Франція, Гавр	Спр. 23. – Арк. 13-14	
5	32/3238	750		1963	Баран № 1 (300 шт.), баран № 2 (300 шт.), лев № 1 (150 шт.)	Франція, Гавр	Спр. 23 – Арк. 13-14	
6	32/30060	145		1964		США, Чикаго	Спр. 31. – Арк. 16	
7	32/30297	320+ 320+320		1964	Баран, глечики, іграшка, ваза № 20, ваза-«вісімка»	США, Чикаго («Євшан-зілля»)	Спр. 31. – Арк. 7, 16, 25	

8	32/30508	1940	1109,60	1964	Подібний асортимент	Франція	Спр. 31. – Арк. 19	
9	32/30477	26 (як зразки)			Весь асортимент	Москва		
10	32/01017	40		1965	Іграшка, тикви, леви, куманці, барильця, глечики, горщики з покриттями, вазочки, монетка	Данія, Копенгаген	Спр. 40. – Арк. 5-6	Для участі в Радянський торгово- промисловій виставці
11	32/4583	3 комплекти (41 артикул)		1965	Весь асортимент	Москва	Спр. 31. – Арк. 9-11	
12	32/4624	2425		1965	Вазочки, монетка, куманці, баклагі, тикви	Канада	Спр. 31. – Арк. 12-15	
13	32/4913	300		1965	Баран – 100 шт., іграшка – 200 шт.	Данія, Копенгаген,	Спр. 31. – Арк. 17	
14	32/4912	600		1965	Баран № 1 (зелений) – 200 шт., баран 0,5 (зелений) – 200 шт., баран № 1 (коричневий) – 200 шт.	Данія, Копенгаген	Спр. 31. – Арк. 19	
15	32/4911	400		1965	Баран № 1 (зелений) – 200 шт., баран № 1 (коричневий) – 200 шт.	Данія, Копенгаген	Спр. 31. – Арк. 20	
16	32/40080	1700	1043,42	1965	Барани № 1; 0,5; леви, барильця, куманці, іграшка, монетка	Данія, Копенгаген	Спр. 31. – Арк. 22-23	Вимога 2200 шт.
17	32/40034	600		1965	Леви і барани (зелені й коричневі)	Дінія, Копенгаген	Спр. 31. – Арк. 26	
18	32/01494	15		1965	Леви, барани, куманці, барильця, монетка	Нідерланди, Утрехт	Спр. 31. – Арк. 28	Для Міжнародного ярмарку 1966 року
19	32/40081	5300		1965	Глечики, квітники, вази, барильця, іграшка	Данія, Копенгаген	Спр. 31. – Арк. 36-38	Вимога 5490 шт.

20	32/40207	600		391,0	1966	Баран № 1; 0,5, лев № 1, іграшка	Данія, Копенгаген	Спр. 50. – Арк. 2-3	
21	32/40208	1600		480,0	1966	Іграшка	Данія, Копенгаген	Спр. 50. – Арк. 5-7	Вимога 2000 шт.
22	32/40301	3300		990,0	1966	Іграшка	Данія, Копенгаген	Спр. 50. – Арк. 11-13	
23	32/40304	30		38,40	1966	Баран № 1 (82)	Японія, Йокогама	Спр. 50. – Арк. 15	
24	22/40205	540		198,0	1966	Іграшка (500 од.), куманці, барани	Данія	Спр. 50. – Арк. 26-28	
25	22/40206				1966		Данія	Спр. 50. – Арк. 29	Вимога 4100 од.
26	22/40207	700		373,0	1966	Іграшка, барани (зелені й коричневі) 0,5; № 1	Данія	Спр. 50. – Арк. 30-31	
27	22/40221	5200		1560	1966	Іграшка (коник з вершином, коник, олень, козлик, півник, собака)	Данія	Спр. 50. – Арк. 33-35	вимога 6000 од.
28	22/40453	1100		1332,0	1966	Леві й барани (зелені й коричневі) № 1; 0,5	Данія	Спр. 50. – Арк. 38-41	
29	22/40659	400		320,0	1966	Куманці, барани, іграшка	Франція	Спр. 50. – Арк. 44-45	
30	22/40729	1700		698,0	1966	Іграшка, вазочки, плечини, куманці, барині, горщики з покритою	Нідерланди	Спр. 50. – Арк. 47-48	
31	22/40877	30		38,40	1966	Баран № 82	Японія, Йокогама	Спр. 50. – Арк. 49	Вимагалися сертифікати
32	22/4150/7	600		669,0	1967	Барани (зелені) № 1; 0,5	Данія	Спр. 61. – Арк. 4-5	
33	22/4146/7	300		384,0	1967	Барани (коричневі) № 1	Данія	Спр. 61. – Арк. 7-8	

34	22/40176	152+ 7948+ 8100+ 12000	148,88+ 5605,12+ 5754,0+ 4576,0	1967	Бичок № 1, горщики з покритою, вази-«вісімки», барани, леви, барильця, вази, іграшка, монетка	Канада, Монреаль	Спр. 61. – Арк. 12-13, 54-55	Для Міжнародної виставки в Монреалі була вимога 27500 од.
35	74/106	190	166,35	1967	Баран 0,5, 0,25; куманці; барильця; «корівки» 0,5	Бельгія, Брюссель	Спр. 61. – Арк. 20-21	Особливе урядове замовлення для першого радянського магазину за кордоном
36	22/В-85	37	21,56	1967	Весь асортимент	Бельгія, Брюссель	Спр. 61. – Арк. 22-23	Для Міжнародної виставки-ярмарку в Брюсселі
37	22/106	30	16,71	1967	Весь асортимент	НДР, Лейпциг	Спр. 61. – Арк. 26,50	Для Міжнародної виставки-ярмарку в Лейпцигу. Всього вимагалось 3200 од.
38	22/4813	300	309,0	1967	«Бариня»	Канада, Монреаль	Спр. 61. – Арк. 30	Для виставки. Постанова Ради Міністрів СРСР № 1301
39	22/4499/7	1200	1425,0	1967	Леви й барани	Данія	Спр. 61. – Арк. 31	
40	74/106	191	168,90	1967	Барани, куманці, барила	Бельгія, Брюссель	Спр. 61. – Арк. 39	
41	22/4367/7	2000	982,0	1967	Вазочки, куманці, барильця, іграшка, монетка, олені	Італія	Спр. 61. – Арк. 43	
42	22/Сув-164	210	170,40	1967	Леви, барани, куманці, баклагги, барила	Румунія	Спр. 61. – Арк. 46	
43	22/4867/7	2400		1967	Леви, барани (зелені й коричневі)	Данія	Спр. 61. – Арк. 49	

44	22/В-191	24	19,57	1968	Леви, барани, тарелі, тикви, куманці, іграшка	НДР, Лейпциг	Спр. 61. – Арк. 62	Лейпцигська міжнародна виставка-ярмарок-68 Вимога 5700 (барани, куманці, баклагги) + 12600 – іграшка-монетка
45		37	18,57	1968	Весь асортимент	США, Нью-Йорк,	Спр. 61. – Арк. 58	Безкоштовно, для штаб-квартири ООН
46	22/В-260	20	11,75	1968	Боки, куманці, барани, монетка, іграшка	Угорщина, Будапешт	Спр. 75. – Арк. 1-71	Для Міжнародної виставки в Будапешт-68. «Машпед» – радянський павільйон в Угорщині
47	22/В-240	10	9,15	1968	Барани, левики, боки, барила, іграшка «Коник-торбоконик», «Івасик-Телесик»,	Польща, Познань	Спр. 75. – Арк. 1-71	Міжнародний ярмарок у Познані
48	22/В-211	20		1968	Леви, барила, вазочки, іграшка	Велика Британія, Лондон	Спр. 75. – Арк. 1-71	Для радянської торгово-промислової палати в Лондоні
49	22/4838/8	15 (зразки)	9,52	1968	Куманці, барани 0,5; № 1, барила, вазочки, іграшка	ФРН, Мюнхен	Спр. 75. – Арк. 1-71	
50	22/4633/8	29 (зразки)		1968	Весь асортимент	Москва, ВО «Новоекспорт»	Спр. 75. – Арк. 1-71	Понад план експорту
51	22/4997/8	12 (зразки)		1968	Баран № 1, Лев 0,5	Австрія, Відень	Спр. 75. – Арк. 1-71	
52	22/41191/8	10 (зразки)		1968	Барани, леви, барилце, іграшка	Австралія, Мельбурн	Спр. 75. – Арк. 1-71	

53	74/663	105	63,15	1968	Бички, горщики, вазочки	Бельгія, Брюссель	Спр. 75. – Арк. 1-71	
54	22/4317/8	6129	3407,88	1968	Іграшка, куманці, барани, вазочки, монетка	Антверпен, Бельгія	Спр. 75. – Арк. 42	Вимога 8200 од.
55	22/41229/8	340	266,80	1968	Леви, барани, іграшка	Канада, Торонто	Спр. 75. – Арк. 1-71	
56	22/41237/8	580	404,30	1968	Вазочки, бариляці, барани, іграшка, монетка	США, Вашингтон	Спр. 75. – Арк. 1-71	Вимога 640 од.
57	22/41244/8	235	149,75	1968	Той самий асортимент	США, Нью-Йорк	Спр. 75. – Арк. 1-71	
58	22/41281/8	35	36,95	1968	Баран № 1, тиковки, куманці, іграшка-собачка	США, Нью-Йорк	Спр. 75. – Арк. 1-71	
59	22/41324/8	12	7,99	1968	Баран № 28*, 32, 33, лев № 35, монетка, іграшка	Малайзія, Селклад	Спр. 75. – Арк. 1-71	
60	22/4039/9	940	777,50	1969	Леви, барани, бички, іграшка	США, Вашингтон	Спр. 90. – Арк. 1-127	
61	22/4512/9	1600	1976,78	1969	Вазочки, куманці, бокли	Японія, Осака	Спр. 90. – Арк. 1-127	Вимагався сертифікат якості, вимога була 1800 од.
62	22/4164/9	3678+ 3322	1428,42+ 1162,70	1969	Весь асортимент	Японія	Спр. 90. – Арк. 1-127	Всесвітня виставка ЕКСПО-70 Осака, Японія
63	22/В-570	12 (зразки)	9,98	1969	Баран, лев, іграшка, вазочки, монетка	Москва, Росія	Спр. 90. – Арк. 1-127	НДІ художньої промисловості в Москві
64	лист начальника Укрхудопрому	150		1969	Куманці, боклаги	Канада, Торонто	Спр. 90. – Арк. 1-127	Для фірми «Українська книга» в Торонто
65	22/В-506	15	4,54	1969	Іграшка, монетка	НДР, Лейпциг	Спр. 90. – Арк. 1-127	Для радянської експозиції

66	22/4744/9	350	248,50	1969	Барани, барила, іграшка (олени, козлики, вершинки)	США	Спр. 90. – Арк. 1-127	
67		5 (зразки)	4,38	1969	Вазочки, куманець № 1, бокал № 2	Японія	Спр. 90. – Арк. 1-127	
68	22/В-72	10 (зразки)	7,90	1969	Леви, барани, барильця, куманці, бокали, іграшка	Нідерланди. Утрехт	Спр. 90. – Арк. 1-127	Спеціалізована виставка в Нідерландах
69	22/В-34	15	16,91	1969	Барани, леви, куманці, бокла, вазочки, іграшка, монетка	Японія, Осака	Спр. 90. – Арк. 1-127	Всесвітня виставка ЕКСПО-70 Осака, Японія
70	22/41101	50	24,50	1969	Коник з вершиною № 111*	Люксембург	Спр. 90. – Арк. 1-127	
71	22/4806/9	5150+165	3832,5+132,50	1970	Леви, барани, іграшка	Данія	Спр. 90. – Арк. 1-127	
72	22/4925/9	730	255,5	1970	Іграшка	Велика Британія	Спр. 102. – Арк. 8	
73	22/4290/0	2400	1173,0	1970	Іграшка, монетка	Франція	Спр. 102. – Арк. 8	
74	22/В-98	15	10,0	1970	Асортимент	Польща, Познань	Спр. 102. – Арк. 8	Для радянського павільйону міжнародного ярмарку
75	22/В-485	20	12,55	1970	Зразки	Швеція, Стокгольм	Спр. 102. – Арк. 8	Міжнародна виставка «Сает-Ерікс-Мессан»
76	22/4608/0	403	403,66	1970		Нідерланди	Спр. 102. – Арк. 8	
77	22/4620/0	1100	1560	1970		Нідерланди	Спр. 102. – Арк. 8	
78	22/В-495	10	3,55	1970		НДР, Лейпциг	Спр. 102. – Арк. 8	

79	22/4895/0	200	60,0	1970	Монетка	Фінляндія, Гельсінкі	Спр. 102. – Арк. 8
80	22/4083	300	480	1971	Стилізовані скульптури тварин і птахів	Угорщина	Спр. 115. – Арк. 1-71
81	22/4116	1050	367,5	1971	Олені, собачки, коники, свістунці	Велика Британія, Лондон	Спр. 115. – Арк. 1-71
82	22/4353	300	183,0	1971	Тики № 25-70 **	Франція	Спр. 115. – Арк. 1-71
83	22/4791	200	544	1971	Баран № 1, № 52 *, № 83 *,	Норвегія, Осло	Спр. 115. – Арк. 1-71
84	22/41028	12	32,64	1971	Баран № 83, № 32	Сингапур	Спр. 115. – Арк. 1-71
85	22/41176/1	3000	1215	1971	Іграшка «Коник з вершиником»	Данія	Спр. 115. – Арк. 1-71
86	22/В-71-23	20	18,71	1971	Стилізовані скульптури тварин і птахів, баклаги, монетка	Велика Британія, Лондон	Спр. 115. – Арк. 1-71
87	22/В-72-559	15	19,0	1972	Баранчик 0,25; левки, собачки, скульптура 0,5, № 1, вазочки, баклаги, монетка	Данія, Копенгаген	Спр. 129. – Арк. 1-82
88	22/В-72-443	15	18,65	1972	«Художня кераміка нового асортименту»	Італія, Мілан	Спр. 129. – Арк. 1-82
89	22/4437-2	3000+ 3000+ 4000+ 5000	1092,0+ 1086,0+ 1956,0+ 1820,0	1972	Іграшка і скульптура (собачки, олени, зайчики, кабанчики, козлики, баранчики, свинки, півники) по 1000 од. кожного артікулу	Данія	Спр. 129. – Арк. 1-82

90	22/В-72-417	10		15,43	1972	Зразки нового асортименту	Нідерланди, Амстердам	Спр. 129. – Арк. 1-82	Для участі в радянській торгово-промисловій виставці в Амстердамі
91	22/41130	1050		1925,0	1972	Баран № 1, 0,5, леви, куманці, баклагги	Данія	Спр. 129. – Арк. 1-82	
92	22/41122	1800		3828	1972	Лев 0,5, № 1	Данія	Спр. 129. – Арк. 1-82	
93	22/4461	4900+ 19 од. (зразки)		2269,5	1973	Коник з вершином № 11, олень, баранчик, козлик, зайчик, півник, монетка, баран 0,5, № 153	Чехословацьчина, Прага	Спр. 145. – Арк. 1-223	Фірма «Чехословацька кераміка», магазин «Домашні потреби». Вимога відгукки в дерев'яних ящиках або контейнерах
94	22/4128	3000		1120	1973	Іграшка (2500 од.), коник з вершином (500 од.)	Данія	Спр. 145. – Арк. 1-223	У вимозі зазначено по 500 од. кожного артикулу
95	22/4022-3	900		1352	1973	Барани, леви (0,5, № 1), баранчики, левки, собачки (0,25)	Данія	Спр. 145. – Арк. 1-223	
96	22/4026	500		143,0	1973	Монетка (по 100 шт. кожного артикулу)	Канада	Спр. 145. – Арк. 1-223	
97	22/В-73-338	15		7,0	1973	Стилізовані скульптури тварин, куманці серійного виробництва, іграшка, коник з вершином	Ісландія, Рейк'явік	Спр. 145. – Арк. 1-223	Для участі в Міжнародній виставці. Вимога сертифікату якості
98	22/В-73-102	10		3,25	1973	Коник з вершином № 111, коник № 112, олень № 113, баранчик № 114, козлик № 115, півник № 116, свинка № 117, собачка № 119, зайчик № 1220	ФРН, Ганновер	Спр. 145. – Арк. 1-223	Для участі в Міжнародному ярмарку у квітні 1973 року

99	22/В-73-282	20	20,0	1973	Баранчики, левки, собачки, коники, олені, козлики, півники, зайчики, левки й барани 0,5, № 1	Франція, Париж	Спр. 145. – Арк. 1-223	Для участі в радянській спеціалізованій виставці в Парижі
100	22/4712	72	66,75	1973	Іграшка, куманці, левки, козли, барани 0,5, № 1 (№ 153, 154), монетка	Японія	Спр. 145. – Арк. 1-223	
101	22/4696	300	543,0	1973	Куманці № 1, № 150, баран № 0,5, № 153, № 1, баклага	США	Спр. 145. – Арк. 1-223	
102	22/В-73-471	20	34,0	1973	Зразки асортименту	Швеція	Спр. 145. – Арк. 1-223	
103	22/В-73-540	15	44,0	1973	Куманець, барило, левки, барани, козли 0,5; баранчики, левки, собачки (0,25). Нове: лев, баран № 3, вовк № 5, вазочки настінні № 1665-71	НДР, Лейпциг	Спр. 145. – Арк. 1-223	Для Лейпцигського міжнародного ярмарку у вересні 1973 року
104	22/41010	30	24,0	1973	Зразки асортименту	Франція	Спр. 145. – Арк. 1-223	
105	22/4910	12500	6439,0	1973	Монетка, іграшка	ЧССР	Спр. 145. – Арк. 1-223	
106	22/4932	1300	485,0	1973	Монетка, іграшка	ЧССР	Спр. 145. – Арк. 1-223	
107	22/44323	14500 – всього 2900+ 2900+ 2900+ 2900+2900	9010,0	1974	Куманці 0,5, № 1, монетка, іграшка, скульптура 0,5, № 1	ЧССР, Тепліце, ЧССР, Прайшів	Спр. 157. – Арк. 1-146	Вимога 27500 та навіть 72500 од. Для «Чехословацької кераміки». У вимозі написано «фарфорові вироби вашого заводу»
108	22/44497	400	734,0	1974	Куманці 0,5, № 1, монетка, іграшка, скульптура 0,5, № 1	Японія, Йокогама	Спр. 157. – Арк. 1-146	

109	22/44258	75			1974	Баранчики 0,25	Франція	Спр. 157. – Арк. 1-146	
110	22/44157	1910			1974	Куманці 0,5, № 1, вершинки на коні, іграшка, стилізовані скульптури тварин (0,25; 0,5, № 1)	Франція	Спр. 157. – Арк. 1-146	
111	22/441094	210		355,0	1974	Стилізовані скульптури тварин (леви, барани, козли) 0,25, 0,5 № 1	Угорщина, Будапешт	Спр. 157. – Арк. 1-146	
112	22/44148	300		582,0	1974	Куманець № 1	Франція	Спр. 157. – Арк. 1-146	
113	22/44616	800		1582,0	1974	Куманці, леви, барани 0,5; леви, барани № 1	Франція	Спр. 157. – Арк. 124	
114	22/441238	5000+ 5000			1974 1975	Іграшка, скульптура № 106, 111, 112-120	Данія	Спр. 157. – Арк. 136-137	Лист-прохання про перенесення термінів і про можливість виготовлення і відвантаження тільки 5000 од. в квартал****
115	22/441256	15500		6225,0	1975	Куманці 0,5 барила, іграшка, монетка	ЧССР	Спр. 173. – Арк. 1-81	
116	74/9-195	16200		7110,0	1975	Куманці, іграшка, монетка	Канада, Торонто	Спр. 173. – Арк. 1-81	Фірма «Українська книга»
117	22/45621	600			1975	Вази (200 од.), куманці (400 од.)	Франція	Спр. 173. – Арк. 1-81	Для товариства «Франція–СРСР». «что касается вазочек, указанных в наряде, то мы не рекомендуем их на экспорт, так как в нашей керамике имеется водопоглощение до 17% (Спр. 173. – Арк. 52).

118	22/45453	580	557,0	1975	Іграшка (400), скульптура № 153, 154	Іспанія	Спр. 173. – Арк. 1-81	
119	22/451000	11000	4019,0	1975	Скульптура № 106, 111-118	Данія	Спр. 173. – Арк. 76-77	Фірма «Холбек»
120	22/В-76-168	20	10,53	1976	Куманці, барила, козел 0,5; скульптура 0,25, іграшка, монетка	ЧССР, Брно	Спр. 186. – Арк. 1-67	Для участі в Міжнародному ярмарку в Брно (1976)
121	74/9-333	158	115,5	1976	Іграшка, монетка, скульптура	Бельгія, Антверпен	Спр. 186. – Арк. 17	
122	22/46625	10000	1767+ 1767,0	1976	Іграшка	Данія	Спр. 186. – Арк. 30-31, 51-52	Фірма «Холбек»
123	74/9-696	440	268,8	1976	Куманці, барила, бокали 0,5, № 1, іграшка, монетка	Канада, Ванкувер	Спр. 186. – Арк. 39-44	Фірма «Глобал Експорт-Імпорт»
124	22/461130	5000	1890,0	1976	Іграшка	Данія	Спр. 186. – Арк. 61-65	

* Зразки виробів, що затверджені Художньою радою Укрхудопрому як авторські.

** Тикви виготовляв Тагун Григорій Сергієвич.

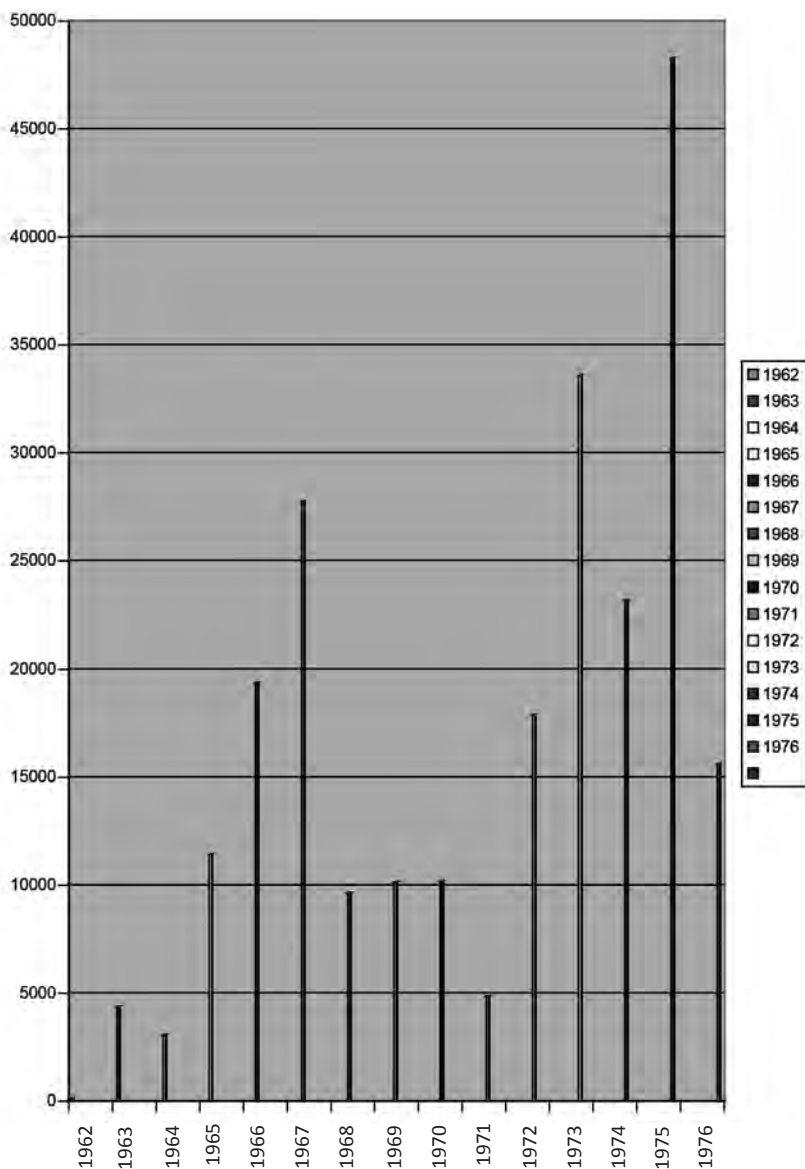
*** Лист директора заводу Івана Леженіна до ВО «Новоекспорт» № 1194 від 2.11.1972 (Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 82) про повернення замовлення-наряду 22/4067-2 від 20 грудня 1971 року, яким передбачалося поставити в Данію глиняної іграшки в кількості 30000 од. За 1972 рік: «...завод фактично не в змозі поставити вищевказану кількість іграшки. Зможемо прийняти на поставку на 1972 рік не більше 10000 од. рівномірно, поквартально».

**** Лист № 1058 від 20.09.1974: «Полученный нами заказ-наряд № 441238 на поставку в Данию керамической игрушки в количестве 10000 шт. в указанный вами срок выполнить не сможем. Учитывая производственную мощность, можем изготовить только 500 шт. до 25 декабря 1974 г.» // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 1-140

Додаток 2

Графік

зміни кількості експортованих глиняних виробів
Опішнянським заводом «Художній керамік» упродовж 1962–1976 років

На позитив спрацювало й те, що твори опішненських майстрів завдяки масовому експорту побачили світ і живуть своїм життям у Монреалі й Стокгольмі, Копенгагені і Йокогамі, Парижі й Лондоні. Однак, з іншого боку, ці безперечно позитивні моменти не переважають того негативу, що тотально наступав на рукотворне гончарне виробництво, вихолощуючи дух і сутність справді народного мистецтва.

1. *Годовой статистический отчет за 1974 год* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 160. – 53 Арк.
2. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовой продукции на экспорт и выставки 16 февраля – 2 октября 1962 года* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 15. – 9 Арк.
3. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 11.02.1963 – 21.12.1963 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 23. – 30 Арк.
4. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 3 января 1964 – 16 июня 1964 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 31. – 25 Арк.
5. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 09.02.1965 – 20.11.1965 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042 – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1-39.
6. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 12.11.1965 – 20.12.1966 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 50. – 50 Арк.
7. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 1969–1970 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 90. – 127 Арк.
8. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 15.10.1971 – 31.12. 1972 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042 – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 1-82.
9. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 03.01.1973 – 30.12.1973* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 145. – 223 Арк.
10. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 09.02.1974 – 13.03.1975* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 157. – 146 Арк.
11. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 22.11.1975 – 19.11.1975* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 173. – 81 Арк.
12. *Заказы-наряды и переписка на поставку готовых изделий на экспорт и выставки 06.02.1976 – 30.12.1976* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042. – Оп. 1. – Спр. 186. – 67 Арк.

13. *Історія Опішнянського заводу «Художній керамік»* // Приватний архів автора.
14. *Материалы по приемке Опшьянского райпромкомбината в ведение Опшьянского завода «Художній керамік»: приказы, акты, расчеты* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042 – Оп. 1. – Спр. 17. – 26 Арк.
15. *Справка-характеристика, технико-экономические показатели и другие материалы социалистического соревнования на честь 50-летия образования Союза ССР. Материалы вручения юбилейной грамоты за 1972 г.* // Державний архів Полтавської області. – Ф-р. 9042 – Оп. 1 – Спр. 133. – Арк. 1-62.
16. *Технические условия на художественные керамические изделия, «Сувениры», детскую игрушку, художественные облицовочные плитки* // Приватний архів автора.

© Tetyana Zinenko, 2020

**THE SALE OF POTTERY BY THE OPISHNE KHUDOZNIY KERAMIK PLANT
DURING THE 1960s – THE 1970s**

The factual material has been considered to show the peculiarities of the sale of artistic products by the Opishne *Khudoznyi Keramik* Plant during the 1960s and 1970s. Changes in the range of art products are traced, sales directions and their volumes are analyzed, with special attention paid to the export of products. The author gives also examples of the influence of the Soviet ideological and propaganda system on the quality and quantity of created pottery items, changes in the psychology of potters and painters, who were transformed into industrial workers. The detailed information substantiated by archival sources on volumes and directions of export is given, the conclusions on a role and value of export of pottery in the conditions of prosperity of the Soviet administrative command system of management are made in the article

[Received October 25, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, ceramics, pottery production, art products, exhibitions, Opishne*

УДК 903.02:658.8(477.53-22)"1930/1950"

© Віктор Міщанин, 2020

Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України,
член Українського керамічного товариства,
кандидат історичних наук.
mali-by@ukr.net (Опільне, Україна)

ВИГОТОВЛЕННЯ Й ЗБУТ ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В КОЛГОСПІ «ХІ-РІЧЧЯ КНС» (ІМЕНІ ЖДАНОВА) МАЛОБУДИЩАНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ВПРОДОВЖ 1930-х – 1950-х РОКІВ

Про історію цегельного заводу, який функціонував у колгоспі «ХІ-річчя КНС» (згодом – імені Жданова) від 1930-х років. Згадано діяльність гончарні при цьому ж господарстві. Зазначено об'єми виробництва цегли в різні роки та шляхи її збуту, плани щодо розширення промислової діяльності. Названо імена деяких робітників, а також керівників цегельного заводу. Висловлено здогад про час припинення існування цього підприємства

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, цегельний завод, гончарня, цегла, гончарство, колгосп «ХІ-річчя КНС» (імені Жданова), гончарі, Малі Будища

Малобудищанський колгосп «ХІ-річчя КНС» було створено 1930 року. Беручи до уваги матеріали й зіставляючи їх з особистими польовими дослідженнями за останні 15 років та віднайдені в архіві УСБУ в Полтавській області, можна стверджувати, що колгоспне гончарне виробництво там було організовано приблизно в середині 1930-х років. Воно функціонувало у двох видах: виробництво тонкої вогнетривкої цегли і виготовлення глиняного посуду. Його появі й розвитку сприяв ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Назву головні, на мою думку, із них. По-перше, на колгоспних землях знаходилися значні поклади якісних гончарних глин; по-друге, у населених пунктах, що входили до колгоспу, мешкало багато гончарів, які потім вступили до колгоспу; по-третє, гончарне виробництво частково задовольняло як потреби самого господарства, так і потреби його членів у будівельних матеріалах і глиняному посуді; по-четверте, збут гончарної продукції давав чималі прибутки в колгоспну касу; по-п'яте, для розгортання гончарного виробництва тут уже частково існувала відповідна матеріальна база.

Виготовлення колгоспної вогнетривкої цегли відбувалося в хуторі Хижняківка. Свого часу там мешкав знаний в окрузі гончар-цегельник Матвій Ждан, якого корінні жителі пам'ятають за вуличним прізвиськом «Оверченко».

Ще й нині на старих печищах часто можна знайти «*оверченкову*» цеглу з тавром «М.Ж.» – Матвій Жадан.

Приблизно 1930-го року в Хижняківці теж створили невеликий колгосп «*Культурний хлібороб*», який об'єднував жителів двох сусідніх хуторів – Безруків і Хижняківки. Невдовзі він приєднався до малобудищанського колгоспу «*ХІ-річчя КНС*». Саме це перше укрупнення колгоспів і сприяло, на мою думку, розгортанню виробництва колгоспної цегли в Хижняківці. Беручи до уваги, що хутірський колгосп деякий час функціонував самостійно, потім настали голодні 1932-й – 1933-й роки, коли, як кажуть, було не до цегли, можна стверджувати про те, що виготовляти колгоспну цеглу в Хижняківці почали приблизно в середині 1930-х років, тобто в 1934–1935 роках.

За спогадами старожилів і безпосередніх учасників тих подій, у 1930-х роках цей невеликий сезонний колгоспний цегельний завод функціонував на місці колишньої «*Оверченкової*» садиби. І саму цеглу випалювали в колишніх «*Оверченкових*» горнах [19]. Уродженець хутора Безруки – Михайло Савович Безрук (1923 р. н.) – розповідав мені, що він ще хлопцем возив конем у діжках воду до місця виготовлення цегли та був погоничем коня на кінній глиномісці. На той час глину викидав хижняківець Порфирій Денисенко, формуванням цегли займалися жінки. За день виробляли приблизно два вози глини [20].

Місцева гончарка Ольга Опанасівна Дацінька пропрацювала на цегельному заводі майже 15 років. Вона, зокрема, розповідала: «*Робили цеглу, я оправщицею була. Наробимо, пересушимо, поскладаємо в бунти, тоді кладемо в горен. Випалимо. Опісля приїдять люди звідусіль. І людям продавали, і в колгоспи*» [19].

На цеглі ставили тавро «*ХІ р КНС*», тобто відтискували назву колгоспу. Одну із таких таврованих цеглин я подарував Національному музею-заповіднику українського гончарства в Опішному в середині 1990-х років. Її розміри – 19,5х9,5х3,6 см. Горпина Іванівна Дубинка (1925 р. н.), яка працювала на цегельні в повоєнні роки, у середині 1990-х, у розмові зі мною, стверджувала, що на час її роботи цеглу вже не таврували [18]. На користь цього можу висловити власні аргументи. У 1930-х роках у пам'яті багатьох ще жили спогади про ті недалекі часи – дореволюційні й непівські, коли гончарі таврували свою цеглу. Окрім цього, у 1930-х роках артіль «*Художній керамік*» випускала тонку вогнетривку цеглу і також ставила на ній своє тавро. Тож не дивно, що і колгосп, налагодивши виробництво цегли, став її таврувати. Адже це була своєрідна реклама власної продукції. Мушу зазначити, що ця цегла була високої якості, якої не втрачала навіть після використання. У перші повоєнні роки, коли все було зруйноване, у тому числі й сам завод, було, як кажуть, не до таврування. У другій половині 1948 року, після смерті сталінського соратника Андрія Жданова, колгосп перейменували в «*імені Жданова*» [22, арк. 16]. Після зміни назви таврування цегли вже не відновилося.

У різні періоди існування заводу там, окрім хижняківців, працювали люди з Безруків, Малих Будищ, Опішного. Були серед них і малобудищанські гончарі: Тимофій Громовий, Атанас Дацінька, Іван Дацінька, Хома Жилавець, Іван Свищ, Лука Чуприна.

Виробництво цегли в Хижняківці було перерване німецько-радянською війною.

У середині 1930-х років, окрім колгоспної гончарні, був ще один приклад колективного використання праці колишніх кустарів у селі Малі Будища. Мова йде про малобудищанську філію опішненської артілі інвалідів *«Червоний гончар»*, яка розміщувалася, як тоді казали, в колишніх *«Пацюкових»* хатах. Так по-вуличному прозивали розкуркуленого Данила Івановича Капиноса. Колгоспна гончарня також функціонувала в колишніх *«куркульських»* хатах – у Моклякових. Юхима Денисовича Мокляка 1937 року було засуджено до розстрілу. Невідомо, яка з гончарень виникла першою – колгоспна чи червоногончарська. В обох із них упродовж 1930-х років працювали багато місцевих гончарів. Були й такі, що по чергово працювали в обох гончарнях.

Як не дивно це може звучати, але документальне підтвердження існування в середині 1930-х років виробництва глиняного посуду в малобудищанському колгоспі я знайшов ще в другій половині 1990-х років в архіві УСБУ в Полтавській області. Там зберігається кримінальна справа засудженого 1937 року до розстрілу малобудищанського гончаря Лаврентія Григоровича Онищенка. В анкеті арештованого, у пункті 7 – *«Місце служби і посада або рід занять»* – записано: *«гончарем в колгоспі «ХІ-річчя КНС» села М-Будища»*. У характеристиці, виданій місцевою сільрадою, зазначалося, що Онищенко *«в 1935 році проліз до колгоспу»* [17]. Отже, можна гадати, що саме з того часу він був колгоспним гончарем, тому колгоспна гончарня вже повинна була існувати.

Підтвердженням цього припущення може служити, зокрема, кримінальна справа вже згадуваного вище Юхима Мокляка, яку я вивчав через десятиліття після опрацювання справи Лаврентія Онищенка. У довідці-характеристиці, виданій Малобудищанською сільрадою, зазначалося: *«В 1935 році був розпроданий за несплату державі хліба, який зноїв у ямі, а державі не хотів [...] здавати»*. В анкеті арештованого записано: *«В 1935 році засуджений на 3 роки тюрми за злісне невиконання державних податків»* [16].

Отже, 1935 року господаря було засуджено, господарство попередньо розпродано, сім'ю викинуто під тин, а на *«мокляківській»* садибі після цього організовано колгоспну гончарню.

Свого часу, в середині 1990-х років, збираючи матеріали до своєї першої книги *«Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки»*, мені доводилося розмовляти з багатьма старожилами села, які

у своїх розповідях побіжно згадували колгоспну гончарню довоєнного періоду, де працювали рідні багатьох із них.

Якилина Марківна Бордун (1910 р. н.) розповіла, що була колгоспна хата, де гончарювали колгоспні гончарі. Вона знаходилася *«між Гуровим і Кононенко Уляною. Колгосп возив продавати горшки у Решетилівку»* [19].

Михайло Федосійович М'якоступ (1928 р. н.) пригадав, що їхня сім'я 1938 року перебралася з Опішного в Малі Будища. Його батько, потомствений опішненський гончар Федосій Корнійович М'якоступ, *«до війни палив горшки у колгоспі»*. Для випалювання використовували солому. *«У войну, при німцях, там табак сушили»*. У колгоспній гончарні також гончарювали *«Кабри»* (зокрема, Яків) – так по-вуличному прозивали малобудищанський гончарський рід Громових. Також там працювали Атанас і Яків Даціньки та Кононенко з Прогоні (народна назва одного з кутків Опішного) [19].

Сестри Марія Данилівна Капиніс (1908 р. н.) та Катерина Данилівна Золотаренко (1911 р. н.) зазначали, що в колгоспній гончарні гончарювали Яків Громовий (згодом загинув на фронті) та його жінка Онисія Громова [19].

Іван Якович Дацінька (1927 р. н.) розповідав, що в колгоспній гончарні працювали його батько Яків Демидович Дацінька (згодом загинув на фронті), а також Яків Желізняк, Атанас Дацінька, Григорій Жижюра та Степан Радченко з Опішного [19].

Якщо про колгоспне гончарне виробництво в довоєнний період є лише польові матеріали (за винятком коротенької побіжної згадки в кримінальній справі Онищенка), то про повоєнний вдалося відшукати чимало документальних даних у Державному архіві Полтавської області та в Архівному відділі Зінківської райдержадміністрації. На них я натрапив упродовж серпня – жовтня 2009 року.

Документи засвідчують, що вже наступного сезону після повернення більшовицької влади в Україну було відновлено виробництво вогнетривкої тонкої цегли в Хижняківці. Підстави стверджувати це дає *«Виробничий план колгоспу «ХІ-річчя КНС» на 1944 рік»*. Там записано: *«І. Виробити продукцію кустарних промислів. Вогнетривка цегла, кількість 50000, термін 20.05 – 20.09»* [8, арк. 6]. Висловлю сумнів, що запланована кількість цегли була випущена. Адже і в наступні роки, коли в Хижняківці було більш налагоджене виробництво, не вдавалося виготовити таку кількість цегли, не кажучи про воєнний 1944-й, коли все лежало в руїнах і не вистачало робочих рук.

Спочатку, в 1944 році, головою колгоспу був Григорій Герасименко (по-вуличному – *«Шеремет»*), а з жовтня колгосп очолив Яків Петрович Барабаш (по-вуличному – *«Куліш»*), який уже головував там у довоєнні роки.

За спогадами очевидців, під час війни було зруйновано *«Оверченкові»* горни. Тож два нових будували вже на іншому місці. Для просушування цегли збудували хлів. Бригадиром був Атанас Дацінька [19].

1946 року цегельне питання двічі розглядалося на засіданнях правління колгоспу. На той час головою правління був Максим Андрійович Отченашко – колишній фронтовик, обраний на цю посаду влітку 1945 року.

Протокол засідання правління колгоспу «ХІ-річчя КНС», яке відбулося 05.04.1946 року:

«Слухали: Про виробництво цегли.

Ухвалили: Організувати ланку по виробництву цегли. Ланковим поставити Даціньку Опанаса Демидовича» [29, арк. 15].

Протокол засідання правління колгоспу «ХІ-річчя КНС», яке відбулося 19.08.1946 року:

«Слухали: Дерективне розпорядження про строительство кірпічного підприємствія при «ХІ-р. КНС» згідно плану.

Ухвалили: Обладнати проізводство кірпічного заводу, подправить клуню, ісправить горно, построїть сарайчик» [29, арк. 40].

Отже, спочатку на рівні внутрішньоколгоспної ініціативи для більшої організованості виробництва цегли було створено ланку на зразок рільничої, зчітко визначеними людьми і ланковим. Ще кращій організації цегловиробництва і його розширенню в колгоспі «ХІ-річчя КНС» сприяла відповідна директива, очевидно, з Опішнянського райвиконкому чи райкому.

Серед тих, хто працював у повоєнні роки в Хижняківці, був і малобудищанський гончар Лука Данилович Чуприна (1892 р. н.). Його син Іван у розмові зі мною пригадував: *«Зробили там, у Хижняківці кирпичний заводик. Він палив кирпич, оцей, такий, оцей, шо печи делают. Його просили. Бо він по випалке був спеціаліст. Нарубають дров їм, дають помощника. І ото вони вдвоєм доводять до температури. Він на глаз определяв температуру»* [21].

Виготовлення гончарної продукції розглядалося і на загальних зборах членів колгоспу «ХІ-річчя КНС», які відбулися 13.03.1947 року:

«Повістка денна.

1. Затвердження виробничого плану і прибутково-видаткового кошторису колгоспу на 1947 рік. [...].

Відкрити допоміжні підприємства: гончарню для виготовлення 20 тис. літрів, цегельню для виготовлення 100 тис. цегли» [25, арк. 3].

Мова йде про фактичне втілення в життя в 1947 році директивного розпорядження 1946 року про відкриття цеглозаводу і доведення його потужностей до 100 тисяч у рік. Попередній розгляд цієї директиви відбувся в серпні 1946 року, фактично за місяць до закінчення сезону робіт на цегельні, тому для втілення її в життя вже не залишалося часу.

У цьому протоколі вперше згадано й про виробництво глиняного посуду в малобудищанському колгоспі й зазначено планові об'єми його виробництва. За аналогією до виготовлення цегли, можна висловити здогад, що посуд випускався колгоспом і до 1947 року, а того року планувалося поставити його на більш організований і масштабніший рівень. Підставою для таких здогадів

є протокол загальних зборів колгоспників колгоспу «ХІ-річчя КНС», які відбулися 04.01.1947 року:

«Слухали: Голову ревкомісії Чугуєвця. [...]»

6. За Цяцькою Іваном Петровичем в час виторгу за посуд (горшки) залишилося 2988 крб. 50 коп. [...]»

Слухали: Заяву Цяцька Івана Петровича про те, щоб зняти з нього не виторговану суму 2988,50 крб. за посуд (горшки).

Ухвалили: Зняти з Цяцьки Івана Петровича не виторговану суму 2988,50. Як такої суми Цяцька не мог виторговати за посуд (горшки)» [25, арк. 2].

Іван Цяцька був, так би мовити, потомственным малобудищанським горшковозом. Посуд возив ще його батько Петро Цяцька. Вміння Івана Цяцьки збувати кустарні вироби використовували й для збуту колгоспного посуду.

Але, повертаючись до протоколу зборів, зазначу, що голова ревкомісії Чугуєвець звітував за ревізію 1946 року. Отже, збут «горшків» відбувався в 1946 році. То хто і де випускав цей посуд? Колгоспники, колишні гончарі-кустарі в колишній «мокляківській» хаті, чи це був посуд, отриманий за взаємними розрахунками з артілі «Художній керамік»? Про те, що таке, принаймі раніше, могло бути, дає підстави думати протокол засідання правління колгоспу «ХІ-річчя КНС», яке відбулося 19.10.1945 року:

«Слухали: Заяву від правління артілі «Художній керамік» про відпущення соломи п'ять возів за рахунок взаємних розрахунків.

Ухвалили: Відмовити в відпущенні соломи артілі «Художній керамік», поскільки лишньої не мається» [33, арк. 44].

Очевидно, ця солома в таких об'ємах потрібна була «Художньому кераміку» для випалювання посуду, хоча частково могла використовуватися і для перемощування виробів для транспортування на базари та для годування коней. Що стосується взаємних розрахунків, то цілком зрозуміло, що з боку опішненців, як плата за отриману солому, міг бути посуд. Колгосп міг продати його й отримати якусь «живу копіюку».

Наприкінці лютого 1948 року головою колгоспу «ХІ-річчя КНС» замість Максима Отченашка було обрано Євдокима Середу, який у 1930-х роках працював головою артілі «Художній керамік».

Того ж року помер комуністичний діяч СРСР Андрій Жданов. На загальних зборах членів колгоспу «ХІ-річчя КНС», які відбулися 02.09.1948 року, було прийнято рішення клопотати про присвоєння їхньому господарству імені Андрія Жданова. Олексій Чуйко у своєму виступі, зокрема, говорив: *«Шануючи пам'ять вірного лєнінця-сталінця, ми, колгоспники артілі «ХІ-річчя КНС», прохаємо Радянський уряд переіменувати наш колгосп, надати йому ім'я товарища Жданова. Прохаємо районні організації підтримати наше прохання» [22, арк. 16].*

Про збут вогнетривкої цегли знаходимо інформацію в протоколі загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 02.12.1948 року:

«Порядок дня. [...]».

2. Обговорення акта проведеної ревкомісії району по колгоспу ім. Жданова. [...]».

Слухали: Голову ревізійної комісії тов. Безрука Пилипа Івановича про ведення ревізії по колгоспу ім. Жданова на 1.09.48 р., який доложив про состояние господарства колгоспу і про незаконні витрачання грошей по за банком...

Виступив: Байрачна К. Г., яка сказала, що по цьому питанню торкається справа і до рахівника Байрачної. «Я б сказала, що витрату грошей правління провадило без оформлення уторгованих грошей у касу колгоспу, а витрачали по за касою і по за банком. Цьому я як рахівник не могла нічого зробити, бо мене не слухали.

За відпущений кирпич по записках голови колгоспу як Роспутьку, який приходив у контору виписать кирпич, то коли предложили ему давайть гроші, то він сказав, що я гроші віддав голові колгоспу. [...]».

Ухвалили: [...]».

2. Гроші за кирпич, що видано по росписках стягти за два дня. [...]».

4. Подгорному, що відпущено 1000 штук кирпичу оформить документами відповідними» [26, арк. 24, 26].

За 1949 рік протоколи засідань правлінь і загальних зборів колгоспу імені Жданова в архіві відсутні. Але з матеріалів за 1950 рік зрозуміло, що саме 1949 року в господарстві змінився керівник. Головою став двадцятидев'ятирічний Іван Васильович Письменний, за плечима якого були фронти Другої світової. Архівні документи засвідчують, що за його головування виробництву посуду й цегли та їх реалізації в колгоспі приділялася значна увага.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 24.05.1950 року:

«Слухали: Голову колгоспу т. Письменного про встановлення ціни на продаж посуду.

Ухвалили: Встановити ціну на продаж посуду:

На ринку: за полив'яні за 1 літру – 1 крб. 25 коп.,

за прості за 1 літру – 1 крб.

Для колгоспників: за полив'яні за 1 літр – 1 крб.,

за прості за 1 літр – 75 коп.» [27, арк. 2].

Ці дані з протоколу не лише підтверджують функціонування в 1950-му році колгоспної гончарні, а й вказують на шляхи збуту посуду та, що не менш важливо, тогочасні ціни на нього. З них також відомо, що в колгоспі робили як простий посуд, так і полив'яний.

Вогнетривку цеглу, виготовлену в Хижняківці, відпускали безкоштовно як допомогу тим колгоспникам, які будували собі нове житло, тобто новозабудовникам. Значна частина з них були молоді сім'ї. Про це свідчать протоколи засідань правління колгоспу імені Жданова за 1950 рік.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 26.06.1950 року:

«Слухали: Заяви колгоспників, які потребують в допомозі цеглою для постройки печей новостроїнцям, а саме:

1. *Ширай Іван Мифодієвич.*
2. *Крипак Оксана Василівна.*
3. *Дядечко Палажка Яковлевна.*
4. *Шиян Явдоха Павлівна.*

Ухвалили: Видати в рахунок допомоги цегли таким колгоспникам і в такій кількості:

1. *Ширай Іван Мифодієвич – 300 штук.*
2. *Крипак Оксана Василівна – 200 штук.*
3. *Дядечко Палажка Яковлевна – 200 штук.*
4. *Шиян Явдоха Павлівна – відмовити, так як вона не являється новостроющою. [...]»*

Слухали: Заяву Денисенко Порфирія Оп. про звільнення його з роботи сторожа біля кирпичу.

Ухвалили: Відмовити» [27, арк. 6, 7].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 10.07.1950 року:

«Слухали: Заяву Чуйко Ольги Гнатовни про видачу цегли в рахунок допомоги, як новостроющому.

Ухвалили: Видати в рахунок допомоги цегли 300 штук» [27, арк. 10].

Розцінки на реалізацію глиняного посуду, прийняті на правлінні, затверджувалися на загальних зборах колгоспників.

Протокол загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 16.06.1950 року:

«...7. Затвердити протокол засідання правління від 24.05.50 р. про встановлення цін для продажу посуду:

На ринку полив'яний за 1 літр – 1,25 крб.,

простий за 1 літр – 1 крб.

Колгоспникам полив'яний за 1 літр – 1 крб.,

простий за 1 літр – 0,75 крб.» [27, арк. 49, 50].

03.10.1950 року відбулися загальні збори членів колгоспу імені Жданова, які розглядали одне питання – про «об'єднання колгоспу ім. Жданова Малобудищанської сільради і колгоспу ім. Горького Глинської сільради» [27, арк.52].

Виступаючи на них, голова колгоспу Іван Письменний, зокрема, сказав: *«Коли ми колгосп укрупнемо, ми зможемо провести планову застройку ферм колгоспних, производств по виробці кирпичу, ми примінемо механізований обробіток ґрунту, правильно примінімо агротехніку, повністю забезпечимо худобу кормами на стійловому періоду, полегшимо труд колгоспників»* [27, арк. 53].

Про які *«производства кирпичу»* згадано і що це не про хижняківську цеглу стає зрозумілим уже із наступних протоколів.

А поки що зазначу, що 05.10.1950 року відбулися спільні збори членів колгоспів імені Жданова та імені Олексія Горького, на яких два господарства були об'єднані в один під назвою *«Колгосп імені Жданова»*. Головою було обрано Івана Васильовича Письменного.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 28.01.1951 року:

«Слухали: Про ствердження розписки про витрату Лещенком карб. 280.00 за схорону череп'яної посуду. [...]»

Слухали: Про потребу вислати на курси по виробке красного кирпича в м. Гадяч.

Ухвалили: Виділити або призначити Дубинку Олексія Григор. і видати йому продукти харчування з розрахунку на місяць 20 кіл муки, 5 кг мяса, олії 1,500, пшона 5 кг, картоплі 20 кіл» [27, арк. 43].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 04.02.1951 року:

«Порядок дня.

1. Про устройство села Глинська і колгоспних ферм. [...]»

Слухали: Про устройство кирпичного завода, намічається по плану, який би виробляв кирпич для довговічних постройк.

Висловивсь Діденко, який сказав, що у селі Глинськ був коли то кирпичний завод, там і глина, там і вода близько, на мою думку там усі удобства (Мова йде про цегельний завод, який діяв у Глинському впродовж 1880-х – 1890-х років і був створений за ініціативою тодішнього глинського священика Гермогена Луб'яного, де виробляли цеглу для будівництва нового Преображенського храму. – В. М.).

Висловивсь голова колгоспу т. Письменний, який сказав, що, на мою думку, у Глинську найудобніш построиць кирпичний завод, тому що там усі удобства або ще краще визвать комісію, яка б установила де найбільша удобність построиць кирпичний завод [...]»

За збудову кирпичного завода визвать комісію яка б установила, де удобніше построиць і де буде качественный ґрунт» [27, арк. 44, 45].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 06.03.1951 року:

«Слухали: Про постройку в колгоспі кирпично-черепичного заводу, який відіграє велику роль в часті постройки будівель, як в колгоспі, так і колгоспникам.

Ухвалили: План постройкі кирпично-черепичного заводу у 1951 році затвердити. В зв'язку з тим, що в колгоспі не мається такої суми, просити відділ с/г банку видати кредиту в сумі 30 тис. крб. для придбання устаткування кирпично-черепичного заводу» [28, арк. 10].

Отже, на 1951 рік у колгоспі імені Жданова, окрім уже діючих гончарні й цегельного заводу в Хижняківці, планувалося в Глинському побудувати цегельно-черепичний завод, який би виготовляв червону будівельну цеглу і черепицю. Саме там була сировинна база, та й планувалося розбудовувати село і колгоспний двір у горішній його частині. Голова правління Іван Письменний, корінний малобудущанин, очевидно, добре розумів важливість цього заводу і для будівництва приміщень ферм, і для будівництва господарств мешканців сіл колгоспу. Не забуваймо, що пройшло лише 5 років після війни, тож попит на будматеріали був великий. Окрім того, продаж цегли й черепиці *«на сторону»* давав би значні прибутки господарству. Забігаючи наперед, зазначу, що, на жаль, цьому планові не судилося здійснитися, оскільки невдовзі в колгоспі змінився керівник. З висоти десятиків років відмову від будівництва я вважаю помилкою. Для інформації зазначу, що подібні колгоспні цегельні заводи були збудовані в населених пунктах, розташованих на північ від Глинського вздовж річки Ворскли. Це – Куземин, Буди, В'язове, Грунь, Рибальське, Ясенове. І люди з Глинського та навколишніх сіл, будуючись у різні роки, їздили туди купувати цеглу. Прикметно, що саме Михайло Солов'ян та Йосип Грисенко – два мешканці Глинського, де Іван Письменний планував побудувати цегельно-черепичний завод, першими в середині 1960-х збудували цегляні будинки в Глинському, використавши для цього цеглу з названих вище сіл. Згодом, ще наприкінці 1960-х років, у В'язовому брав цеглу на будівництво мій батько, а на початку 1990-х у В'язовому й Рибальському – я, коли будувався. Поряд з Малими Будищами, в Опішному, був цегельний завод у *«Стройконторі»* (русифікована назва, яка й нині побутує серед мешканців Опішного. – *ред.*), але якість цегли там була значно нижчою, ніж у вищезгаданих селах. Причина цього була об'єктивна, адже ті села розміщені біля місць залягання високоякісних глин.

Повертаючись у 1951-й рік, зазначу, що Іван Письменний продовжував безкоштовно допомагати людям цеглою. Так, на засіданні правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 28.07.1951 року: *«Слухали: Заяву Ширай Івана Олександр. про видачу йому кирпичу в допомогу, як пострадавшему в час фронту.*

Ухвалили: Видати кирпичу 300 штук» [28, арк. 33].

На загальних зборах членів колгоспу імені Андрія Жданова, які відбулися 22.05.1951 року, серед іншого розглянуто норми виробітку, пов'язані з виготовленням глиняного посуду.

«Ухвалили: Затвердити підготовлені норми виробітку з такими змінами, а саме: встановити такі норми. [...]»

59. Копати глину 1 тону 1 т/день.

60. Зробити горшків з виготовленням і сушкою 150 л 1,25 т/дня» [28, арк. 55, 56].

Отже, і 1951 року колгоспна гончарня функціонувала.

01.08.1951 року відбулися збори колгоспників, на яких головою колгоспу імені Жданова було обрано Григорія Давидовича Сюсюкало, який перед цим, упродовж 1950–1951 років, керував *«Художнім кераміком»*, а наприкінці 1940-х працював головою Опішнянського райвиконкому. У своєму виступі представник з району, звертаючись до Івана Письменного, зокрема сказав: *«Ви тов. Письменний не в змозі охопити роботи в такім великім колгоспі в виду вашої неопитності»* [28, арк. 59]. Можливо, дійсно Письменному не вистачило досвіду, щоб керувати укрупненим господарством, хоча плани, на прикладі цегельно-черепичного заводу, були у нього далекоглядні.

Не все вдавалося на початку і його більш досвідченому наступнику. Важко було перебороти психологію людей і домогтися дисципліни, особливо в Глинському. Врешті-решт йому це вдалося впродовж десятка років. Сюсюкало зробив ставку на вирощуванні конопель, продаж яких державі давав значні прибутки господарству. Колгосп став одним із передових у районі. Через багато років по тому ті, хто на той час працювали в ньому, з гордістю говорили, що колгосп при Сюсюкалові *«був мільйонером»*. Більше стали отримувати на трудовні й люди. Оплата їхньої праці на кінець 1950-х років стала найвищою серед колгоспів Опішнянського району [12, арк. 53]. *«Сюсюкало [...] хазяїн [...] добрий», «любить трудитися і день, і ніч»; «тільки благодаря його роботі колгоспники стали получати добру плату»; «наш колгосп зріс за період його керівництва, і кращого керівника в колгоспі не було, колгосп добре збагатів, зріс і трудовень»* [12, арк. 50, 57]. Це – витяги із виступів колгоспників на загальних зборах 1961 року, це останній рік керування Григорія Сюсюкало колгоспом імені Жданова. Отже, ставка на вирощування конопель виправдала себе. Але, можливо, саме коноплі, даючи добрі прибутки, і відтіснили плани щодо побудови цегельні в Глинському. Колгосп почав інтенсивно розбудовуватися. Принаймні, мені доводилося чути саме таку думку [42]. Однак, повторюся, відмова Григорія Сюсюкало від плану Івана Письменного побудувати свій цегельний завод, на моє переконання, все ж була помилкою. Тим більше, що Сюсюкало розумів значення цегельного заводу в Хижняківці для отримання додаткових прибутків колгоспу, що зрозуміло з документів.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 01.03.1952 року.

«Слухали: Про призначення бригадира кирпичного заводу.»

Ухвалили: В зв'язку з тим, що кирпичне виробництво одна із галузів грошового прибутку, тому роботу необхідно розпочинати з зими, призначити бригадиром кирпичного заводу Ващенко Костя Яковича» [30, арк. 6]. Але вже через місяць Ващенко було переведено на іншу роботу. Хто зайняв його місце невідомо.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 31.03.1952 року:

«Ухвалили: Зняти з роботи комірника Пошивайла і утвердити на місце – комірника Ващенко Костя Яков.» [30, арк. 14].

Серед тих, хто працював на цегельні в Хижняківці, за спогадами старожилів, був і відомий малобудищанський гончар Іван Дацінька. Працював, як і інші, за трудовні, на які в повоєнні роки мало що давали. Зрозуміло, що багато хто намагався піти на виробництво, щоб отримувати хоч якусь зарплату. Але людей, за словами іншого гончаря з Будищ – Миколи Шулика, *«силою не пускали з колгоспу»* [19]. Тож Дацінька наважився самовільно піти на роботу в опішненську артіль *«Червоний гончар»*. Зрозуміло, що це не сподобалося керівництву колгоспу. Про його реакцію довідуємося з протоколу засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 14.04.1952 року:

«Слухали: Заяву Даціньки Івана Демидовича про виключення його сім'ї з колгоспу, так як він перейшов в робочі.

Ухвалили: Відмовити, оскільки такий пішов самовільно, і такий в колгоспі потрібний, сім'я тож не ніде не працює. Написати відношення в артіль «Червоний гончар» і Опішнянський РВК про повернення такого в колгосп» [30, арк. 18].

Вислів з протоколу *«такий в колгоспі потрібний»* свідчить про те, що такий майстер гончарства був потрібний саме як гончар. Нині можна сказати, що ні відношення в *«Червоний гончар»*, ні в райвиконком не допомогли. Іван Дацінька залишився в артілі інвалідів, де згодом з іншим *«дезертиром»* – малобудищанським гончарем Миколою Шуликом – став передовиком виробництва.

Принагідно зазначу, що питання Даціньки ще неодноразово впливало впродовж наступних чотирьох років.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 17.03.1953 року:

«1. Розбір за колгоспників, які не беруть участі в роботі колгоспу. [...]»

4. Дацінька Іван Демидович – сам самовільно пішов на роботу в «Червоний гончар», після того як його присудили за не виробіток мінімум трудовнів, с двох членів працевдатних в сім'ї ніхто не працює.

Ухвалили: Відізвиати Дац. Ів. Дем. з роботи в «Червонім гончарі» як прийнятого без справки колгоспу» [13, арк. 12].

Протокол загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 30, 31.03 і 07.04.1953 року:

«Слухали: Голову колгоспу т. Сюсюкало Гр. Д. за вибувших колгоспників, які протягом двох-трьох років в колгоспі не працюють, перейшли на роботу в організації, а користуються садибою колгоспника, саме [...]»

4. Дацінька Іван Демидович». [...].

Ухвалили: Обговоривши дане питання, виключити з колгоспу [...].

4. Даціньку Івана Демидовича, так як такий з 1950 року в колгоспі не працює, самовільно бросив, з наявних 3-х працездатних в колгоспі ніхто не працює, і зобов'язати правління обрізати садибу колгоспника 0,42 га» [10, арк. 4].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 18.04.1953 року:

«Слухали: [...] Заяву Даціньки Івана Демидовича про наділ садиби як робочому.

Ухвалили: Відмовити, поскільки такий самовільно покинув колгосп» [13, арк. 23].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 25.04.1953 року:

«Слухали: 3. Дацінька Іван Демидович користується 0,15 га, по закону за ним не числиться.

Ухвалили: Відрізати» [13, арк. 24].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 05.04.1954 року:

«Слухали: [...]

Заява Даціньки Івана Демидовича про наділ садиби 0,15 га.

Ухвалили: Відмовити» [31, арк. 11].

І лише через два роки Івану Даціньці наділили землю.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 13.04.1956 року.

«Слухали: Заяву Даціньки Івана Демидовича про наділ садиби як робочому.

Ухвалили: Нарізати 0,15 га» [14, арк. 15].

Але повернемося знову в 1952 рік. На засіданні правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 13.06.1952 року, також розглядалися питання, пов'язані з виготовленням та збутом вогнетривкої цегли.

«Слухали: Про затвердження норм по виробці кирпичу.

Ухвалили: 1. Накопати глини на 1000 штук – 1 труд.

2. Привезти з кар'єра до глиноміски – 0,40 сот.

3. Намісити і загрузити у глиноміску – 0,85.

4. Піднести до форми і скатати в грудки – 1,50.

5. Формування і винести з козлів – 1,50.
6. Розрізати, перевернути і оправити – 1,50.
7. Перенести до горна і погрузка у горно – 1.
8. Обпал – 1.
9. Вигрузка з горна і зложити у стовпці – 0,75.
10. За руководство бригадіру – 0,75. [...].

Слухали: Про установлення ціни на огнеупорний кирпич.

Ухвалили: Колгоспникам свого колгоспу 50 кар. за 100 шт.

а на сторону 55 кар. за 100 шт.

серцю за 1000 шт. 400 карб.» [30, арк. 42, 43].

У протоколах часу головування Івана Письменного я натрапив на такий спосіб реалізації вогнетривкої цегли своїм колгоспникам, як безкоштовна допомога новозабудовникам у кількості двох-трьох сотень. У протоколах, коли головою став Григорій Сюсюкало, окрім такого, згадується ще про два способи: в рахунок трудоднів і за гроші.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 27.08.1952 року:

«...18. Слухали: Заяву Звагольської М. Ром. в тому аби відпустити кирпичу і соломи в рахунок трудоднів.

Ухвалили: Відмовити. [...].

24. Слухали: Заяву Герасименкової Пріськи Вас. про те аби дати соломи і кирпичу.

Ухвалили: В соломі відмовить, а кирпичу відпустить за налічний расчот. [...].

28. Слухали: Відношення від артїлі інвалідів «Червоний гончар» в тому, аби відпустити 12 цн соломи в счот взаім. расчотов.

Ухвалили: Відмовить, про що дати відповідь» [30, арк. 49, 50].

Знову, як раніше у випадку з «Художнім кераміком», мова йде про взаєморозрахунки, цього разу із «Червоним гончарем». Очевидно, за отримання соломи пропонувався глиняний посуд.

Під час головування Григорія Сюсюкала новозабудовникам також продовжували видавати цеглу як допомогу.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 20.10.1952 року:

«Слухали: Заяву Тагвєя Івана Сав. про те, аби дати кирпичу 200 шт. в допомогу як новостроющемуся.

Ухвалили: Задовольнить, видать 200 штук кирпичу в допомогу» [30, арк. 64, 65].

На 1952 рік планувалося приділити значну увагу розширенню цегельного виробництва в Хижняківці й, відповідно, отримати багато цегли. Це, зокрема,

розглядалося й на загальних зборах членів колгоспу імені Жданова, які відбувалися 23-26.03.1952 року.

«Слухали: Зачитаний рахівником колгоспу т. Байрачною виробничий план к-пу на 1952 рік. [...] В 1952 році провести будівництво... горно для випалки кирпича. [...] Розширити виробництво і випалку кирпича і в 1952 році виготовити 300 тисяч штук кирпича» [23, арк. 23, 24].

Те, що планувалося і що вдалося реалізувати, зафіксовано у виробничому плані та річному звіті колгоспу за 1952 рік.

Виробничий план колгоспу на 1952 рік:

«...12. План будівництва і ремонту будівель.

Горно для випала кирпича. Місткість 12 тис. Строк роботи 1.04.52 – 15.04.52. Затратити трудовнів 24.

Заготовити силами колгоспників будматеріалів: 3. Кирпич – 13000 шт. Допоміжні підприємства:

Цегельня: цегла огнеупор. Виготовити 300 тис., використати в господарстві 20 тис., реалізувати 280 тис., постійно працюючих осіб 14, затратити трудовнів 4350, придбати палива: дров-пеньків 150 куб. м» [1, арк. 11, 12].

Річний звіт колгоспу за 1952 рік:

«...XX. Допоміжні підприємства.

А. Число допоміжних підприємств:

Цегельні заводи – 1

Б. Вихід продукції:

Обпалено цегли – 54,6 тис.

Виготовлено цегли-сирцю – 64,6 тис.

Витрачено колгоспом на 1952 р. матеріалів (крім куплених) на будівництво і капітальний ремонт будівель та споруд: 3. Цегли обпаленої 4000 шт.» [34, арк. 12].

Отже, із запланованих 300 тисяч вдалося випалити лише 54,6 тис. Плани на 1953 рік були набагато меншими, відповідно й відсоток виконання був вищий. Хоча запланованої кількості цегли виготовити не вдалося.

Виробничий план колгоспу на 1953 рік:

«...14. Допоміжні підприємства:

Цегельня: Цегла огнеупор. 100 тис., 50 тис. у своєму господарстві, 50 тис. реалізувати, 12 постійних на 4 місяці, затратити 1065 трудовнів. Придбати дров 60 к/м» [2, арк. 12].

Про план роботи цегельні на 1953 рік згадано й на загальних зборах членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 30, 31.03 і 7.04.1953 року:

«Повістка денна

1. Затвердження виробничих і робочих планів та прибутково-визначеного кошторису на 1953 рік. [...]»

Слухали: Голову колгоспу т. Сюсюкало Г. Д., який зачитав виробничий план на 1953 рік, де намічено... виготовити цегли – 100 тис. штук. [...].

В обговоренні виступили: [...] Полтавський – необхідно включити в план... будівництво цегельні» [10, арк. 1, 2].

Зацікавлення викликає останнє речення протоколу. Судячи з прізвища, в обговоренні брав участь і мешканець Глинського – Полтавський. З-поміж того, що він пропонував, було внесення в план колгоспного будівництва на 1953 рік зведення цегельні. Ще не минуло й двох років, як було знято з посади голови колгоспу Івана Письменного, тож його плани будівництва цегельного заводу в Глинському ще були живі в пам'яті мешканців села.

У «Річному звіті колгоспу за 1953 рік» зафіксовано, що план з виготовлення вогнетривкої цегли не був виконаний і 1953-го року. Замість запланованих 100 тис. було випалено 68370 шт. цегли [35, арк. 13].

Колгоспна гончарня очевидно функціонувала і в 1953 році. Там виготовляли й полив'яний посуд. Підстави це стверджувати дає згадка в протоколі про закупівлю свинцю для колгоспу.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 10.02.1953 року:

«Слухали: Заяву Чугуєвця Юхима Дмитровича про виплату йому за куплений в колгосп свинець за свої гроші.

Ухвалили: Виписати в рахунок оплати дров 2 купки» [13, арк. 2].

Це поки що остання на цей час віднайдена документальна згадка, хоча й непряма, про гончарню колгоспу в Малих Будищах. До якого року вона функціонувала, встановити поки що не вдалося, як і імена тих, хто там працював у повоєнні роки. Зрозуміло, що посуд виготовляли й випалювали гончарі, колишні кустарі – на той час члени колгоспу. Допоміжні роботи могли виконувати люди з наряду. За аналогією з цегельнею в Хижняківці можна гадати, що робота в гончарні відбувалася сезонно, відповідно взимку, коли були відсутні роботи в полі.

Цікаву інформацію, що стосується взаємовідносин «Червоного гончаря» й колгоспу імені Жданова, містять протоколи колгоспних правлінь за 1953 рік.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 14-17.03.1953 року:

«Слухали: Заяву «Червоного гончаря» для заміни в хуторі Хижняківки участок землі для розкопки гончарської глини.

Ухвалили: Відмовити» [13, арк. 9].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 09.10.1953 року.

«Слухали: Постанову виконкому Опішнянської райради депутатів трудящих про замін площі артілі «Червоний гончар» земельної площі в кількості 0,40 га, де розміщена глина.

Ухвалили: Відмовити, поскільки на тій площі де розміщена глина, побудований наш завод по виробництву цегли» [13, арк. 56].

У матеріалах річної інвентаризації 1953 року також міститься згадка про цегельню в Хижняківці.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 22.12.1953 року:

«Слухали: Інвентарні відомості по річній інвентаризації. [...].

21. Денисенко Порфирій Опанасович – виявлена нестача дощок 20, кирпич палений 304 шт., сирець 550 штук.

Ухвалили: Доску 20 шт. списати на випалку, сирець 550 шт. списати, а кирпич 304 шт. списати на Денисенко і Дацінька» [13, арк. 73, 75].

Звіт про результати роботи інвентаризаційної комісії розглядався на загальних зборах членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 09.01.1954 року:

«Слухали: Голову інвентаризаційної комісії т. Сюсюкало. [...].

Денисенко Порфирій Опанасович – виявлена нестача дощок 20 шт., кирпич палений 304 шт., сирець 550 шт. [...].

Постановили: Списати на рахунок винних Денисенка Порфирія Опанасовича і Даціньки Опанаса Демидовича – кирпич 304 шт.» [10, арк. 21, 22].

Про функціонування цегельні в 1954 та 1955 роках також свідчать виробничі плани колгоспу та протоколи правління й загальних зборів за ці роки.

Виробничий план колгоспу імені Жданова на 1954 рік:

«...14. Допоміжні підприємства.

Цегельня: цегла огнеупор., виготовити 90000 шт., використати в своєму господарстві 40000 шт., реалізувати 50000 шт., 12 тимчасових колгоспників 4 місяці, затратити 900 трудовнів». Для допоміжних підприємств планувалося «купити 40 метр. куб. палива» [3, арк. 9].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 05.08.1954 року:

«Слухали: Заяву Ващенко Костя Яковича, як бригадира кирпичного заводу про купівлю ризових чобіт одної пари для робочих у глиноміску.

Ухвалили: Зобов'язати завгоспа Мареху Павла Михайл. забезпечити чобітьми» [31, арк. 32].

Виробничий план колгоспу імені Жданова на 1955 рік:

«...14. Допоміжні підприємства.

Цегельня: цегла, 200000 шт., використати в своєму господарстві 50000 шт., реалізувати 150000 шт., виділити колгоспників постійно 15, затратити 2100 трудовнів». Для допоміжних підприємств планувалося заготовити 50 куб. м і придбати 70 куб. м дров. У пункті плану будівництва й капітального ремонту будівель серед іншого було записано: «поднавес з переб. цегли» [4, арк. 8, 9].

Протокол загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 25.01.1955 року:

«...14) Відремонтувати сарай біля кирпичного заводу» [24, арк. 6].

На цих же зборах один із виступаючих, Ілько Каленикович Данільченко, порівнюючи роботу колгоспу в 1954 році з 1953-м та 1950-м роками, зазначив, що *«колгосп зріс майже в чотири рази по фінансовій часті»* [24, арк. 4]. Цього вдалося домогтися за менш ніж три з половиною роки головування Григорія Давидовича Сюсюкала. Останній, виступаючи на зборах із заключним словом, зокрема, сказав: *«Необхідно подолати 54 року ліквідувати і повести рішучу боротьбу [...] аби в 1955 році одержати високий врожай і вийти в передові колгоспи району»* [24, арк. 4].

Хочу підкреслити, що певний внесок у зміцнення фінансового стану колгоспу імені Жданова зробило й колгоспне гончарство, передовсім виробництво вогнетривкої цегли в Хижняківці.

У протоколі засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 27.06.1955 року, згадуються прізвища тих, хто на той час займався безпосередньо виготовленням цегли:

«Слухали: Заяву формувальників Жилавець, Зузулі, Кабакової про збільшення оплати за формування кирпича.

Ухвалили: Відмовити» [32, арк. 30].

Імен працівників заводу не названо, але, посилаючись на матеріали особистих польових досліджень та зважаючи на те, що я корінний малобудищанин, назву їх. Перший із них – Хома Жилавець – малобудищанський гончар-цегельник, який і вдома виготовляв вогнетривку цеглу на замовлення односельців аж до початку 1970-х років. Друга – Параска Зозуля, або, як її називали в Будищах, *«Зозулиха»*. Третя – Мотрона Кабакова, теж з Малих Будищ. В 1930-х роках вона працювала в артілі *«Художній керамік»*, де займалася виготовленням цегли та мальовкою посуду.

Також у протоколах засідання правління за 1955 рік згадано про збут цегли.

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 07.07.1955 року:

«Слухали: Заяву Чугуєвця Івана Івановича про відпуск кирпичу для постройки печі 1000 штук.

Ухвалили: Відпустити на загальних правах» [32, арк. 31].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 18.08.1955 року:

«Слухали: Заяву Чугуєвця Івана Івановича про відпуск кирпичу для постройки печі в рахунок трудовнів.

Ухвалили: Поручити бухгалтеру підрахувати оплату і на ту суму виписати кирпичу» [32, арк. 39].

1956 року планувалося виготовити 110 тис. штук вогнетривкої цегли [6, арк. 16]. Слід згадати про один цікавий запис, що міститься у виробничому плані колгоспу на 1956 рік. Там, у переліку будівель і споруд, які планувалося того року добудувати чи збудувати нові, серед корівників, свинарників записано також «кирпичний завод» [5, арк. 15]. Але строки початку й закінчення робіт не зазначено. Невже це була спроба повернути до втілення в життя плани Івана Письменного про будівництво цегельного заводу з виробництва червоної цегли? Швидше за все, що так, оскільки і в протоколах наступних років є згадки про будівництво цеглозаводу в Глинському. Але ідея так і залишилася невітленою ні в 1956 році, ні пізніше. Хоча потреба в червоній цеглі росла з кожним роком: будували і колгосп, і колгоспники. Про те, як доводилося заробляти цеглу для колгоспу і людей, може свідчити протокол засідання правління від 13.04.1956 року.

«Слухали: Про виділення на кирпичний завод в г. Полтаву 20 чоловік сроком на 3 місяці.

Ухвалили: Виділити всім бригадам по 5 чоловік. [...].

Ухвалили: [...] правління колгоспу зобов'язується виплачувати як за кирпичний завод, так і за лісопогрузку, а ліс і кирпич, який буде направлений в адрес колгоспу, колгосп буде викупати і відпускати колгоспникам для будівництва» [14, арк. 14].

На 1957 рік планувалося виготовити 100 тис. штук вогнетривкої цегли [6, арк. 20].

Протокол засідання правління колгоспу імені Жданова, яке відбулося 09.08.1957 року:

«Слухали: Заяву Черевана Стефана Герасимовича про відпуск йому 300 шт. кирпичу.

Ухвалили: Виписати» [15, арк. 25].

У протоколі засідання правління колгоспу, яке відбулося 25.05.1958 року, вперше названо поіменно всіх працівників, які повинні були працювати того року на колгоспній цегельні в Хижняківці.

«Слухали: Про створення бригади по виробництву кирпичу в Хижняківці.

Ухвалили: Для цієї цілі створити ланку – Мареха Павло Мих. (ланковий), Звагольський Трохим, Піщаленко Тимофій, Чуприна Іван, Дацінька Офанасій, Кабакова Мотрона, Свищ Іван, Жилавець Хома, Реєнт Ганна Пол., Ширай Явдоха Д., Звагольська Ониська» [11, арк. 28].

Серед названих – Павло Мареха з Малих Будищ, який у ті роки працював на різних керівних посадах у колгоспі; Трохим Звагольський з Хижняківки, мешкав неподалік від цегельні; Тимофій Піщаленко з Глинського, гончар; Іван Чуприна з Малих Будищ, син малобудищанського гончаря Луки Чуприни, який раніше також працював на цьому цегельному заводі; Атанас Дацінька з Малих Будищ, гончар; Мотрона Кабакова з Малих Будищ, у 1930-х роках

працювала в «Художньому кераміку» на виробництві цегли і малювальницею; Іван Свищ з Малих Будищ, гончар, відомий спеціаліст з корчування пеньків, які використовували для випалювання цегли; Хома Жилавець із Малих Будищ, гончар-цегельник; Ганна Реєнт з Хижняківки; Явдоха Ширай з Хижняківки; Онисія Звагольська з Хижняківки, дружина вищезгаданого Трохима Звагольського.

У «Виробничо-фінансовому плані колгоспу ім. Жданова на 1958 рік» зазначено обсяги робіт, які повинна була здійснити ця група людей. Отже, планувалося виготовити 200 тис. вогнетривкої цегли. Денна норма – 2000 шт.; кількість днів роботи – 100; щоденна потреба працівників – 9; заготовити глини – 400 тон; заготовити дров – 80 куб. м. Із запланованих 200 тис. передбачалося пустити на загальногосподарські потреби 7000 шт.; для капіталовкладень – 20 тис. шт.; для реалізації 173 тис. шт. Реалізація цегли повинна була дати 86500 крб. прибутку. Поквартально: II – 30 тис. крб.; III – 46 тис. крб.; IV – 10,5 тис. крб. [7, арк. 20, 22].

Але викає сумнів у тому, що вищеназвана ланка і цегельний завод працювали того року взагалі. Підстави для цього дає річний звіт колгоспу імені Жданова за 1958 рік. Там не лише нічого не сказано про об'єми виготовленої цегли, а й у списку допоміжних підприємств навпроти цегельного заводу в колонках «Всього було» і «З них працювало» стоять прочерки. Для порівняння зазначу, що навпроти вітряків у обох колонках записано по 2 [37, арк. 11].

У січні 1958 року двічі відбулися загальні збори членів колгоспу імені Жданова, на яких знову порушувалося питання, а також було прийнято рішення про будівництво цегельного заводу з виробництва червоної цегли в Глинському.

Протокол загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 14.01.1958 року:

«Слухали: Про будівництво клубу в Глинську, про будівництво кирпичного заводу в своїм колгоспі.

Ухвалили: В 1958 році збудувати клуб в с. Глинську і кирпичний завод. Голосували одноголосно» [11, арк. 49].

Протокол загальних зборів членів колгоспу імені Жданова, які відбулися 18.01.1958 року:

«Загальні збори ухвалюють: [...]»

По будівництву:

1. Побудувати цього року цегельний завод» [11, арк. 53, 55].

Але з прикрістю мушу констатувати, що і третього разу наміри збудувати цегельний завод у Глинському так і залишилися лише намірами. Причини цього мені невідомі.

Очевидно, і 1959 року цегельня в Хижняківці не працювала. Про неї нічого не сказано у «Виробничо-фінансовому плані» на 1959 рік, а у тогорічному звіті, як і за попередній 1958-й, навпроти цегельного заводу стоять прочерки [37, арк. 13].

У річному звіті за 1960-й рік також відсутні дані про цегельню. У графі допоміжних підприємств, які працювали того року, навпроти цегельного заводу стоїть прочерк [38, арк. 18].

Наступного року планувалося відновити діяльність цегельні в Хижняківці. У «Виробничо-фінансовому плані колгоспу ім. Жданова на 1961 рік» зазначено, що планувалося реалізувати 60 тис. цегли. У відсотковому відношенні до її собівартості планувалося надходження грошей від реалізації 139,1% [9, арк. 25]. Але матеріали річного звіту за той самий рік дозволяють висловити думку, що цегельня того року в Хижняківці не працювала. У переліку допоміжних підприємств колгоспу, які працювали 1961 року, навпроти рядка «Цегельні заводи» стоїть прочерк [39, арк. 14]. Аналогічно й у звіті за 1962 рік [40, арк. 15].

Отже, якщо вірити вищезгаданим документам другої половини 1950-х – початку 1960-х років, останнім роком роботи цегельні в Хижняківці був 1957-й, хоча плани відновити її діяльність були. Можна висловити думку про те, що цегельня в період з 1958-го до 1961-го все ж працювала, але роботу її не відображали у звітах, так як це було свого часу із колгоспною гончарнею.

Таким чином, підсумовуючи проведені мною дослідження, можна стверджувати, що впродовж 1930-х – 1950-х років у малобудищанському колгоспі існувало гончарне виробництво, а саме виготовляли глиняний посуд та вогнетривка цегла, які частково використовували для задоволення колгоспних потреб. Окрім цього, їх збували як членам колгоспу (видавали як допомогу, давали в рахунок трудоднів, продавали за готівку), так і стороннім особам безпосередньо в колгоспі, на базарах та ярмарках, а також в інші колгоспи. Продаж власної гончарної продукції давав свого часу чималі прибутки в касу господарства. Свій внесок у становлення та функціонування колгоспного гончарства зробили й колишні місцеві гончарі-кустарі та члени гончарських сімей. Виникнувши в період становлення колгоспу і відігравши свою позитивну роль, колгоспне гончарне виробництво зникло зі зміцненням економічного стану господарства. А згадкою про нього залишилися численні черепочки на місці колишньої колгоспної гончарні, цегла з печищ на місці колишніх будинків, окремі згадки в архівних матеріалах та скупі спогади очевидців тих подій.

1. *Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1952 рік // Державний архів Полтавської області.* – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 8. – 13 арк.
2. *Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1953 рік // Державний архів Полтавської області.* – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 14. – 13 арк.
3. *Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1954 рік // Державний архів Полтавської області.* – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 27. – 10 арк.
4. *Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1955 рік // Державний архів Полтавської області.* – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 41. – 10 арк.

5. Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1956 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 51. – 19 арк.
6. Виробничий план колгоспу ім. Жданова на 1957 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 68. – 23 арк.
7. Виробничо-фінансовий план колгоспу ім. Жданова на 1958 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 85. – 34 арк.
8. Виробничий план колгоспу «ХІ-річчя КНС» на 1944 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7857. – Оп. 1. – Спр. 4. – 6 арк.
9. Виробничо-фінансовий план колгоспу ім. Жданова на 1961 рік // Архівний відділ Зінківської райдержадміністрації. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5. – 26 арк.
10. Книга протоколів загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1953–1954 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 21. – 42 арк.
11. Книга протоколів засідань правління колгоспу і загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1958 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 84. – 83 арк.
12. Книга протоколів засідань правління колгоспу і загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1961 рік // Архівний відділ Зінківської райдержадміністрації. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3. – 70 арк.
13. Книга протоколів засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1953–1954 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 20. – 79 арк.
14. Книга протоколів засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1956 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 59. – 37 арк.
15. Книга протоколів засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1957 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 73. – 35 арк.
16. Кримінальна справа Мокляка Юхима Денисовича № 13640-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
17. Кримінальна справа Онищенка Лаврентія Григоровича № 74911-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
18. Польові матеріали автора середини 1990-х років // Приватний архів Віктора Міщанина.
19. Польові матеріали автора 1995 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
20. Польові матеріали автора 1997 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
21. Польові матеріали автора 2003 року // Приватний архів Віктора Міщанина.
22. Протокол загальних зборів колгоспників колгоспу «ХІ-річчя КНС» від 2.09.1948 року // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 19. – 36 арк.
23. Протоколи загальних зборів і нарад колгоспу ім. Жданова за 1952–1953 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 11. – 50 арк.
24. Протоколи загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1955 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 39. – 22 арк.
25. Протоколи загальних зборів колгоспників колгоспу «ХІ-річчя КНС» за 1947 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7857. – Оп. 1. – Спр. 14. – 15 арк.
26. Протоколи загальних зборів колгоспників колгоспу «ХІ-річчя КНС» за 1948–1949 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7857. – Оп. 1. – Спр. 19. – 36 арк.
27. Протоколи засідань правління і загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1950–1951 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 1. – 70 арк.

28. Протоколи засідань правління і загальних зборів колгоспників колгоспу ім. Жданова за 1951 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 2. – 95 арк.
29. Протоколи засідань правління і загальних зборів колгоспників колгоспу «ХІ-річчя КНС» за 1946 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7857. – Оп. 1. – Спр. 9. – 50 арк.
30. Протоколи засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1952–1953 роки // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 10. – 87 арк.
31. Протоколи засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1954 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 24. – 50 арк.
32. Протоколи засідань правління колгоспу ім. Жданова за 1955 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 38. – 57 арк.
33. Протоколи засідань правління колгоспу «ХІ-річчя КНС» за 1945 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7857. – Оп. 1. – Спр. 5. – 58 арк.
34. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1952 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 13. – 15 арк.
35. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1953 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 19. – 16 арк.
36. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1958 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 83. – 19 арк.
37. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1959 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 94. – 22 арк.
38. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1960 рік // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 7858. – Оп. 1. – Спр. 108. – 24 арк.
39. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1961 рік // Архівний відділ Зінківської райдержадміністрації. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – 18 арк.
40. Річний звіт колгоспу ім. Жданова за 1962 рік // Архівний відділ Зінківської райдержадміністрації. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – 21 арк.
41. Спогади колишнього члена колгоспу ім. Жданова Данила Михайловича Міщанина // Приватний архів Віктора Міщанина.

© Viktor Mishchanyn, 2020

THE MAKING AND THE SALE OF POTTERY PRODUCTION IN THE ELEVENTH ANNIVERSARY OF THE COMMITTEE OF POOR PEASANTS (ZHDANOV) COLLECTIVE FARM OF THE COUNCIL OF THE VILLAGE OF MALI BUDYSHCHA DURING THE 1930s – THE 1950s

The article deals with the history of the brick factory, which functioned in the *Eleventh Anniversary of the Committee of Poor Peasants* (later - named after Zhdanov) collective farm from the 1930s. The activity of a pottery workshop at the same farm is mentioned. The volumes of brick production in different years and ways of its sale, plans for expansion of industrial activity are indicated. The names of some workers, as well as the managers of the brick factory are named. There is made an assumption about the time of termination of this enterprise

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, brick factory, pottery workshop, brick, pottery craft, the Eleventh Anniversary of the Committee of Poor Peasants (Zhdanov) Collective Farm, potters, Mali Budyshcha*

УДК 903.02:658.8(477.86)

© Олександра Кушнір, 2020

Старший викладач Відділу художньої кераміки
Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва
імені Василя Касіяна
Львівської національної академії мистецтв.
+38 (067) 1489449 (Косів, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОРТУВАННЯ Й ЗБУТУ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ КОСІВСЬКИМИ ГОНЧАРЯМИ В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (на прикладі родини Волощуків)

Досліджено особливості виготовлення конкурентноздатних глиняних виробів у Косові в середині ХХ століття на прикладі представників гончарської династії Волощуків. Виявлено особливості транспортування та збуту виробів

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, глиняні вироби, асортимент, особливості виготовлення, транспорт, збут, гончарська династія, Косів

Поштовхом до написання статті стала розмова з Галиною Волощук (28 березня 1928 – листопад 2007) – однією з останніх представників роду косівських гончарів Волощуків – у березні 2007 року.

Насамперед, слід зазначити, що гончарство Косова ХІХ – середини ХХ століть розвивалося в межах родинних традицій виготовлення глиняних виробів. Кожна родина мала власні особливості заготівлі матеріалів, формування та декорування виробів, їх випалювання та збуту.

Про гончарські династії цього періоду найбільше інформації можна почерпнути з досліджень Юрія Лашука [1]. Серед цих династій – Тим'яки, Волощуки, Совіздранюки, Білецькі, Баранюки, Тутуруші.

Перша згадка про представників гончарської династії Волощуків міститься в кандидатській дисертації Юрія Лашука, де дослідник пише, що «серед майстрів кінця ХІХ ст. відомі Михайло і Петро Волощуки у Старому Косові» [1, с. 161]. Досліджуючи родовід Волощуків, дізнаємося, що Михайло Волощук був батьком Марії Тим'як (1889 р. н.), Марини Совіздранюк (роки народження та смерті невідомі) (матері Павлини Цвілик) та Казимира Волощука (?–1945).

Казимир Волощук мешкав у батьківській хаті. Після одруження йому віддали половину житла, оскільки він був єдиним спадкоємцем чоловічої статі [2]. Гончарний промисел об'єднав Казимира Волощука з дружиною Катериною (1902–1976), яка походила з іншого гончарського роду – Тутурушів. На жаль, Юрій Лашук не описав особливості виробів Михайла Волощука, ймовірно, тому, що він виготовляв димлений посуд. Галина Волощук теж згадувала, що раніше,

коли ще були живі батько й дід з бабою, родина виготовляла лише димлені вироби [2].

Таким чином, продовжувачами гончарського ремесла родини Волощуків у XX столітті стали Казимир Волощук з дружиною Катериною та їхні діти – Марія Крушницька (1926–1985), Галина та Вікторія Волощук (1931). Гончарством займалася вся родина, і саме цей промисел був їхнім «хлібом». Казимир Волощук заготовляв глину (копав у сусідньому селі – Смодному), формував вироби на гончарному крузі і випалював. Катерина Волощук формувала вироби й оздоблювала лискуванням. Дочки місили ногами глину й допомагали оздоблювати посуд лискуванням. Марія та Вікторія в юні роки також навчилися гончарювати.

Для того, щоб димлений посуд краще купували, Катерина Волощук завжди наказувала донькам добре «*вигладжувати*» (лискувати) його, щоб він гарно блищав [2]. На базар свої вироби родина Волощуків транспортувала невеликим возом, який тягли самі (такий спосіб транспортування глиняних виробів у Косові був поширеним, оскільки гончарі здебільшого не мали ані городу, ані свійських тварин). Інколи дорогою на базар, згадувала Галина Волощук, подорожні, насміхаючись, запитували гончарів: «*Умлин їдете?*», на що ті дуже ображалися, адже були забобонними й розбиті згодом глиняні вироби пов'язували з цими словами [2]. Свої вироби родина Волощуків спродувала на базарі, в Косові, возили в Рожнів.

З 1945 року Волощуки почали виготовляти мальований полив'яний посуд [2], оскільки його стали купувати краще, ніж димлений. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що димлений посуд уже не міг конкурувати з металевими, фаянсовими й фарфоровими вжитковими виробами. Мальовані полив'яні вироби були більш конкурентноздатними, оскільки мали яскравий колорит і виконували декоративну функцію. Саме такі вироби на той час для туристів стали бажаним сувеніром, що нагадував про відвідування гуцульського краю.

Початку виготовлення мальованих полив'яних виробів у родині Волощуків передувала смерть Казимира Волощука, після якої було збудовано другу піч для їх випалювання. Кращий збут їхньої продукції спонукав до наймання людей, які місили глину, мололи кварцовий пісок для поливи, формували вироби на гончарному крузі та випалювали в печі. Свинець та оксиди металів закуповували в перекупників за неймовірно високими цінами. Проте гончарі могли дозволити собі купити ці матеріали, оскільки, за словами Галини Волощук, їхня кераміка у цей період (1945–1975) дуже добре збувалася. Окрім того, що вироби продавали на базарі, значну їх частину виготовляли «*на патент*» у Києві. У той час замовляли від 10 до 100 виробів на один патент. Асортимент мальованих полив'яних виробів родини Волощуків значно розширився порівняно з димленими. Окрім посуду, представники династії почали виготовляти вази, декоративні миски, невеликі дзбанки та мисочки сувенірного характеру. Художні особливості мальованих полив'яних виробів цього періоду характеризувалися народними

формами з простими й лаконічними силуетами. Вироби оздоблювали кількома горизонтальними смугами орнаменту на білому та коричневому тлі, який складався з геометричних, асоціативно-абстрагованих та рослинних елементів і мотивів та заповнював усю поверхню виробу. Стилїстика оздоблення уподібнювалася до мальовки Марії Тим'як.

З 1961 року відкрився гончарний цех при Косівських художньо-виробничих майстернях. Дві доньки Катерини Волощук – Марія Крушницька та Галина Волощук – перейшли туди працювати. Проте приватне виробництво мальованих полив'яних виробів вони не покидали до 1975 року. Готові вироби родина продовжувала спродувати на базарі, виготовляти «*на патент*» та здавати як надомну продукцію в гончарний цех.

Таким чином, гончарська династія Волощуків постійно жила зі свого промислу. Такий фактор змушував виготовляти конкурентноздатні вироби. Димлені вироби, а саме посуд, представники родини скрупульозно оздоблювали лискуванням, а згодом перейшли на виробництво більш затребуваних мальованих полив'яних виробів, асортимент яких був ширшим (посуд, вазы, декоративні миски, дзбанки та мисочки сувенірного характеру). Свою продукцію Волощуки спродували на базарі, куди самі возили возом, виготовляли «*на патент*» у Києві та збували як надомну продукцію в гончарний цех Косівських художньо-виробничих майстерень. Характер виробництва, транспортування та збуту глиняних виробів у межах родини Волощуків є типовим для гончарів Косова середини ХХ століття, а отже, і традиційним для регіону в зазначений період.

-
1. Лащук Ю. П. *Косівська кераміка ХІХ – першої половини ХХ ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства // Косівський інститут прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв (бібліотека).* – К., 1956. – 273 с.
 2. *Польові матеріали автора.*

© Oleksandra Kushnir, 2020

**THE PECULIARITIES OF TRANSPORTATION AND THE SALE OF EARTHENWARE
BY THE KOSIV POTTERS IN THE MID20th CENTURY (AFTER THE EXAMPLE
OF THE VOLOSHCHUKS)**

The peculiarities of making competitive pottery in Kosiv in the mid20th century on the example of the Voloshchuk pottery dynasty are studied. Features of transportation and sale of products are revealed

[Received October 7, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, pottery, range, peculiarities of making, transport, sales, pottery dynasty, Kosiv*

УДК 738:658.8(477.46)"1940/1960"

© Анатолій Щербань, 2020

Завідувач Відділу палеогончарства
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
кандидат історичних наук.
kozaks_1978@ukr.net (Опішне, Україна)

ЗБУТ ВИРОБІВ ГОНЧАРІВ КАНЕВА ВПРОДОВЖ 1940-Х – 1960-Х РОКІВ

Проаналізовано способи збуту виробів гончарів Канева впродовж 1940-х – 1960-х років. Виявлено місця їх продажу та способи рахунку. Подано розповіді гончарів про цікаві випадки з життя

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарі, гончарні вироби, збут, Канів

Гончарі Канева – одного з найбільших гончарних осередків Середньої Наддніпрянщини – виготовляли різноманітну гончарну продукцію. Особливо славилися їхні миски. Упродовж 1941–1945 років, після того, як більшість гончарів пішли на війну й не повернулися з неї, відбувся різкий занепад місцевого гончарства. Потім майже десятиліття тривав період його піднесення, пов'язаний з наявністю значного попиту на глиняні вироби. У післявоєнний період гончарством почали займатися, окрім гончарів, що повернулися з армії, молоді, що навчилися під час війни, а також жінки з гончарських родин, яким треба було годувати сім'ю. Відродження промисловості в 1950-х – 1960-х роках спричинило значний ріст виробництва товарів широкого вжитку, тому попит на гончарну продукцію знизився. Окрім того, економічна політика радянського уряду не сприяла розвитку кустарництва. Тому впродовж 1960-х – 1990-х років у Каневі працювали лише три гончарі – Василь і Микола Баді та Олекса Савович Слинько.

Основу даної розвідки становлять матеріали, зібрані під час польових керамологічних експедицій до Канева 2002 та 2004 років [1; 2], оскільки в інших джерелах питання збуту виробів канівських гончарів висвітлено недостатньо.

Упродовж досліджуваного періоду гончарі-горщечники в Каневі продавали свою продукцію рідко. Пояснювали це тим, що канівська глина «неогнеупорна». Тому кухонний посуд часто тріскався у печі, коли господині готували страви. І місцеві господарки купувати його не хотіли (Слинько Олексій Савович,

1914 р. н.) [1]. Мисочники ж продавати свою продукцію в Каневі не боялися, адже їй не потрібно було ставити в піч.

Зокрема, з трьох канівських гончарів, опитаних під час першої експедиції, лише Олекса Прокопович Слинько один раз торгував у цьому місті. Він пригадав, що це робили поодинокі канівські гончарі, такі як *«старик Лебедко Кирило Данилович. Я ж як син йому молодший»*. Він *«великого горщечка не міг зробити, і в нього вони якісь такі товсті, важкі якісь були. Нефасонні»* (Слинько Олексій Прокопович, 1925 р. н.) [1]. Тому продати їх де-небудь було складно. Не дивно, що гончар не вивозив їх за межі власного міста, адже його товар був неконкурентоспроможним.

Найбільше своєї продукції канівські гончарі продавали в оточуючих місто населених пунктах як на Правобережжі, так і на Лівобережжі Дніпра: Ходорові, Ржищеві, Переяслав-Хмельницькому, Ташані, Гельмязові, Мошнах, Шелепухах, Межирічі. В окремих випадках вони потрапляли на відстань понад 100 км – у Таганчу – Черкаси. Зокрема, Олекса Прокопович Слинько в Черкасах торгував двічі, при цьому враховував попит: *«Ми знали, куди який ходовий товар. В Черкаси йшло шо? Тоді не було ще посуду скляної, ми виробляли банки під варення й тому подобно. Підбирали момент, коли єсть фрукти й треба їх варить, закривать, і ми робили банки. Тільки полив'яні, глечик і щоб банки йшли, і вазонник – це дуже харашо ми возили у Черкасах»* (Слинько Олексій Прокопович, 1925 р. н.) [1, с. 30].

У Черкаси, Переяслав, Ходорів та Ржищев везли в мішках пароплавом, а в Мошни, Шелепухи, Яснозір'я – машинами. Для цього складалися по тричотири гончарі (наприклад, Олекса Савович та Олекса Прокопович Слиньки, Ольга Солодка, Василь Бадя, *«ну там хто коли зробити»*) і вартість дороги ділили на всіх (Слинько Олексій Прокопович, 1925 р. н.). Для перевезення посуду пароплавом *«шили отакі великі лантухи з вірвовками, і носимо до пристані»*. Ними ж несли від пристані до базару, *«а у Переяславі – 12 кілометрів до базару»* [Лопата (Білінська) Пелагея Юхимівна, 1912 р. н.] [1]. Звичайно, ця робота була фізично важкою. *«На базар таскаєш оці миски, а назад зерно. Піщане або Ходоров, а назад наміняєш, несеш. Де Межиріч, де усякі базари, то ходили. У чотири часа ночі встаєм, і всьо, на ліс. І ходили на Межиріч з клунками»* [Радовська (Баліцька) Надія Іванівна, 1928 р. н.] [1, с. 32].

Під час продажу горщиків не розповідали, що вони канівські, *«а десь Бог його зна, видумували»*.

Окремі представники гончарських родин ставали *«ізвозчиками»*. Зокрема, Прокіп Слинько (1880-ті – 1933) мав коня, на якому привозив глину гончарям. Ті розраховувалися своєю продукцією, яку він продавав на базарах.

На одному базарі, як правило, торгували 2-4 гончарі, що вивозили по 5-6 мішків посуду. За спогадами Олекси Прокоповича Слинька, на окремих базарах продавався увесь товар.

На початку досліджуваного періоду переважав натуральний обмін. Посуд обмінювали на зерно (у повоєнний час практикували обмін і на полотно – 2-3 горщики на 1 метр полотна). Його, як правило, «насыпали два рази у горщик або глечик», а на окремих базарах і тричі (Слинько Олексій Прокопович, 1925 р. н.) [1]. Більші миски в другій половині 1940-х років міняли на одну миску зерна, за маленьку зерна насыпали дві миски (Радовська Надія, 1928 р. н.). Василь Бадя пригадував, що «возили по селах, міняли на хліб. Тоді було нашчот грошей тяжело, а горшків треба було, бо заводів не було. Як зараз – завозять каструль. А возили по селах горшки, своя конячка була, підвода, то міняли» [1]. Пізніше ця форма збуту гончарної продукції припинилася, адже в людей з'явилося більше грошей.

Галина Савівна Радько пригадувала базар другої половини 1930-х років у селі Межиріч Канівського району: «Оце єдинствінне, шо я помню і знаю, що на базар дуже ходила, то вивозили із Канева, і броваські були. Дуже багато вивозили горшків, макітри, оце таке вивозили. Я ж мала була, мати купляла. Дешево продавали. Я тіки бачила, що вони стояли. Отак, віз стоїть, на возі, а тут виставляють, багато один на одному, і жінки підходять і беруть» [1].

З кінця 1950-х років попит на гончарну продукцію значно зменшився, після чого частина гончарів, зокрема Олекса Прокопович Слинько (1960-го року), припинили свою роботу. Пояснював це тим, що вироби продавати стало складніше. «Я це випалку зроблю, повезу на базар, я до тії випалки їзджу разів три. В мене вже дорога скільки стоїть і время, уже не выгодно. Пішла коструля, казанки» [1].

Під час продажу канівці зустрічалися з гончарями інших осередків: на Правобережжі Дніпра – Бровах, Дибинців, на Лівобережжі – Олешні. Низька якість канівської глини змушувала місцевих гончарів підробляти свої вироби під продукцію конкурентів. От як про це розповідав Олекса Прокопович Слинько: «Дибинці – це ці білі горшки були, бо ми тоже маскірували свої горшки під дибинські. Вони були більш варючі, а в нас глина не така крепка, розпадалася, то ми подделки делали. Чернігівські – чорні. Маскірували ми і під чорні. Нада жить і зароблять гроші. Писали бутылочкою по горшку, отак, вроді на косу, тіки нада робить, як він ще недосохший зовсім, полоски або даже решоткою. А тоді оце я дивлюсь, горшки готові, я допалюю. Я готовлюся до цього, накриваю залізом чи чим, і я готовлю землю і землею затуляю тут і пічку затуляю, і оце все головешки, копоть диму – і це все, воно там остається, і зробляться такі чорні. Вже один по одному гончарі, по одному, і ото так запичатували і робили чорні горшки» [1]. Колоритно про підробки згадував Василь Бадя: «Знаєте, дибенські горшки, їх робили білі, у їх глина хороша для варіння. Огнеупорна. Так вони приїдуть, так ми стоїмо, а вони торгують, так і ми взяли підделки. Отако, все горща перед тим, як його випалювать,

побілимо, помалюємо, під форму дибенські. Форма така сама. Їм перебивали торгівлю. Почали баби: «О, я брала білі, і білі полопались». Дибенські. Отаке робили. Ми їм запаскудили і дибенські» [1].

Під час продажу підзивали покупців, вигукуючи: «Дивіться! Підходьте! Крепкі горшки!», та стукали один об один. Щоб здивувати і привернути їхню увагу, танцювали, стоячи на горщику. Олекса Прокопович Слинько пригадував: «А на базарі то так, може, продать треба уміть. Я перекидаю горщик, становлюсь на нього. Баби: «Ой, дядьку, роздавайте». «Нічого не буде, вони залізні». Шоб лучче продать». Тобто гончарі вдало використовували механічні властивості кулястого тіла, яким є горщик, – роздавити його таким чином було майже неможливо. Покупці, вибираючи виріб, обов'язково стукали по ньому, перевіряючи, «чи не хрипить» [1].

Випалювати вироби намагалися переважно в п'ятницю, а в суботу склалися й у неділю вдосвіта їхали на базар. Раніше посуд укладали рядами один в один у вози чи підводи і «мишили» (перекладали соломкою). З 1950-х років найчастіше везли машинами «прямо в мішках, з соломкою або сіном, сіном ще лучче, воно м'якше».

Для рахування продукції під час продажу користувалися «гончарським щотом». Найбільшою одиницею в ньому був «кілаш» – «великий відровий горщик». Такого посуду в досліджуваний період канівські гончарі не виготовляли, «бо рідко-рідко кому він нужен», але використовували цей термін для підрахунків.

Меншими одиницями були «підкілаш» (трилітровий), «трояк» (дволітровий, найбільш «ходовий»), «четверик», «шестерик», «десятерик». Тобто, в одному кілаші могло вміститися два підкілаші, три трояки, чотири четверики, шість шестериків чи десять десятериків. Об'єм найменших, десятериків, – півлітри. Термін «відро» був умовним. Олекса Слинько вважав, що його об'єм мав складати 8-10 літрів. Аналіз об'ємів посуду, що рахувався «гончарським щотом», вказує на шестилітровий об'єм кілаша.

У мішок поміщалося приблизно шість кілашів. Але, звичайно, носили продавати різний за об'ємом та призначенням посуд (горщики, глечики та макітри). Олекса Прокопович Слинько пригадував: «Як я складаю, я дивлюсь, ага, отут виямка в мішку, можна взять оцей глечик, піде плотно. Харашо, а сюди, ага сюди більший, або положиш ряд макітерок одна в одну, і сіном. 1 підкілаш, 3 трійні, 4 четвірні, 6 шестерика, 10 десятерика». Миски робили «потрійня чималенька, четвірня, шестірня і маленькі». Продавали вироби або на штуку, або на десяток. Тоді на десяток ішло тридцять штук трійні чи шістдесят шестірні (Слинько Олексій Савович, 1914 р. н.).

Продавали канівські гончарі свої вироби й оптом. Зокрема, Сава Слинько упродовж 1920-х – 1930-х років здавав свою продукцію оптом євреям лише

в Переяславі. А під час німецької окупації в його сина Олексі продукцію забирали оптом вдома, адже сам гончар боявся продавати її на базарах. Так само продавали вироби вдома гончарі і в 1960-х – середині 1990-х років.

Дорогою на базар чи під час продажу виробів з гончарями траплялися різні історії. Про три з них розповів гончар Олекс Савович Слинько: *«У нас один м'ски робив. Старий чоловік. У Переяславі його НГБ і засікло. То аж тепер ми узнали, що отако на дні (показує типовий для канівських мисок свастикаподібний знак, що наносився фляндрівкою). А то – німецький герб. А дуракам же... прийшли: «А це що, – питають, – а хто вам писав?». Оце ж він так перцем по дні та того герба. Він йому миски вибив при нас. І поки додому приїхав, а там НГБ»; «Раз, тільки що я навчився чашечки робить, півтори тисячі чашечок. Найняли воли у Андрушах, а воно дощик чи таке. Він кобку накинув. Батько йде, з ним говорить, я дивлюсь ззаду. А там дамба така була. Ті воли засмикали, перекинувся той віз і ті кружки. І уші поодбівало, і набив. Батько каже, ну, що тобі оце зробить. А що ти зробиш»; «При німцях я поїхав у Глим'язов, а там ті поліцей забрали в мене миски. Купив чи наробив? Принеси акта німецького, із нашого... А куди ж ти підеш. То він тобі як дасть, скаже: «А чого ти поїхав?». І так вони пропали. Добре, що кобилку не забрали».*

Три гончарі, що працювали з 1960-х до середини 1990-х років у Каневі, свою продукцію реалізовували переважно вдома. Востаннє Олекс Савович Слинько торгував виготовленим власноруч посудом наприкінці 1990-х років на Чернечій горі в Каневі під час святкування Шевченківських днів.

Таким чином, збут гончарної продукції в Каневі – одному з найбільших гончарних осередків Середньої Наддніпрянщини – відбувався відповідно до усталених у цьому регіоні традицій. Щоправда, низька вогнетривкість місцевої кухонної продукції наклала на її збут відбиток. Гончарі-горщечники у своєму місті її не продавали, а вдавалися до хитрощів – підробляли посуд конкурентів. На цей факт потрібно звертати особливу увагу під час атрибутування глиняних виробів.

Нині традиційні форми збуту гончарних виробів забулися. Нові ж перебувають у нерозвиненому стані. Хоча глиняні вироби можна купити в художніх салонах багатьох обласних центрів України, а також на базарах у столиці українського гончарства – Опішному, найбільшому гончарному осередку Західної України – Косові, та на етносвятках, що періодично відбуваються в різних регіонах країни, навіть рудиментів давніх звичаїв їх продажу бачити не доводиться. А даремно, адже, на мою думку, їх використання приваблювало б покупців.

1. *Звіт про наукову етнографічну експедицію на Черкащину (Канівський район) (25 травня 2004 року) молодшого наукового співробітника Інституту керамології Анатолія Щербаня // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 250. – 21 арк.*
2. *Звіт про наукову етнографічну експедицію на Черкащину (Канівський регіон) (13.08.02–22.08.02) молодших наукових співробітників Інституту керамології Анатолія та Олени Щербань // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 97. – 46 арк.*

© Anatoliy Shcherban, 2020

THE SALE OF THE PRODUCTS OF THE POTTERS OF KANIV DURING THE 1940s – THE 1960s

The methods of sale of Kaniv potters' products during the 1940s - 1960s are analyzed. The places of their sale and methods of calculation are revealed. Stories of potters about interesting cases from life are given in the article

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, potters, pottery, sales, Kaniv*

УДК 738:658.8(477.53)

© **Анатолій Гейко**, 2020

Молодший науковий співробітник
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
кандидат історичних наук.
filoarh@ukr.net (Опішне, Україна)

ПРОДАЖ І ВИКОРИСТАННЯ В ПОБУТІ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ У С. ХИТЦІ ГАДЯЦЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На основі етнографічних даних подано відомості про асортимент глиняних виробів та їх збут гончарями с. Хитці Гадяцького району Полтавської області; прослідковано використання глиняного посуду в побуті

[Одержано 20 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарство, глина, посуд, продаж, використання, Хитці

Одним із осередків полтавського гончарства було село Хитці, розташоване в Гадяцькому районі, на півночі Полтавської області, яке існує з другої половини XVII століття [2, с. 56].

На жаль, дослідники оминали цей гончарний центр своєю увагою. Село Хитці як гончарний осередок Лівобережної України XVIII – початку XX століття виділив Олесь Пошивайло в монографії *«Етнографія українського гончарства»* (1993) [4, с. 351] на основі даних геолога Олександра Гурова. У 80-х роках XIX століття магістр геології й мінералогії Олександр Гуров на замовлення Полтавського губернського земства здійснив геологічний огляд Полтавської губернії. Він побував у більшості куточків Полтавщини, де дослідив виходи гончарних глин на поверхню, та подав їх геологічний опис. 1888 року вчений опублікував монографію *«Геологическое описание Полтавской губернии»*. Саме в ній знаходимо відомості про глини в околицях села Хитці та міста Гадяча. Олександр Гуров зазначив: *«Вблизи городской черты (м. Гадяч. – А. Г.), не доезжая несколько до с. Хитцов, проходит глубокий овраг, называемый Гончарный Яр, открывающийся в долину Груни около называемого селения. Ближе к устью яра наблюдаем белые и желтые кварцевые суглинки. В нижнем горизонте наносов попадают мелкие округленные валуны кварца и красного гранита (валунный слой). Поднимаясь выше по этому оврагу, встречаем мы и пестро-окрашенные горшечные глины, видимо подвергшиеся здесь сильному*

размыванию. Они правильным слоем налегают непосредственно на белые пески и имеют толщину в 2 арш. Эти глины собственно есть «горшечные», известные около Гадяча и употребляемы для приготовления грубой посуды. Они не вскипают от соляной кислоты и резко отличаются от пресноводных мергелистых глин тонкою отмученностью, ясновыраженою правильною слоистостью, темной окраской и залегают ниже последних» [1, с. 281]. Слід сказати, що за цим повідомлення важко встановити, де саме виготовляли посуд з глини Гончарного яру.

Першим, хто описав заняття жителів Гадяцького краю, є історик, етнограф, статистик Опанас Шафонський. Упродовж 1784–1786 років він здійснив огляд Чернігівського намісництва, куди входив і колишній Гадяцький полк. Дослідник писав, що його жителі «...ремесла имеют: кушнирское (скорняцкое), ткацкое, сапожное, портное, кузнецкое и гончарное. Трудов своих произвращание отвозят на продажу в Гадяч и других околчных городах и местечках торги...» [5, с. 615]. Але в його роботі конкретно не зазначено, у яких саме населених пунктах колишнього Гадяцького полку займалися гончарством.

Слід зазначити, що в дисертації відомого дослідника українського гончарства Юрія Лашука також немає згадок про цей осередок [3]. Лише згадано, що в Гадячі 1730 та 1901 років працювали по 7 гончарів, а 1957 – 3 майстри.

Таким чином, на основі згаданих відомостей не можна точно сказати, чи лише Гадяч можна вважати гончарним осередком, чи й розташоване поблизу село Хитці.

2007 року учні Хитцівської школи – учасники фольклорно-етнографічних експедицій під керівництвом місцевого вчителя Людмили Зубко – провели опитування мешканців села Хитці Гадяцького району Полтавської області, стосовно поширення гончарства в селі.

На жаль, живих гончарів уже не залишилося, тому вдалося опитати лише їхніх рідних (дітей або внуків) та односельців. Більшість опитаних погано пам'ятали технологію виготовлення виробів, особливості їх продажу, тому зібрана інформація розрізнена й неповна. Дослідженнями було охоплено часові рамки з 1920-х до середини 1950-х років.

Час, коли в селі почали займатися гончарством, не встановлено. Точну кількість гончарів, які працювали впродовж 1920-х – 1950-х років також не вдалося з'ясувати. За спогадами інформаторів, їх до 1940-х років було приблизно 5-7 чоловік, після Другої світової війни – 2 особи.

Зафіксовано, що кутки під назвою Гончарівка, де проживали гончарі, є і в Гадячі, і в селі Хитці, а сполучною ланкою між ними є яри Підварок та Гончарний. Огляд кар'єру в Гончарному яру дозволив з'ясувати, що гончарна глина має темно-червоний колір і залягає на глибині до 2 м від поверхні ґрунту. Вище, під шаром дерну, знаходяться лесоподібні глини, які й нині місцеві жителі

використовують для будівництва й ремонту приміщень. Слід зазначити, що мешканці села, обираючи матеріал, і нині віддають перевагу глині з Гончарного яру, хоча виходи «мазальних» глин відомі і в інших місцях.

Активність роботи гончарів мала сезонний характер. До того ж, з 1930-х років гончарі працювали в колгоспі, тому гончарювання стало лише додатковим заняттям. На жаль, скільки виготовляли та продавали виробів за рік гончарі села Хитці, не зафіксовано. Це питання вимагає подальших наукових досліджень.

Можливо, естетично хитцівські горщики не такі привабливі, як опішненські, але вони були дешевші й постійно використовувалися в побуті. Купуючи посуд у односельців, місцеві жителі не залежали від перекупників, їм не потрібно було їздити по посуд на ярмарок. Тамтешні гончарі продавали свої вироби вдома, на ярмарках у навколишніх населених пунктах або розвозили чи розносили по селах.

За свідченнями інформаторів, хитцівські гончарі виготовляли глечики, тиквасті глечики, горщики, покоришки, пасківники, «свищики». Зрідка посуд був полив'яним. На жаль, не зафіксовано, чи робили в селі миски, макітри, кухлі, тому це дослідження слід продовжити.

Надія Андріївна Роєнко пригадала, як батько і дядько з глини, що залишилися після виготовлення посуду, для дітей робили свистунці, які ще називали «свищики» або «пищики». Свистунці формували у вигляді тварин або птахів. Сусідські діти завжди приходили до них на подвір'я погратися ними, та найчастіше бавилися на пасовищі, де пасли гусей, кіз, корів. Нерідко малеча одержувала від старших наганяй, але Олександр Дем'янович та Андрій Дем'янович знову із залишків глини після формування посуду виготовляли іграшки. Окремо від посуду місцеві майстри їх не виготовляли. Найвірогідніше, свистунці робили не на продаж. Крім того, ці гончарі виготовляли «маленькі кришечки з дужками», очевидно, «монетку» – мініатюрний посуд. Дітвора з великим задоволенням гралася ними за відсутності фабричних іграшок.

Михайло Васильович Змага (1929 р. н.) та його дружина Ганна Олексіївна (1928 р. н.) згадували, що «свистики» були популярними в час їхнього дитинства. Якщо не вистачало «свистиків», які виготовляли хитцівські «горщечники», їх вимінювали у «ганчурників», котрі їздили по селу, скуповуючи пір'я, старі газети та ганчір'я, натомість давали відповідно до кількості зданого дріб'язковий товар: стрічки, «свистики», часто – глиняне намисто.

Зафіксовано, що спритніші та багатші селяни не виготовляли гончарний посуд, а привозили його з ярмарків і продавали тим односельцям, які не їздили на ярмарок. Здебільшого закуповували опішненський посуд. Такою торгівлею займався й хитцівський житель Федір Романович Худяк (близько 1882 р. н.). На ярмарки він возив зерно, а повертався з возом, повним готового посуду, перекладеного соломомою. У кутку воза були складені й «свищики-півники» для дітвори, які Федір Худяк перепродавав разом з глиняним посудом.

Глиняні вироби місцевих майстрів широко використовували жителі села. Його зразки збереглися до нашого часу. Більшість їх передано до Хитцівського шкільного музею. Частина збереглася в місцевих мешканців як пам'ять про минуле та своїх рідних або продовжує використовуватися в побуті.

У побуті хитцівські жителі користувалися горщиками для варіння їжі, глечиками або тиквастими глечиками для рідини, насамперед, для молочних продуктів. У найбільших із них – тиквастих глечиках, глечиках – зберігали воду, сирівець, молоко тощо. Для зручності виливання рідини деякі, зокрема тиквасті глечики, мали вухо. Позначали глечики мотузочками, щоб знати, де вечірнє, а де вранішнє молоко. Це було важливо для правильного його використання: для кип'ятіння, запарювання, продажу та харчування родини. Глечики, порівняно з горщиками, потрібно було довший час мити та вижарювати.

Підтвердженням розповідей стали спогади Хивонії Григорівни Мариненко (1918 р. н.). Вона розповіла, що, за потреби, мама посилала її до хитцівських «горщечників» купити щось із необхідного посуду. За тембром звучання під час постукування по посуду визначали його якість. Якщо він дзвенів, це означало, що він цілий і добротний, якщо ж гулко бринів – це було ознакою його пошкодження. Дуже боялася вона розчарувати матір своїм вибором. Особливо Хивонії подобалися «жовті» глечики. Вона їх часто мила молодим гарбузовим листям (там були колючки-волосинки) або жалючою кропивою. Але глечики потрібно було добре «шарувати», щоб молоко не скисало. Потім глечики споліскували водою із криниці та розвішували на тинові, на кілочках. *«Та так гарно було дивитись на них, кругленьких, височеньких, ніби голови хлопців визирануть із-за плетеного тину»*. Часто з дівчатами, або й сама, щоб визначити, як буде звати судженого, підстрибуючи, бігла вздовж тину і називала кожен глечик ім'ям хлопця. Добре ж, як пригадувалося гарне ім'я, а як Стецько, – то й сміху було.

Як пригадала Марія Сергіївна Іваненко (1917 р. н.), її мати купувала чи вимінювала глечики, горщики за городину. Вона жила в пониззі річки Грунь, де завжди був хороший урожай помідорів, капусти, гіркого перцю. Обмін чи купівля здійснювалися з гончарями-односельцями Нагулами чи Бунями. До речі, доньку гончаря – Лідію Олександрівну Буню – й нині в селі називають «Горщечничка».

В родині Володимира Сидоровича Шиша (1928 р. н.) теж збереглися предмети побуту гончарного ремесла – глечики та горщики місцевого виробництва, якими він послуговується й нині. В горщиках не тільки варили їжу, а й могли запікати сливи (інформація Василя Івановича Павленка, 1929 р. н.). У них зберігали зібрані вершки для запарювання сметани (спогади Хивонії Григорівни Мариненко).

Надія Андріївна Роєнко повідомила, що в побуті використовували покришку, яка служила не тільки для накривання горщика. На перший день

а

б

в

г

Мал. 1 (а-г)
Гончарні вироби
з фондів шкільного музею
Хитцівської загальноосвітньої
школи I-II ступенів.
Хитці, Гадяцький район,
Полтавська область.
Квітень 2009.
Фото Анатолія Гейко.
Публікуються вперше

Великого посту в нову покришку від глиняного горщика наливали горілку, якою частували гостей. При цьому говорили: *«Ми п'ємо з нової покришки, аби і на той рік діждати випити з нової»*, поздоровляли з постом і пили горілку. Потім цю покришку використовували для накривання горщика. Жителі села старалися щороку мати нову покришку для частування з неї гостей, що було ознакою заможності господаря.

У родині Марії Дмитрівни (1931 р. н.) та Василя Дмитровича (1929 р. н.) Павленків уцілів тиквастий глечик, у якому зберігали вино, олію, інколи – молоко. У голодні роки, пригадав Василь Іванович із розповідей мами Євдокії Іванівни Павленко (1911 р. н.), у цю посудину насипали сухе зерно, потім замазували глиною горло наглухо. Так можна було зберегти зерно для майбутнього засіву та, закопавши в землю, приховати від шукачів-агітаторів у часи голодомору, тим самим урятувавши свою родину від голодної смерті. У господі Любові Дмитрівни Рубан (1922 р. н.) також знайдено тиквастий глечик. У ньому носили на базар до Гадяча молоко, олію.

Хитцівський горщик передала до шкільного музею Варвара Гнатівна Мироненко (1930 р. н.). Цю посудину їй подарувала на весілля свекруха. Горщик жовтувато-сірого кольору, оздоблений смужечкою та хвилястою лінією. Подібні вироби хитцівських гончарів зберігаються в Українському центрі народної культури «Музеї Івана Гончара» (Київ).

У господі Лідії Олександрівни Буні збереглися пасківники роботи батька. Господиня й нині використовує їх для випікання пасхальних хлібів.

Асортимент місцевого посуду, кількість та якість глиняних виробів не дозволяли повністю забезпечити потреби жителів села Хитці та навколишніх населених пунктів. У Гадячі також працювали гончарі, але кількість їх була незначною. Тому сюди на ярмарки привозили посуд з Опішного, Зінькова, Хомутця та інших гончарних осередків. Унаслідок цього в побуті хитцівських жителів збереглося чимало привізного посуду: тикви, тикви-носатки, куришки, *«святкові та буденні»* миски, макітри, ринки тощо.

На жаль, відомостей про хитцівське гончарство мало. Це пов'язано не тільки з тим, що живих гончарів не залишилося, а й з тим, що гончарство в селі Хитці не набуло такого значного поширення, як в Опішному, Хомутці, Постава-Муці та інших гончарних осередках Полтавщини. На нього свого часу не звертали увагу дослідники гончарства.

Гончарство розвивалося й занепадало в селі Хитці, як і в інших гончарних осередках. Основним місцем роботи хитцівських гончарів був місцевий колгосп, а глиняні вироби виготовляли у вільний від роботи час. Після Другої світової війни кількість гончарів значно скоротилася. Майстри продовжували займатися гончарством удома та до початку 1950-х років на одному з гадяцьких цегельних заводів, де існував гончарний цех. Зокрема, у ньому деякий час працював Олександр Дем'янович Нагула.

На основі етнографічних даних можна стверджувати, що наприкінці 1950-х років хитцівський гончарний осередок припинив своє існування. Відомий дослідник українського гончарства Юрій Лашук, який побував у більшості гончарних осередків України, у тому числі в Гадяцькому та в інших районах Полтавщини, 1957 року зафіксував гончарів лише в Гадячі. У наш час немає серед живих жодного хитцівського гончаря, але виготовлені ними гончарні вироби зберігаються в шкільному музеї або використовуються місцевими жителями в побуті.

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому губернскому земству А. В. Гурова, магистра геологии и минералогии. – Харьков: Типография М. Ф. Зильберга, 1888. – 1011 с.
2. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття В. О. Мокляка. – Полтава: АСМІ, 2007. – Т. 1: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. – 400 с.: іл.
3. Лашук Ю. П. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 16/1. – 633 арк.
4. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
5. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Издание Судьенко М. И. – К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1851. – 697 с.: 4 карты.

© Anatoliy Heyko, 2020

THE SALE AND USAGE OF EARTHENWARE IN THE EVERYDAY LIFE OF THE VILLAGE OF KHYTTSI OF THE HADYACH DISTRICT OF THE POLTAVA REGION

Basing on ethnographic data, the author gives the information on the range of pottery and their sale by potters of the village of Khyttsi of the Hadiach District of the Poltava region; the use of pottery in everyday life is traced too

[Received October 20, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, pottery, clay, ware, sale, use, Khyttsi

УДК 738.3:351.824]:001.891

© Тетяна Зіненко, 2020

Старший викладач кафедри культурології
Полтавського державного педагогічного університету
імені Володимира Короленка.
zirta@ukr.net (Опішне, Україна)

РОЛЬ І МІСЦЕ КЕРАМІКИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ АРТ-РИНКУ: ЧОМУ НЕМОЖЛИВА ГАРМОНІЯ?

Порушено питання про роль і місце художніх творів кераміки в системі вітчизняного мистецького ринку, особливості оцінювання їх вартості в сучасних умовах. На підставі власних спостережень, зроблено висновок про складність реальної оцінки вартості художнього твору кераміки, про відсутність спеціалістів-експертів, які б могли це робити. Наголошено на потребі дискусійного обговорення цієї проблеми

[Одержано 25 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, художня кераміка, арт-ринок, галерея, художник-кераміст

Насправді питання збуту глиняних виробів як художнього, так і ужиткового призначення, починається задовго до того, коли створений продукт, вийшовши за межі майстерні художника чи складу підприємства, стає товаром.

Тому питання вартості, ціноутворення, маркетингові дослідження, аналіз попиту, можливих напрямків і джерел збуту є не пустопорожніми балачками, а реальною проблемою, яку необхідно, якщо й не вирішити, то активно намагатися це зробити, окресливши явні причини задекларованої дисгармонії.

З продуктами гончарної промисловості все зрозуміло з огляду на сучасний стан речей, адже сучасна гончарна художня промисловість майже відсутня як явище і досліджувати проблеми збуту її продукції можна тільки в історичному аспекті. Ті окремі гончарні підприємства, що діють нині, намагаються вирішити проблему самотужки, керуючись потребами ринку і своїми власними економічними розрахунками.

Ми торкнемося проблеми арт-ринку, що стихійно формується в нашій країні в останні роки.

Тож, по-перше, **автор не знає реальної ціни свого твору**, тому намагається «не продешевити» і називає або нереально завищену ціну, або віддає свій витвір задарма або майже задарма;

По-друге, **галерист не знає реальної ціни твору**, тому намагається купити подешевше і продати подорожче, як будь-який посередник;

По-третє, **покупець не знає реальної ціни твору**.

Тому процес купівлі-продажу кераміки в Україні більше схожий на лотерею.

Хто ж знає реальну ціну? Чия думка авторитетна?

Зрозуміло, що більш-менш реальну ціну знають продавці на ринку, але їх асортимент обмежений і, як правило, не містить справді художніх творів.

Звідси проблема перша: як визначити ціну глиняного твору?

Загалом, критеріями визначення для критика-галериста є:

- хто автор і наскільки *«розкручене»* його ім'я;
- яка технологічна якість виконаної роботи;
- яка її художня якість;
- коли зроблено твір.

Для продавця з базару:

- відповідність смакам покупця;
- *«модність»*, *«сезонність»*;
- доступність ціни;
- авторство і час виготовлення здебільшого не важливі.

Кожен художник-кераміст рано чи пізно постає перед питанням визначення ціни на свої твори. В ідеалі, ціна повинна складатися з:

- вартості сировини і матеріалів;
- вартості амортизації обладнання;
- вартості оренди майстерні;
- вартості енергоносіїв, затрачених на виготовлення й випалювання;
- вартості перевезення до місця збуту;
- вартості рекламних послуг;
- інших обов'язкових видатків.

Проблема з цими найпростішими розрахунками теж величезна, оскільки у нас не розвинутий ринок роздрібного продажу сировини й матеріалів, і художник мусить самостійно, буквально по-крихтах збирати все, що може йому знадобитися в найрізноманітніших місцях. Подібне і з випалюванням, і з іншими позиціями.

Що стосується художньої оцінки твору, то у випадку практичної відсутності мистецької критики ця проблема теж залишається невирішеною. Епізодичні статті про окремих художників містять у собі ознаки замовного або ситуативно-суб'єктивістського матеріалу і не містять реальної оцінки художника та його місця в сучасному мистецькому середовищі.

Основним моментом презентації художника-кераміста є виставки. В ідеалі, персональні. Зрозуміло, що сучасна виставка має на меті не тільки пізнавальний, але й явно комерційний характер. Сама організація виставки

художньої кераміки – річ дуже фінансово затратна, оскільки передбачає транспортні, поліграфічні, рекламні та представницькі витрати. Навіть якщо частину витрат бере на себе галерея або музей, то вони перекриваються приймаючою стороною придбанням достойних мистецьких творів безкоштовно в якості «*плати за оренду залу*». А що ж художник? Він знову залишається наодинці зі своїми творами. І своїми проблемами.

Оскільки більшість художників керуються не якимись загальновизначеними критеріями, а своїм власним суб'єктивним баченням – гармонія неможлива.

Українське суспільство ще не пододало задекларованого великими Леонардо і Мікеланджело поділу мистецтв на «*високі*» і «*всі інші*». У нашому випадку це призводить до того, що платити за твори кераміки власні кошти, подібні до тих, що витрачаються на живопис та скульптуру, охочих небагато. Це пов'язано з тим, що у свідомості більшості кераміка ще не займає місце «*високого мистецтва*» – гармонія неможлива.

Таким чином, досягнення омріяної гармонії в даних умовах неможливе, але ситуація не безнадійна. Потрібно формувати прошарок продюсерів – експертів, знайомих з усіма проблемами мистецького ринку, які здатні захистити інтереси художника і самого твору. Ця проблема назріла. І не за горами її позитивне вирішення.

© Tetyana Zinenko, 2020

THE ROLE AND PLACE OF CERAMICS IN THE MODERN UKRAINIAN ART MARKET: WHY HARMONY IS IMPOSSIBLE?

The question of the role and place of ceramics in the system of the domestic art market as well as features of estimating their value in modern conditions is raised. Basing on her own observations, the author concluded that it is complicated to prepare the real assessment of the value of a work of art ceramics, because of the lack of experts who could do it. The need for a discussion of this issue was emphasized

[Received October 25, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, art ceramics, art market, gallery, art ceramist*

УДК 738.3:658.8(477.51)"17/20"

© Ірина Штанкіна, 2020

Заступник з навчальної роботи декана Чернігівського факультету
Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв,
кандидат мистецтвознавства.

(Чернігів, Україна)

ПРОДАЖ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ У ЧЕРНІГІВЩИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Про збут глиняних виробів гончарями Чернігівщини наприкінці XVIII – початку XXI століття. Окреслено територію поширення продукції та способи її транспортування. Зазначено ціни виробів, а також співвідношення під час обміну на зернові та овочі. Згадано поширений донині спосіб реалізації товару – продаж оптом скупникам

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарство, глиняний посуд, продаж

Гончарство займало одне з провідних місць з-поміж народних ремесел Чернігівщини. Упродовж другої половини XVII – середини XX століть там склався потужний комплекс гончарних осередків, продукція яких знаходила збут як на території краю, так і за його межами. Вироби чернігівських майстрів були відомі на ринках Києва, Переяслава, Кременчука, Полтави, Курської та Орловської губерній. Постійні роз'їзди в пошуках ринків збуту, торговельна діяльність гончарів сприяли розвитку місцевих традицій та звичаїв, пов'язаних з продажем гончарної продукції. У даній роботі на основі публікацій у місцевій пресі й періодичних виданнях, мистецтвознавчих і етнографічних досліджень, експедиційних матеріалів і спогадів гончарів розглянуто питання щодо форм продажу, вартості, особливостей транспортування гончарних виробів у Чернігівщині з кінця XVIII до початку XXI століття.

У першій половині XVIII – XIX століттях гончарі торгували своїм товаром переважно самотужки. Продаж виробів відбувався як на місці, так і на ринках та ярмарках, що проходили у великих селах і містах Чернігівщини. Так, на ярмарках у Городні, на які з'їжджалися продавці з різних місцевостей Чернігівської губернії (Чернігів, Ніжин, Стародуб, Березна, Седнів, Семенівка, розкольніцькі слободи Климова, Добрянка, Єленка), а також із Могильовської, Орловської, Курської губерній, заодно з промисловими товарами, сировиною, дрібним «красним» товаром, торгували й глиняним посудом [17, с. 322]. В описові Воздвиженського ярмарку в Чернігові, що проходив упродовж 14-15 вересня 1894 року, серед

продавців глиняного посуду згадано 8 гончарів із сіл Олександрівка, Суховерщина й Олешня Городнянського повіту, які торгували горщиками, глечиками й іншими виробами [1, с. 76]. Провідні позиції на гончарному ринку в ХІХ столітті займали ніжинські майстри, які забезпечували посудом не лише свій регіон, а й розсилали його по віддалених ярмарках Чернігівської й Полтавської губерній. Марія Фріде, досліджуючи у 1920-х роках гончарство на півдні Чернігівщини (Ічня й Ніжин), зазначила, що посуд відвозили на ринок у базарні дні, де торгівлю вела господарка, майстер же заради торгівлі свою роботу не кидав. На великі ж ярмарки й базари поза місто чи у віддалені місцевості з товаром їхав або сам гончар, або його старший син [15, с. 54-55]. Відома дослідниця гончарства Євгенія Спаська, подорожуючи влітку 1924 року, залишила спогади про торгівлю гончарними виробами в інших містах і містечках Чернігівщини. Так, у Новгороді-Сіверському на ринку, в базарні дні, торгували лише чотири місцеві гончарі, та й то не завжди, *«бо хто на косовиці, хто жне»*. За словами місцевих жителів, торгівля гончарними виробами дещо поживалювалася *«на Петра»*, а потім *«на Спаса»* [13, с. 364]. У Глухові, на Ільїнському ярмарку, свою продукцію продавали місцеві гончарі, а також майстри з Шатрища й Полошок [13, с. 368]. У Кролевці на ринку 9 гончарів торгували посудом, який, як зауважила дослідниця, був надзвичайно одноманітним [13, с. 369]. У Коропі, незважаючи на понеділок, що вважався небазарним днем, у гончарному ряду продавали посуд 9 майстрів [13, с. 369]. У Чернігові простим посудом, привезеним з Городнянщини, торгували на Старому базарі (біля П'ятницької церкви) у розташованій під церквою крамниці *«Олешнянська кооперативна артіль «Ганчар»* [13, с. 365].

На ярмаркових і базарних майданах гончарі займали місце в гончарному ряду, розкладаючи вироби прямо на землі. В описові ярмарку в Прилуках згадано гончарні ряди з горщиками, глечиками, покришками, кухликами, полив'яними мисками [3, с. 17-18]. Євгенія Спаська 1924 року, під час перебування в Ніжині, після відвідування базару зробила у своєму щоденнику запис про гончарний ряд, де, зокрема, згадано, що він *«...розташований на самому кінці базару на горбиках біля в'язниці і поблизу від Покровської церкви... Після цибулі гончарний ряд здалеку найбільш мальовниче місце ніжинського базару... Всі гончарі знайомі сидять на своїх місцях посеред кучугур»* [13, с. 343]. Крім виробів місцевих майстрів, дослідниця виокремила посуд з Городнянщини, яким торгували переважно євреї-перепроданці, але траплялися й *«литвини»* (так називали мешканців північно-західних районів Чернігівщини), яких було легко впізнати за характерним дзеканням [13]. Конкуруючи з ніжинськими гончарями, городнянські майстри привозили на продаж увесь свій асортимент [13, с. 365]. Городнянські гончарі, зокрема з Олешні, торгували й на ринку в Чернігові. Євгенія Спаська у своєму щоденнику згадувала чотирьох *«литвинів»*, що продавали свої вироби прямо з возів. Це був щоденний, звичайної форми,

типово городнянський посуд різних розмірів. Іграшки не було зовсім, її робили лише на ярмарки, інколи вона набувала складної композиції на сучасну тему – «*Майстриня самогону*», «*Бандитизм*» тощо [13, с. 365]. Гончарний ряд проіснував у Чернігові до початку 2000-х років. Як і раніше, там продавали свою продукцію переважно гончарі з Олешні. Асортимент складали традиційні форми: горщики, глечики (теракотові й полив'яні), миски, «*підвазонники*», кухлі, «*монетка*». Нині гончарі свої вироби на базар не вивозять, а продають переважно на місці. Виняток становлять лише традиційні ярмарки, що проходять у Чернігівщині (Покровський у Ніжині, Миколаївський у Коропі, до свята врожаю в Ріпках), а також фольклорні свята й фестивалі, де можна побачити гончарний посуд, іграшку, дрібну гончарну пластику, речі декоративного призначення, сувенірну продукцію, виготовлені місцевими майстрами. Утім гончарні ряди в традиційному розумінні не зустрічаються. Вироби розкладають переважно на поставлених у один ряд столах поруч з творами інших видів народного мистецтва.

Іншим традиційним способом продажу було розвезення гончарних виробів по селах і містах кінним возом. На півночі Чернігівщини, де не було плідючих чорноземів і, відповідно, землеробство не отримало значного розвитку, ця форма набула значного поширення. Свого хліба не вистачало, тому більшість населення жило «з *горшків*» [10, с. 312]. Про чернігівських гончарів склалася навіть іронічна розповідь, нібито вони, проїжджаючи селами, вигукували: «*По горшкі, по горшкі – нема хліба ні крошкі*» [12, с. 119]. Так гончарі села Осьмаки Понорницького повіту в Коропщині продавали свої вироби здебільшого у найближчих окраїнах, значно рідше розвозили у віддалені міста (Полтаву). Гончар подорожував сам або з напарником. За спогадами потомственного гончаря з села Вербя Коропського району Петра Павловича Пушкаря, його діди, траплялося, чумакували з гончарними виробами по 15-20 днів, доїжджаючи до Ніжина, Прилук, Пирятина. Часто продаж посуду вівся не за гроші, а за хліб (зерно) або овочі. Це так званий продаж «*на відсип*», коли за горщик брали стільки збіжжя або овочів, скільки в ньому поміщалось, а за полив'яні вироби – удвічі або втричі більше. За умов гарного врожаю посуд купувався добре, зерна насипали більше, і гончар приїжджав додому з хлібом [4, с. 228]. Ця форма продажу зберігалася до кінця 1960-х років. Зокрема, у такий спосіб збував свої вироби Іван Іванович Бібік із села Олешня Ріпкинського району (1925 р.н.). Траплялося, що таким чином гончар діставався аж до Брянська [8, с. 178]. Яків Петрович Лопатко з села Осьмаки Коропського району (1927 р. н.) возив глиняний посуд у розташовані поблизу Мену й Сосницю, де продавав його «*на відсип*» [7]. Часто йому в цьому допомагала дружина.

З кінця XVIII століття набув поширення збут гончарних виробів через скупників, яким сільські гончарі продавали вироби вроздріб або оптом. Олександр Лазаревський в «*Описі Новгород-Сіверського намісництва*» (1779–

1781) згадав на ринку в Новгороді-Сіверському дев'ять гончарних торгових комор [5, с. 2]. Опанас Шафонський відзначив, що жителі Любеча везли глиняний посуд до Києва, Переяслава й далі, а там купували хліб, сіль, залізо й продавали їх удома на торгах [17, с. 316]. Відомий гончар Мусій Пузир із с. Радичів у Коропщині впродовж 1840-х – 1850-х років збував свою продукцію скупникам, які відправляли її до Кременчука [2, с. 35]. Його син Лаврентій Пузир, який працював у Новгороді-Сіверському, щорічно відвозив до Глухова 3000 штук виробів і здавав їх там на продаж гончарю Петру Максименку [14, с. 379]. Масового характеру продаж через скупників набув з другої половини XIX століття з розвитком капіталістичних відносин. Так, у останній чверті XIX століття в Чернігівщині приблизно половину річної продукції гончарі продавали на базарах самотужки, а половину збували скупникам. Коли на гончарні вироби передбачався великий попит, скупники давали гончарям задаток у розмірі 2-3 карбованці [11, с. 103]. Своєрідною формою скупництва було горшковозіння, коли збутом гончарних виробів займалися односельці гончарів або жителі навколишніх сіл. Їм майстри продавали посуд дешевше, ніж незнайомим скупникам, що приїжджали здалеку. Така форма збуту була поширеною в Ріпкинському районі, де набула значення промислу [11, с. 103]. Зокрема, у звіті Чернігівської земської управи згадано про те, що відгомін цього промислу дістався й Чернігівського повіту, де населення найближчих до Городнянського повіту сіл займалося розвезенням гончарних виробів «на степ» [16, с. 7]. Як правило, за домовленістю зі скупником, гончарі складали набір виробів таким чином, щоб до нього входив посуд різного розміру. Так у складі рядової сотні шатрищенських горщиків у середині XIX століття знаходилися: «борщівники» – 10 шт., «владовці» – 20 шт., «яловці» – 20 шт., «кашники» – 20 шт., «горщевуки» – 20 шт., «махотки» – 10 шт. [12, с. 140]. За свідченням Євгенії Спаської, у 20-х роках XX століття коропські гончарі робили до 20 видів посуду і продавали його вроздріб, але деякі майстри збували оптом усе горно відразу [13, с. 369]. У 1920-х роках скупництвом гончарних виробів переважно займалися євреї, про що неодноразово згадувала дослідниця у своєму щоденнику. Зокрема, на базарі в Ніжині посудом з Городнянщини торгували здебільшого євреї-перепроданці. Крім цього, дослідниця згадувала 7-8 рундучків євреїв-перекупників з городнянським посудом на базарі в Чернігові, двох єврейок з посудом із Семенівки й Шатрищ на базарі в Новгороді-Сіверському, єврея на базарі в Конотопі, що продавав глиняні вироби із села Верба [13, с. 365, 360]. У наш час форма збуту гончарної продукції через скупників набула значного поширення в Олешні Ріпкинського району. Свої вироби гончарі продають, як правило, оптом. Скупники реалізують їх у Чернігівській, Київській, Харківській, Черкаській, Житомирській областях. За свідченням місцевого гончаря Михайла Ілліча Кобзаря, в Чернігівщині вироби знаходять збут переважно у Чернігові, Прилуках, Ніжині, Ічні [8, с. 178]. У гончаря

із села Верба Коропського району Миколи Івановича Пушкаря скупники беруть посуд для продажу в Чернігові [7].

1898 року чернігівські гончарі продавали свої вироби за такими цінами: горщик маленький – 1 коп., середній – 2-3 коп., великий – 5 коп., глечик для молока – 2-3 коп., полив'яний посуд: макітра (2-3 відра) – 10 коп., вазони для квітів – 3-8 коп., банка для масла – 5-8 коп., діжечка для горілки – 10-12 коп., глечики для води («кубушки») – 5-8 коп. [11, с. 103]. У 1980-ті роки, за свідченням гончаря Андрія Миколайовича Малашти із с. Осьмаки Коропського району, ціна глечика дорівнювала 70 коп., а 2005 року такий самий глечик коштував 5 грн. Ціни на продукцію оleşнянських майстрів 2004 року складали: за горщик уроздріб – 2 грн. (оптом – 1 грн.), за свистунець або дитячий посуд – 50 коп.; за великий горщик – 25 грн. [8, с. 178].

Важливою ланкою в процесі реалізації гончарних виробів було їх транспортування. У Чернігівщині одним із давніх способів доставки товару до місця продажу було перевезення водою. Як зазначав Опанас Шафонський, на великих човнах везли свій товар до Києва й Переяслава жителі міста Любеч [17, с. 316]. На плотах униз по Десні й Дніпру аж до Кременчука в 1840-х – 1850-х роках відправляли скупники вироби відомого коропського гончаря Мусія Пузиря [2, с. 35]. Але більшого поширення в Чернігівщині набуло транспортування глиняного посуду возом. Успішне перевезення підготовленої на продаж продукції залежало від того, як він був облаштований, як укладалися й закріплювалися на ньому вироби. Так у Оleşні, *«наробивши скільки треба на продаж посуду, гончар складав її на віз, перекладаючи соломкою і облаштувавши добре воза тонкими шальовками, щоб можна було більше покласти, та й везе спродувати»* [9, с. 65]. Ремісники села Шатрище нарощували стінки воза солом'яними джгутами [6, с. 88]. Як правило, на одній підводі поміщалося до 250 виробів різного сорту [1, с. 76]. Транспортування гончарних виробів на возі залишалося незмінним до кінця 1960-х років. За спогадами гончарів села Верба – братів Петра Павловича та Іллі Павловича Пушкарів, у злиденні воєнні й повоєнні роки посуд возили самотужки, запрягаючись по два чоловіки у *«двоколку»*, за 50-70 км на базари до Батурина, Бахмача, Конотопа. Не минула ця тяжка доля й братів Пушкарів, яким у 13-15-річному віці самим довелося запрягатися у візок, а взимку в сани й розвозити посуд по селах, здобуваючи таким чином шматок хліба. Деякі гончарі за відсутності коней, якщо мали корів, запрягали їх у віз і таким чином возили посуд на 80 кілометрів навкруги. Починаючи з 1970-х років, вози з гончарною продукцією в містах стали зустрічатися рідше, доки зовсім не зникли. Нині подекуди на ярмарках можна побачити гончарний віз, але він сприймається не як типове явище, а швидше як певний елемент, необхідний для створення атмосфери традиційного народного свята. Нині глиняні вироби здебільшого транспортують автомобілями. Так, автору даної публікації 2002 року довелося спостерігати, як у селі Оleşня Ріпкинського району скупники,

яким один з майстрів збував свою продукцію оптом, завантажували машину на подвір'ї, де стояли заздалегідь винесені й розставлені в кілька рядів вироби, серед яких було кілька видів посуду: різного розміру горщики, глечики, чайники, миски, кухлі, а також іграшковий посуд.

Отже, у Чернігівщині існували давні розвинуті традиції продажу гончарних виробів, які формувалися й розвивалися в часі залежно від природних умов, змін у соціально-економічних відносинах, розвитку побутово-господарської діяльності та матеріальних потреб людини. Збережені в народній пам'яті традиції, пов'язані з продажем глиняних виробів, є яскравим свідченням винахідливості, життєвської мудрості, професійної свідомості наших предків, а тому, незважаючи на часові зміни, вони залишаються важливим чинником передачі досвіду, знань, навичок, необхідних для подальшого розвитку людського буття.

1. Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14-15 сентября 1894 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 9-10. – С. 76.
2. Голосов Н. А. Остатки гончарства и шелководства в немецкой колонии в с. Радичеве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 10. – С. 31-35.
3. Горленко В. П. Украинские были. – К.: Типография Г. Л. Фронкевича, 1899. – С. 17-18.
4. Земятченский П. А. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – Т. IV. – С. 216-244.
5. Лазаревський О. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1931. – С. 2.
6. Маевский П. Горшечный промысел в с.Шатрицах // Памятная книга Черниговской губернии. – Чернигов: издание Черниговского губернского статистического комитета, 1862. – С. 87-90.
7. Мірошніченко О. Сучасний стан гончарного промислу в Коропському районі (машинопис). 2004 // Науковий архів Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського.
8. Мірошніченко Олена. Сучасний стан гончарства в селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області // Український керамологічний журнал. – 2005. – № 1-4. – С.177-178.
9. Мозильченко М. Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т.1. – С.53-67.
10. Орел Лідія. Кераміка с.Верба Коропського району Чернігівської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Збірник за минулі літа. – Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 311-315.
11. Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.: Типография И. И. Горбунова, 1898. – 119, IV с.

12. Пошивайло Олесь. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
13. Спаська Євгенія. *Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство Чернігівське* // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. – *Опішне: Українське Народнознавство, 1995*. – Кн. 2. – С. 337-373.
14. Спаська Євгенія. *Пузирьовський посуд (перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство»)* // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. – *Опішне: Українське Народнознавство, 1995*. – Кн. 2. – С. 374-394.
15. Фриде М. *Гончарство на юге Черниговщины* // *Материалы по этнографии*. – Ленинград: Издание Государственного Русского музея, 1926. – Т. III. – Вып. I. – С. 45-58.
16. Хижняков В. *Доклад губернской земской управы об ассигновании суммы в размере до 1000 руб. на меры к улучшению в губернии производств гончарного, ткацкого и сапожного Черниговскому губернскому земскому собранию XXVII очередной сессии 1891 года* // *Земський сборник Черниговской губернии*. – 1892. – № 1. – С. 7.
17. Шафонский А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России*. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч. 1. – С. 1-136; Ч. 2. – С. 137-697, XXII.

© Iryna Shtankina, 2020

THE SALE OF EARTHENWARE IN THE CHERNIHIV REGION IN THE LATE 18th – THE EARLY 21st CENTURIES

The article deals with the sale of pottery by potters of Chernihiv region in the late 18th – early 21st century. The territory of product distribution and methods of its transportation are outlined. The prices of products, as well as the ratio during the exchange for grain and vegetables are indicated. The author mentions the way of selling goods which is still common. This is wholesale to buyers

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, pottery, earthenware, sale*

УДК 738.3:658.8(091)"18/20"

© Людмила Герус, 2020

Завідувач Відділу народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України,
кандидат мистецтвознавства.
ludmilagerus@gmail.com (Львів, Україна)

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЛИНЯНОЇ ІГРАШКИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Про історію еволюції народної іграшки впродовж кінця ХІХ – ХХ століть та про перспективи подальшого розвитку на початку ХХІ століття, невід’ємно пов’язані з проблемою попиту, конкурентоспроможності на ринку збуту. Наголошено, що відродження й збереження традицій забезпечують органічний її зв’язок із сучасним культурним середовищем

[Одержано 21 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, глиняна іграшка

Внікальність української народної іграшки як явища національної культури, здається, усвідомлює кожен, хто її споглядає, користується нею, вивчає. Зокрема, глиняна іграшка насамперед захоплює зовнішніми ознаками – багатством тематики, довершеною простотою пластичного трактування форми, лаконічним, водночас, дотепно підібраним декором, спокійним злагодженим колоритом, своєрідним емоційним ладом, якого надає їй здатність звукоутворення. Її стримана візуальна краса має високий ступінь складності, який репрезентує народну іграшку як культурний знак з глибокою сутністю. Центральні образи й сюжети української народної глиняної іграшки, з огляду на їх аналогії з пластикою малих форм різних хронологічно віддалених епох та періодів на території України та світоглядну роль у традиційних, успадкованих з часів язичництва, віруваннях і обрядах українців, концентрують інформацію про глибинні пласти духовної культури. Врешті українська народна глиняна іграшка наділена багатьма змістами й виявляє себе як багатофункціональний предмет. Ще на початку ХХ століття в автентичному селянському середовищі, яке зберігало традиційні форми духовної та виробничої діяльності, вона існувала в розмаїтті своїх функцій — пізнавальної, виховної, ритуальної, комунікативної, нормативної, естетичної тощо. Супроводжуючи немовля від самого народження, іграшка знайомила

з трудовою діяльністю, родинними та суспільними відносинами, обрядами й звичаями краю, у якому дитина зростала й традиції якого згодом продовжувала.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в руслі суспільного руху за збереження традиційної культури та намагань економічно підтримати та розвинути забавкарство відповідно до естетичних потреб та технічних можливостей часу, в іграшкоробних осередках зусиллями товариств сприяння народному мистецтву, земств, громадських діячів, меценатів було засновано навчально-виробничі заклади – в Опішному, Миргороді, Постав-Муці, Глинську Полтавської губернії [2, с. 10; 1, с. 42] та інших. Окрім навчання, у цих закладах вживалися заходи із забезпечення сировиною та засобами виробництва, організації збуту, популяризації народної іграшки. Попри активне звернення майстрів до виготовлення іграшки, наслідком їхньої діяльності стало її оновлення.

Так, у Опішнянській сразковій гончарній навчальній майстерні Полтавського губернського земства усталений асортимент іграшок – «*баринь*», коників, пташок – збагатили відомі та близькі розумінню дитини з фольклору образи білочки, мишки тощо. У Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя та згаданій майстерні в Опішному з метою «*поліпшення техніки й художнього смаку*» гончарям пропонували для копіювання та наслідування створені художниками фігурки запорожців, лірників, чумаків, гончарів, лісорубів тощо. Їх поєднували в тематичні композиції, які відображали побутові, історичні події, мотиви з літературних творів. За влучним визначенням Юрія Самаріна, це були «*ліпні фігурки, які виготовлялись одночасно і для дорослих, і для дітей і виконували роль прикраси помешкання*».

Серед іграшок, які наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ століття виготовляли майстри в умовах традиційного середовища, можна побачити образи, хоча й вирішені відповідно до місцевих традицій традиційними засобами, проте своєрідно потрактовані: позбавлені характерної для народної іграшки статичності, натомість наділені певними штрихами та емоційними характеристиками.

У глиняній іграшці кінця ХІХ – початку ХХ століття поряд з лаконічно вирішеними фігурками, які легко вміщувалися на долоні, поширилися ляльки значно більші за об'ємом і з ретельніше опрацьованими поверхнями. В опішнянській іграшці силует таких фігурок ускладнено численними ліпленими деталями, які передають волани, складки на подолах, горловинах та рукавах суконь, розкішні капелюхи, разки намиста й дукачів, кульчики, віяла, сумки, парасольки тощо. В окремих фігурках з близькою до анатомічної точністю промодельовано риси обличчя. Варіанти таких фігурок досить численні й різноманітні не лише набором аксесуарів, а й особливостями інтерпретації образу. Зображення жінки наділені реальними, втіленими з властивою народному мистецтву влучністю та гостротою характеристиками. Зовнішню спокійну величність поживляє переважно експресивний вираз обличчя,

що передає образ пихатої насупленої пані, серйозної стурбованої няньки тощо. У кожній фігурці помітна легка іронія. Вона немов нагадує, що це іграшка, світ вигаданий, хоча й створений на підставі життєвих спостережень.

З-поміж фігурок вершників виділяється створений в Опішному вершник на триголовому коні, винятковий за пластичним рішенням й особливою переконливістю, попри очевидність художнього вимислу.

Традиційною й водночас своєрідною в пластичному й орнаментальному рішеннях є фігурка коника з Бару (Вінниччина). Перед нами не звичайний коник, а молоде, безпорадне лоша, яке щойно зіп'ялося на ноги. Його великі чорні очі з наведеними чорними бровами наче випромінюють допитливість і водночас пустотливість – риси, притаманні більше людській, аніж тваринній природі. Вишукані пропорції, чистоту й співучість ліній силуету ще більше підкреслює суцільний шар побілу. Зрештою, й мальовка барвами приглушених відтінків – зеленого, вохристого, коричневого – виглядає необхідним доповненням пластичної та образної характеристик.

Фігурка півника з Бару має виразний силует, чіткіше й ретельніше модельовані об'єми, які передають яйцеподібний тулуб, довгу тонку шию з малою голівкою й порівняно великим гребенем, розкішний віялоподібний хвіст, високі ніжки. Досконалії пластичній характеристиці образу відповідає оздоблення кольоровими плямами, що виділяють ознаки птаха: червоні – гребінь, коралі, крила та ноги; зелені – хвіст, тулуб; біла – шию. За формою, яскравою колоритною мальовкою фігурка асоціюється з казковим персонажем – *«півником – золотим гребінцем»*, який уособлює працьовитість, старанність, доброзичливість.

Фігурка баранчика з Барбарівки (Київщина) відзначається натуралістичним трактуванням не лише голівки, а й тулуба, поверхню якого вкрито неглибокими виїмками. Поєднання їх з гладкими площинами творить своєрідний ефект – імітацію вовни. Примхливу гру світла й тіні вигідно підсилює лискучий шар поливи.

Виразно тенденції реалістичного зображення фігурок тварин виявляють іграшки Якова Бацуци з Адамівки (Хмельниччина). Фігурки не лише відтворюють образ із його найхарактернішими ознаками, а й передають певний стан тварини: кішка з піднятим хвостом, птаха з розправленими, наче для злету, крилами, жабка з піднесеними, немов у стрибку, лапками.

У перші десятиліття XX століття під впливом соціально-економічних чинників навчально-виробничі заклади втратили свою дієздатність.

У 1920-х роках у традиційних центрах української народної іграшки, здебільшого на ґрунті колишніх навчально-виробничих закладів, було організовано художньо-промислові артілі. Їх діяльність спрямовувалася на масове продукування іграшок. Творчість майстрів часто нівелювалася, зводилася до копіювання зразків-еталонів, серед яких переважали чужі,

не притаманні природі традиційної іграшки фігурки червоноармійців, будьонівців, сюжетні зображення подій перших п'ятирічок та інших тем ідеологічно-пропагандистського змісту.

Від кінця 1930-х років сюжетна пластика набула розвитку під впливом Центральної експериментальної майстерні при Державному музеї українського мистецтва в Києві, яка об'єднала обдарованих майстрів з різних осередків України. Зокрема, багатофігурні композиції на літературну та казкову тематику – «Ріпка», «Звірі-музиканти», «Казка про попа та його наймита Балду», «Руслан і Людмила», «Демидові вареники», «Квартет» та інші – створював Іван Гончар, якого запросили у відділ кераміки з Кришинців (Вінниччина). З огляду на зміст, реалістичність пластичного та кольорового рішень ці роботи опосередковано пов'язані з народною іграшкою, наближаються до декоративної пластики малих форм.

Упродовж 1950-х – 1980-х років під впливом зумовленого розвитком промисловості процесу витіснення рукотворних речей і поступового занепаду народної художньої творчості поглибився процес згасання осередків традиційної іграшки. Водночас тривало оновлення тематики глиняної іграшки. Її зміст майстри намагалися наблизити до сучасності. Прагнення майстрів відображати сучасну тематику, навіяну життям, власним досвідом чи запозичену з інших видів мистецтва й літературних творів, спонукали звертатися до сюжетних композицій. Змінилися її функціональні домінанти. Іграшка продовжувала втрачати свою автентичність, пріоритетність ігрових ознак та виховного значення, еволюціонуючи в декоративний предмет.

З 1990-х років у контексті динамічних процесів українського відродження традиційна іграшка знову стала об'єктом уваги й водночас вагомим їх аргументом. Посилилася увага до неї з боку влади та громадськості. Міністерство освіти і науки України за сприяння Міністерства культури і мистецтв України (нині – Міністерство культури і туризму України) періодично оголошує конкурси української народної іграшки з метою *«зібрати, зберегти та зробити надбанням майбутніх поколінь іграшки, виконані в кращих декоративно-пластичних традиціях українського народу»* [3, с. 1]. 2004 року в Києві на основі збірки відділу іграшок Науково-методичного центру засобів навчання Міністерство освіти і науки України заснувало перший в Україні Державний музей іграшки. За ініціативою музеїв, громадських організацій та приватних колекціонерів у містах України та Європи відбуваються виставки іграшок.

Народна іграшка почала займати належне місце в мистецькій освіті. При Будинках творчості дітей та юнацтва, художніх та загальноосвітніх школах створюються студії і гуртки, в яких досвідчені педагоги, а в осередках, де жива традиція, – народні майстри, навчають дітей мистецтву створення іграшки. До дизайну іграшки на основі давніх українських образів та форм звернулися в академічних мистецьких закладах.

Зростає зацікавлення народною іграшкою як джерелом художніх інтерпретацій академічних художників та осіб, які за покликом душі звернулися до її створення.

Отже, понадстолітню історію зацікавлення українською народною іграшкою та прагнення зберегти її можна оцінювати по-різному. Були в ній як позитивні, так і негативні втручання в процес її еволюції. Проте очевидно: найважливішим підсумком зусиль народознавців, громадських діячів та усіх небайдужих до її стану є те, що, на відміну від багатьох європейських країн, які мають спеціалізовані музеї іграшки, численну літературу про неї, в Україні народна іграшка ще не втратила своєї актуальності.

Українці повинні пишатися, що на початку XXI століття народна іграшка продовжує розвиток у творчості народних майстрів, які дбайливо бережуть глибину та неперервність її традицій.

Усвідомлюючи значення народної іграшки як невід'ємної складової національної культури, нам усім, безумовно, хочеться не втратити її у суперечливих ритмах XXI століття. Зберегти, продовжити та розвинути народну іграшку зможуть, очевидно, не гасла про розвиток чи відродження традицій, а їх зважене, критичне осмислення, що забезпечить органічний зв'язок із сучасним культурним середовищем. Народні майстри охоче будуть звертатися до виготовлення іграшки, мабуть, тоді, коли на них буде зростати попит. Поки що він обмежений здебільшого замовленнями музеїв, організаторів фольклорних свят, приватних осіб тощо.

У широкому діапазоні художніх ефектів української народної іграшки, які може відкрити для себе пильний погляд митця, переконує творчість художників.

Перспективним майбутнє народної іграшки виглядає у сфері дитячої творчості, де вона має значні переваги як мистецький об'єкт, оскільки спілкування з нею відбувається близькими та зрозумілими дитячій свідомості засобами. Водночас створення іграшки на фольклорні теми зі щедро дарованою природою екологічного матеріалу — глини, пов'язує дитину з українською духовністю та сприяє формуванню у свідомості національних пріоритетів.

Ще одним важливим напрямком актуалізації глиняної іграшки, як і загалом народної іграшки, у культурному процесі XXI століття є використання її традицій у дизайні промислової, що допоможе не лише подолати широку пропозицію в крамницях строкатих і часто недоброякісних, навіть шкідливих здоров'ю дитини іграшок іноземного виробництва, а й суттєво прислужиться економічному піднесенню України. Адже відомо, що розвинуті країни світу досягли високого рівня життя завдяки дбайливому ставленню до національних традицій, яке забезпечило їх продовження та інтеграцію в сучасність.

Сподіваємося, що етнічна першооснова знайде повніший і виразніший вияв в українській іграшці XXI століття, «одухотворить» її, поєднавшись із новими вимогами.

1. Біляшівський Б., Лащук Ю. Київське кустарне товариство // *Народна творчість та етнографія*. – 1987. – № 4. – С. 39-44.
2. Каталог изделий, вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. – СПб., 1912. – 48 с.
3. Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу української народної іграшки // *Освіта України*. – 2003. – № 34. – 13 травня. – С. 4.

© Lyudmyla Herus, 2020

THE CONDITION AND THE PROSPECT OF UKRAINIAN CLAY TOYS IN THE EARLY 21st CENTURY

The article deals with the history of the evolution of folk toys during the late 19th and 20th centuries and the prospects for further development in the early 21st century, are inextricably linked with the problem of demand, competitiveness in the product market. It is emphasized that the revival and preservation of traditions provide its organic connection with the modern cultural environment

[Received October 21, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, clay toy*

УДК 738.3:658.8(477.86)

© Віталій Кушнір, 2020

Завідувач лабораторії Відділу художньої кераміки
Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва.
ceramon@ukr.net (Косів, Україна)

СУЧАСНИЙ КОСІВСЬКИЙ ГЛИНЯНИЙ СУВЕНІР

Про сучасний косівський глиняний сувенір. Зокрема, висвітлено історію його виникнення, проаналізовано призначення, асортимент, особливості. Подано перелік мистецьких крамниць Косова, де можна придбати місцевий глиняний сувенір, що відображає народні традиції виготовлення й декорування глиняних виробів осередку

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, мистецькі крамниці, глиняний сувенір, Косів

Нині Косів – популярний туристичний центр Гуцульщини. Сюди з'їжджаються численні туристи з усієї України, сусідніх держав, країн Євросоюзу й Америки, котрі прагнуть придбати місцевий сувенір на згадку про унікальний осередок народного мистецтва.

Нині в Косові налічується близько десяти стаціонарних мистецьких крамниць із сувенірами, які є втіленням традицій народного мистецтва Гуцульщини. Ці крамниці працюють щоденно. В їхньому асортименті – вишивка, ткацтво, дерево, кераміка – усе, чим славиться Гуцульщина. П'ять мистецьких крамниць, у яких продають глиняні сувеніри, належать косівським майстрам-керамістам (Михайлу Трушику, Роману Якібчуку, Петру та Василю Гривінським). Також косівський глиняний сувенір можна придбати на Споднянському ринку, що знаходиться в околицях Косова. Він працює щосуботи. Там глиняні сувеніри продають самі автори (Уляна Шкром'юк, Василь Швець, Олександр Вербівський, Олена Зеленчук, Василь Івасюк, Ганна Гусейнова).

Окрім мистецьких крамниць Косова, косівський глиняний сувенір можна придбати в кожному туристично розвиненому місті України.

Щодо історії розвитку косівського глиняного сувеніра, зазначимо, що його почали виготовляти наприкінці XIX століття, з часу відкриття лікувального центру Аполлінарія Тарнавського. Туди з'їжджалися багаті люди не тільки з навколишніх регіонів, а й з-за кордону. Саме на цих пацієнтів орієнтувалися перші косівські глиняні сувеніри.

Хоча лікувальний заклад Аполлінарія Тарнавського припинив свою діяльність 1939 року, Косів устиг стати відомим туристичним центром і залишався ним за радянських часів. Нині Косів – один із найпопулярніших

туристичних центрів Гуцульщини, тому призначення косівського глиняного сувеніра залишилися незмінним: бути колоритним предметом народного мистецтва осередку, щоб нагадувати туристам про відвіданий край.

За способом використання косівські глиняні сувеніри поділяються на декоративні й декоративно-вжиткові. Їх виготовляють мальованими полив'яними, немальованими полив'яними, теракотовими, у тому числі димленими. Функціональне призначення косівських глиняних сувенірів виражається в наступних групах: сувенір – згадка про гуцульський край; сувенір, присвячений визначній події чи даті; рідше, сувенір, присвячений ювілею діячів історії та культури. Серед глиняних сувенірів на згадку про Косів і гуцульський край – посуд, вироби для оздоблення житла, вироби особистого вжитку, пластика малих форм. Сувенірний посуд невеликий за розмірами, повторює традиційні народні форми. Це – миски, дзбанки, горщики, тарілки, куманці, колачі, баклаги, барильця, кошики, близнюки, фігурний посуд. Серед сувенірних виробів для оздоблення житла – вази, свічники, плитки, пластика малих форм, писанки, дзвоники, миски, тарелі. До сувенірних виробів особистого вжитку належать попільнички, скарбнички й прикраси. Пластика малих форм із сувенірною функцією включає: «свищики», зооморфну об'ємну, тематичну й рельєфну пластику.

Сувеніри, присвячені ювілею діячів історії та культури, а також визначним датам, мають незначне поширення.

Нині вимоги до особливостей творення косівських глиняних сувенірів не ставляться, оскільки їх виробництво зосереджено в приватних майстернях. Проте майстри виготовляють ці сувеніри переважно на основі тих вимог, які були запроваджені в гончарних цехах упродовж другої половини ХХ століття, а саме: місцеві народні форми, орнамент і способи декорування, невеликі розміри. І це логічно, оскільки косівський глиняний сувенір повинен відображати традиції народного мистецтва краю, бути автентичним і мати художню цінність.

Нині косівський сувенір розвивається завдяки конкуренції серед майстрів-керамістів. Кожен майстер прагне виокремитися неординарною стилістикою у формотворенні та орнаментиці, використовувати відмінні тональні нюанси в колористиці, віднайти безсвинцеву технологію декорування. Безперечно, такі тенденції призводять до поліпшення та розвитку косівського глиняного сувеніра, проте часто, захоплюючись намаганням вирізнитися, окремі майстри використовують іншу, часом абсурдну технологію виготовлення та декорування. Мова йде про вироби, які не відображають народні традиції краю або ж лише імітують їх, адже мальовані гуашевими фарбами та потім лаковані, тому й дешевші, вони безперечно створюють хибне уявлення про справжній косівський сувенір.

Таким чином, косівський глиняний сувенір, який має понадсторічну історію, нині впевнено розвивається. Передовсім, це пов'язано з піднесенням

туризму в Україні, зокрема в Гуцульщині. Оскільки конкуренція між косівськими керамістами значна, це спонукає до розширення й урізноманітнення асортименту глиняних сувенірів, удосконалення й розвитку їх технологічних та художніх якостей. Хоча серед косівських глиняних сувенірів знаходимо виготовлені за «штучною» технологією, проте значну частину виробів, що нині збувають у крамницях Косова та інших міст, виготовлено на основі автентичної технології. Вони відображають народні традиції виготовлення й декорування косівської кераміки.

© Vitaliy Kushnir, 2020

THE MODERN KOSIV CLAY SOUVENIR

The article deals with a modern Kosiv clay souvenir. In particular, the history of its origin is covered, the purpose, range, features are analyzed. The author gives the list of art shops of Kosiv, where it is possible to buy a local clay souvenir, which reflects the folk traditions of making and decorating in this pottery center

[Received October 7, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, art shops, clay souvenir, Kosiv*

УДК 738.3:688.9]:747(477.86)

© Олександра Кушнір, 2020

Старший викладач Відділу художньої кераміки
Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва
імені Василя Касіяна Львівської національної академії мистецтв.
ceramon@ukr.net (Косів, Україна)

КОСІВСЬКА КЕРАМІКА В СУЧАСНОМУ ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ

Порушено проблему використання косівської кераміки в сучасному побуті, подано варіанти її вирішення. Розглянуто шляхи покращення функціональних властивостей ужиткових виробів

[Одержано 07 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, косівська кераміка, ужитковість, функціональність, конкурентноздатність

Нині косівська кераміка асоціюється з мальованими полив'яними виробами, хоча в Косові упродовж XIX – першої половини XX століття виготовляли й немальовані полив'яні, фляндровані та димлені. Косівські мальовані полив'яні вироби займають першість, завдячуючи затребуваності на туристичному ринку. В них яскраво домінує декоративна функція, а утилітарна нівелується, оскільки нинішній ринок перенасичений ужитковими фарфоровими й фаянсовими виробами, а також з нержавіючих металів, пластику й інших матеріалів, які зручні у використанні, доступні для споживача будь-якого достатку.

Проте, на мою думку, домінування декоративних якостей косівської кераміки не повинне звужувати способи застосування її в побуті. Яскрава й колоритна косівська кераміка, що втілює локальні особливості народних традицій Гуцульського краю, гармонійно вписується в будь-який інтер'єр. Проте косівська кераміка може не тільки оздоблювати помешкання. Вона цілком придатна для використання в побуті. Великий асортимент посуду та виробів для оздоблення інтер'єру є цьому яскравим свідченням. Без будь-яких застережень можна використовувати посуд для сипучих продуктів, печива, фруктів, горішків, а це – вази для фруктів та печива, горщики, тарілки, миски. Абсолютно ужитковими є свічники, попільнички, кахлі.

Під час використання косівської кераміки ми вагаємося, чи наливати в неї воду, чи вживати з неї гарячі та холодні страви й напої. Такий фактор помітно знижує функціональність утилітарних виробів. І це небезпідставно. Страх перед

свинцевими поливами, значна водопроникність черепка й висока ціна виробів стають на заваді використання косівської кераміки в сучасному повсякденному побуті.

Тому виникає питання: чи можна удосконалити ужиткові властивості косівської кераміки і яким чином дійти до позитивних результатів?

Відповідь на першу частину запитання з упевненістю можна дати позитивну, адже для сучасної науки немає нічого неможливого, проте шляхи до подолання проблеми досить тернисті через байдужість як верхівки влади, так і самих творців косівської кераміки, навіть якщо розв'язання проблеми не надто важке.

Отже, першою і найголовнішою є проблема використання поливи на основі оксидів свинцю (60-70%). Така полива особливо шкідлива при поливанні нею виробів. Під час випалювання вона перетворюється на скло. Її шкідливість значно знижується й дорівнює шкідливості використання в побуті кришталевого посуду.

Альтернативою свинцевим поливам є безсвинцеві або малосвинцеві фритовані поливи, які на українському ринку можна придбати готовими, а їх ціна у два рази менша за собівартість оксиду свинцю. Використання таких полив є досить перспективним, проте тільки теоретично. На практиці ж існує дві проблеми, пов'язані з їх використанням для оздоблення косівської кераміки. Перша полягає в непристосованості глиняної маси та підполив'яних фарб до фритованих полив, адже фарби змінюють колір, а коефіцієнт термічного розширення черепка не відповідає коефіцієнту термічного розширення поливи, через що на поверхні виробу утворюється цекова сітка. Нині першу проблему подолано завдяки роботі лабораторії Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв, проте врівноваження термічного розширення черепка й поливи залишається актуальним питанням.

Другою проблемою ужиткового використання косівської кераміки є високий ступінь водопоглинання глиняного черепка, зумовлений особливістю косівських глин. Подолати її можна подовженням випалювання за максимальної температури майже на 8 годин. Проте керамісти свідомо не йдуть на цей крок у зв'язку з високими цінами на енергоносії.

І наостанок – питання ціноутворення на вироби косівської кераміки. На жаль, косівська кераміка, як і народна кераміка інших гончарних осередків України, не може бути дешевою. Передовсім, її не можна порівнювати з промисловими фарфоровими та фаянсовими виробами, адже вона є унікальним народним продуктом, базованим на важкій індивідуальній праці керамістів, яка уособлює духовну цінність і є спадщиною українського народу. Ціну на косівську кераміку творять вартість сировини (глина, ангоби, підполив'яні фарби, полива), її транспортування та переробка. Чималу частку складають

витрати на енергоносії – електроенергію та газ. З урахуванням усіх цих факторів мальовані полив'яні вироби нині коштують від 15 гривень. Дешевшими є теракотові, у тому числі димлені, та немальовані полив'яні вироби, ціни на які починаються від 5 гривень.

Отже, нинішній асортимент косівської кераміки включає значну кількість ужиткових виробів, проте їх утилітарна функціональність обмежена через використання свинцевих полив та водопроникність черепка. І хоча керамісти стоять на шляху розв'язання цих проблем, проте з промисловими вжитковими виробами косівська кераміка не може конкурувати. Єдиний спосіб бути актуальною на сучасному ринку – мати високі художні якості, які косівські керамісти повинні невинно розвивати.

© Oleksandra Kushnir, 2020

THE KOSIV CERAMICS IN THE MODERN EVERYDAY LIFE OF THE INHABITANTS

The problem of using Kosiv ceramics in modern everyday life is raised, options for its solution are given. Ways to improve the functional properties of consumer products are considered in the article

[Received October 7, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, Kosiv ceramics, usability, functionality, competitiveness*

УДК 658.8:738.3]:001.891(477.86)

© **Наталя Визір**, 2020

Молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
nataliavyzir@gmail.com (Опішне, Україна)

ЗБУТ СУЧАСНОЇ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ

На основі польових матеріалів авторки подано інформацію про сучасний стан збуту глиняної продукції гончарями Косова. Зазначено асортимент виробів, форми й місця збуту

[Одержано 10 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, косівська кераміка, асортимент, збут, майстри

Містечко Косів, розташоване на південному сході Івано-Франківської області, над річкою Рибниця, здавна славиться своїми гончарними традиціями й відомими майстрами. З метою дослідження сучасного стану гончарного промислу влітку 2007 року та у вересні 2009 року гуцульське містечко відвідали науковці Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Одним із завдань було довідатися про сучасний стан збуту гончарної продукції косівськими майстрами.

Потрапивши до Косова, не доводиться довго шукати місця, де можна було б придбати кераміку. У самому центрі діє мережа крамниць, так зване «Містечко майстрів» (мал. 1), на центральній вулиці міста – магазини «Косів», «Сувеніри», «Жіночий труд» (до речі, за десять днів перебування в Косові працював тільки магазин «Сувеніри»). Майже кожен зустрічний міг повідомити про колишній «Промкомбінат» (Косівський художньо-виробничий комбінат Національної спілки художників України), де можна придбати вироби, чи назвати імена майстрів, у кого вдома можна купити кераміку. Запрошували відвідати в четвер і суботу знаменитий Споднянський базар (нині він працює лише в суботу). Крім того, доводилося бачити барвисті косівські вироби на Яремчанському сувенірному ринку, у художніх салонах та сувенірних магазинах Коломиї, Івано-Франківська, Львова, Києва. Варто зазначити, що відповідно до віддаленості місць збуту ціна на кераміку зростає, а асортимент виробів звужується.

До кінця 1990-х років ужиткову, декоративну та будівельну кераміку виготовляли в майстернях Косівського художньо-виробничого комбінату

Мал. 1

«Містечко майстрів». Косів, Івано-Франківщина. Червень 2007.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Національної спілки художників України та Косівського виробничо-художнього об'єднання «Гуцульщина», підпорядкованого Укрхудожпрому.

Після їх закриття понад 50 гончарів залишилися без роботи. Та, незважаючи на труднощі, кілька майстрів – членів Національної спілки художників України, об'єдналися й спільними зусиллями відновили роботу в гончарному цеху, орендували приміщення колишнього комбінату. Один із цехів підприємства орендують кахельники. Інші майстри почали працювати в облаштованих удома майстернях.

Гончарний цех Виробничо-художнього об'єднання «Гуцульщина» не функціонує близько 10 років, а з 2007 року підприємство взагалі вважається ліквідованим, хоча роботу на ньому можна відновити хоч сьогодні.

Варто зазначити, що, незважаючи на активізацію кітчевого ринку, зумовленого з-поміж іншого закриттям художньо-виробничих підприємств, основний масив косівської кераміки – традиційні вироби. Безперечно, лише завдяки усталеним традиціям, збереженим у родинах духовним цінностям, наполегливості майстрів косівська кераміка не втратила самобутності.

Дехто з майстрів відходить від традицій: чи то з бажання осучаснити древнє ремесло, чи спростити технологію гончарного виробництва. Відтак – ринок поповнився керамікою, розмальованою акриловими фарбами чи аквареллю.

Василь Івасюк, який багато років виготовляв традиційну кераміку, а нині віддає перевагу виробам, мальованим аквареллю, пояснює це намаганням спростити технологічний процес, адже немає потреби двічі випалювати такі вироби.

Роботи Василя Швеця – декоративні тарілки із зображенням сюжетних малюнків – мальовані акриловими фарбами та покриті лаком (мал.2). Автор, який раніше працював у традиційному стилі, запевняє, що це новаторство: *«Треба йти до чогось нового, удосконалюватися..., читаю літературу, цікавлюся..., вирішив піти трішки іншим шляхом. Виходить. Люди беруть таку кераміку, замовляють».*

Мал. 2
Вироби Василя Швеця
на Споднянському базарі.
Смодна, Івано-Франківщина.
Червень 2007.

Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше

Мал. 3
Вироби Юрія Стрипка
під час сушіння.
Косів, Івано-Франківщина.
Червень 2007.

Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше

Мал. 4
**Вироби Сергія Словінського
на Споднянському базарі.
Сподна, Івано-Франківщина.
Червень 2007.**

*Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше*

Мал. 5
**Вироби Уляни Шкром'юк
на Споднянському базарі.
Сподна, Івано-Франківщина.
Червень 2007.**

*Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше*

Мал. 6
**Вироби Ганни Яремійчук
на Споднянському базарі.
Сподна, Івано-Франківщина.
Червень 2007.**

*Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше*

Останнім часом на ринку з'явилися декоративні вироби (вази, тарелі, скульптури), виконані технікою прорізування (мал. 3). Автор робіт Юрій Стрипко відійшов від традицій, бо, як каже, *«завжди не хотів, щоб мої роботи були похожими на батькові, щоб нас не путали»*.

Родина Якібчуків-Троців чи не єдина в Косові, в якій усі члени родини, навіть найменша Тереза, займаються гончарством і виготовляють не тільки мальовану традиційну кераміку, а й димлену.

На Смоднянському базарі подекуди трапляються теракотові вироби, особливістю яких є відсутність естетичної цінності – так званий «відвертий кітч» (мал. 4). Серед загального масиву косівської кераміки таких виробів значно менше, але вони також користуються попитом, особливо в перекупників, бо ціна значно нижча, оскільки затрати на виробництво менші (потребує одного випалювання), а відсутність художнього смаку, відверте нівелювання національної культури споживача дозволяють таким виробам заповнити гончарний ринок України.

Щодо асортименту виробів косівської кераміки, то він досить широкий. Майстри виготовляють ужиткові вироби (здебільшого виконані й розмальовані за традиційною технологією) – набори столового посуду, кавові й чайні сервізи, миски, *«ченашниці»*, чашки, макітри, дзбанки, горщики, двійнята, сільнички, цукерниці тощо; декоративні вироби – свічники, вази, вазони, тарелі (мал. 5), сувенірну продукцію (мал. 6); будівельні матеріали – кахлі, плитку.

Серед розмаїття сувенірної продукції останнім часом з'явилися кулони у вигляді кола, сердечка, зодіакальних знаків, копілки у вигляді поросяти, kota тощо, попільниці. На згадку про Косів можна також придбати глиняну підкову, дзвоника, іграшку-свистунець *«зозульку»*, тарілочку-монетку, декоративну плитку-картинку чи *«магнітку»* з місцевими краєвидами.

Опитування й спостереження показали: якщо 3-5 років тому найбільшим попитом користувалися декоративні вироби, то зараз усе частіше купують ужиткові речі, особливо для модних нині кафе та ресторанів, оформлених у національному стилі. Пересічний покупець із посуду частіше купує миски, макітри, *«ченашниці»*. Серед декоративної продукції найбільш популярні дрібні сувеніри – дзвоника, *«зозульки»* та, за свідченням Валентини Джуранюк, *«пласкі речі – кахлі й тарелі, котрі можна на стіну почепити»* [1]. У перекупників попит на дрібну (бо дешеву) сувенірну продукцію. До речі, дехто з косівських майстрів на таких виробках робить напис *«Яремче»*. Таким чином туристи купують вироби *«яремчанських гончарів»*, яких у Яремчому ніколи не було. Є серед покупців *«американці, поляки, канадці, росіяни, навіть французи, але усі переважно українського походження. Адже українська душа прагне чогось свого»*, – каже Валентина Джуранюк [1]. Найчастіше іноземці цікавляться ужитковим посудом та декоративними тарелями чи вазами, користуються попитом вироби Юрія Стрипка.

Про реалізацію своєї продукції майстри дбають самі. Здебільшого, працюють на замовлення. За свідченнями керамістів, вироби замовляють з Києва, Львова, Івано-Франківська, останнім часом – зі східних регіонів України: Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя. Основне призначення – для інтер'єрів місць громадського харчування, художніх салонів, сувенірних магазинів, а також для приватних колекцій та оформлення внутрішньої частини помешкань. Замовлення надходять нерегулярно, тому майстри готові вироби збувають на базарі самі чи здають для реалізації в сувенірні крамниці. Популярною формою реалізації кераміки є продаж виробів оптом удома чи на Споднянському базарі. В ніч на суботу перекупники беруть продукцію для реалізації на сувенірному ринку в селі Яремче.

Останнім часом кераміку косівських майстрів можна придбати через мережу Інтернет, що розширює коло зацікавлених і дозволяє досить швидко придбати вибрану продукцію. Хоча є й недоліки нової форми збуту: обмежений асортимент, вибір покупки за фотозображенням, недовіра покупця новій мережі реалізації товарів. Варто звертати увагу на сайти самих майстрів, як от Ігоря та Христини Троців. Хоча назва інтернет-крамниці *«Дайте спокій»* може дещо відлякати покупця.

Керамістів-косівців можна зустріти на святкуванні Дня гончаря в Пироговому й на Сорочинському ярмарку, та з кожним роком усе рідше жовто-зелено-коричнева кераміка майорить на традиційному святі, оскільки умови участі в ярмарку останнім часом змінюються не на користь майстрів.

Відвідавши вищезазначені місця збуту й ознайомившись із асортиментом косівської кераміки, можна зробити висновки, що маленькі крамнички *«Містечка майстрів»* заповнені сувенірною продукцією безсистемно (мал.7). Тому кераміка в цьому масиві губиться, а самі магазинчики сприймаються як оптові склади. Таке ж враження справив *«Художній салон»* у Коломиї й Івано-Франківську. Дещо по-іншому сприймається торговельний будиночок родини Якібчуків у Містечку майстрів, більшість виробів у якому – кераміка (мал. 8, 9). Тут можна не тільки оглянути чи придбати глиняні вироби, а й поспілкуватися безпосередньо з автором.

На Споднянському ринку кераміку купують, здебільшого, для перепродування в Яремчому. А для майстрів це можливість поспілкуватися. *«Наш косівський базар – це такий собі Монмартр. Майстри збираються поговорити про свої справи, про роботу»*, – говорить із захопленням Валентина Джуранюк [1].

Більшість же майстрів реалізують свою продукцію безпосередньо в майстернях. Тож, незважаючи на недосконалу податкову систему, на постійне зростання цін на енергоносії, які для гончарного промислу вкрай важливі, на обмеженість місць для реалізації на оновленому цього року місцевому базарі тощо майстри самотужки дбають про збут власної продукції. Усталеної системи

Мал. 7

«Містечко майстрів», Косів, Івано-Франківщина. Червень 2007.

*Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

Мал. 8

Уляна Якібчук у родинній крамничці.

«Містечко майстрів»,

Косів, Івано-Франківщина.

Червень 2007.

*Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше*

Мал. 9
Вироби родини Якібчуків. «Містечко майстрів».
Косів, Івано-Франківщина. Червень 2007.

*Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства. Публікується вперше*

реалізації косівської кераміки немає. Як запевняють самі майстри, «раз на раз не приходитьсья». Сьогодні є покупець, а завтра може не бути. От і доводиться їм шляхом підвищення якості, розширення асортименту, популяризації виробів через мережу Інтернет та участі в ярмарках турбуватися про наявність попиту на косівську кераміку.

-
1. Розмова з Валентиною Джуранюк, червень 2007 р.; вересень 2009 р. // Польові матеріали автора.

© Natalya Vyzir, 2020

THE SALE OF MODERN KOSIV CERAMICS

Based on the author's field materials, information is provided on the current state of sales of pottery by Kosiv potters. The range of products, forms and places of sale are specified

[Received October 10, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, Kosiv ceramics, assortment, sales, craftsmen*

УДК 352:738](477.53)"189/191"

© Олег Белько, 2020

Завідувач Відділу автоматизації та механізації внутрішньобібліотечних процесів
Полтавської обласної універсальної бібліотеки імені Івана Котляревського,
викладач історії й географії Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка.
belko.poltava@gmail.com (Полтава, Україна)

ЗЕМСЬКІ СТУДІЇ ГОНЧАРНОГО ПРОМИСЛУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Досліджено організацію Полтавським губернським земством студій гончарного промислу наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття із залученням учених, статистів, державних діячів задля вивчення економічного та етнографічного аспектів розвитку гончарства та реалізації земських соціально-економічних програм

[Одержано 27 жовтня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, губернське земство, гончарний промисел, гончарі, розвиток кустарної справи

Наукове значення має дослідження різних аспектів процесу розвитку гончарного промислу за сприяння земства на терені Полтавщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Скасування кріпосництва й перехід до капіталістичного суспільно-політичного устрою формально усунули більшість обмежень, які стримували розвиток кустарної промисловості в Російській імперії. Проте впродовж наступних 20 років пореформеної доби поживалення в цій галузі виробництва майже не було. Давалася взнаки інерція феодального способу господарювання, половинчастий характер реформ, загальна слабкість економіки. Однак поетапний занепад натурального господарства сприяв перетворенню видів обробки сировини в окремі галузі виробництва, відбувалися зміни в ієрархії цінностей народного мистецтва з орієнтацією на міського покупця.

Статистичні дані зафіксували зростання кількості кустарів, викликане майновим розшаруванням сільського населення. Поміж іншим, матеріальне становище виробників за умов технічної відсталості, експлуатації скупниками, лихварями було надзвичайно тяжким. Низька платоспроможність сільських кустарів змусила керівні кола держави 1876 року при Міністерстві фінансів створити Комісію з дослідження кустарної промисловості в Малоросії [7, с. 7].

Отже, поштовх у кустарній справі став відчутним лише наприкінці 1870-х років, коли імперські чиновники, у тому числі й на рівні губернії, намагалися виправити ситуацію адміністративними методами. Слід зазначити, що регіональне питання розглядалося в межах загальнодержавної програми.

Відповідно до архівних документів, до Полтавської губернської земської управи зверталася Комісія з вивчення кустарних промислів у губерніях Росії, яка діяла при Раді торгівлі та мануфактури (лист від 6 жовтня 1877 року), з проханням подати відомості про зібрані матеріали з кустарного виробництва [13, с. 93-96; 21, с. 130-146]. Комісія запропонувала програму і план досліджень, що включали, здебільшого, економічні питання. Результати її роботи було викладено у вагомій науковій праці – 16 томах. Проте практично вплинути на стан гончарного промислу Комісії не вдалося. Після її розформування (березень 1888 року) опікування кустарною галуззю було покладено на Міністерство державного майна та Департамент землеробства і сільської промисловості [25, с. 456-457], при якому також пожвавлення було незначним.

У питаннях розвитку селянських промислів Полтавське губернське земство виокремило три напрями:

- вивчення явищ економічного життя;
- розробка заходів відповідно до соціально-економічних потреб губернії;
- втілення в життя визначених пріоритетів [19, с. 6].

Економічна програма діяльності Полтавського губернського земства в частині кустарного виробництва складалася з двох частин. До першочергових заходів належали: поширення технічних знань (участь у заснуванні й утриманні професійних шкіл, зразкових майстерень) та керівництво навчальним процесом закладів, організація доступного для кустарів, ремісників кредиту, включаючи надання позик на розвиток кустарного і черепичного виробництв, розповсюдження вогнетривких дахів, будівництво черепичних заводів [18, с. 11].

Щодо надання безпосередньої допомоги кустарництву, передбачалося забезпечення організації посередництва в оформленні замовлень на придбання виробів; доставки кустарям кращих зразків продукції; заготівлі моделей та шаблонів, необхідних для правильної побудови виробів; постачання кустарям виробничих матеріалів; участі у виставках, у тому числі за межами губернії; організації посередництва у збуті продукції та відкритті торговельних складів; запрошення інструкторів-керамістів [16, с.19].

Для вивчення стану гончарного ремесла й можливостей подальшого розвитку, визначення його ролі в економіці регіону губернське земство залучало вчених, державних діячів, розуміючи, що науковий аналіз складних процесів функціонування промислу та прояву життєдіяльності етносу можливий лише на основі спеціальних досліджень характеру виробничих сил і суспільних відносин. Дослідження промислів управа здійснювала через організацію численних польових експедицій. Позиція земства одночасно сприяла розкриттю нової на той час генерації дослідників народного мистецтва, серед них – Анастасій Зайкевич, Іван Зарецький, Сергій Лисенко, Віктор Василенко, Михайло Русов, праці яких стали значним підґрунтям в утвердженні багатовікової традиції гончарювання як самобутнього явища української культури.

Значною підмогою в цьому стало засноване 1881 року Статистичне бюро, яке виникло із потреб земства мати дані про прибутковість земель, кількість господарств, що займалися промислами [20, с. 3]. Губернське земство встановило фінансування дослідницьких робіт у сумі 1500 руб. щорічно, як планувалося, протягом трьох років (постанова від 2 жовтня 1879 року) [22, с. 176-177, 200]. 1894 року воно збільшилося й складало вже 3953 руб. [12, с. 23].

Початок переговорів із професором Харківського університету Анастасієм Зайкевичем про вивчення промислів, у тому числі гончарного, припав на жовтень 1877 року [20, с. 3; 13, с. 93-96]. План дослідження, складений Анастасієм Зайкевичем, ухвалений управою 1879 року, охоплював широке поле діяльності [14, с. 70-71]: разом з ученими-помічниками Леонідом Жебуньовим та Олександром Твердохлібовим було обстежено економічні можливості й технологію виробництва в ряді повітів: Миргородському (Хомутець, Попівка, Велика Грем'яча, Комишня), Лохвицькому (Сенча, Городище, Постав-Мука), Зіньківському (Опішне, Міські Млини, Куземин, Шилівка, Більськ), Полтавському (Диканька, Великі Будища), містах Лохвиця, Зіньків, Лубни. Показовим фактом стали зібрані Анастасієм Зайкевичем зразки глин, придатних для гончарювання (близько 200), колекції глиняних виробів — до 300 одиниць [24, с. 1303]. Цінними були зразки орнаментів гончарних виробів, подані губернській управі, як додаток до звіту [24, с. 1304], які увійшли в альбом *«Мотивы малороссийского орнамента гончарных изделий»*. У тогочасній Росії це було перше такого роду видання (Полтава, 1882), де розкрито багатство форм ужиткових та декоративних виробів, різноманітність орнаментів, виконаних на неполив'яних предметах, а також підполив'яна мальовка технікою фляндрівки й ріжкування. Зокрема, характерними особливостями гончарних мисок було їх червоне тло з мальовкою, виконаною білою, зеленою та рудою глинами [10], що засвідчували багаті природні ресурси краю. Дослідження вченого стало спробою провести певну лінію, доводячи тяглість традиції у сфері гончарства. Коштувало воно губернському земству 1078 руб. [14, с. 71]. Для вирішення питань, пов'язаних з поліпшенням виробництва, 1880 року Анастасій Зайкевич ознайомився з діяльністю гончарних заводів у Харківській, Херсонській губерніях, а 1883 року здійснив поїздку до Німеччини [23, с. 939]. На основі зібраних матеріалів було написано працю *«О гончарном производстве»*, яка, на жаль, так і залишилася неопублікованою [20, с. 4].

Джерела засвідчують, що Полтавське губернське земство повідомило Комісії з дослідження кустарних промислів Росії (лист від 07.12.1883 року), що справу обстеження промислів, розпочату Анастасієм Зайкевичем, продовжить працівник статистичного відділу управи Віктор Василенко [17, арк.58].

Спираючись на історичні джерела і завдання земства – вивчити економічні умови та внести пропозиції до заходів, які сприяли б підтримці й розвитку промислів, Віктор Василенко підняв дослідження на науковий рівень (1884) [6, с. 52], зазначивши, що *«різного роду глини, торф, камінь, вугілля»* повинні

раціонально використовуватися, бути підмогою в забезпеченні життєдіяльності населення. Для сприяння цьому, автор розробив рекомендації щодо здійснення комплексу заходів, а саме: забезпечення гончарів сировиною, надання кредитів на вигідних умовах, організація збуту готових виробів з видачею авансів під час прийому готової продукції. Діяльність товаристів, які займалися б цими питаннями, на думку дослідника, повинна була здійснюватися під керівництвом і спостереженням спеціальних агентів від земства. Акцентувалась увага на податковому врегулюванні. Щодо організації складів, Віктор Василенко був переконаний у тому, *«що на перший раз кустар багато виграє, коли буде поряд сировина в необхідному обсязі і за вигідною ціною, відповідно до виробничих сил кожного дрібного підприємця. Ця мета має бути поставлена на чолі всіх заходів»* [6, с. 52].

Вивчаючи економічний бік промислів, Віктор Василенко зосереджував увагу на значенні ярмаркової діяльності; цьому питанню присвятив кілька статей: *«О задачах сельскохозяйственных обществ»* і *«Сельские ярмарки»*, які опубліковано в *«Северному вестнику»* (1887, № 3, 4). Автор констатував, що розширення залізничної мережі різко зменшувало обороти навіть значних українських ярмарків [6, с. 39]. Із їх будівництвом старі торговельні шляхи втрачали своє значення або змінювали напрямки, що впливало на прибутковість гончарів. Хоча дослідник не ставив за мету глибоко вивчити гончарний промисел, але фрагментарно торкався цього феномену, зазначаючи, що *«гончарні витвори м. Опішні Зіньківського повіту вважаються найкращими в губернії»* [6, с. 38]. Проте значима праця Віктора Василенка при всіх її перевагах, на жаль, дала обмаль інформації про гончарний промисел Лохвицького повіту, зокрема Сенчу згадано лише виготовленням цегли.

Вважаємо продуманими дії земства (1881) в питаннях організації обстежень ґрунтів на терені Полтавщини щодо можливості їх використання в розвитку, передовсім, гончарного промислу [5, с. 12].

Висновки досліджень професора Харківського університету Олександра Гурова набули вагомості значущості завдяки вивченню не лише якості глин, а й технології добування, рекомендаціям щодо упорядкування їх розробки в таких місцевостях, як Опішне, Попівка. Слід зазначити, що попередження від нещасних випадків учений як фахівець-геолог убачав у необхідності використання дерев'яних кріплень як шахт зрубом, так і підземних галерей зі стояками. В окреме питання дослідник виніс потребу в сортуванні глин, що *«тільки тоді можна віднайти правильне застосування усім сортам глини, котрі зустрічаються у зазначених місцевостях Полтавської губернії... Найголовніше надати їй однорідність»* [1, с. 999-1000].

Дослідження відомих учених Василя Докучаєва, Володимира Вернадського, Петра Земятченського щодо якості сировини, а також земських діячів – Івана Зарецького, Сергія Лисенка – стали значущими в подальшому розвитку промислу.

З погляду на перспективне планування асигнувань для реалізації державної політики в означеному питанні впродовж 1888–1890 років стан гончарного промислу у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях досліджував професор Харківського університету Федір Корольов [23, с.939]. Він дійшов висновку, що кустарне виготовлення гончарних виробів у Полтавській губернії заслуговує на особливу увагу в усіх його аспектах. Дослідник зазначив, що в кожній місцевості можна було зустріти майстрів, вироби яких задовольняли споживачів із розвинутим і вишуканим смаком, що, безумовно, позитивно впливало на стан економіки в регіоні, звертав увагу на необхідність організації кредитів.

Студії Івана Зарецького, що охоплюють початок 90-х років XIX століття, проводилися на прохання земства і за складеною управою програмою. Саме як історіографічний факт непересічного значення, певний рубіжний етап у розвитку гончарства слід розцінювати його дослідницьку роботу щодо географічного розташування гончарних осередків, якості глини, знарядь праці гончарів. Якщо земська програма зосереджувала увагу на дослідженні економічної сторони промислу, Іван Зарецький розкрив увесь процес виробництва, при цьому зауваживши: *«Художня сторона розвитку гончарного промислу – явище зовсім нове. Ця важлива сторона... шкандибає в нас у сто разів більше технічної, та і весь її прояв відображається лише в унаслідуванні виробів заводських, які попадають до рук гончарів випадково, без всякого розумного вибору»*. Проте, коли брати до уваги ставлення державницьких структур до народної традиції, акцент було зроблено на політичному її нівелюванні – за висловом ученого, *«на жаль, з недавнього часу самотність стилю, а разом і притаманна йому краса, стала втрачатися і замінятися формами, які дуже схожі на малоросійську пісню, виконану великоросом»* [3, с. 88]. Дослідник зі знанням справи навів докладні відомості про особливості функціонування промислу в різних гончарних осередках, які різнилися традиційним асортиментом виробів, виробничими прийомами й прибутковістю. Автор дійшов висновку і засвідчив земству про непродуктивне використання природних ресурсів за складних умов життєдіяльності цих виробників. Іван Зарецький виразно характеризував динаміку побутування ремесла, якому, на жаль, був властивий уже спад активності. Зміни в економіці, що поглибили капіталізацію суспільства, призвели до зростання соціального розшарування в середовищі гончарів, виникли умови, які в подальшому спричинили занепад промислу. Він підготував доповідь *«Про потреби гончарської справи в Полтавській губернії»* [11, с. 4]. Задля поліпшення ситуації Іван Зарецький звернув увагу на важливість питання організації праці гончарів. У його розумінні – це гончарний цех, що є замкнутою ремісничою корпорацією, заснованою на гуманних засадах взаємодопомоги. Спільність інтересів гончарної майстерні й цехової організації стало б стрижнем у вирішенні проблем гончарного промислу. Варто звернути увагу на ще одну надзвичайно важливу сторону

дослідження Івана Зарецького – висвітлення яскравих постатей майстрів-гончарів, таких як посудник П. Півень із Зайцевих Хуторів, мисочники О. Рябокінь і К. Бадер із Міських Млинів, посудники Клименко і Я. Коломієць з Опішного, П. Пічка з Малих Будищ та інші. Учений подав їх як творців естетизму національного самобутнього українського побуту, що надає виняткової цінності дослідженню, адже деякі з названих прізвищ в інших джерелах не згадувалися. Щодо технологічного боку гончарного виробництва і якості продукції відомих гончарних осередків імперії, дослідник засвідчив значно вищий рівень гончарювання в Полтавщині. Порівняльний аналіз у такому плані відкрив можливості з'ясування подібних особливостей в інших регіонах. Усе це засвідчує не лише досконалість методики дослідницької роботи, а й багатий досвід і самобутність творчої особистості Івана Зарецького. Високий професійний рівень народознавчим студіям Івана Зарецького забезпечили впроваджені ним програми збирання етнографічних матеріалів та їх систематизація, що й надалі використовувалися в дослідницькій практиці науковців.

Наступним важливим кроком у діяльності губернської управи було впровадження 1900 року організаційних заходів щодо реєстрації кустарів і ремісників. Проведення цієї роботи покладалося на статистичне бюро із залученням осіб від волосних правлінь. Наведемо такі характерні факти: кількість кустарів і ремісників станом на початок 1900 року складала близько 80 тис. чоловік; реєстрація виявила їх збільшення за 15 років на 19,5 тис. осіб. Варто звернути увагу, що, за джерельними матеріалами, 1912 року число майстрів склало вже 125 тис. [4, с. 7]. Зібрані дані дозволили скласти карту територіального розміщення кустарних промислів за спеціалізацією виробництв. Проведена реєстрація виявила їх господарську належність, зокрема відношення до землеробства, і слугувала цінним матеріалом для докладного опису обсягу кустарної справи в губернії [15, с. 41]. В кошторисі губернського земства на 1902 рік передбачалися кошти на преміювання осіб за продовження дослідницьких робіт. Як передбачалося, предметом етнографічних досліджень могла бути не лише територія Полтавщини, а й Старої Малоросії – Чернігівська, Харківська та частина Курської губернії. Губернська управа вважала, що чим ширше район етнографічного дослідження, тим вони будуть значиміші у визначенні зовнішніх і внутрішніх впливів на формування матеріальної й духовної культури регіону. Зазначалося, що лише поєднання етнографічних та історичних матеріалів дали б можливість розкрити особливості народного побуту краю, котрі увібрали в себе взаємовпливи внутрішнього і зовнішнього середовищ [2, с. 19]. Такі особливо важливі дослідження, за переконанням земства, могли бути використані для активізації процесів розвитку місцевого кустарного виробництва [2, с. 22].

Ґрунтовно досліджував економічні й етнографічні аспекти розвитку гончарного промислу в Лохвицькому і Роменському повітах Сергій Лисенко. Він звернув увагу на динаміку промислу. Як зазначив дослідник, минуло 16

років, як Віктор Василенко нарахував у Постав-Муці 78 і в Лісовій Слобідці 3 гончарські господарства (1884). З того часу число гончарів збільшилося на 40 відсотків – склало 108 гончарських господарств [8, с.47]. Дещо зросли показники більш забезпечених землею: поєднання землеробства з гончарним ремеслом підвищувало життєвий рівень населення. Позитивно впливала на розвиток місцевого промислу гончарна майстерня, але через навчальний заклад відбулося втручання в традицію – формування виробів із застосуванням гіпсових форм, завезених із заводу Фока (Новгородська губернія) [8, с. 62]. Загалом, дослідник навів приклади складного матеріального стану гончарських сімей, тяжкої праці, а ще до того ж постійний страх щодо обкладання податком (як Зінківське земство обклало горни в Опішному) [8, с. 63]. Це дає підстави стверджувати, що практична реалізація пропозицій земства нічого не змінила в укладі життя гончарських сімей.

Дослідники кустарництва розкрили непривабливу картину соціального, економічного характеру з оцінкою наслідків і розумінням перспектив. Проаналізувавши вищезазначені дослідження, на нашу думку, земство дійшло висновку, що кустарна галузь потребувала якісних і, найголовніше, істотних змін, тільки тоді можна було очікувати поліпшення її стану, і вже складалося на той час переконання, що доки немає в організації кустарного виробництва стабільності, доти не буде й упевненості в реалізації стратегії відтворення економіки, адже традиційні спроби застосування гончарної продукції в побуті відзначалися значною консервативністю, утім перспективу розвитку промислу земство ще вбачало у виготовленні різноманітних декоративних виробів, глиняних плиток для підлоги, тротуарів тощо [20, с. 11]. Капіталізація виробництва для кустарництва вже ставала помітною руйнівною силою.

Однак наслідки обговорення досліджень лягли в основу діяльності економічного бюро губернської управи. 1899 року як дорадчий орган земського зібрання було створено економічну раду (очолював її голова управи), яка розглядала (не рідше 6 разів на рік) проблеми кустарництва.

Вивчений досвід ряду земств формував думку, що вплинути на розвиток кустарних промислів губернська управа зможе через таку земську організацію, як Кустарний склад, але для цього потрібно впровадити в життя комплекс заходів освітнього, економічного, виробничого характеру. Тож наприкінці XIX століття вишукувалися можливості поліпшити ситуацію.

Слід зазначити, що визначальною рисою розвитку студіювання в земський період є істотне розширення його проблематики, яке відбувалося на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до висвітлення економічного боку промислу, специфіки окремих локальних гончарних центрів, з'ясування загальних закономірностей еволюційного поступу. Крім викладених питань, губернське земство проводило планомірні дослідницькі роботи з організації черепичної справи.

Хоч губернське земство загалом не змогло досягти мети, але його ініціативи мали суттєве значення для гончарного промислу як сфери духовного життя народу, підвищення його соціального рівня.

Своєрідним узагальненням земських підходів повинен бути сучасний погляд щодо збереження народної традиції, адже ідентифікуючи себе з певним середовищем існування, людина визначає свою регіональну належність, усвідомлення спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільної національно-культурної духовної аури, що складались історично. Нинішній час потребує винайдення нових форм використання культурного фонду.

1. Гуров А. В. *Геологическое описание Полтавской губернии.* – Харьков: Типография М. Ф. Зильберга, 1888. – VII, 1010 с.
2. *Журнал чрезвычайного Полтавского губернского земского собрания 1903 года.* – Полтава: Типо-литография Торгового дома «Л. Фришберг», 1903. – 131 с.
3. Зарецкий И. А. *Гончарный промысел в Полтавской губернии.* – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 126 с.
4. *Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемой через земский склад.* – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1912. – 48 с.
5. *Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.) / Издание Полтавской губернской земской управы.* – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
6. *Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской Губернии / Составил В. И. Василенко.* – Полтава: издание Полтавской губернской земской управы, 1887. – Вып. II. – 55 с.
7. Лащук Ю. *Украинская народная керамика XIX–XX ст.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения.* – К., 1971. – 46 с.
8. Лисенко С. И. *Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: Роменский, Лохвицкий и Прилуцкий уезды.* – Одесса: Славянская типография Н. Хрисогелос, 1900. – Вып. 2. – 540 с.
9. Малеева Т. І. *Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.* – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002. – 21 с.
10. *Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства.* – Полтава: издание Полтавского губернского земства, 1882. – 2 стор. + XXI табл.
11. *О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Лубенской земской управы губернскому земскому собранию 29-го очередного созыва.* – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 292 с.
12. *Отчет об оборотах сумм, состоящих в заведении Полтавской губернской земской управы за 1884 год.* – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1885. – 93 с.

13. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1877 год. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1878. – 297 с.
14. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1881. – 99 с.
15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1900 год. – Полтава: Типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1901. – Вып. 1. – 164 с.
16. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. – Полтава: Электрическая Типо-литография Торгового Дома Л. Фришберга и С. Зорохович, 1907. – Вып. 1. – 110 с.
17. Переписка с земствами и другими учреждениями о кустарной промышленности в Полтавской губернии // Полтавський державний архів. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 58.
18. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXII очередного созыва Полтавской губернской управы доклад № 44. Об организации экономической деятельности Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литография Старожицкого, 1896. – 19 с.
19. Полтавскому губернскому земскому собранию XXXV очередного созыва Полтавской губернской управы доклады. 1899 года. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1899. – 344 с.
20. Пошивайло О. М. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть. – Опішня: Музей гончарства в Опішні, 1989. – 61 с.
21. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XIV-го очередного созыва 1878 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1878. – 283 с.
22. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XV-го очередного созыва 1879 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1879. – 254 с.
23. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1901. – Вып. II. – 1238 с.
24. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1886. – Вып. II. – 1686 с.
25. Хроника // Хуторянин. – Полтава, 1913. – № 15-16. – 18 апреля. – С. 456-457.

© Oleh Belko, 2020

THE GOVERNMENT COUNCIL STUDIES OF POTTERY CRAFT (THE LATE 19th – THE EARLY 20th CENTURY)

The author has researched organization of pottery studies by the Poltava Government Council in the late 19th – early 20th centuries with the involvement of scientists, statisticians, statesmen to study the economic and ethnographic aspects of pottery development and the implementation of Government Council socio-economic programs

[Received October 27, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, government council, pottery, potters, development of handicraft business

УДК 738.1:069.51(091)(477.74)

© Олена Жернова, 2020

Викладач Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Olena_Zhernova@ukr.net (Одеса, Україна)

ТЕМАТИЧНА ВАЗА ДЛЯ ГРОМАДСЬКОГО ІНТЕР'ЄРУ – ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ФАРФОРУ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (огляд експонатів Методичного музею Одеського художнього училища)

Про історію розвитку тематичної вази – своєрідного феномену українського фарфору радянської доби – на базі Одеського художнього училища імені Митрофана Грекова
[Одержано 09 вересня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, фарфор, тематичні вази, Одеське художнє училище імені Митрофана Грекова

Тематична ваза для громадського інтер'єру ще зовсім недавно була провідним видом декоративно-ужиткових виробів у темарії дипломних робіт випускників мистецьких навчальних закладів вищого та середнього ступенів. А полиці лабораторій фарфорових і фаянсових заводів були щільно уставлені зразками унікальних і водночас широко розповсюджених творів, які свідчили про високотехнологічну спроможність вітчизняного промислового виробництва. Кабінети чиновників різних рангів часто-густо були декоровані громіздкими вазами, які швидше нагадували монументи на п'єдесталах і були рясно оздоблені позолотою, орнаментами, мальованими та рельєфними деталями.

Канони формотворення тематичних ваз остаточно сформувалися в 30-х роках минулого століття в руслі тенденцій розвитку фарфору радянської доби. Суспільні перетворення, якими був позначений той період, висували на порядок денний завдання «*реконструкції та індустріалізації народного господарства*». Головною ознакою цих перетворень у фарфоро-фаянсовій галузі стала чітка стандартизація виробництва. Художники отримували жорсткі директиви, згідно з якими їм належало віднаходити нові образи ужиткових виробів, які, насамперед, мусили відповідати тогочасним ідеологічним настановам [1]. Провідними темами стали: електрифікація, індустріалізація, колективізація, оборона, спорт, піонерський рух. Революційно-романтичні

Мал. 1
У залі Методичного музею
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Одеса. 2009.

Фото Олени Жернової

експерименти 1920-х років було припинено, а їхні досягнення – відсунуті на нижні полиці спецсховищ. Характер новітніх образів ставав більш поміркованим, стриманим, майже суворим, кольори і ритми – спокійнішими, композиція набувала запрограмованої схематичності.

Спеціалістів, здатних якісно виконувати нові завдання, було не так багато, до того ж вони були ментально пов'язані з минулим. Тому виникла потреба в молодих кадрах. Та їх ще потрібно було вивчити. Тому цілком логічним виглядає створення при Одеському політехнікумі образотворчих мистецтв відділення художньої кераміки. Автором концепції його розвитку став Михайло Іванович Жук. Працюючи на одному з провідних фарфорових підприємств того часу (у Вербілках), Михайло Жук був безпосереднім учасником розробки засадничих тенденцій розвитку галузі, які в подальшому фактично сформували її художнє обличчя [4, с. 164-166].

Майже все життя професора Михайла Жука пройшло в Одесі: там він викладав і навіть мешкав на території закладу; згодом викладачами стали його учні. Тому колекція дипломних робіт Відділення художньої кераміки, яка нині зберігається в Методичному музеї Одеського художнього училища імені Митрофана Грекова, є унікальною збіркою, котра, безсумнівно, мусить викликати зацікавлення дослідників, оскільки є фактично репрезентативною і,

як у краплі води, відображає розвиток вітчизняного фарфору, крок за кроком, упродовж XX – початку XXI століття.

Відмінність одеської школи кераміки від інших подібних освітянських осередків полягала головним чином у тому, що вона від самого початку була зорієнтована на підготовку фахівців власне для промисловості. Причини такої орієнтації були різні, але такою, що лежить на поверхні, була матеріально-технічна спроможність закладу: своєї гончарної бази у вигляді підприємства або хоча б цеху не було. Сировина теж завжди була привізною. Тому базою для виконання дипломних робіт у матеріалі були фарфорові підприємства, з якими підтримувався тісний зв'язок. Подібним фаховим напрямком займався Миргородський керамічний технікум імені Миколи Гоголя. Одеське училище відрізнялося від нього тим, що знаходилося в столичному місті зі сталими традиціями європейського образотворчого мистецтва. Існування поряд розвинених відділень живопису і скульптури, наявність висококваліфікованих викладачів, більшість яких у подальшому стали енциклопедично відомими особистостями, стали передумовою формування специфічних рис одеської школи кераміки, про які свідчать експонати училищного музею, значну частину яких становлять тематичні вази – твори унікального характеру, які в умовах

Мал. 2
Фрагмент експозиції
Методичного музею
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Одеса. 2009.
Фото Олени Жернової

Мал. 3
Михайло Нарузецький.
Ваза «Ювілейна»
(у трьох ракурсах).
Фарфорова маса,
надполив'яні фарби, золото,
мальовка, 60х21 см.
Коростень. 1950.
Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Фото Олени Жернової

Мал. 4
Віталій Берещанський.
Ваза «Мир перемаже війну».
Фарфорова маса, надполив'яні фарби,
золото, мальовка, 60х20,6 см.
Місце виготовлення невідоме. 1951.
Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Фото Олени Жернової

1

Мал. 5
Любов Соловйова.
Ваза «Дружба»
(1 – фронтальний бік,
2 – зворотний бік).
Фаянсова маса,
надполив'яні й підполив'яні фарби,
золото, мальовка, 64х28 см.
Конаково. 1952.
Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.
Фото Олени Жернової

2

стандартизації ужиткової продукції набували значення творів мистецтва з усіма відповідними складовими цього статусу. Вони належать періоду з 1940 року до наших днів (з перервою на час німецько-румунської окупації 1941–1944 років).

Вази 1940-х – початку 1950-х років було спроектовано й виконано під безпосереднім керівництвом професора Михайла Жука й цілком відповідали канонам «радянського неокласицизму»: їх форми були подібні до античних амфор, пропорції ретельно вибудовані за правилами «золотого розтину». Деякі складалися з кількох частин [тулуб+ніжка («копитець»), або тулуб+ніжка («копитець»)+покришка, або шия+тулуб+ніжка («копитець»)], які виготовляли окремо й поєднували вже після остаточного завершення роботи, тобто кожна частина випалювалася й декорувалась окремо. Вази виготовлено на підприємствах далеко від Одеси, наприклад, у містах Коростень або Конаково. Тому на базі училища розробляли досконалі проекти. Один з них (ваза «Дружба», 1952) можна було бачити ще на початку 1990-х років. Його було виконано технікою акварельної графіки на папері, розміром 60х80 см, і затверджено особистим підписом професора Михайла Жука. Після пожежі в італійському корпусі училища, яка сталася в 1994/1995 році, він зник, як і весь архів гончарних проектів минулих років. Декор цих ваз розроблявся настільки ж прискіпливо, як і форми. Він складався із поєднання декоративних та натуралістичних елементів. Домінантою декору були портрети вождів, виконані технікою надполив'яної мальовки. Досконалість цих зразків викликає нині непідробне захоплення. Філігранними були й орнаменти, що вкривали тулуб ваз килимовим візерунком. На відміну від портретів, які завжди виконували надполив'яними фарбами, інші декоративні частини оздоблення могли поєднувати надполив'яну й підполив'яну мальовки. Також вражає досконалість рельєфних деталей декору – на ніжках («копитця»), вухах або покришках виробів. Оскільки в той період керамічне відділення складалося із двох підрозділів – скульптурного та живописного, стає зрозумілою можливість виконання моделей підвищеної складності, адже в ті часи, за європейською традицією, художники фарфорових підприємств розподілялися за напрямком діяльності на тих, що розробляли форми, і тих, що розробляли декор. Колористика декору ваз цього періоду підкреслювала архітектоніку композиції: жодної яскравої плями, жодних контрастів. Тому, мабуть, квіткові мотиви розкішних орнаментів швидше нагадували гербарій, ніж квітучий сад.

Зразки ваз кінця 1950-х років відображають, як означена стилістика потроху почала відступати в минуле. Це спричинили загальні умови суспільних перетворень: з одного боку, народжувалися нові естетичні тенденції, а з іншого – відбувалося технологічне удосконалення промислового виробництва. Кінець 1950-х – початок 1960-х – це, власне, той період, коли українська порцелянова промисловість вийшла на провідні позиції на всьому радянському просторі. Остаточно сформувалося її художнє обличчя, яке характеризувалося широким

залученням елементів українського народного орнаменту. Фарфорова маса стала білішою та прозорішою [2, с. 113]. Тому оформлення ваз цього періоду відображає тенденцію збереження «незаписаної» форми. Візерунки, що будувалися на основі народного орнаменту, набули рис лаконічності й конструктивності, завдяки чому мальовка позбувалася надмірної барвистості, зберігаючи національний характер, і органічніше пов'язувалася з матеріалом. Здається, ніби *«імперське»* обличчя фарфору набуло *«демократичних»* рис. Зміни декору відбулися у зв'язку зі змінами у формотворенні: форми також стали лаконічнішими за будовою, більш динамічними, іноді углуватими, тяжіли до модерного характеру.

1960-ті роки – період новаторських експериментів. Тематичні вази отримали риси агітаційно-пропагандистського плакату: лаконічний шрифтовий або геральдичний декор позбувся натуралістичних елементів. Фігуративні композиції виконувалися в умовно-схематичній манері. Улюблені теми – *«Космос»*, *«Будівництво»*, *«Врожай»*. Усе частіше їх присвячували ідеологічним святкам та ювілеям подій.

На початку 1970-х років в Україні діяло понад 10 фарфорових заводів. Студенти Одеського державного художнього училища імені Митрофана Грекова (тогочасна назва) проходили дипломну практику на підприємствах Коростеня, Городищі, Полонного, Довбиша, Буд та ін. На той час оздоблення заводської продукції здійснювалося переважно з використанням стилістики так званого «петриківського розпису», а точніше тієї інтерпретації, яка була визнана офіційно *«петриківкою»*, а по суті, досить далеко відійшла від автентичного народного мистецтва. Тому ознакою фарфорових виробів означеного часу стало декорування рослинними орнаментами, які склалися із барвистих, іноді важкуватих квіткових плям (рознарядки оплати ручної мальовки дозволяли швидко «виконувати і перевиконувати» виробничий план). Форми також усе більше набували емоційного характеру. Зберігаючи масивні, іноді невинувато завеликі розміри, вази цього періоду втратили колишню урочистість і нагадували радше перебільшені недоладні глечики, ніж предмети монументально-меморіального жанру. У майже навмисному насаджуванні так званої «петриківки» в українському фарфорі тієї доби чітко прослідковується лицемірний намір демонстрування нібито розквіту народного мистецтва в новітніх умовах. Насправді ж, відбувалася його дискредитація за рахунок багатотиражного випуску виробів, ужиткова якість яких починала занепадати.

У 1980-х роках жанр монументально-декоративної тематичної вази фактично припинив існування. Проте з'явилися так звані «комплекти» ваз, які нині розглядаються як суто декоративні. Змісту вони не виражали ніякого, і це вважалося майже досягненням, оскільки свідчило нібито про звільнення від нав'язуваних ідеологією тем (надворі – Перебудова). Проте беззмістовність творів призвела до еkleктичності формотворення. Силуети

Мал. 6

Автор невідомий. Ваза «Щорс».

Фарфорова маса, надполив'яні фарби, золото, мальовка, 65х22 см.

Місце виготовлення невідоме. 1955.

Методичний музей Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.

Фото Олени Жернової

Мал. 7

Автор невідомий.

Ваза «100 років ОДХУ».

Шамотна маса, поливи,

мальовка, h – 80 см.

Місце виготовлення

невідоме. 1965.

Методичний музей

Одеського художнього училища

імені Митрофана Грекова.

Фото Олени Жернової

Мал. 8

Ніна Федорова.

Ваза «Мир».

Фарфорова маса,
надполив'яні фарби, золото, мальовка, 27х34 см.

Місце виготовлення невідоме. 1968.

Методичний музей Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.

Фото Олени Жернової

Мал. 9

Л. Зорін. Комплект ваз «Космос».

Фарфорова маса, надполив'яні фарби,
мальовка, 58х24; 41х17 см.

Місце виготовлення невідоме. 1968.

Методичний музей Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.

Фото Олени Жернової

стали вибагливо-надуманими, профілі – манерними, пропорції – випадковими, декор – автономним. Складається враження, що «комплектність» композиції є намаганням замінити якість кількістю. Поступово культура створення пафосно-художнього витвору стала анахронізмом. Поодинокі звернення до цього жанру не змінюють загального клімату байдужості до нього загалом. Така тенденція зберігалася впродовж 1990-х років – періоду, коли країна вступила у вир докорінних перетворень: 1991 року Україна здобула державну незалежність.

Останньою дипломною роботою в цьому жанрі в новітній історії цього закладу з багаторічною історією стала декоративно-меморіальна ваза «Соломія», яку було створено 2001 року. Її присвячено 145-річчю одеського художника Амвросія Андрійовича Ждахи (1855–1927). Побудова декору вази за мотивами автентичної спадщини мистця – ілюстрацій до Нового Заповіту, виконаних у стилі українського модерну, зумовила і стилістику її форми. Унікальність її полягає ще й у тому, що вона стала єдиною дипломною роботою на релігійну тематику [3].

Мал. 10
Ліана Кнюх. Комплект ваз.
 Фаянсова маса, підполив'яні фарби,
 мальовка, 45х26; 27х20 см.
Конаково. 1973.
Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрфана Грекова.
Фото Олени Жернової

Зважаючи на скрутне становище, в якому перебуває нині фарфорова галузь, мусимо із сумом висловити здогад, що твори подібної технічної складності взагалі не мають шансів для появи в найближчій перспективі.

Підсумовуючи огляд експонатів, зробимо деякі висновки: тематичні порцелянові вазы радянської доби можна без перебільшення вважати феноменом в історії українського фарфору. Ознаки жанру сформувалися в європейському фарфорі періоду класицизму. З припиненням існування великих імперій вироби подібних масштабів, якщо і виготовляли, але вже не мали такого пафосного змісту. Поява творів у стилі «*радянського неокласицизму*» відбулася лише завдяки відродженню зруйнованої 1917-го року імперії у вигляді Радянського Союзу. Збіг супроводжуваних історичних обставин зумовив унікальність цього жанру для мистецтва художнього фарфору ХХ століття

Мал. 11

Валерій Богач. Ваза «Україна».

Фарфорова маса, солі, золото, мальовка, 54х21 см.

**Полонне. 1973. Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.**

Фото Олени Жернові

Мал. 12

Людмила Соколова.

Ваза «Перемога».

Фарфорова маса, надполив'яні
й підполив'яні фарби,
золото, мальовка, 46х23 см.

Місце виготовлення невідоме. 1975.

**Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.**

Фото Олени Жернові

Мал. 13

Анатолій Ковтун. Ваза.

Фарфорова маса, підполив'яні фарби, золото, мальовка, 23х6 см.

Місце виготовлення невідоме. 1976.

**Методичний музей Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.**

Фото Олени Жернові

Мал. 14

Ігор Базик. Ваза «60 років СРСР».

Майоліка, ангоби, мальовка, 62х22,6 см.

**Васильків. 1982. Методичний музей
Одеського художнього училища
імені Митрофана Грекова.**

Фото Олени Жернові

Мал. 15

Іван Франко. Ваза «40 років Перемоги».

Фарфорова маса, солі, золото, мальовка, 54х26 см.

Полонне. 1985.

Методичний музей

Одеського художнього училища

імені Митрофана Грекова.

Фото Олени Жернової

Мал. 16

Володимир Хаїс. Комплект ваз «40 років Перемоги».

Фарфорова маса, надполив'яні фарби, мальовка, 50х22 см; 26х24 см; 20х25 см.

Полонне. 1985. Методичний музей Одеського художнього училища

імені Митрофана Грекова. Фото Олени Жернової

і забезпечив йому провідні позиції поміж інших видів радянського декоративно-ужиткового мистецтва. Виникає запитання: чому ж немає жодної спеціальної розвідки про цей жанр в офіційному мистецтвознавстві, не кажучи вже про кваліфіковане дослідження? Складається враження мовчазної змови: картати ніби і не можна, а хвалити якось незручно, адже в тоталітарній державі неписані закони мали іноді силу чи не більшу за офіційні кодекси. Усі відчували підсвідомо, що художній твір, зроблений за наказом, «з-під палки», ніби й не вважали за прояв мистецької творчості. Мабуть, тому й самі автори не афішували подібних «досягнень», розглядаючи виконання таких замовлень як своєрідний відкуп за право залишатися в професії, так, як це робили живописці, створюючи історико-героїчні картини, або плакати агітаційно-пропагандистського цеху. Все так – зміст творів був нав'язуваним ззовні, але ж майстерність була власною і справжньою. Адже здобували її художники 1940-х – 1960-х років від фахівців з дореволюційним культурним та педагогічним досвідом. Роздивляючись нині їхні твори, задаємося сумним питанням: а чи зможемо ми сьогодні виконати роботу на подібному рівні художньої майстерності? Нині, коли ми не отримуємо жодних керівних інструкцій щодо вибору тем для творчості, як то нам кажуть, «живемо

Мал. 17

Анастасія Уварова. Комплект ваз.Фарфорова маса, бісквіт, надполив'яні фарби, мальовка, 65х28 см. **Полонне. 1992.****Методичний музей Одеського художнього училища імені Митрофана Грекова.***Фото Олени Жернові*

Мал. 18

Єлизавета Доценко. Ваза «Соломія».

Фарфорова маса, надполив'яні фарби, золото, мальовка, 83х27 см.

Полонне. 2001.**Одеський історико-краєзнавчий музей.***Фото Олени Жернові*

у своїй, Богом даній країні», чи здатні ми створити предмет, гідний високої громадянської ідеї? Зрозуміло, що малювати «життя вождів» не потрібно, але прославляти історію свого народу і його видатних особистостей – справа цілком пристойна. Матеріал – фарфорова маса – пасує цьому, як ніякий інший, адже він сам по собі є символом високої шляхетності. Мабуть, тому працювати з ним можуть дійсно лише люди обрані, готова присвятити цій справі все своє життя.

Народний гончар або «професійний художник» зі спеціальною освітою нині можуть працювати майже самотужки, на кшталт кустарів позаминулого століття. Для фарфористів такий уособлений спосіб діяльності є виключеним апріорі, оскільки саме по собі існування фарфорового виробництва вимагає збігу багатьох обставин: по-перше, наявності білої глини – каоліну, а це є рідкісна

сировина; по-друге, за умов багатоступеневого виробництва воно потребує залучення численних трудових ресурсів, а відтак – потужної організації; по-третє, необхідним є розвинений науково-технічний нагляд за наявністю складного обладнання, технологічних досліджень, енергетичного забезпечення – все це вимагає кваліфікованих працівників, а відтак – утримання навчальних осередків; і, нарешті, головна умова – існування в державі сталої культурної традиції!

От і виходить, що наявність фарфорової галузі свідчить про статус країни. Це добре розуміли імператори епохи класицизму і радянські диктатори. Це добре знають і нинішні *«сильні світу цього»*. Адже не випадково, що телевізійні звернення лідерів великих держав до світової спільноти часто відбуваються на тлі старовинних порцелянових предметів, які символізують давню культуру і потужну організаційну спроможність нації. Так чинять і в Російській Федерації, і у Великій Британії, не кажучи вже про батьківщину *«білого золота»* – Китай. Нам же залишається сподіватися, що і наші лідери згадають, що не тільки прапор і герб ідентифікують державу, а й витвори розвинутої художньої промисловості.

Споглядаючи ж нині ситуацію на нашому внутрішньому ринку фарфорової продукції, ми змушені констатувати, що вітчизняного виробника з нього майже витіснено. Відмовившись від тоталітарної опіки, ми не врахували того, що тепер, як і весь світ, мусимо боротися за гідне місце поміж інших. Упродовж останнього десятиліття фарфорова продукція закордонних виробників зваблює нашого покупця демпінговими цінами і якістю, обумовленою сучасною технологією, яка для наших підприємств є недоступною. Це треба визнати, адже виправлення помилок починається з їх визнання. Ми віддаємо позицію за позицією, і це є цілком логічним: як і будь-яке високотехнологічне виробництво, порцелянова справа вимагає постійних наукових досліджень, розвитку технічної структури, і це спричиняє нові винаходи в дизайні. І ніколи не навпаки: не можна створити модернову модель на застарілому обладнанні. З усього вищесказаного висловлюємо сумний здогад: коли закордонні виробники і їхні дистриб'ютори остаточно витіснять нас з власного ринку і піднімуть ціни настільки, щоб відшкодувати витрачене в конкурентній боротьбі, тоді може статися, що наші співвітчизники з підприємницьким хистом відчують, що вигідніше вкладати кошти у власного виробника. Проте доки спекуляція і контрабанда приносять надприбутки, які не можна порівняти ні з яким найпередовішим виробництвом, надія на свідомість і патріотизм наших підприємців залишається дуже хиткою.

Поміж іншого, у нашому становищі розумним було б наслідувати приклади тих держав, яким вдається зберігати давні порцелянові мануфактури у вигляді національних брендів, як це роблять у Франції (Лімож), Німеччині (Майсен), Англії (Веджвуд), Російській Федерації (Ленінградський фарфоровий завод). Нині фарфорове виробництво є настільки дорогим, що на ринку масової продукції не зможе конкурувати зі своїми синтетичними заміниками або

склом. Мусимо мати на увазі: новітнє порцелянове виробництво є унікальним постачальником виробів підвищеної художньої цінності, у тому числі й таких, як декоративні вази тематичного змісту, які могли б стати візитівкою країни на світовому ринку фарфорової продукції. Нині ж єдиним способом продовження вітчизняних традицій створення художнього фарфору залишається справа збереження його історичних взірців. Збірка дипломних робіт Керамічного відділення Одеського художнього училища чекає на своїх дослідників, адже вона красномовно демонструє, наскільки від якості освіти залежить майбутнє національного мистецтва і національної промисловості.

-
1. Советское декоративное искусство, 1917–1945: Очерки истории / В. П. Толстой (отв.ред.). – М.: Искусство, 1984. – 256 с.
 2. Советское декоративное искусство, 1945–1975: Очерки истории / В. П. Толстой (отв.ред.). – М.: Искусство, 1989. – 256 с.
 3. Шевельов С. Дипломна робота – для музею // Вечерняя Одесса [192 сходинки]. – № 28. – 2001. – 26 липня. – С. 2.
 4. Школьна О. Творчість і мистецько-педагогічна діяльність Михайла Жука в контексті становлення української школи художників фарфору (перша половина ХХ століття): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Спеціальність 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво. – Львів: Львівська національна академія мистецтв, 2007. – 167 с.

© Olena Zhernova, 2020

THE THEME VASE FOR A PUBLIC INTERIOR – THE FENOMENON OF UKRAINIAN PORCELAIN OF THE SOVIET EPOCH (THE OVERVIEW OF THE EXHIBITS OF METHODOICAL MUSEUM OF THE ODESSA ART SCHOOL)

The article deals with the history of the development of the thematic vase, a peculiar phenomenon of Ukrainian porcelain of the Soviet era, on the basis of the Odessa Mytrofan Grekov Art School

[Received September 9, 2009]

Keywords: Ukrainian ceramology, porcelain, thematic vases, Odessa Mytrofan Grekov Art School

**МАТЕРІАЛИ
ДО ВИВЧЕННЯ РИНКУ
ВЖИТКОВОЇ
Й ХУДОЖНЬОЇ
КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ**

УДК 738:069.424(477.51)"20"

© Оксана Ликова, 2020

Молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
ok.likova@ukr.net (Опішне, Україна)

© Валентина Троцька, 2020

Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства
Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
val_trocka@ukr.net (Опішне, Україна)

ГОНЧАРСТВО ОЛЕШНІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

За матеріалами етнографічної експедиції описано стан гончарства в Олешні (Чернігівщина) на початку ХХІ століття. Прослідковано всі етапи виготовлення глиняних виробів – від видобування глини й до випалювання готової продукції. Визначено місцеві назви гончарних інструментів та пристроїв, глиняних виробів. З'ясовано асортимент сучасного глиняного посуду, місце й способи його реалізації, прізвища гончарів

[Одержано 15 травня 2010]

Ключові слова: українська керамологія, гончар, кераміка, посуд, Олешня

Перші згадки про гончарство Чернігівщини та окремі гончарні осередки зафіксовано дослідниками ХІХ століття. Найбільше їх цікавили осередки Олешня й Олександрівка нинішнього Ріпкинського району. Результати польових обстежень описано в статистичних звітах і публікаціях кінця ХІХ – початку ХХ століття.

У своїй докторській дисертації «Українська народна кераміка ХІХ–ХХ ст.» Юрій Лашук згадав дослідників гончарства, які наприкінці ХІХ століття побували в Олешні. Він зазначив, що, за підрахунками Федора Корольова, 1892 року в Олешні працював 41 гончар. За даними Петра Олейникова, 1900 року в Олешні налічувалося 150 гончарів [3, арк. 151].

Серед завдань керамологічної експедиції, яку провели в липні 2003 року працівники Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, було обстеження гончарних осередків Ріпкинського району Чернігівської області з метою з'ясування сучасного стану гончарства: виявлення

гончарів, що займалися гончарством раніше й продовжують займатися нині, збір відомостей про них, фіксація розповідей місцевих мешканців про особливості гончарного виробництва даного регіону, пошук архівних матеріалів, пов'язаних із гончарством обстежуваного осередку, формування колекції гончарних виробів місцевих майстрів. На жаль, через брак часу, дослідникам не вдалося побувати в усіх осередках Ріпкинського району.

Олешня – визначний центр гончарного промислу Чернігівщини, де, на відміну від інших осередків, і нині займаються гончарством (мал. 1). Село розташоване за 25 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Грибова Рудня. Територіально село залізничною колією розділене на дві частини, які місцеві мешканці здавна називають «Олешня» й «Суховершя». Перша згадка про Олешню в історичних джерелах датується 1765 роком. З ХІХ століття там було добре розвинуте гутне й гончарне виробництво [2, с. 560]. За твердженням Юрія Лащука, 1895 року Чернігівське земство в Олешні відкрило навчальну гончарну майстерню («Земський завод»). 1900 року її було передано громаді гончарів, які утворили артіль з власною крамницею, де продавали свої вироби. Кустарпромспілка постачала їм свинець. В артілі працювали 6 гончарів [3, арк. 152]. Під час спілкування з місцевими гончарями й старожилами села вдалося дізнатися, що в Олешні наприкінці ХІХ століття дійсно функціонувала гончарна майстерня, але її приміщення розібрали ще

Мал. 1

Дорожній вказівник на в'їзді в село. Олешня. Чернігівщина. Серпень 2003.

Фото Валентини Троцької. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 2

Будівля виробничого об'єднання «Побуткераміка». Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

до війни, і лише один гончар – заслужений майстер народної творчості України Іван Бібік (1925 р. н.) – вказав на будівлю, де нібито знаходилася ця майстерня. За його словами, у тому будинку проживає Валентина Денисенко (на превеликий жаль, нам не вдалося з нею зустрітися). Згадана майстерня проіснувала недовго – на початку 1900-х років її було закрито. Іван Бібік розповів, що в майстерні працював дядько його дружини – Григорій Бібік, який загинув на фронті. Пізніше, у 40-х – 60-х роках ХХ століття в Олешні при місцевому колгоспі діяла гончарна майстерня, де працювали не лише олешнянські гончарі, а й майстри з навколишніх сіл. Там гончарювали 3 жінки – Катерина Шевченко (1920 р. н.), Марія Шевченко (1920 р. н.), Варвара Шевченко (1925–2002).

Наприкінці ХХ століття в Олешні засновано виробниче об'єднання «Побуткераміка», яке нині не функціонує (мал. 2). Після приватизації підприємства майже все обладнання перевезли в сусіднє село Грибова Рудня, де відкрили цех з виготовлення кераміки. З розповіді гончаря Модеста Кобзаря (1933 р. н.) вдалося дізнатися, що близько трьох років тому на заводі, крім цегли й черепиці, у двох цехах, де працювали 30 чоловік, виготовляли й посуд: «ДОЗ* називався ганчарний. Рабіло человек тридцать

* Ймовірно, йдеться про гончарний цех Ріпкинського деревообробного заводу, що існував на території Олешні

людей в гончарному цеху. А начальник такий, що з людьми не считався. Люди його не любіли, се кинулі і разашість, растягли його. Ну, стала перестройка, і він викупів завод». Нині там працює за договором лише один гончар [1, арк. 21].

В Олешні тепер проживають 43 гончарі, 28 з яких займаються виготовленням глиняного посуду й досі. За свідченням старожилів, раніше майже в кожному господарстві виготовляли глиняний посуд (мал. 3-6). Під час відрядження нам вдалося поспілкуватися з 32 мешканцями Олешні, серед яких 26 – гончарі. Найстарший гончар Олешні Павло Потапенко (1918 р. н.) (мал. 7) вже рік, як не працює на гончарному крузі. Наймолодші гончарі – Юрій Будник (1974 р. н.) та Юрій Кобзар (1974 р. н.).

На початку відрядження відвідали «олешнянських» гончарів, а потім «суховершянських». З розповідей місцевих мешканців дізналися, що глину гончарі беруть за 2 км від села на глибині приблизно 1,5-3 метри. Гончарі Модест Кобзар та Михайло Нечипоренко (1933 р. н.) розповіли, що колись для видобування глини взимку, коли земля мерзла, збиралися чоловік п'ять-шість, розкопували глину лопатою й довбали «копаницею», накопували кожен собі приблизно відер 40-45. Пізніше, коли працював завод, глину можна було накопати екскаватором у заводському кар'єрі й перевезти додому машиною. Нині екскаватором не копають, оскільки немає заводу, а заготовляти глину допомагають діти й дружини гончарів, здебільшого, коли надворі сухо і якщо більш-менш упорються з домашньою роботою – заготівлею сіна та обробкою городів.

Місцеві мешканці згадують випадки, коли під час видобування глини в глинищах «привалювало» людей. Гончар Михайло Нечипоренко (мал. 8) розповів, як під час видобування глини мало не загинув: «Ну, абично люди капають самі. Січас капають самі, а раньше заводу копають екскаватори, і тебе вкинуть в машину. У ручную така копаница називається, як отія, що сапує картошку. І глину тую довбем. Яму откриваем лапатами. Глубіна большая, чотирі метра до глини було, да єщо слой землі. Откопалі, відкрилі яму, ну й бралі ж багато хто, і я брал. Приїхалі коньом і давай брать, іще тьоца покойна жива була, а вона трескається, трескається, так полосочка в яме. Тоді міне кричать: «Вилазь!», а я не верю. Вилезу да пальцем поведу по той трещенке, щоб не раздвелялася. А таді кричать: «Уже трещина показивається!». Дак я только на берег уже вискаківаю, уже ногу на берег, а яма – шхук, а меня воздухом дальше откінуло. Повезло. А то б уже годов би тридцать мене не було. Багато, сильно багато молодых з тридцать восьмого году дак уже в земле лежит годов двадцать. Так копали і повбивало» [1, арк. 10-11].

В Олешні залягає кілька сортів глини: біла, сіра, червона, вогнетривка. Готують глину для гончарювання залежно від її властивостей, змішуючи

Мал. 3

Будинок гончаря Миколи Шевченка. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 4

Хата гончаря Миколи Кобзаря. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

5

6

7

Мал. 5

**Гончар Михайло Волченко з власним виробом.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 6

**Сушіння глиняного посуду на повітрі Модеста
Кобзаря. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 7

**Гончар Павло Потапенко у власній майстерні.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 8

**Гончар Михайло Нечипоренко з дружиною та власними виробами.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 9

Глина на подвір'ї гончаря Василя Денисенка. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

кілька сортів. У чистому вигляді не береться жоден сорт глини. Якщо глина «жирна», гончарі додавають «пісну», бо посуд може потріскатися під час висихання. Наприклад, Микола Кобзар з цією метою додає червону глину, а його брат Модест – сіру. Гончар Модест Кобзар зауважив, що сірої кладуть більше, червоної – менше. Є такі глини, що горщики можуть потріскатися після випалювання, якщо їх витягти гарячими з горна, а є така глина, що готові вироби, зроблені з неї, тріскаються на сонці. Місцеві гончарі розповідали, як один гончар привіз свої вироби на базар у Білорусію, виставив їх на сонці, а вони потріскалися від «берега» до «дна».

Приготування глини до формування виробів – довгий і важкий процес, який виконує кожен гончар власноруч. Накопана глина в гончаря Василя Денисенка (1937 р. н.) вилежується на подвір'ї (мал. 9, 10), а в Івана Савенка (1920 р. н.) (мал. 11) лежить збита у велику купу – «кобилу». Всі інші гончарі,

Мал. 10
Гончар Василь Денисенко за роботою.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 11
Гончар Іван Савенко з власними виробами.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 12
Гончар Микола Кобзар
перебиває глину «довбешкою».
Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003.
Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 13
Копаниця, довбешка й струг –
інструменти гончаря Модеста Кобзаря.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.
Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Олішному,
Національний архів українського гончарства

з якими довелося спілкуватися, зберігають її в майстерні, в ямі, викладеній цеглою, яка називається «груба». Там глина може зберігатися й по кілька років, якщо її не використовують. Глину, занесену з подвір'я, спочатку не дуже дрібно пересікають лопатою, поливаючи водою, і залишають вилежатися. Через деякий час, годин через п'ять, починають бити її «довбешкою» (мал. 12), збиваючи в кучу до метра висотою – «кобилу». Після цього кучу перестругують стругом, зробленим з коси, вибираючи всі зайві домішки (корінці, камінці та ін.) (мал. 13, 14). Перебрану глину качають на лаві, збивають у «галки» і кидають в яму, де вона зберігається, поки її не вироблять: «Довбешкою заб'єш «кобилу» і стружком постружиш, а тоді качаєш на лавочкі. Стружу, качаю, у «галки» саб'ю. В «грубу» кидаєш, ото груба називається, позаливаєш водою, воно розредиться. Лежить, поки не поробиш буде лежать» (інформатор – Василь Денисенко, 1937 р. н.) [1, арк. 23].

Чим довше глина лежить у «грубі», тим вона робиться м'якішою. Для роботи з ями дістають потрібну кількість глини, пересікають дротом, щоб

Мал. 14

Співробітник Аудіовізуальної студії українського гончарства Наталя Злидар
проводить відеозйомку роботи гончаря Миколи Кобзаря. Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003.

*Фото Валентини Троцької. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

видалити зайві домішки, знову качають на лаві й рвуть на грудочки таких розмірів, які потрібні для виготовлення посуду.

Гончар Микола Кобзар розповів: *«Глину качаю, як тєсто, ні камочков, щоб не було, щоб ана була однородна така, не було ні камушків, ні глуздів, ну, така тверда глина, «глузді» у нас називають. Єслі глина погана, то може порубатися. Упаде, і всьо на крузі. Тоді так проволочкою, дротиком зрізаєш его, щоб знять»* [1, арк. 35-36].

Формують посуд на гончарному крузі, який, здебільшого, передається нащадкам від батьків, дідів (мал. 15-24). Гончарний круг олешнянських гончарів складається з типових для всіх гончарних осередків частин: верхнього («головки») й нижнього («спідняка») дерев'яних кругів, які з'єднуються між собою залізною віссю – «веретеном». У деяких гончарів його оснащено електричним двигуном. Раніше в Олешні виготовляли посуд на крузі з дерев'яним веретеном. Такий круг вдалося знайти в Івана Бібіка (мал. 25). Змащували веретено несолони́м салом, нині – технічним маслом або мазутом. Під час формування посуду використовують гончарний ніжик, виготовлений із груші, клена чи граба.

Місцеві гончарі свої вироби не розмальовують, лише на квітники наносять штампом орнамент у вигляді листочків та квітів. Готові вироби висушують на

15

16

17

Мал. 15
Гончар Модест Кобзар з дружиною.

Мал. 16
Гончар Василь Денисенко за роботою.

Мал. 17
Гончар Іван Дорошенко за гончарним кругом у майстерні.

Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

18

19

20

Мал. 18
Гончар Модест Кобзар за роботою.
Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003. Фото Валентини Троцької.

Мал. 19
Гончар Михайло Нечипоренко за роботою.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової.

Мал. 20
Співробітник Аудіовізуальної студії українського гончарства Наталя Злидар
проводить відеозйомку роботи гончаря Івана Бібіка.
Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003. Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

21

22

23

Мал. 21
Гончар Василь Шевченко за гончарним кругом.

Мал. 22
Гончар Михайло Пономаренко за гончарним кругом.

Мал. 23
Гончар Анатолій Степанович Кобзар за роботою.

Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

24 25

26

Мал. 24

Гончар Микола Денисенко за гончарним кругом.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової

Мал. 25

Гончар Іван Бібик з кругом свого діда – гончаря Ісая Бібіка.
Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003. Фото Валентини Троцької.

Мал. 26

Невипалені вироби гончаря Івана Бібіка в майстерні.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 27
**Невипалені вироби
гончаря
Михайла Нечипоренка.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

Мал. 28
**Гончар
Анатолій Нечипоренко
із макітрою батька
на фоні власних
невипалених виробів.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

Мал. 29
**Невипалені вироби
Миколи Кобзаря
на п'ятрах.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.**

*Фото Оксани Ликової.
Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

«п'ятрах», підвішених під стелею в майстерні або хаті (мал. 26-29). Швидкість висихання посуду залежить від температури повітря в приміщенні – три-чотири доби. Сухий посуд мажуть мазутом (ту частину, яку покриватимуть поливою). Гончар Іван Бібік додає в мазут для клейкості живицю – соснову смолу, щоб полива не осипалася. Обмазаний посуд посипають порошком [перепаленим свинцем, змішаним з «маргуном» (марганцем) або пересіяною до стану піску спеціальною глиною] (мал. 30). Випалюють сухими сосновими дровами (коли дрова сирі, може бути брак) (мал. 31). Палять упродовж 12-18 годин, щоб підняти температуру до 900°C. Спочатку розводять невеликий вогонь, а потім

Мал. 30
Гончар Микола Кобзар
біля пічки для
перепалювання свинцю.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової.
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

Мал. 31

Гончар Михайло Нечипоренко на власному подвір'ї із заготовленими дровами для випалювання.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

32

33

34

Мал. 32
Гончар Віталій Денисенко біля власного горна з виробами.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової.

Мал. 33
Горно на подвір'ї гончаря Михайла Нечипоренка.
Олешня, Чернігівщина. Липень 2003. Фото Оксани Ликової.

Мал. 34
Гончарне горно Миколи Кобзаря.
Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003. Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства

Мал. 35
Гончар Модест Кобзар
у власному горні.
Олешня, Чернігівщина.
Серпень 2003.

*Фото Валентини Троцької.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

Мал. 36
Гончарне горно
Михайла Пономаренка.
Олешня, Чернігівщина.
Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства*

поступово додають дрова. Випалюють уночі. Залежно від розмірів горна, у нього поміщаються 350-1000 штук глиняних виробів. Гончарі, які постійно гончарюють, посуд випалюють раз на два місяці (мал. 32-36).

Бувають випадки, коли під час випалювання на посуді з'являються невеличкі тріщинки. Такий посуд називають «*посіверило*». Ці тріщинки замазують крейдою, змішаною з білком яйця, ставлять у піч, щоб висохло, після чого горщик можна використовувати роками.

Під час закладання посуду й випалювання в горно сучасні гончарі не проводять ніяких ритуалів.

Асортимент посуду різноманітний (мал. 37, 38). Це, здебільшого, вази, горщики, гладушки, макітри, миски, квітники, пасківники. Гончар Михайло Нечипоренко виготовляв колись і великий посуд літрів на 20-25. Нині, через хворобу, не в змозі витягти на гончарному крузі велику посудину. Серед його виробів є чайники, рукомийники, які виготовляє на замовлення. У себе вдома навчає дітей місцевої школи ліпити вироби вручну (іграшка, посуд), гончарювати на крузі. На подвір'ї майстра побудовано два гончарних горна: один – для випалювання дитячих робіт, а інший, більший, – для власних. Буває, що випалює вироби раз на два місяці, а зазвичай, коли назбирається на горно, тоді й випалює.

Вироби продають здебільшого на базарі в Чернігові, Ріпках або збувають вдома замовникам. Раніше возили в Київ, Ніжин, міста Білорусії. При цьому обов'язково на продаж продукції повинен бути патент і сертифікат.

«Патент – то чепуха: поехав на ринок, одноразовий купив, заплатив там шестнадцять гривень, ну, тридцять і торгуй. А ще надо сертифікат качества. От, допустім, ви не в курсі, купіте, да в мікроволновку поставіте, а оно іспортится у вас. Патаму шо покриваєм глазурю разною, есть і серебро приминяється, і марганец, фріта, магній, ну, хто чим. Так шо тут уже надо знать, шо як делаеш. От пріедут ко мнє дамой хлопци. Ані мнє делают заказ, ані молодіє, їм, наверно, год до тридцати. Ну, забірают у меня, дапустім, я їм оддаю дешевше, а ані вже реалізуют раза в три-четыре дороже... Їм вигодно. Отету штучку я лічно продаю за восем гривень. Вот я сделаю, дапустім, шесть штук чи десять от у меня – шістдесят, если двадцать – сто двадцять гривень. Ані мнє наперед платят деньги. Еслі ж я делаю сам себе, сам торгую, так я делаю кушин, гаршок, вазку, макотру, глечик, чайник, кришку, миску, щоб було разнообразіє» (інформатор – Анатолій Кобзар, 1960 р. н.) [1, арк. 29].

Гончарі згадують, що після війни їх обкладали великими податками. Усю продукції потрібно було здати в артіль. Не встигне чоловік випалити горно, як уже приїжджають завідувач чи завгосп за продукцією. Але гончарі намагалися таємно хоча б трошки виробів залишити собі на продаж.

Раніше в кожній родині, де жив гончар, усі члени сім'ї були задіяні у виробничому процесі. Але «*займатися гончарством*», як говорять місцеві

Мал. 37

Глиняні вироби гончарів. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Мал. 38

Горщики й покритки Василя Денисенка. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Мал. 39

Закинута горно гончаря Олександра Денисенка. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.
*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 40

Закинута горно гончаря Івана Нечипоренка. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.
*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 41

Закинуте гончарне горно невідомого гончаря. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.

*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

гончарі, – дуже важка й брудна справа, тому молодь шукає собі роботу в місті (мал. 39-41). Інколи діти гончарів можуть «побавитися за гончарним кругом». Діти, дивлячись на тяжку працю батьків, не хочуть навчатися такому ремеслу, та й самі батьки не бажають бачити своїх дітей за гончарним кругом.

«Діти не гончарюють. Попробувалі, получається. А не хочуть рабіть. Нема пристрастія у ніх» (інформатор – Михайло Нечипоренко) [1, арк. 10].

«От мой син. Ну, він, бува, трохи сідав, палучалося в нього. Щоб жив при нас, так рабів би. Хто заінтересованний – може навчиться. Це таке ремесло, щоб желаніє, можна навчиться. Такого не може бути» (інформатор – Микола Кобзар) [1, арк. 35].

«А я й не стремлюсь, щоб мой син гончарював, еслі разобраться, може воно й престижно шото буде. Но тяжело» (інформатор – Анатолій Кобзар) [1, арк. 29].

Але хочеться вірити, що гончарний промисел Олешні не занепаде (мал. 42, 43). Сподіваємося, що хтось із тих «*молодих гончариків*», які із таким завзяттям відвідують гурток гончарства в Михайла Нечипоренка і чії вироби вишикувалися рядочком на полицях майстерні, після закінчення школи продовжить гончарне ремесло своїх батьків і дідів. Нині в Олешні живуть і працюють гончарі, яких знають далеко за межами села. Наприклад, заслужений майстер народної

Мал. 42

На подвір'ї гончаря Модеста Михайловича Кобзаря (зліва направо):
Модест Михайлович Кобзар, його дружина з подарованою монографією Олеса Пошивайла
«Етнографія українського гончарства», гончар Микола Михайлович Кобзар
з виробами, виготовленими Модестом Кобзарем. Олешня, Чернігівщина. Серпень 2003.
*Фото Валентини Троцької. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

Мал. 43

Гончар Леонід Петрович Кобзар зі своїми виробами. Олешня, Чернігівщина. Липень 2003.
*Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства*

творчості України Іван Бібік відомий не тільки в Україні, а й за кордоном. Його вироби зберігаються в музеях Києва й Чернігова, а також в США, Франції, Польщі, Німеччині, Італії. Він був учасником Національного конкурсу художньої кераміки в Опішному (2000). Іван Бібік відродив традицію виготовлення димленого посуду. Свого часу він побував у Опішному, де стажувався на заводі «Художній керамік», тож іноді виготовляє макітерки, подібні до опішненських. Ще один олешнянський гончар Михайло Пономаренко (1958 р. н.) був учасником І Республіканського симпозиуму гончарства в Опішному «Традиції і сучасність» (1989).

Під час керамологічної експедиції, окрім фіксації спогадів мешканців Олешні, вдалося зібрати значну колекцію сучасної кераміки олешнянських гончарів. До цього часу фондова колекція Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному налічувала близько ста глиняних виробів гончарів з Олешні. Це, здебільшого, вироби Григорія Денисенка й Івана Бібіка, виготовлені впродовж 1980-х – 1990-х років. Після експедиції вона збагатилася на 123 авторські роботи кінця ХХ століття, які широко висвітлюють асортимент і форми сучасних гончарних виробів Олешні. Унікальним надбанням музею став дерев'яний гончарний круг, подарований Іваном Бібіком, штамп для тиснення орнаментів на стінках посуду, подарований Миколою Денисенком, горщик середини ХХ століття, зроблений Петром Кобзарем.

Отже, хочемо вірити, що гончарний круг в Олешні ніколи не зупиниться.

ГОНЧАРІ ОЛЕШНІ

Бібік Григорій Антонович (роки життя невідомі)
Бібік Григорій Сергійович (1932 р. н.)
Бібік Іван Іванович (1925 р. н.)
Бібік Іван Ісайович (1901–1944)
Бібік Іван Миколайович (1920–1978)
Бібік Іван Сергійович (1938 р. н.)
Бібік Ісай Якимович (1861–1933)
Бібік Микола (?–1932)
Бібік Микола Миколайович (1932 р. н.)
Бібік Павло Миколайович (1928–1973)
Бібік Сергій Ісайович (роки життя невідомі)
Бібік Яким Іванович (роки життя невідомі)
Будник Захар Кузьмич (1910–1985)
Будник Микола Захарович (1950–1997)
Будник Юрій Миколайович (1974 р. н.)
Величко Михайло Іванович (1934 р. н.)
Волченко Василь Васильович (1934 р. н.)

Волченко Василь Семенович (1903–1952)
 Волченко Михайло Григорович (1934 р. н.)
 Денисенко Василь (роки життя невідомі, помер після війни)
 Денисенко Василь Семенович (1937 р. н.)
 Денисенко Віталій Лукич (1924 р. н.)
 Денисенко Віталій Лукич (1932 р. н.)
 Денисенко Володимир Миколайович (1968 р. н.)
 Денисенко Володимир Трохимович (1933–2001)
 Денисенко Григорій Павлович (1925–2002)
 Денисенко Іван Кузьмич (1931 р. н.)
 Денисенко Лука Степанович (1892–1979)
 Денисенко Микола Іванович (1946 р. н.)
 Денисенко Михайло Андрійович (1918–2001)
 Денисенко Михайло Іванович (1917–2000)
 Денисенко Олександр Петрович (1914–1989)
 Денисенко Олександр Прокопович (роки життя невідомі)
 Денисенко Петро Каленикович (?–1987)
 Денисенко Прокіп (роки життя невідомі)
 Денисенко Семен Васильович (?–1941)
 Дорош Іван Васильович (1954 р. н.)
 Єрмаков Микола Максимович (1954 р. н.)
 Кобзар Анатолій Степанович (1960 р. н.)
 Кобзар Дмитро Петрович (1904 [1905]–1943)
 Кобзар Іван Дмитрович (1932 р. н.)
 Кобзар Ілля Миколайович (1939–1996)
 Кобзар Леонід Петрович (1928 р. н.)
 Кобзар Микола Іванович (? – загинув на війні)
 Кобзар Микола Михайлович (1936 р. н.)
 Кобзар Михайло Ілліч (1974 р. н.)
 Кобзар Михайло Омелянович (1911–?)
 Кобзар Михайло Федорович (1910–1978)
 Кобзар Модест Михайлович (1933 р. н.)
 Кобзар Петро Петрович (1905–1978)
 Кобзар Петро Самійлович (1853–1924)
 Кобзар Степан Петрович (1898–1924)
 Кобзар Степан Степанович (1924–2000)
 Кобзар Юрій Ілліч (1962 р. н.)
 Коровін Григорій Олексійович (1925–1985)
 Лапека Микола (1900 – загинув на війні)
 Мазепа Віталій Якович (1935–2001)

Мазепа Дмитро Іванович (1932 р. н.)
Мазепа Іван Іванович (?–1943)
Мазепа Михайло Дмитрович (1936 р. н.)
Мазепа Яків Никифорович (роки життя невідомі)
Малишев Архип Ісайович (~ 1865–1955)
Неруш Василь Макарович (1903–1975)
Неруш Іван Васильович (1940 р. н.)
Нечипоренко Анатолій Ілліч (1936 р. н.)
Нечипоренко Василь (роки життя невідомі)
Нечипоренко Григорій Юхимович (1940 р. н.)
Нечипоренко Демид Васильович (1909–1974)
Нечипоренко Дмитро Петрович (~ 1930–2002)
Нечипоренко Іван Ілліч (1955 р. н.)
Нечипоренко Ілля Юрійович (1907–1967)
Нечипоренко Микола Ілліч (1938–2000)
Нечипоренко Михайло Демидович (1933 р. н.)
Нечипоренко Юхим Васильович (1897–1972)
Онищенко Сила Володимирович (?–1937)
Онищенко Степан Сирович (1914–1988)
Пономаренко Василь Семенович (1918–1997)
Пономаренко Михайло Васильович (1958 р. н.)
Пономаренко Семен Семенович (?–1933)
Потапенко Павло Юхимович (1918 р. н.)
Потапенко Юхим Онисимович (~ 1878–1933)
Савенко Володимир Сергійович (1940 р. н.)
Савенко Іван Сергійович (1920 р. н.)
Савенко Пилип (роки життя невідомі)
Савенко Сергій Пилипович (1900–1969)
Супруненко Іван Іванович (1934 р. н.)
Шевченко Варвара Прокопівна (1925–2002)
Шевченко Василь Федотович (1931 р. н.)
Шевченко Єлисей Іванович (1904–1982)
Шевченко Іван (помер до революції)
Шевченко Іван Єлисейович (1939 р. н.)
Шевченко Іван Макарович (1923–1983)
Шевченко Іван Прокопович (?–1980)
Шевченко Іван Прокопович (1931–1994)
Шевченко Катерина Іванівна (1920 р. н.)
Шевченко Марія Гордіївна (1920 р. н.)
Шевченко Микола Прокопович (1929 р. н.)

Шевченко Петро Єлисейович (1948 р. н.)
Шевченко Прокіп Іванович (1889–1941)
Шевченко Станіслав Іванович (1961 р. н.)
Шевченко Федір Вікторович (роки життя невідомі)
Шевченко Федот Федотович (~ 1895–1945)

1. *Звіт про науково-етнографічну експедицію до Чернігівської області (04.07–09.07.2003) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 104. – 92 арк.*
2. *Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська обл. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.*
3. *Лащук Ю.П. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів: Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 16/1. – 633 арк.*

© Oksana Lykova, Valentyna Trotska, 2020

OLESHNYA POTTERY OF THE EARLY 21st CENTURY

According to the materials of the ethnographic expedition, the state of pottery in Oleshnya (Chernihiv Region) at the beginning of the 21st century is described. All stages of production of pottery - from extraction of clay and to firing of finished goods are traced. Local names of pottery tools and devices, pottery are determined. The range of modern pottery, the place and methods of its implementation, the names of potters

[Received May 15, 2010]

Keywords: *Ukrainian ceramology, potter, ceramics, ware, Oleshnya*

УДК 666.64:658.87]:81'373(477.51)

© Олесь Пошивайло, 2020

Директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
провідний науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук.
oles_poshyvaylo@ukr.net (Опішне, Україна)

ТРАДИЦІЙНА ВИРОБНИЧА БАЗА ОЛЕШНЯНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА

Подано максимально повну фіксацію професійних знань майстрів одного з найбільш відомих гончарних осередків Українського Полісся – села Олешня Ріпкинського району Чернігівської області. Розвідку було підготовлено ще наприкінці 1980-х років за власними польовими матеріалами автора та окремими публікаціями інших дослідників. Досі рукописна стаття зберігалася в особистому архіві автора. Хронологічно досліджуваний період обмежується 1895–1985 роками.

Детально описано місцеві глини, особливості їх видобування й приготування до роботи; конструктивні ознаки гончарного круга й специфіку виготовлення за ним посуду; процеси висушування, оздоблення, поливування й випалювання виробів. Подано відомості про асортимент та інструменти гончарного виробництва. Охарактеризовано закономірності збуту, сезонного попиту та лічби глиняних виробів. Акцентовано увагу на професійній термінології олешнянських гончарів

[Одержано 09 вересня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, українська культурна керамологія, українська етнографічна (антропологічна) керамологія, керамолінгвістика, гончарство, гончарі, етнографія гончарства, професійні гончарські знання, глина, гончарний круг, системи лічби, збут глиняних виробів, гончарські інструменти, керамологічна термінологія, Олешня, Ріпкинський район, Чернігівська область, Українське Полісся

Цінний досвід, набутий жителями с. Олешні Ріпкинського району Чернігівської області та навколишніх сіл у справі оволодіння таємницями обробки природного мінералу – глини, відображає не лише поступливий розвиток людського пізнання, а й є головним мірилом самобутності, давності та стійкості місцевої народної культури. Нарешті, він є нерукотворним духовним надбанням усього нашого народу, і тому сповна заслуговує на ретельне дослідження та дбайливе оберігання від забуття.

Універсальні фізичні властивості глини в примітивних умовах породжують немало схожих прийомів її обробки в різних історико-етнографічних районах країни (і навіть багатьох країн). Одночасно в межах цих зон виникають

і своєрідності обробки глини, які складаються в результаті багатовікової народної практики використання природних матеріалів. Залежно від конкретних фізико-хімічних особливостей місцевої сировини, виникають свої особливості виробничого процесу.

Максимально повна фіксація професійних знань гончарів, виявлення їх специфічних особливостей є головним завдання цієї розвідки. У статті не відображено лише особливості випалювання глиняних виробів. Хронологічно досліджуваний період обмежується 1895–1985 роками. За основу роботи взято власні польові спостереження автора, які доповнювалися чи перевірялися деякими вже опублікованими матеріалами інших дослідників.

Глина

Цілком закономірним є те, що гончарство набуває більш-менш помітного розвитку в місцевостях, багатих гончарними глинами. Без достатньої сировинної бази гончарне ремесло неможливе. Олешня лежить на величезних покладах глин різної якості. За час існування гончарного промислу майстри емпіричним шляхом навчилися безпомилково розрізняти всі сорти її та властивості, що знайшло відображення в місцевій ремісничій термінології:

1. *«Пецівка»* – світло-коричнева глина поганої якості. Піщаниста, худа, слизькувата на дотик. Через низьку пластичність формувати посуд з *«печовки»* неможливо. Вона придатна лише для штукатурки хат, обмазування горнів. Щоправда, в скрутному становищі деякі гончарі сьак-так робили з неї цеглу. Залягає на глибині близько півтора метра.

2. *«Глистякова» («чиста»)* – дрібнозерниста *«багниста»* глина.

За свідченням гончаря С. С. Кобзаря, *«в'язка, як гужва. Миєш-миєш руки після неї, а вони не відмиваються»**.

3. *«Наглинок»* – гончарі говорять про нього, що то *«глина й не глина»*. Вона худа, подібна до *«печовки»*, годиться лише для покришок. Фактично, це вже верхній прошарок пласта *«крупчистої»* глини, в якому часто трапляються вкраплення інших сортів глин.

4. *«Крупчиста»* – глина темного кольору. Іноді її ще називають *«галузистою»* за неоднорідність її природної щільності. Придатна для формування посуду на крузі, оскільки *«не сідає»* (витримує значне навантаження). Недоліком *«крупчистої»* глини є те, що в ній часто трапляються вапнякові кульки завбільшки з квасолину (до 10 мм) – так звані *«камінці»*.

5. *«Біла»* – вогнетривка каолінова глина білого або сивого кольору.

6. *«Червона»* глина – глей**.

* Цитується за авторськими записами розмов із гончарями.

** На Суховершині всі гончарні глини називають глеем.

Серед олешнянських гончарів існує два способи визначення сорту та якості глини:

1. Візуальний – розрізнення глин за їхнім кольором.
2. Тактильний – обмацування мінералу руками. При цьому визначається її пластичність, зернистість.

Обидва способи взаємопов'язані, доповнюють один одного. Наприклад, «печовка» при добуванні розсипається, не липне до «копаниці», а «крупчиста» гарно розминається руками, тяжка, липка.

Видобування гончарної глини

Місця видобутку глини в Олешні називаються глинищами. Якихось спеціальних секретів, прийомів відшукування потрібної глини не існувало. Її копали на глинищах, де раніше копали батьки та діди, тобто на вже відомих масивах глин. А на нові поклади, певно, натрапляли випадково.

Глину добувають ямним способом. Спершу розчищали ділянку землі, розміром 1,5х1,5 або 2х2 (3х3) метри, – «хто яку зможе розкопати по силі». Починали копати прямо. Знімали «вскрішу» – верхній шар землі (дерен, чорнозем, пісок, «наглинок»). Прокопавши до глибини одного метра, залишали «пріпічок» – виступ довжиною до 70 см. Далі знову копали прямо аж до пласта глини, який може залягати на глибині до 12-15 м.

У XIX – на початку XX століття гончарі копали глину гуртом, по кілька чоловік. Це могли бути члени одного великого роду, сім'ї, сусіди тощо. Були люди, які наймалися копати глину, а також ті, для кого це було професійним заняттям, оскільки «горшками вони не займалися». Останні самостійно накопували глину і там же продавали її возами. Наприклад, на початку XX століття спільно копали Кирило Коршак та Гаврило Гранський (по-вуличному Кемец). За спогадами С. С. Кобзаря, вони, бувало, «як роздѣлають ту яму, так у рост і ходять по ямі».

Під час копання безпосередньо глини один чоловік стає на «пріпічок», а другий працює в ямі. В яму спускалися (і вибиралися з неї також) по «лєсві», «лєсі» – сосні з коротко обрубаними гілками. Це могли бути і сучкуваті береза та осика.

Глину видобували за допомогою «копаниці»*. Спочатку шар глини били бухом, далі гострим краєм «копаниці». Від ударів відколювалися шматки глини вагою до 15 кг**. Гончарі називали їх «коврігами». У неглибокій ямі їх брали на

* «Копаниця» – кирка. В Олешні та навколишніх селах вона була з одного боку загострена, а з другого – тупа, як у молотка. У Грабово ж вона мала дещо іншу форму – обидва кінці були гострі і загнуті додолу [2, с. 54].

** Це одна ознака якості глини, яку встановлювали під час копання: «Копаницею вдариш, – а глина тягнеться, – ото гарна!»

руки і викидали прямо на край ями («*бéрег*»). Чимдалі глина ставала твердішою, її вже рубали дрібніше, насипали у відра (дерев'яне – «*ра́жка*»), корзини (круглі, з однією поперечною ручкою) і подавали чоловікові, який стояв на «*припічку*». Якщо яма була дуже глибока, то для підняття глини на поверхню застосовували мотузку. З одного боку її прив'язували до колоди (палиці), покладеної впоперек ями, а до другого чіплялося відро. Для полегшення підняття глини дехто з гончарів, здебільшого заможних, користувався залізним коліщатком. Над «*берегом*» ями ставили збиті між собою три міцні жердини. До них кріпили коліщатко, через яке спускали мотузку.

Вибравши шар глини по площині ями, починали копати збоку так званими «*ходáми*». Вони могли бути до 3 м довжиною, так що під землею утворювалися своєрідні величезні кімнати. Коли били обухом по глині, «*відголоски лунали, як у церкві*». Щоб уявити наочно про можливі розміри, досить сказати про те, що з однієї великої ями могли брати глину два села упродовж усієї зими, і в ній могли одночасно працювати до 8 чоловік.

Для підтримки склепіння «*ходів*» залишали «*бики*» – смужки невідбраної глини (шириною до 60 см). Без «*биків*» у ямі відразу ж стався б обвал і неможливо було б з однієї ями вибирати велику кількість глини. Щоправда, і «*бики*» лише до певної міри стримують тягар товщі ґрунту. Обов'язково наступав критичний момент, коли обвал ставав невідворотним. Його наближення копачі відчували інтуїтивно, досвід підказував, що далі робити не можна. Вони примічали, чи не з'являються бодай малесенькі тріщинки на стінах – перші провісники небезпеки. Після них стеля починала «*бурітися*» – обвалюватися. Окрім самих глинокопів, за цим слідував і чоловік, який стояв на «*припічку*» (під «*припічком*» глини не вибирали). Помітивши тріщини, копачі негайно вибиралися з ями, проте іноді обвали все ж траплялися раптово, і їх привалювало землю. Це нерідко призводило до людських жертв, бо деякі ями після завалів могли розкопувати до 2-х днів.

Якщо небезпеки завалу немає, то ями не кидали, доки не вибирали з неї всю глину. При копанні там могли з'явитися ґрунтові води. Нерідко в нову яму просочувалася вода зі старої. Такі ями закидали й починали розчищати ділянку в іншому місці. Вибрана і засмічена, закинута яма називається в Олешні «*поямок*». Окремі місця глинищ були перекопані вздовж і впоперек, і гончарі часто натрапляли на старі, уже вибрані ями, які, звісно, знову закидали.

Небезпека обвалу зростала під час відлиги зимою, коли обмерзла глина розтавала. Тоді яму, не роздумуючи, залишали. Для олешнянців традиційним сезоном копання глини була пізня осінь та зима.

Приготування глини до роботи

Найтяжчою ділянкою роботи в гончарному промислі є процес приготування глини до роботи, який вимагав значної затрати фізичних зусиль майстра. Ніяких механічних пристроїв для обробки глини народне гончарство Олешні не знало.

Накопану глину рідко залишали біля ями. Частіше її відразу ж везли кінями до двору. Якщо гончар не мав свого воза, то наймав у когось іншого. Привезену глину заносили до хати (близько 70 відер) і складали в продовгуватій, обкладеній дошками ямі («*груба*», «*грубка*»), викопаній під полом (піл) поряд з гончаним кругом. Зверху її закривали дошками. Але так робили лише заможні гончарі, які мали по дві «*груби*». Здебільшого ж занесену до хати глину розкладали на підлозі, заздалегідь притрушеній чистим піском, щоб глина до неї не прилипала. Якщо накопаної глини було багато, то до хати заносили 1-1,5 м³ (пудів 10-12), а решту скидали на подвір'ї у «*пригрубник*» – яму, викладену у верхній своїй частині дошками або цеглою (у заможних).

«*Хатню*» глину подрібнювали «*копаницею*», розмочували водою, щоб «*вона стала твердішою і краще збивалася*». Воду додавали залежно від сухості сировини (літом – більше). Іноді, для прискорення розмокання, воду ще й нагрівали. Суха глина розмокала близько 12 год., наприклад, упродовж ночі, а для вогкуватої було достатньо 2-3 год. Зимому це тривало довше, оскільки в хату заносили змерзлу глину.

Ставлення до перемерзання та вивітрювання глини серед місцевих гончарів двояке*. Одні з них схвалювали це, визнавали, що воно поліпшує її якість, полегшує дальшу обробку, але обов'язковим перемерзання глини не вважали («*Це не обов'язково, але краще*»). Використанню на практиці цього загалом позитивного елементу обробки глини стояв на перешкоді поспіх у роботі гончарів, їхнє прагнення якнайшвидше обробити глину і зробити з неї посуд. Майстер вважав за краще витратити час на подальшу обробку глини. Перемерзання використовували лише заможні гончарі, які наперед заготовляли по кілька возів глини, частина якої, звісно, лишалася деякий час на морозі.

Інші гончарі скептично висловлювалися про необхідність атмосферного впливу на глину, запевняючи, що «*перемерзання та вивітрювання – то чепуха!*» Таким чином перемерзання глини в Олешні є більше випадковою, а не цілеспрямованою, передбаченою ланкою технологічної обробки глини, хоча народна спостережливість усе ж таки зафіксувала його доцільність.

Розмоклу глину «*ріжуть*», «*зарізають*» заступом або так званим «*веслом*» – розсікають на дрібні шматочки, щоб вона «*розлагалась, робилася*

* М. Могильченко 1899 року писав про замерзання глини, як про щось негативне, небажане: «Держати глину у хаті приходится через те, щоб вона не змерзалась...» [2, с. 54]. Це, звичайно, помилка

рихлюю, пушистою). Потім її *б'ють*, *збивають веслом* в один шмат, а далі б'ють тим же *«веслом»*, тільки поставивши його руба. Таким чином глину розбивають доти, доки вона зробиться зовсім плескуватою. Тоді знову били руба, і так кілька разів. Після цього глину починали бити *«колотушками»* (*«довбешками»*), щоб уся маса стала щільнішою, одноманітною, без найменшої грудки. Вважалося, що, чим довше бити, тим кращою буде глина. Поступово товща глини розповзалася по боках, розпліскувалася в *«блинці»* завтовшки до 10 см. *«От вбив, – говорили гончарі, – чуть не до пола розплескав»*. Краї такого *«блина»* *«обрізали»* заступом чи *«веслом»*, складали на середину і знову старанно розбивали, доки вона не перестане прилипати до дерева. Після кількох повторень цієї дії, *«набивали кобилу»* (*«кобилку»*) – збивали глиняну масу в одну велику грудку, схожу на великий довгий пиріг величиною 1,5х1 (1,5) м. Її вистачало на виготовлення 2-х горнів посуду*. Зовні *«кобилу»* обгладжували *«веслом»*. Гарно збита глина ставала *«тверда, як сталь»*. Далі невелику *«кобилу»* клали на стіл, а велика лишалася посеред хати і її кілька разів *«перестругували»* (подрібнювали, сікли на тоненькі шматочки) за допомогою *«струга»*, *«стружка»***.

Для виконання цієї операції треба було набратися терпіння. Хто лінувався, *«стругав у палець»*, сяк-так. Дбайливий же майстер робив якнайтонші стрічечки (*«як бумага, як кленові листочки»*), бо від того глина ставала кращою (*«як масло»*). Під час *«стругання»* *«перерізуються крупці (крупчики)»* – нерозмокла глина, випадають *«дутіки»* – вапнякові камінці, глина *«розріджується»*, стає одноманітною.

Настругану глину складали в *«грубу»*. Там її знову поливали водою, але тепер уже для того, щоб вона стала м'якою, *«як тісто, що баби печуть»*. Кількість води залежить від *«тугості»* глини (густини). Приблизно через 1-2 години вона розм'якшується і вже готова для подальшої обробки. Така глина може лежати в *«грубі»* протягом довгого часу. Потім уже щоденно гончар брав з неї певну кількість глини (*«дивлячись по силі»*), стільки, скільки штук посуду задумав виготовити, і закінчував її обробку.

Старожили пригадують, що колись їхні діди та батьки вийняту з груби глину ще й топтали ногами, *«щоб вона ставала кращою»*. Витоптування polegшувало *«закачування»* глини. Цю роботу змушували виконувати й дітей.

Як правило, щойно настругана глина, збита в кобилу, розрізалася на кілька великих шматків – *«катілок»*. Гончар брав одну *«каталку»* і *«качав»* (*«закачував»*) з тим, щоб глина спресувалася, стала повністю однорідною. Суть цього полягає в розминанні глини руками, подібно до замішування тіста.

* Це в середньому 1200-2000 штук посуду (за гончарською термінологією – *«душ»*).

** *«Стружок»* гончар замовляв у кузні або сам виготовляв зі старої коси

«Закачування» робили на лаві або на полові. В останньому випадкові дошки полу перевертали догори низом. Тобто вони мали чистий (на якому спали) і брудний (робочий) боки.

Під час «закачування» «каталку» витягували по всій довжині лави (полу). Краї витягнутого пластка «перевертають» – згортають до середини або надвоє, один до другого. Так може повторюватися до 20 раз, чим більше, тим краще. «Якби так хліб місили, як глину, – порівнював О. П. Денисенко, – то не треба було б його і в піч ставити». Майстри похилого віку любили пожартувати над молодими гончарями, які занадто старанно закачували глину. Вони тоді говорили: «Уже перекачав глину. Тепер треба буде розкачувати її назад!». А про гарно закачану глину казали: «Закачана так, що й душа з неї вилізе».

Після закачування глина має стати одноманітною за кольором і однаковою за густиною. Щоб перевірити ступінь готовності, її час від часу розсікали «дротом»*. Якщо на поверхні розрізу не видно «синяків» (темних плям), і вона була одного кольору, не «рябила»; якщо при розминанні пальцями вона не мала «крупчиків», «глуззя» – потовщень, тоді глину вважалася повністю готовою до використання. Плямисту глину закачували далі**. Ознакою гарної закачаності глини є також її неприлипання до рук.

Дуже піщанисту, «галузишту» («крупчисту») глину, окрім стругання, піддавали ще одній операції, а саме – «перерізуванню» («шаткуванню») дротом. Для цього «каталок» швидкими різкими рухами дроту від себе – до себе, туди-сюди розсікали по всій його поверхні якомога більше разів. При цьому глиняна маса подрібнювалася, додатково очищалася від камінців, корінців тощо, які тягнуться за дротом. Потім глину повторно закачували. Місцеві гончарі не заперечують необхідність перерізування, але на практиці застосовують його рідко через прагнення зекономити час. Лише надто погана якість глини примушує їх взятися за дротик.

Достатньо закачану глину залишалося «порвати на грудки». Гончар відривав від «каталка» шматок глини, необхідний для виготовлення того чи іншого посуду. Величину його визначали на око, керуючись лише особистим досвідом. Кожну грудку ще «перебивають», щоб з неї повиходили пухирці повітря. Для цього кожну грудку обхоплювали обома руками і розривали її надвоє, після чого швидко збивали знову обидві половини докупи. Це робили з кожним шматком глини по кілька разів, потім його трошки «скачують»,

* «Дріт», «дротик» – невеликий (до 40 см) шматок тонкої залізної, мідної дротини (часто струна) або ж міцної нитки. До кінців її прикріплювали маленькі колодочки (палички завтовшки з олівець) чи просто шмат гарчірки, шкіри. Але оскільки при такому жорсткому кріпленні дріт часто перекручувався, то між ним і колодочкою поміщали мотузочку (нитку).

** Посуд, виготовлений із погано закачаного глини, міг тріснути під час сушіння через неодноразовість висихання різних частин

«перекачують», «закачують» і здавлюють зо всіх боків руками, щоб надати їй форми кулі чи циліндра. Сформовані грудки складали купкою на лаві. Одночасно гончар заготовляв таку кількість грудок, яку він зміг виробити за день.

Відмучування глини гончарі Олешні не знали. До неї не підмішували ніяких сторонніх речовин, окрім піску (додавали до жирної глини). Натомість вони широко практикували змішування різних сортів глини між собою. У чистому вигляді для виготовлення посуду могли застосовувати лише «глистякову» глину і, як виняток, «крупчисту». Найкращою вважали глиняну масу, утворену з кількох сортів глин. Деякі гончарі змішували 3-4 глини. При цьому якість суміші, співвідношення в ній різних глин мала значну варіативність, залежно від особистого досвіду та майстерності ремісника.

Глини змішують переважно наполовину, у співвідношенні 1:1. Проте, знову ж таки, канону в цьому немає, і кожний гончар керується, передовсім, особистими потребами й міркуваннями. Наприклад, деякі гончарі змішували «крупчисту» глину з «глистяковою» в пропорції 1:2. Взагалі ж дрібнозернистої глини можна додавати більше, а «крупчистої» менше. Це поліпшує якість останньої. Бо, скажімо, посуд, виготовлений із самої «крупчистої», має шершаву поверхню. Вада ця помітна, кидається у вічі, тому жінки завжди допитувалися у власників такого товару, *«чого ж вона ото така піщаниста»*. Вогнетривку глину змішували з іншою в співвідношенні 1:9 (1:10). Добираючи різні глини для суміші, гончарі завжди враховували їхні вихідні властивості й ті з них, які сприяли виготовленню добротного посуду, мали перейти, зберегтися й у суміші (наприклад, витривалість дрібнозернистої глини під час сушіння й випалювання), а негативні – нейтралізуватися.

Часто змішування глини викликалося не турботою про поліпшення її природних властивостей, а єдино прагненням збільшити кількість глиняної маси. Найчастіше це відмічалось в бідняків, яких злидні примушували в такий спосіб економити час і засоби, необхідні для її видобутку.

Загалом же, від гарної обробки глини значною мірою залежала і якість зробленого з неї посуду. Тому на цей процес гончарі звертали особливу увагу, і дійсно, *«можна сказати, що се одна з найголовніших частин усього майстерства»* [2, с. 54].

Олешнянський гончарний круг

З початку ХХ століття олешнянські гончарі користувалися переважно ножним кругом, подібним до верстатів інших гончарних осередків України. У ХІХ–ХХ століттях тут не відмічено виготовлення посуду на ручному крузі чи взагалі без нього. Район Олешні належить до тих куточків України, де архаїчні елементи в культурі збереглися якнайдовше. Не є винятком і місцеве гончарство,

яке довго зберігало прадавні риси. Однією з особливостей його є те, що тут, у Городнянському повіті, найдовше на території сучасної України побутував шльонський гончарний круг [4, с. 106].

Традиційний оleshнянський гончарний верстат складається з верхнього – «голівки» (рідше – «верхняк»), та нижнього кругів – «спідняк», з'єднаних нерухомо з віссю – «веретеном». Головку та спідняк виготовляли з сосни. Для кращої інерційності обертання спідняк мав бути значно важчим за головку. Тому до нього зісподу набивали різне залізяччя, підкови, дерев'яні бруски – що в кого було.

Майже до 50-х років XX століття веретено було дерев'яним. Виготовляли його з дуба або клена, щоб воно було «слизьке, краще бігало». Зверху веретено проходило крізь видовбаний у головці отвір, розщеплювалося зверху кілочком і гладенько зачищалося врівень з поверхнею головки.

Гончарний круг кріпився до широкої товстої лави, яка стояла попід стіною, за допомогою «лисички» – дерев'яної дощечки. З одного боку лисичку врубували на 8-10 см у лаву, а з другого боку вона мала виямку, куди вставлялося веретено й прив'язувалося липовим «лутом» (ликом). Частина лисички, яка входить у лаву, спершу обмотується грубим полотном (мішковиною). Веретено не повинно хитатися в лисичці.

Гончарний круг обертався в «гнізді», продовбаному в брускові з твердої деревини (дуб, клен). Для ліпшого обертання в нижньому краю веретена просвердлювали дірочку, куди вставляли «шпéник» – загострений дубовий (кленовий) кілочок. Мали гончарі й залізні «шпені». Для зменшення тертя під час обертання круга «гніздо» та місце контакту веретена з лисичкою змащували будь-яким жиром*. Через кілька років від тертя на головці, спіднякові та веретеніві з'являлися концентричні виямки, які ускладнювали роботу за кругом. За можливості їх стесували, а якщо зчищати далі було нікуди, то ці деталі замінювали новими. Замість зношеного шпеніка також вставляли новий.

Щоб круг легко і довго обертався, важливо «поставити його точно на центр», тобто щоб вісь не мала нахилу, стояла рівно, вертикально. Це робили за допомогою нитки з будь-яким важком: якщо приставити її до виямки в «лисичці», то важок покаже місце, де має стояти шпенік веретена.

Відстань від лави до головки була суто індивідуальною і залежала від зросту гончаря, від зручності для нього працювати за кругом. Верстати виготовляли переважно спеціалісти-столяри, рідше – гончарі, котрі вміли столярувати.

* Під спідняком завжди стояла посудина з жиром для круга

Формування посуду за гончарним кругом

Заготовивши потрібну для роботи кількість грудок і склавши їх купою на лаві з правого боку від головки круга, гончар сідав за верстат. Спершу пробував, чи гарно *«ходить»* круг, обертав спідняк ритмічними рухами ніг взад-вперед, справа-наліво. Дехто обертав лише однією правою ногою.

Потім гончар *«саджає»* грудку – кладе її на центр *«головки»*, і приліплює. Головка при цьому повинна бути сухою, інакше глина до неї міцно не прилипне, і під час обертання силою інерції її скине геть. Приліплювання грудки є особливістю оleshнянського гончарства, яка захоче в собі пережиток минулих часів. Саме це є первісним способом викладання грудки на головку. Пізніше ж, у XIX–XX століттях середньовічна старанність і неквапливість змінилися поспішністю в роботі. Гончарі поступово призвичаїлися кидати грудку на головку з наступним корегуванням її на центр. В Оleshні давня техніка збереглася й досі.

Приліплена до головки грудка сильно здавлюється обома руками. Витягується конусоподібна фігура, яка потім *«осаджується»* (робиться присадкуватішою). Ці перші маніпуляції з грудкою ставлять її на центр *«верхняка»*. Далі вона *«проколюється»* двома великими пальцями і витягується *«сустав»* – початкова форма будь-якого посуду у вигляді чашки. *«Сустав»* уже *«протягують»*, *«розтягують»*, тобто безпосередньо переходять до формування конкретного посуду. Наприклад, для глечика спершу *«тягнуть поставець»* – фігуру, схожу на високий циліндр. Важливо не *«перетопити»* (надто стоншити) стінки посуду. При формуванні гончар користується лише одним інструментом – *«ножилом»**, який допомагає *«витягувати»* посуд, робить його поверхню гладенькою. Ним також пишуть прості елементи орнаменту (*«пружкі»*)**.

Спостерігаючи за роботою гончаря, вражаєшся, як з-під його вправних рук народжуються сотні, тисячі штук однакових за розміром та формою виробів. Ніякими мірками вони не користуються. І хоча й не завжди грудки-заготовки вдаються рівної величини, та проте посуд майже без винятку однаковісінкий. Такої віртуозності, точності гончарі досягали роками, десятиліттями тяжкої,

* *«Ножик»* – дерев'яна гладенька тоненька дощечка з витягнутим одним краєм, посередині з отвором для пальця. Виготовляли з клена, бука, груші, яблуні (дички). Він мав бути такий, «як склянка – плотний, слизький». Ножик не повинен мати дуже гострих країв, щоб «не зрізав», «не різав» посуду. Характерно, що весь асортимент виробів оleshнянці виготовляли тільки однією формою ножика. Від роботи ножик спрацьовується, на ньому з'являються овальні вмятки, які час від часу стешують, вирівнюють. Потім спрацьовані ножики замінюють новими.

** Щоправда, у Могильченка натрапляємо на звістку: «Щоб розміряти чи вірно виведений обвід посудини, гончарі користуються приладом, зробленим з двох вузьких дощечок, збитих навхрест» [2, с. 59]. На нашу думку, це нововведення з'явилося в Оleshнянській земській гончарній майстерні. Серед кустарів воно не поширилося, оскільки народне гончарство не потребувало ніяких шаблонів

виснажливої роботи з глиною. Майстерність до них приходила разом з оволодінням усіма секретами старого ремесла, коли руки могли вершити своє чародійство без очей та думки, точніше руки ставали і очима, і думками, робили автоматично. За словами старожилів, найвидатніші гончарі Олешні могли під час роботи довго розповідати гостю якусь бувальщину, зовсім не слідкуючи за руками. Подібне доводилося бачити й мені, коли гончарі працювали майже наосліп.

Примітно, що олешнянці опісля роботи з ножиком ще можуть водити по поверхні виробу пучками, тоді як в інших гончарних центрах, наприклад, в Опішному, після ножика жоден гончар не доторкнеться пучкою чи фалангою пальця до зовнішньої поверхні посуду. На нашу думку, це свідчення нижчого рівня розвитку культури гончарства.

Під час роботи гончар неодноразово вмокає руки* в «мáчку» – посудину з водою (макітерку), яка стоїть поряд з правого боку. Ще однією особливістю гончарства Олешні є те, що майстри щедро змочують виріб, що формується, водою, тоді як в Опішному, наприклад, гончарі працюють майже «в суху» і лають своїх учнів, коли вони працюють з дуже мокрими руками, часто вмокають їх у воду.

Шматочки розмоклої глини, які залишаються під час роботи на руках, ножикові, головці, гончар оббирає і складає біля «мачки». Звуться вони «слимаччям». Характерно, що в Олешні воно може вкидатися і всередину посуду.

Сформований виріб «зрізають» «дротом»** (під час обертання круга) і ставлять на піл чи лаву. Дещо пізніше його переносили на «п'ятра» – спеціальні дошки, які укріплювали попід стелею. Для їх підтримки через все жиле приміщення проходила дерев'яна міцна балка, подібна до сволюка – «трам». У деяких гончарів «п'ятра» стояли у два поверхи. Це передбачалося і при зведенні хати, стіни якої в такому випадку викладалися вище, ніж звичайно, щоб попід п'ятрами можна було пройти, не згинаючись.

Завершивши роботу за верстатом, гончар старанно вичищав головку, лаву дерев'яною дощечкою – «зчистком» (задля цього заборонялося використовувати ножик). Потім їх ще змивали водою. «Слимаччя» збивали до купи і вкладали в «грубку». Коли воно трошки підсохне, з нього знову можна формувати посуд.

Під кінець дня гончар виробляв усі наготовлені зранку грудки. Коли ж з якоїсь причини були «невироблені», то їх складали в грубку або залишали на лаві, а щоб не висохли, покривали вогкою ганчіркою.

* Під час формування посуду руки повинні бути вологими, щоб між ними і глиною було якомога менше тертя.

** Під час роботи дрiт звисав з мачки, або був перекинутий через неї, або висів на лисичці

Висихання посуду

Після того, як посуд *«затугне»** – підсохне, його обов'язково *«притирають»*, що є своєрідним контролем за якістю виготовленого посуду**. Для цього беруть виріб у руки і ретельно обдивляються його поверхню. Якщо десь є нерівності чи шершавість – їх *«затирають»*, зчищають; грудочки, камінці – виймають; ямочки – замазують; іноді підрівнюється дно, вінця. Загалом весь посуд легенько вигладжується змоченою у воді рукою. *«І вид красивіший стає»*, – говорили гончарі.

Притертий, як годиться, посуд знову виставляють на п'ятра, тільки вже не денцем до дошки, а догори дном. Це сприяло швидкому рівномірному висиханню посуду, оскільки товще денце обвітрювалося тепер з усіх боків. Дехто з гончарів використовував іще одну премудрість – ставив посуд так, щоб вінця трошки виходили за край п'ятер. У такому положенні повітря потрапляло всередину виробу, що прискорювало його висихання.

На п'ятрах посуд стояв до повного висихання. Улітку це займало близько 3-х днів (*«на третій день після вироблення можна палити»*, – говорять гончарі), а зимою довше через підвищену вологість у хаті, холодне повітря – у середньому 6 днів (*«залежно від отоплення»*). Під час сушіння посуду головною турботою майстра було збереження його від тріскання. Щодо цього сирий посуд дуже *«тендітний»*. Він дає тріщини, коробиться внаслідок швидкого висихання, боїться найменшого *«дұху»*, *«душкұ»**** – протягу, струменів повітря; деформується за різкого перепаду температури. Тому всі вироби сушили переважно в хаті, де тоді навіть вікна остерігалися відчиняти, хоча все ж таки гончарі іноді відважувалися виносити посуд на подвір'я улітку, щоб він притуг (але не повністю висхнув!). Вироби намагалися поставити в холодильник, де б не було ні протягу, ні вітерця. Якщо ж цієї умови не дотримувалися, їх відразу ж *«хватало»* (тріскалися). Сушіння на подвір'ї, звичайно, було вимушеним кроком, викликаним поспіхом у роботі.

Обточування посуду народне гончарство не знало. Хіба що зрідка товсте денце обрізали ножом (*«керпéликом»*) або ложкою.

Тріснути під час сушіння речі не випаювали, а розбивали, подрібнювали на дрібні шматочки, які замочували водою. З утвореної глиняної маси знову формували посуд.

Повністю висхлі вироби знімали з п'ятер, складали купками в хаті, сінях, під полом тощо (комора, повітка). Там він зберігався доти, поки в гончаря не назбирувалося продукції на ціле горно.

* Наступного дня після формування або через день улітку і на другий-третій день узимку.

** Недоглянутий з якоїсь причини посуд *«висихав на пні»* – тобто повністю висихав без притирання. (*«Пень»* – місцева назва денця, яке товще, ніж стінки посуду, і тому в будь-якому випадкові висихає останнім).

*** Особливо піддатливий негативній дії *«дұху»* посуд, виготовлений із жирної глини.

Поливлення

Гончарі Олешні в XIX – на початку XX століття виробляли «білий», «синій» та полив'яний посуд. «Білий» посуд – простий, неполив'яний, який мав природний колір глини*. Значно більше виготовляли «синього» посуду – простого, неполив'яного з сизо-чорним черепком. Технологію отримання його розглянемо пізніше. Використання поливи в гончарстві Олешні, на нашу думку, бере початок з часу його появи в цьому населеному пункті. У тогочасній Новій Гуті (Олешні) діяв скляний завод. Були гуті й по багатьох навколишніх селах, хуторах. Місцеве населення було добре обізнане з технологією отримання склоподібної маси, різновидом якої є полива.

Процес глазурування посуду** олешнянці називають «наведенням поливи». Потрібна вона головним чином для того, щоб зробити його водонепроникним (склоподібна маса закупорює пори черепка).

Головним компонентом поливи є свинець і пісок. Зупинимося на першому з них. Для гончаря потрібен власне не самий свинець, а його оксид, який добувався тім же способом «перепалювання»: свинець кидали в горщик, «вмазаний у піч» [2, с. 64]. Під час нагрівання (упродовж 2-5 год.) він плавився, унаслідок контакту з повітрям окислювався і перетворювався на зелений «порошок», тобто «перегоряв». Щоб прискорити реакцію окислення, рідину постійно мішали залізною кочергою. Утворений порошок просівали крізь густе волосяне сито (у заможних – з мідного дроту) і старанно розтирали. Недопалений свинець – «вісівки», який при цьому залишався, перепалювали вдруге, а за термінової потреби розтирали в чавунній ступці*** колодочкою («товкачем»).

Другим компонентом поливи, як уже йшлося, є пісок. Для цього годиться лише дрібний білий пісок, який гончарі брали недалеко від Чернігова, «де в одному місці у канаві край дороги проступа верства дуже дрібного, дуже білого піску... Вертаючись з базару, або з ярмарку з порожніми возами, гончарі й набірають собі того піску. Звичайний рудий пісок до поливи не йде» [2, с. 63-64]. Набирали пісок також і «под Седневом, возвращаясь из поездки на Юг для продажи изделий; дома его продают по 15 коп. за пуд» [5, с. 152].

Пісок попередньо гарненько висувували, товкли в дерев'яній ступці або макогоном, пляшкою на лаві і просівали крізь сито, «щоб він був, як пилок». Жорен для перемелювання свинцю та піску олешнянці не мали.

* Виготовляли найбільш гончарі, які «не мали сили», тобто коштів на придбання свинцю, барвників. Для «білого» та «синього» посуду використовували глину з олешнянського громадського глинища, де її купували по 20 коп. за віз [5, с. 152].

** Для полив'яного посуду потрібна більш вогнетривка глина, ніж задля простого. Таку глину олешнянці копали в Суховерцині по 50 коп. за віз і змішували зі своєю у співвідношенні 1:3 [5, с. 152].

*** Лише в заможних гончарів

Щоб посуд став водонепроникним, досить самого свинцю. Але оскільки він був дорогим і дістати його було нелегко, то його змішували з піском. Останнє робили ще й з тієї причини, що на поверхню посуду свинець лягає товстим шаром. А тому під час випалювання розплавлений свинець не втримується на черепкові, починає розтікатися. При цьому поверхня виробу може забруднюватися ним, а посуд, який дотикається один до одного, може склеїтися свинцем. Позбутися такої нетривкості свинцю саме й допомагає пісок. Полива з ним стає «худішою» (рідшою), тонким шаром покриває вироби, частково проникає в пори черепка і завдяки цьому затримується, не тече.

Підготовлені як слід свинець і пісок змішували в певній пропорції, як правило, наполовину (1:1)*. Якщо свинець був гарний**, то піску могли додати більше, наприклад, 1:1,5 («15 ложок свинцю на 22 ложки піску»).

Такою поливою покривали вироби зсередини. А для «лицювання» – глазурування зовнішньої поверхні – на 5 частин свинцю давали 1 частину піску***. Зменшення кількості піску в даному випадку зменшувало прозорість поливи, проте збільшувало її блиск, а отже, і привабливість.

Техніка глазурування посуду нескладна. Щоб полива приставала до стінок, їх попередньо вимазували коломаззю (дьюгтем). Потім усередину насипали певну кількість поливи; повертали виріб у руках кілька разів урізноміч, завдяки чому вона рівномірно лягала по всій поверхні. Все, що не пристало, висипали назад. Під час «лицювання» поливу висипали з ложки або з якоїсь посудини.

Рідкої, тобто розведеної з водою поливи, гончарі Олешні не знали.

Полива, яка складається з піску та свинцю, не має забарвлення, прозора. Відповідно полив'яний посуд мав колір випаленої глини. Прозору поливу застосовували гончарі рідко. Як правило, до неї підмішували барвники. Основними кольорами поливи були: зелений, червонувато-рудий, жовтий. Зелене поливо отримували добавками міді. Для цього куплений тонкий мідний дріт (мідні гроші) клали в горщик, замазували глиною і ставили в горно під час випалювання посуду. Мідь перепалювалася, утворювався порошок, який просіювали і домішували до поливи в співвідношенні 1:1:0,05 (0,04). З цією метою і в такій кількості гончарі додавали до поливи також мідний купорос (місцева назва – «мідянка»), який купували в крамницях [2, с. 63, 64].

Щоб отримати червоно-рудий колір, до поливи додавали циндру (залізну окалину) або ж так звану залізну болотяну руду****. І руду, і циндру спершу,

* Свинець і пісок відміряли склянками або ложками.

** Поганий свинець має жовтий колір, «наче дитя обісралось».

*** Іноді застосовували й чистий свинець.

**** Циндру гончарі купували в ковалів, які спеціально визбирували її задля того після кування заліза. А залізну болотяну руду вони самі розшукували по місцевих болотах, особливо на луках побіля Замглау, у вигляді камінців, іноді 1,5-2 кг вагою

звісно, подрібнювали, товкли до порошка і просівали крізь сито. Могильченко наводить такий рецепт використання їх у поливі: «Робиться ж вона з 1-ї шклянки олива (*Plumbit*), 1-ої шклянки дуже дрібного білого піску, 1/10 шклянки циндри або залізної болотяної руди» [2, с. 62-63].

Зелений та червоно-рудий кольори поливи в Олешні є найдавнішими. Місцеві гончарі користувалися ними приблизно з кінця XVIII століття. Дещо пізніше, у другій половині XIX століття з'явився жовтий колір. Його отримували з допомогою марганцевої руди, видобуток якої значно зріс на цей час і гончарі мали змогу купувати її в крамницях*. Яким чином кустарі прийшли до цього нововведення, хто (що) спонукало їх до застосування марганцю, досі залишається нез'ясованим. Можливо, це пов'язано з місцевим гутництвом, бо з XVIII століття «для освітлювання скла вживали окис марганцю» [3, с. 23]. Варто нагадати, що серед гутницьких професій були і гончарі (виготовляли тиглі – «дійниці») [3, с. 19]. Тому минуле олешнянського гончарства нерозривно пов'язане з тамошнім виробництвом скляного посуду, і з'ясувати деякі питання його історії можна лише враховуючи цей взаємозв'язок.

Вище наведено загальні співвідношення компонентів у поливі. На практиці вони могли варіюватися з незначною різницею, бо кожний гончар сам практичним шляхом визначав необхідну пропорцію, і це число не розголошував, тримав у таємниці.

Здавна поливою (тільки зеленою та червоно-рудюю!) покривали лише внутрішню поверхню посуду. Це було використання поливи безпосередньо за її призначенням і характерне для початкового періоду її застосування. Пізніше полива стала й елементом оздоблення глиняних виробів. З цією метою нею спершу покривали тільки вінця посуду, причому внутрішня поверхня вінець залишалася чистою, щоб посуд, поставлений під час випалювання один в одного, не злипався**. Цей спосіб прикрашання посуду називався «крайкуванням»***.

Збільшення видобутку свинцю й відносне здешевлення його на ринкові заодно з деякою зміною смаків населення призвели до дальшого збільшення полив'яної поверхні. Тепер посуд оздоблювали поливою досередини. Повне ж глазурування зовнішньої поверхні виробів стримувалося, по-перше, необхідністю економного витрачання дорогої поливи (свинець), по-друге, якщо межа глазурування не переходила точки найбільшої опуклості посуду («пука»), то під час випалювання він не злипався в цьому місці, позбутися чого було б неможливо в протилежному випадкові.

* Місцева назва марганцевої руди – «моргун» («маргун»)

** Це було загальним правилом і для посуду, полив'яного лише зсередини.

*** М. О. Кобзар пригадував про це так: «Батько колись називав горщики, покриті лише на «бережку», – крайкованими горщиками. Так робили із-за того, що жаліли свинець»

Початок «лицювання» в Олешні припав на другу половину XIX століття й пов'язувався із застосуванням у гончарстві «морзуну». Тому олешнянський посуд цього часу зовні оздоблювали винятково жовтою поливою (і навпаки, нею не глазували посуд усередині).

«Синій» посуд, звичайно, ніколи й ніде не глазували. Традиційними для Олешні в XIX – на початку XX століття були такі особливості «наведення поливи» на деяких різновидах посуду:

- гладиска – глазували лише зсередини;
- глечик – глазували зсередини повністю, а зовні досередини;
- лоханя – глазували тільки зовні, зверху донизу;
- чайник – глазували зовні досередини;
- ринка – глазували зсередини повністю, зверху досередини;
- цвітники – «прості» не глазували, а «фігурні» лише зверху досередини;
- горщики – глазували всередині повністю, крайкували;
- макітри – глазували всередині повністю, крайкували;
- миски – глазували «під лицювку» та всередині;
- банка – глазували всередині повністю, крайкували;
- покоришки – глазували тільки для чайника (зверху), покоришки для горщиків не глазували;
- тикви – не глазували.

Як правило, зовні глазували той посуд, який завжди був на виду в хаті і який не призначався для приготування страв, саджання в піч, де закурювався і після чого поливи не було б видно. Саме йому й треба було надати більш привабливого вигляду (лоханя, чайник, цвітник та ін.). Не «глазувалися» вироби, призначення яких реалізовувалося пористим неполив'яним черепком (деякі макітри, покоришки, тикви тощо).

Оздоблення посуду

Наприкінці XVIII – в I половині XIX століття найбільше в Олешні виготовляли «синього» посуду, який оздоблювали способом лискування. Підсохлий виріб (але не зовсім висхлий!) погладжували гладеньким предметом (скельцем) у різних напрямках, поєднуючи прямі, хвилясті лінії, штрихи і т. п. в орнаментальні мотиви – «наводили полбóчки». Опісля випалювання всі лінії набували приємного металічного блиску, надавали виробам привабливість і стриману вишуканість, виразно підкреслювали особливості їхньої форми.

Пізніше, з другої половини XIX століття в загальному об'ємі гончарної продукції Олешні зріс обсяг полив'яного та білого посуду. Для нього природним було б оздоблення глиняними фарбами або ж ритуванням. Проте для даної місцевості характерна відсутність будь-яких мотивів гончарної мальовки. Причину такого явища слід шукати в своєрідності традиційно-побутової

культури Українського Полісся і, зокрема, в традиціях використання кольору. Відносна одноманітність кольорової гама, де переважають сірі та чорні барви, органічно влітається у весь стрій тогочасного побуту поліщуків та природо-географічного середовища (лісистість території, слабка родючість ґрунтів, рублені хати і т. д.). «Синій» глиняний горщик виглядає найбільш природно в чорній курній, напівтемній хаті. Натомість, барвистий посуд сприймався б тут аномалією, розривав би усталену віками цілісність, єдність усіх компонентів народної культури.

Саме відсутність місцевої традиції є причиною того, що «білий» посуд оleşнянських гончарів майже не орнаментували фарбами (ангобами) чи ритунанням. Єдиними елементами оздоблення його були: «сму́жечка» – пряма концентрична лінія, та «криву́лька» – хвиляста концентрична лінія.

Кахоль у Оleşні не виготовляли.

Таблиця 1

Асортимент глиняних виробів с. Оleşня XIX – початку XX століття

№ п/п	Народні назви	Ємність	Утилітарне призначення	Оптовий збут
1	Горщики* («горшки»):	близько 20 л**	Приготування страв, нагрівання води	1:1
	– ставник		нагрівання води	
	– варейка	10-12 л	приготування борщу, киселю, компоту, узвару, холодного, ухи для великої компанії, на толоку, храмові «празники»	1:1
	– полоскушка	8-9 л	страви для великої сім'ї	1:1
	– стовбун	5-7 л	страви для сім'ї з 6 осіб	1:1
	– обідник	3-4 л	–//– 5 осіб	1:1
	– підобідник	2-2,5 л	–//– 4 осіб***	2:1
	– трійник	1,5 л	каша, суп на 1-2 особи	3:1
	– молошник	1-1,5 л	готувати каші, молочні супи для дітей (1-2 особи)	3:1
	– питун (четверик)	менше 1 л	–//–	4:1

* У гончарстві Оleşні термінологічна система розрізнення горщиків, найбільш повна й досконала, береться за основу позначення величини інших видів посуду – глечиків, гладिशок, макітер.

** Оскільки натовді гончарі не знали метричної системи мір, місткість посуду подано приблизно.

*** «Як гарний дядько, то й на одного!»

2	Глечики: – глек – стовбунний – обідниковий – підобідниковий – молошний – чашка	5 л 4 л 3 л 2 л 1 л 0,5 л	для води, на сінокос, під мед на воду, сирівець –//– –//– –//– пити рідину (як склянка)	1:1 1:1 1:1 2:1 3:1 4:1
3	Гладишки: – обідникова – підобідникова – молошна	3-4 л 2 л 1 л	для молока, сметани + воду носити на сінокос	1:1 2:1 3:1
4	Макітри: – ставнична – варесчна – макітерка	більше 10 л – до 40 л* 10 л 1 л	для замішування тіста, соління овочів та фруктів для розминання маку, прянощів, терти яйця, складати вареники	1:1 1:1 4:1
5	Ринки	від 1 до 7 л	готують ті ж страви, що й у горщиках, але оскільки в ній ширше горло, то «на вариві утворювалася більша шкіра»; готували борщ, суп, «печеню, жаренку», тушкували картоплю, тримали воду, гриби сушені та квашені, драники, вареники	
6	Тикви	7-8 л 2 л 1 л	для олії, води під час польових робіт –//– –//–	1:1 2:1 3:1
7	Банка	4 л	для варення, меду	1:1
8	Двійнята, трійнята (спарені чи строєні горшки)	від 1 до 3 л	носити страви в луг, на поле	
9	Пасошники	найб. до: 5 л 4 л 3 л 2 л 1 л	для випікання пасок	1:1 1:1 1:1 2:1 3:1

* «На чотири відра»

10	Миски	від 0,5 до 2,5 л		від 4:1 до 2:1
11	Лохані (тази)	8-10 л найбіл. до 20 л	вмиватися, мити посуд, овочі, фрукти	1:1
12	Цвітники: – «прості» – «фігурні»	найб. 15 л найм. 0,5 л	для садження та вирощування квітів	1:1 3:1
13	Підставки під цвітники	–	ставиться під цвітник для збирання зайвої води	
14	Урильник	від 1,5 до 4 л	горщик для нічного опрацювання	
15	Покришки	до 30 см у діаметрі	для покривання горщиків	4:1
16	Чарочки	–	для пиття міцних напоїв	
17	Дитяча іграшка: коники, свистуни (курочки, качечки, півні, собачки), малесенький посуд	–	для дітей	
18	Лампадки	–	ритуальне призначення	
19	Чайники*	3 л 2 л 1 л	для приготування чаю, кип'ятіння рідини тощо	1:1 2:1 3:1

Отже, асортимент глиняного посуду Олешні менш різноманітний, аніж по інших гончарних осередках Лівобережної України. На це вплинуло, головним чином, те, що в Чернігівщині, багатій лісами, широкого розвитку набули деревообробні промисли. Скажімо, по селах та хуторах навколо Олешні чимало ремісників виготовляли з дерева добротний столовий і господарський посуд, який міг частково замінити глиняний. *«Особливо в лесных местах делают деревянную разную посуду и колеса простые, которые в степные места продают»*** [7, с. 327].

Вказана обставина, безперечно, стримувала розвиток гончарного промислу в напрямку розширення асортименту вироблюваної продукції.

Не слід забувати і про тамтешнє високорозвинене гутництво. У самій Олешні знаходився скляний завод дружини прем'єр-майора Павла Сахновського,

* Виготовляли з кінця XIX століття. Це вплив земської гончарної майстерні

** Мова йде саме про Городнянський повіт

на якому *«по 700 и более коп в год делается простого же стекла»* [7, с. 328]. На гутах у сусідньому селі Ловині та на річці Сухому Вирі *«...то же количество разного оконичного стекла и посуды выходит»* [7, с. 328].

Другою причиною є складність, труднощі для місцевого населення добування засобів до існування. Через низьку родючість піщанистих ґрунтів, лісистість, заболоченість і відсутність розвиненого полівництва, садівництва на столі найбільш бідніших верств населення (основного споживача глиняного посуду) не було того розмаїття продуктів, якими так щедро обдаровувала земля мешканців лісостепових та степових районів України. Харчовий раціон їх був куди бідніший, страви одноманітніші! Тому й потреби, зокрема, в посудові, були скромніші.

Розгляд асортименту глиняних виробів дозволяє зробити висновок, що в народному гончарстві Олешні термінологічна система розрізнення горщиків найбільш повна й досконала, береться за основу позначення величини інших видів посуду. Це є свідченням універсальності вжиткового призначення горщика і, одночасно, переконує в глибинності історичного коріння, традиції його побутування на даній території. Решта форм посуду, безумовно, є похідними від горщика або ж значно пізнішого походження.

Форми* олешнянського посуду прості і вивершені, повністю відповідають своєму ужитковому призначенню. У них немає жодного елемента, який би чимось ускладнював плавні лінії виробів, де все підпорядковане простоті і найшвидшому їх виготовленню. Форми посуду дуже схожі до опішенських виробів, іноді їх просто важко відрізнити. Найстаріший гончар Опішного Гаврило Ничипорович Пошивайло, коли вперше побачив вироби з Олешні, захоплено промовив: *«Це ж такий посуд, як і в нас!»* Тож можна припустити наявність якихось історичних зв'язків між гончарними промислами Олешні і Опішного. Навіть, у їхніх назвах є щось споріднене: Олешня! Опішне! Звичайно, взаємовпливу двох осередків народного гончарства в XIX столітті не могло бути: Опішне натовді вже стало найбільшим центром гончарного виробництва Лівобережної України з віковими традиціями, а в Олешні гончарство тільки пускало свої корені. Тому запозичати було що лише олешнянцям. На користь даного твердження промовляє й переказ про джерела місцевого гончарства.

Збут глиняного посуду

Найбільше посуду олешнянські гончарі продавали весною і восени, менше – влітку (бо були зайняті сільськогосподарськими роботами) і зовсім мало – взимку. *«Гарний гончар зимою не повезе продавати посуд, він всю зиму готуватиме посуд до весни. А біднякові нічим сім'ю прогодувати, то він і везе продавати»*, – розповідають гончарі. Звичайно, посуд збувався і взимку, але

* Особливість форм олешнянського посуду: він не має «утора» (виступу денця)

набагато менше, бо господарське життя по селах замирало, потреби населення в посудові зменшувалися. Падіння попиту призводило до зниження цін на гончарні вироби. Тому гончарі очікували приходу весни, коли різко зростала необхідність в їхній продукції.

Загалом же, активність роботи гончарів, переважне виготовлення ними того чи іншого посуду мали сезонний характер. Глиняний посуд призначався передовсім населенню сіл та хуторів, *«хліборобський період яких поділявся на такі сезони: оранка, посів яровини, сходи, дозрівання хліба, жнива, возовиця, молотьба (яка може продовжуватись і в зимовий час), оранка під озимину, посів озимини, оранка на зяб»* [6, с. 208]. Відповідно до циклів сільськогосподарських робіт, змінювалися й потреби населення. Гончарі їх обов'язково враховували, пристосовувалися до них, що робило й гончарне виробництво сезонним. Сезонним у тому розумінні, що впродовж певного проміжку часу гончар виготовляв значно більше (найбільше) посуду одного чи кількох видів. (Але й інший посуд робив також!) Окрім цього, змінювалася інтенсивність роботи гончарів, залежно від того, наскільки вони поєднували своє ремесло з хліборобством чи скотарством.

Таблиця 2

Посезонний попит на гончарні вироби

Назва посуду	Час найбільшого попиту
Гладишки, глечики	<i>«Починали купувати, як тільки зазеленіє трава»</i> , тобто з початком випасу та отелення корів. Хронологічно це – від березня по жовтень. Найбільший попит відзначався в період травня–червня.
Макітри	Осінь–зима. Для соління овочів тощо.
Тикви	У Пилипівку, коли починали забивати олію, перед Великим Постом, коли споживали багато олії під час жнив.
Великі горщики, миски	Перед храмовими та великими релігійними святами, коли влаштовували урочисті родинні обіди.
Чайники	–//–
Глеки	Літом, під час жнив, сінокоосу.
Цвітники	Весна, осінь.
Двійнята, трійнята	Жнива.
Урильники, лохані	Пізня осінь – рання весна.
Банки	Кінець літа – осінь.
Пасошники	Перед Пасхою, покупці прагнули взяти якнайбільший пасошник, щоб потім біля церкви похизуватися своїми великими пасхальними хлібами.
Дитячі іграшки	Упродовж року.

Багато різного посуду купували перед великими сімейними торжествами, пов'язаними із застіллям, наприклад, весіллям.

На основі даних таблиці можна вивести основні сезони попиту на гончарну продукцію, які одночасно є і циклами виготовлення гончарями того чи іншого посуду.

Таблиця 3

Основні сезони попиту на гончарні вироби

Сезон	I	II	III	IV
Місяць	листопад грудень січень лютий	березень квітень травень	червень липень серпень	вересень жовтень
Посуд	макітри горщики чайники урильники ринки	пасошники тикви цвітники гличики для молока гладішки великі миски	гладішки гличики тикви двійнята трійнята барила макітри слоїки	тикви банки цвітники макітри

Кустарі, наприклад, у березні–квітні починали готуватися до наступного сезону (III), а виробництво основного асортименту II-го сезону поступово спадало, а III-го наростало.

Враховували гончарі й час проведення найближчих ярмарків*. Адже туди збиралися по кілька тисяч людей з найвіддаленіших куточків: Чернігова, Ніжина, Стародуба, Березни, Седнева, Могилівської та Курської губерній. І, напевне, можна було продати свій посуд. Щоправда, олешнянці небагато виробів збували на місцевих торгах та ярмарках через конкуренцію з дерев'яним посудом, якого вдосталь привозили туди ремісники. Кожний гончар знав, де і коли впродовж року відбувалися ярмарки, як розкупується на них глиняний посуд і на який різновид його буває більший попит, і готувався до них заздалегідь.

Загалом же, збут виробів кустарів залежав від купівельної спроможності населення**, яка, у свою чергу, визначалася його економічним положенням,

* В Добрянці – 30 січня (ст.ст.), 19 П'ятниця після Світлого Воскресіння, 1 листопада (ст.ст.). Любеч–Вознесіння Господнє, 6 грудня (ст.ст.). Городня–29 червня, 24 жовтня (ст.ст.) [7, с. 331, 345].

** Наприклад, порівняно заможніше населення міст частіше купувало гличики, аніж гладішки, хоча вони й коштували дорожче

соціальною політикою уряду, успіхами та невдачами в землеробстві*. Проте не слід відкидати й ролі випадку в продажі гончарем своїх виробів. Адже не завжди він міг передбачити всі обставини такого мінливого збуту, тим більше, на далеких торгах. Бувало так, що привезе гончар на базар гарний, добротний посуд, а його *«як навмисне, ніхто не бере»*. А іншого разу *«люди якось зійдуться, та ще й погане розберуть»*.

Успішно випаливши горно посуду, гончар через кілька днів лаштувався в далеку дорогу. Заможні гончарі мали власних коней, а бідняки вдавалися до послуг багачів або ж до осіб, для яких візництво було основним засобом до існування. На возі встановлювали *«ощеп»* – дощану високу коробку, яка значно збільшувала якість подальшого транспортування. Вироби старанно перекладали соломкою. У роботі гончареві допомагала вся сім'я: дружина та діти підносили посуд, подавали його на віз.

У дорогу гончар вирушав сам або з кількома гончарями-односельцями. В останньому випадкові утворювалася гончарна валка.

Район збуту гончарської продукції оleshнянських гончарів був досить широким. Окрім навколишніх сіл, вони торгували на базарах і ярмарках міст Чернігівщини – Козельці, Городні, Острі, Ніжині, Прилуках; на півдні та південному-сході захоплювали частину Полтавської губернії – міста Пирятин, Яготин, Бориспіль; заїжджали в Київ (Дарниця). На півночі головними місцями збуту були міста Могилівської губернії – Речица, Гомель, Жлобин, Рогачов, Бихов, Могильов. Загалом, вони залежали від шляхів сполучення і напрямків місцевих доріг. Наприклад, якщо поглянути на карту, то побачимо, що майже всі названі вище міста лежать по великих поштових дорогах від Чернігова до Гомеля, від Києва до Чернігова (відкрита з 1861 року) і від Чернігова до Пирятин [1, с. 598].

Другим фактором, який впливав на вибір району збуту, була відсутність на даній території гончарства або ж слабкий його розвиток. А на віддаленість місць збуту впливало соціально-економічне положення кустарів. Скажімо, в Чернігів посуд возили переважно бідняки, які мали обмежені кошти, час. І, навпаки, заможні майстри намагалися поїхати чимдалі, туди, де конкуренція була слабша й де можна було продати свій товар дорожче.

Мешканці сіл з ранньої весни виглядали, чи не їде гончар возом. Першими їх забачали, звичайно, діти. Зраділі, бігли вони навздогін і благально кричали: *«Діду, свистунів немає?»* Якщо були бажані, то гончар продавав свій посуд, дитячі іграшки прямо посеред дороги.

На базарі чи ярмаркові гончар займав собі місце в гончарному ряду і викладав на землі, притрушеній сінцем, усе своє добро. Там він залишався

* У неврожайні роки посилювалося зубожіння маси найбільшого населення, що призводило до падіння його купівельної спроможності, а отже, й попиту на глиняний посуд

доки не розпродас всіх виробів або ж до закінчення торгу. Особливості продажу деякого посуду:

1. Покришки продавали окремо від горщиків.
2. Чайники продавали завжди з покришками.

Для олешнянських гончарів особливо характерний продаж посуду не за гроші, а *«на одсип»*, тобто глиняні вироби обмінювали на різноманітні сільськогосподарські продукти (збіжжя, картоплю, овочі, фрукти, м'ясо, ковбаси, сало, олію і т. д.). У цьому явищі слід убачати не стільки пережитки давньої форми безгрошового обміну*, скільки необхідність. Олешнянці не отримували зі своєї неродючої землі навіть мінімуму потрібних для прожиття продуктів харчування. Тому їхня головна турбота – прогудувати сім'ю – і визначила основну форму продажу ними своєї продукції**. Ураховуючи цю обставину, стає зрозумілим, чому гончарям вигідніше було продавати посуд по селах – саме там було на що його обмінювати.

Цікавою й досі недослідженою сторінкою українського народного гончарства є оптовий збут посуду і лічба його гончарями. Детальне вивчення звичаїв гончарів Олешні дає нам деякі матеріали до розуміння, відтворення цього тепер уже не існуючого елементу минулого побуту.

У повсякденному житті не кожний гончар мав час, а то й засоби (коня, гроші тощо), щоб самостійно займатися продажем своїх виробів. У скрутному становищі він готовий був продати весь посуд оптом за дещо нижчу ціну. Це стало передумовою для появи спеціальних людей, які займалися лише скуповуванням гончарної продукції, з наступним її перепродажем. Олешнянці називали їх *«перекупнями»****. Серед них були й місцеві жителі, але більше з навколишніх сіл – Грибова Рудня, Паперня, Ганнівка, а також із Добрянки, Ріпок. Вони забирали посуд у гончарів прямо вдома і везли своїми возами продавати *«в степ»* – у землеробські райони Чернігівської та інших південних губерній. Багато посуду скуповували євреї на торгах у Чернігові, Ніжині, Прилуках, де задля того мали свої крамниці. Нерідко вони очікували кустарів при в'їзді в місто і, таким чином, могли повністю монополізувати збут посуду на базарі чи ярмаркові. У народі продаж оптом називався *«продавати гуртом»*.

У гончарстві Олешні початку ХХ століття за одиницю виміру ємності посуду під час його оптового збуту бралася місткість обідника (приблизно 3 літри). Словами гончарів, *«він ішов один за один»*. Якщо горщик, наприклад, був дволітровий (підобідник), то, звісно, до одиниці своєрідного еталону не вистачало одного літра. Тому при лічбі дві дволітрові посудини (2 підобідника)

* А вони, безумовно, збереглися, хоча б у тому, що за один простий горщик розплавувалися кількістю зерна, яка в ньому поміщалася.

** «Гончар і гамно забере, як дадуть», – говорять мешканці Олешні.

*** Точний час їхньої появи досі лишається невідомим, але, принаймні, у першій половині ХVІІІ століття інститут скупництва вже набув поширення, особливо на півночі Чернігівщини

вважалися за одну, хоча сукупно у них і було на один літр більше (4 л), аніж в одиниці ємності (3 л). Як бачимо, головним в обрахунку було те, щоби «гончарська штука» посуду містила в собі не менше 3 л. Отже, слідували, щоби за ємністю всі вироби, чи їх група, були приблизно однакові. При цьому допускалося незначне перевищення норми, тобто фактично одна штука могла містити і 4, і більше літрів. Головне правило тут – не менше 3-х літрів. Відповідно до цієї умови лічби визначення однієї «гончарської штуки» велося за такою системою*:

Обідник і більше (при лічбі ще називався «одиначка») – 1 одиниця посуду.

Підобідник (при лічбі ще називався «двійник») – 2 одиниці посуду.

Молошник (при лічбі ще називався «трійник») – 3 одиниці посуду.

Питун – (при лічбі ще називався «четверик») – 4 одиниці посуду.

Лічба посуду здійснювалася за специфічними «гончарськими сотнями» – так званому «набуйному щоту». Особливістю її є те, що під цією сотнею не завжди розуміють сто одиниць посуду**. У даному випадку мається на увазі саме сто гончарських штук. Тому гончарська сотня посуду фактично містила від 200 до 400 одиниць посуду.

За звичаєм, сотня одного якогось виду посуду не продавалася. Навпаки, до неї входив майже весь асортимент виготовлюваного гончарем посуду, і великого, і малого. Гончар не міг робити лише великий посуд, хоча він і дорожче коштував, через дві причини:

- 1) він усе одно йшов за одну штуку;
- 2) його дуже мало поміщалося в горнові.

Здавалося б, що тоді треба робити менший посуд. Але й ця справа знову-таки не мала відчутних переваг: менший посуд «продавався на гурт» дешевше. З іншого боку, гончар ліпше зробить дещо менший посуд, наприклад, у дві літри і не буде робити на 2,5 л, оскільки обоє вони йдуть як 2х1.

Скупник прагнув узяти на кожну сотню якнайбільше того посуду, який о тій порі гарно розкуповувався населенням. А в інтересах гончаря було віддати йому всю наготовану ним продукцію. Як правило, скупник, котрий закуповував усе горно*** зобов'язаний був забрати і бракований посуд (тріснутий, надщерблений, недопалений і т. п.). Продаж «гуртом» був вигідним більше для покупця і збитковим для продавця, який віддавав посуд майже задарма. Головним призначенням лічби посуду під час оптового збуту була уніфікація цін на різноманітну продукцію.

* Конкретний перерахунок різного виду посуду на «гончарські штуки» подано вище в таблиці 1 – «Асортимент глиняних виробів с. Олешня XIX – початку XX століття», остання колонка «Оптовий збут».

** Це справді є 100 одиниць для посуду, який ішов 1х1, тобто починаючи від обідника. Меншого ж посуду на одну сотню припадало більше.

*** В одному горнові за «набуйним щотом» поміщалося не більше 4 сотень

Система оптового збуту посилювала конкуренцію між кустарями. Один гончар (*Денисенко Олександр Петрович*. – О. П.) висловив її суть ось як: «Коли продавали оптом, то один наробить більших (у літражу. – О. П.) виробів, а рахує менше, а другий зробить менше, а дає більше».

Таким, загалом, був оптовий збут та лічба посуду гончарями Олешні. Не все тут відтворено чітко і з достатньою повнотою за браком фактичного матеріалу. Тож пошукова робота має продовжуватися.

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1903. – Т. XXXVIII-A (76). – 4, II, 481-960, II с.
2. Могильченко М. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 53-67.
3. Петрякова Ф. С. Українське гутне скло. – К.: Наукова думка, 1975. – 160 с.
4. Спаська Євгенія. Шльонський ганчарський круг (Другий епізод із циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали до етнології. – Вип. II. – К., 1929. – С. 104-110.
5. С. Р. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1895. – № 1-3.
6. Українці. Історико-етнографічна монографія: У двох томах. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. – Т. I. – 830 с.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составленное. – К.: В Университетской Типографии, 1851. – 724 с.

© Oles Poshyvailo, 2020

TRADITIONAL PRODUCTION BASE OF OLESHNIAN POTTERY

The most complete fixation of professional knowledge of masters of one of the most famous pottery centers of Ukrainian Polissya - the village of Oleshnya of the Ripky District in the Chernihiv Region - is given in the article. The study was prepared in the late 1980s on the basis of the author's own field materials and separate publications of other researchers. Until now, the manuscript article was stored in the personal archive of the author. The chronologically studied period is limited to 1895–1985.

Local clays, the peculiarities of their extraction and preparation for work are described in detail; constructive signs of a potter's wheel and specificity of manufacturing of ware on it; processes of drying, decoration, glazing of products. Information on the range and tools of pottery production is given too. The regularities of sales, seasonal demand and numbers of pottery are characterized. Emphasis is placed on the professional terminology of Oleshnian potters

[Received September 9, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, Ukrainian cultural ceramology, Ukrainian ethnographic (anthropological) ceramology, ceramolinguistics, pottery, potters, ethnography of pottery, professional pottery knowledge, clay, potter's wheel, number systems, sales of clay products, pottery tools, ceramological terminology, Oleshnya, Ripky District, Chernihiv Region, Ukrainian Polissya*

УДК 352:738]:339.13.027(477.53)

© Олег Белько, 2020

Завідувач Відділу автоматизації та механізації
внутрішньо-бібліотечних процесів
Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені Івана Котляревського,
викладач вищої категорії історії та географії
Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка.
belko.poltava@gmail.com (Полтава, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА З ОРГАНІЗАЦІЇ ДРІБНОГО КРЕДИТУ ДЛЯ РОЗВИТКУ КУСТАРНОЇ СПРАВИ В ГУБЕРНІЇ (на прикладі гончарства)

Досліджено стан реалізації заходів Полтавського губернського земства з фінансової підтримки кустарних промислів шляхом організації кредитування

[Одержано 09 вересня 2009]

Ключові слова: українська керамологія, гончарство, повітове земство, фінансова підтримка гончарного промислу, черепичні заводи, цегельні заводи, дрібний кредит, кредитні товариства, ощадні каси, грошові позики, розвиток кустарної справи, Полтавське губернське земство

Вивчення шляхів розвитку гончарного промислу на терені Полтавщини, впливу на формування виробничих відносин і, загалом, у державі, не буде комплексним без розгляду актуального в усі часи для сфери духовності питання фінансового забезпечення процесу творення національної культури.

Праця людини, що пізнала смак творчості, далеко продуктивніша, ніж того, хто не має такої спокуси, бо талант – це надзвичайно велика рушійна сила, – це душа народу, – це світ особистості. Дати генетичному началу простір, створити умови для його розвитку задля добробуту населення й стали метою діяльності Полтавського губернського земства наприкінці XIX – на початку XX століть, а саме з 1897 по 1916 рік.

Питання, що розглядається, ще не знайшло в науковій літературі належного висвітлення.

Одним із першочергових завдань губернське земство вважало організацію на раціональній основі фінансового кредиту в різних його формах, про що

йдеться в статті. Передувало вжиттю таких заходів проведене детальне обстеження стану кустарних промислів на території губернії. Полтавське губернське земство вирізнило в окрему категорію виготовлення виробів із глини, тобто гончарний промисел [19, с. 70-71]. До дослідження гончарного промислу губернська управа залучила фахівців-етнографів, учених Анастасія Зайкевича, Віктора Василенка, Івана Зарецького та інших спеціалістів.

За їх висновками, головна причина бідності населення була у відсутності належних соціально-економічних умов для його самореалізації, адже зайнятість у сільському господарстві продовжувалася лише півроку, і більша частина населення землю в достатній кількості не володіла. Тож часу для занять традиційною творчістю було вдосталь, а *«глини Полтавської губернії, – за визначенням Івана Зарецького, – досить різнобарвні, вирізняються високими і багатогранними якостями, і можуть використовуватися для виготовлення, яких завгодно, керамічних виробів, починаючи від грубої цегли, до вишуканих фарфорових витворів... Проте, найцінніше в цьому, не найрідкішіша фарфорова глина, а творчий геній народу, який, в даний час, витрачається нерационально й нерозумно, як і унікальні природні багатства краю»* [16, с. 2-4].

Аби дати поштовх розвитку інтенсивності й продуктивності творчої праці, що вбачалося справою надзвичайної ваги, 1897 року Полтавська губернська управа з особливою увагою віднеслася до проєктування кредитної документації для надання позик дрібним виробникам. Із 13 повітових земських зібрань – 6 висловили бажання підтримати пропозиції губернської управи. Чотири повітових земства дотримувалися думки, що питання позичок актуальне, але були схильні до вирішення його самостійно; Переяславське та Роменське рішуче виступили проти того, щоб губернське земство брало на себе посередництво з видачі позик з Державного банку [40, с. 43]. Миргородське та Пирятинське, обговоривши доповідь губернської управи, її ухвалили; Золотоніське повітове зібрання, наполягаючи на внесенні кількох поправок, загалом, доповідь також підтримало.

Зіньківське земське зібрання організувало широке її обговорення, обравши, з цією метою, особливу комісію. За її висновком, було б правильним, аби роль посередника з видачі дрібних позик виконувало губернське земство, оскільки в нього більше можливостей та засобів для кращої постановки справи. До остаточного вирішення цього питання комісія запропонувала повітовому земству вийти до банку з проханням виділити на розвиток кустарного промислу 50000 руб. [40, с. 50-52]. У Зіньківському повіті гончарним промислом славилися Опішне, Малі Будища, Лазьки, Міські Млини, Більськ. Майстри потребували щонайшвидшої підтримки [47, с. 130-146].

Гадяцьке повітове земство запропонувало управі при підготовці Правил включити пункти щодо уточнення порядку повернення позик;

Костянтиноградське, Лубенське, Полтавське й Хорольське – доповідь губернської управи не схвалили.

Лохвицьке земське зібрання подало її на розгляд Лубенському товариству сільських господарів, яке визнало участь губернського земства необхідною, і було переконане в тому, що організація кредитування для дрібних товаровиробників сприятиме розвитку конкуренції в торгівлі, що є бажаним для ринкових потреб [40, с. 50-52].

Земська управа підготувала й подала для обговорення XXXIV черговим повітовим земським зборам проєкт Правил видачі промислових позик дрібним виробникам [38, с. 394-395]. У першому пункті цього документу йшлося, що управа відкриває кредити в межах 10000 руб. кустарям, ремісникам на придбання інвентарю. Визначені статтею 1 позики і кредити повинні були використовуватися управою винятково для постачання оборотними капіталами й необхідними засобами виробництва ремісників і кустарів.

Управа надавала можливість відкривати кредити й видавати позики під векселі, але з тим, щоб розмір не перевищував 300 руб. Земські збори ці Правила затвердили [2, с. 92-93]. Саме життя диктувало впровадження заходів для вирішення цієї проблеми. На той час серед промислових об'єктів у Лохвиці діяло два цегельних заводи, які оцінювалися у 2000 руб. [41, с. 242] і потребували капіталовкладень для розширення сфери діяльності. Основним заняттям у повіті було гончарне виробництво. Гончарі працювали впродовж усього року, і навіть ті, хто володів землею вдосталь (10-15 десятин). Промисел був зосереджений у с. Поставмуки, набув постійного характеру. Ним займалося близько 200 майстрів. У меншій кількості, але був поширений у містечку Сенча, Городищі, в с. Лісова Слобідка. Гончарство там набуло підсобного значення – кустарна діяльність була джерелом додаткового заробітку [14, с. 5-6]. Для поліпшення якості виробництва актуальним питанням постало вдосконалення знарядь праці гончарів. Залишати їх на тогочасному рівні (ножний круг, дерев'яний ніж, яким гончарі вирівнюють та загладжують середину миски, ріжок для малювання, що виготовлявся з волячого рогу, з отвором, куди вставлялося гусяче перо, довбня для подрібнення сухої глини) стало б гальмом у розвитку економіки повіту й суперечило б програмним настановам губернського земства щодо розвитку кустарних промислів. Тож Лохвицьке повітове земство надало можливість кустарям користуватися кредитом 1899 року через місцеве кредитне товариство [38, с. 394-395].

Найбільш прогресивних поглядів щодо потреби в кредитуванні дрібного виробництва дотримувалася Кобеляцька повітова управа і вбачала в цьому користь в економічному плані. Підготовлену нею доповідь було заслухано на Кобеляцькому земському зібранні XXXI скликання 14 вересня 1895 року. Загалом позицію управи зібрання схвалило, зокрема, гласний Микола Бахмутов наголошував на її актуальності та необхідності створення умов для доступності

отримання позик. Зібрання дійшло висновку, що промисловий кредит буде надаватися лише особам для розвитку дрібного промислу, згідно зі статутом банку від 6 червня 1894 року, а повітове земство повинно взяти на себе відповідальність за виконання умов кредиту перед урядовою кредитною установою. Передбачалася розробка інструкцій щодо правил користування кредитом [8, с. 3-4, 31-32], адже природні ресурси цього краю були досить придатні для розвитку гончарного промислу. Гончарні глини були в кількох місцях повіту [10, с. 100]. Зокрема, за дослідженням ґрунтів експедицією професора Василя Докучаєва, у м. Білики визначені поклади синьої гончарної глини [51, с. 7]. Це зобов'язувало місцеві владні структури спрямувати природні ресурси, які до цього часу не розроблялися й не використовувалися, для вирішення економічних питань повіту. Завдяки активній позиції земства широкого розвитку набувало цегельне виробництво. Тож постала проблема, характерна для всіх підприємців-початківців – для того, щоб розпочати справу, треба мати початковий капітал, тому вихід один – в оформленні кредиту.

Уже 1896 року Кобеляцьке земство взяло на себе посередництво з видачі позик кустарям. Видавали їх особам, що проживали тривалий час в губернії та займалися промислом. За рахунок позик передбачалося забезпечення кустарів інвентарем, удосконаленими знаряддями праці. Кожен ремісник, окрім встановлених банком річних відсотків, мав сплачувати ще один відсоток на утворення особливого фонду, з якого покривали витрати земства, в окремих випадках виділяли допомогу виробникам. Консультації кустарям з налагодження виробництва надавали земські спеціалісти безкоштовно. Бажаючи отримати позику, складали з управою проєкт договору із зазначеною сумою позики та умовами її погашення. Якщо брався в борг інвентар, волосні управління зобов'язувалися здійснювати нагляд щодо використання його за призначенням. При несвоєчасному погашенні боргу управа зверталася до судових органів [9, с. 1].

Враховуючи, що питання дрібного промислового кредиту зацікавило більшість повітів, Полтавська губерньська управа в проєкті загальних засад організації посередництва з видачі позик з Державного банку виділила на перший період досить вузьку сферу діяльності – видачу предметних позик, з тим, що вона буде по мірі впливу земства на розвиток кустарних промислів розширюватися [40, с. 44].

Так, 1897 року було вирішено питання надання позик тільки кустарям, які займалися промислами, зокрема, для облаштування гончарних, черепичних майстерень. Коли неможливо скористатися кредитом з Державного банку (наприклад, будівництво складів сировини), губерньське земство дозволяло кредити з власних капіталів та коштів повітових земств. Маючи у своєму розпорядженні фінансові ресурси, губерньська управа організувала:

- 1) видачу грошових позик під кустарні вироби, які надходили до складу губернського земства;
- 2) видачу грошових позик під заставу інвентарю;
- 3) відпуск матеріалів зі складів, що знаходилися при зразкових черепичних майстернях [40, с. 49].

1902 року на розширення цегельного виробництва видано позику в сумі 100 руб. [20, с. 16]. Звичайно, такі асигнування виробників не влаштовували, бо тільки в Опішному цим промислом, за свідченням Івана Зарецького, 1893 року, займалися 45 чоловік [11, с. 97]. Іван Зарецький вказував на поклади глини полтавського регіону, які могли бути використані в реалізації протипожежних заходів губернського земства, що було підтверджено проведеними дослідями з виготовлення гончарної черепиці Харківською сільськогосподарською організацією, а саме – її цінні якості: вогнетривкість, пластичність, водостійкість, гігроскопічність, легкість. Одні глини мали всі ці властивості, інші – лише окремі, але шляхом їх змішування можна було досягти будь-яких комбінацій [16, с. 2]. Проте займатися виготовленням вогнетривких матеріалів без надання фінансової допомоги, використовуючи весь творчий потенціал, виробникам було складно.

Тема організації кредитування обговорювалася на Обласному з'їзді діячів кустарної промисловості (Полтава, 27 вересня – 6 жовтня 1901 року), що проводився за фінансової підтримки та участі губернської управи. Одним із пунктів Постанови цього форуму було звернення:

- до Міністерства фінансів про необхідність відкриття в провінціях центральних організацій дрібного кредиту;
- до Міністерств землеустрою та землеробства, Державного майна щодо збільшення кредиту на потреби кустарної промисловості до розміру, який відповідатиме кількості осіб, зайнятих кустарним промислом, відповідно до виділених асигнувань на розвиток фабрично-заводської промисловості [45, с. 16].

Громадська думка позитивно вплинула на вирішення кредитного питання.

1902 рік був щедрим на фінансову підтримку. Так, на придбання предметів кустарно-ремісничого виробництва Державним банком видано 337 позик на суму 16561 руб. У цій справі було задіяно шість повітів: Лохвицький, Полтавський, Зінківський, Лубенський, Роменський та Хорольський. Останній приєднався до фінансової підтримки населення з видачі дрібно-промислових позик наприкінці поточного року [21, с. 17-19]. Навчальні майстерні, що утримувалися повітовими земствами, користувалися субсидіями губернського земства. Розмір їх визначали у 50 відсоткових витратах повітових земств на початкове облаштування закладів та щорічне утримання майстрів, але не більше 1000 руб. [22, с. 33]. Серед таких майстерень – дві гончарні – Опішненська

Таблиця 1

**Фінансування губернським земством навчання
у Миргородській художньо-промисловій школі
імені Миколи Гоголя [33, с. 133]**

Навчальний рік	I клас	II клас	III клас	VI клас	V клас	Практиканти	Загальна кількість учнів	Кошторисні витрати (руб.)	Вартість утримання 1 учня впродовж року (руб.)	Вартість навчання 1 учня, що закінчив школу (руб.)
1905	28	26	29	10	26		119	29530	248,00	1240,70
1906	21	24	24	20	15	1	105	33478	318,84	2231,80
1907	32	13	14	13	18		90	33601	373,74	1866,70
1908	26	16	7	10	12	5	76	31252	411,21	2604,30
1909	45	17	15	6	10	3	96	33428	348,21	3342,80
1910	85	48	17	14	12	7	183	35089	191,74	2924,10
1911	85	59	38	14	13	8	217	39501	182,03	4937,60
1913	88	67	54	37	31	4	281	52781		
У середньому									296,25	2735,43

й Поставмуцька. Миргородську художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя фінансувало Полтавське губернське земство (табл. 1) [23, с. 36].

У Зіньківському повіті позики були винятково кустарно-ремісничого спрямування. Ними користувалися здебільшого гончарі. Їх видавали на строк від 3-х місяців до 3-х років, але найбільш поширеними були від 6 місяців до 1 року. Діяла вексельна система з кількома підписами [17, с. 19].

Подана таблиця засвідчує користування позиками опішненських гончарів – дрібних підприємців та гончарів Диканьки (табл. 2). Оскільки глиняна черепиця була найбільш придатним для села вогнетривким покриттям, то губернське земство виділяло значні суми на черепичне виробництво. Так, 1903 року 9 осіб [36, с. 45] отримали позики на приватне будівництво черепичних заводів, на що витрачено 5920 руб. [25, с. 17]. Для розвитку цієї справи губернське земство розпочало видачу позик ще 1898 року.

XXXIII чергові збори губернського земства (1903 рік), взявши на себе посередництво й гарантію сум, що виділяв Державний банк для задоволення потреб кустарів, ремісників-промисловців у кредитах, визнав видачу позик справою повітових земств. З цієї метою губернське земство надало

Таблиця 2

Позики на будівництво черепичних заводів [4, с. 22]

№ п/п	Кому видано позики	Рік видачі	Розмір позики	Строк видачі (роки)	Борг станом на 1 січня 1907 року	Надійшло впродовж 1907 року	Борг станом на 1 січня 1908 року
1	Плечко О. Ф.	1898	1000	10	300	–	330
2	Гладиревський І. С.	1898	500	5	210	100	110
3	Гладиревський Г. І.	1898	500	5	400	–	400
4	Лаврентьев П. В.	1899	1000	7	290	142	148
5	Іванов М. З.	1901	220	–	73,77	65	8,77
6	Селяни с. Диканьки	1902	900	9	500	100	400
7	Св. Костенко	1903	1000	9	670	110	560
Загалом			5120	–	2443,77	517,00	1956,77

повноваження губернській управі просити в Державного банку 200000 руб. [38, с. 392]. Однак спочатку Державний банк відкрив губернському земству, в особі його виконавчого органу – губернської управи, 100000 руб. посередницького кредиту, збільшивши його в поточному році до 150000 руб.

За статуту Державного банку, посередниками можуть виступати земські заклади (ст. 140), земства (ст. 141) за погодженням з Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Посередники несли повну відповідальність за суми, відпущені банком для видачі позик (ст. 142). Вони користувалися відкритими кредитами на суму пред'явлених ними векселів або зобов'язань (ст. 143). Банк міг видавати посередникам аванси в рахунок відкритих кредитів, Про їх виконання (ст. 145) банку надавали щомісячні звіти [9, с. 4-8].

Отже, роль губернського земства як посередника Державного банку із забезпечення населення кредитом була визначена. За асигнування губернське земство виплачувало 6 відсотків річних. Повітові земства також виплачували губернському земству відсотки на суми, визначені відділенням банку для свого посередника [38, с. 393]. На основі такого роду взаємних зобов'язань виявили бажання користуватися кредитом лише 7 повітових земств: Лохвицьке, Полтавське, Хорольське, Зіньківське, Лубенське, Костянтиноградське, Роменське [38, с. 394-395].

Категоричними у вирішенні цього питання були лише Гадяцьке й Миргородське земства. Вони відмовилися від організації на місцях кредитної справи [38, с. 395].

Для керівництва видачею позик повітові земства надали відповідні повноваження повітовим управам:

1. Полтавське земство доручило повітовій управі видавати позики під 7 відсотків річних, сума не повинна перевищувати 200 руб.
2. Хорольське – запропонувало видавати позики на придбання сировини для кустарів за 7 відсотків річних, під векселі.
3. Зіньківське – за сплату 7 відсотків річних, під векселі за підписами від 1 до 4 осіб на придбання кустарями й ремісниками засобів виробництва та сировинного матеріалу, необхідного для облаштування печей, горнів, черепичних майстерень, заводів, але, щоб позики не перевищували 100 руб. на одну особу.
4. Лубенське – за 8 відсотків річних, під векселі на придбання інвентарю, засобів виробництва, сировинного матеріалу, сплату за оренду землі під будівництво виробничих об'єктів, на облаштування гончарних горнів, цегельних заводів і таке інше, але сума не повинна перевищувати 100 руб. на одну особу.
5. Лохвицьке – спочатку за 8 відсотків, потім за 10, а з березня 1903 року знизило до 7 відсотків річних, під векселі і взяття на поруки благонадійних жителів повіту. Видавалися позики на розвиток гончарного промислу, вдосконалення засобів виробництва, купівлю чи оренду землі для будівництва виробничих об'єктів – гончарних, черепичних майстерень, цегельних заводів.
6. Костянтиноградське – за 8 відсотків річних, під нерухоме майно ремісників і поруки інших осіб, видавало на різні види кустарної діяльності.
7. Кременчуцьке земство зобов'язало управу активізувати роботу з надання позик орендарям, ремісникам для оборотних засобів, придбання інвентарю згідно з постановою Державного банку (ст. 139) [38, с. 396].

У всіх 6 повітових земствах кредит видавався короткостроковий – шестимісячний, допускалося з поважних причин продовження терміну сплати всієї суми або її частини. Із наведених даних з'ясувалося, що тільки в Костянтиноградському повіті позики видавали під заставу нерухомого майна, в усіх інших 5 повітах – під вексельні зобов'язання. Проте незабаром таку ж практику запровадило Лохвицьке земство, бо цей варіант розрахунків вигідний кустарям, і він не суперечив статті 139 статуту Державного банку. Хоча таку форму кредиту використовували під час отримання незначних сум, адже ціна товару не була високою. Так, Поставмуцькі гончарі під час оптового

продажу сотні мисок (320 штук) отримували від 4 до 6 руб. Окремі полив'яні миски продавали: «двійняк» – 3 коп., «трійняк» – 2 коп., «четверняк» – 1½ коп., «п'ятерняк» – 1 коп. Сенчанський посуд: макітра – 3 коп., миска велика – 12 коп., тиква для води – 16 коп. Коли траплялося особливе замовлення, роботу виконували більш ретельно, і ціна, відповідно, підвищувалася. Такі замовлення гончарі отримували перед святами з Прилук, Ічні, Золотоноші. Отже, гончар піклувався не стільки про якість, як про кількість виготовленої продукції, бо від цього залежав його заробіток. І все ж прибуток кустарів був незначним [14, с. 9]. Позики видавали й на проведення розрахунків за транзитні перевезення товару [38, с. 397]. Для організації його збуту були потрібні такі позики. Зокрема, лохвицькі гончарі возили продукцію на продаж, окрім місцевих торговельних ринків, у Чернігівську й Курську губернії [14, с. 9]. Збут сенчанського посуду поширювався на прилеглі території Слобожанщини. За дослідженням Віктора Василенка, гончарні вироби майстрів з Опішного Зіньківського повіту вважалися найкращими в губернії і поза її межами, зокрема користувалися значним попитом у Ростові-на-Дону [1, с. 38]. Група поселень Зіньківського повіту, найбільш визначальна в кустарному виробництві, знаходилася на відстані понад 40 верств від залізничного шляху [1, с. 39]. Але, якщо на місцевих ринках гончар збував товар за 7 руб., то у віддалених районах вартість його складала 9-12 руб. Саме це й змушувало кустарів користуватися транспортом [13, с. 120].

Повітові земства брали зі своїх кредиторів від 1 до 4 відсотків понад суму, що сплачували губернському земству. Проаналізувавши такий стан, та отримавши підтримку губернських зборів, управа порушила клопотання перед Державним банком про зменшення суми річних відсотків. Повітовим

Таблиця 3

Рух видачі позик станом на 1 листопада 1903 року [38, с. 399]

Повіт	Готівкою при повітових управах (руб.)	У позиках (руб.)
Лубенський	101,32	14898,68
Зіньківський	1135,15	15289,85
Лохвицький	2937,81	7062,19
Хорольський	192	9808
Роменський	1524	476
Костянтиноградський	–	5000
Загалом	5890,28	52534,72

земствам було запропоновано нормувати їх до 1-2% [38, с. 397]. Такий порядок, безумовно, сприяв би не тільки розширенню кредиту, а й позитивно впливав би на осіб, що брали позики й були зацікавлені в розвитку кредиту (табл. 3). Вирішення цього питання призупинило б дії кустарів щодо отримання коштів у борг під високі відсотки в поміщиків, про що засвідчували матеріали дослідження розвитку сільського кредиту в Полтавській губернії, проведеного за завданням губернського земства 1894 року [38, с. 398].

Тож, найбільший попит на кредит був у кустарів та ремісників Зіньківського повіту – видано на суму 15289 руб., Лубенського – 14898 руб., найменший розмір – у Роменському повіті у зв'язку із затримкою видачі коштів на місцевому рівні, хоча потреба в кустарів з Глинська була великою, оскільки ця місцевість вирізнялася гончарним промислом [47, с. 130-146]. Не виявили бажання відкривати рахунки на кредитування Полтавське й Кременчуцьке земства. Але їх позиція не стала на заваді розширенню потрібної справи.

На губернських зборах вирішено було звернутися до Міністра фінансів щодо збільшення посередницького кредиту від 150000 до 300000 руб. та вдруге порушити клопотання про зниження річних відсотків від 6 до 4 [38, с. 400]. Збори постановили просити повітові управи не затримувати в місцевих касах кошти, перераховані губернською управою на кредитування населення [38, с. 401].

На засіданні Полтавського губернського земського зібрання XXXIX чергового скликання від 2 грудня 1903 року було розглянуто виконання попередньої постанови від 30 жовтня 1903 року про пропозиції ревізійної комісії щодо безвідсоткових позик приватним особам як заохочення до розвитку черепичних заводів. Було запропоновано припинити позики безпосередньо з губернської управи та запропонувати особам, що бажають будувати такі об'єкти, звертатися до повітових зібрань у загальному порядку [29, с. 104].

На Полтавському повітовому земському зібранні йшлося про швидкий ріст мережі цегельних заводів і про те, що потреби району у вогнетривкому будівництві забезпечувало декілька десятків таких підприємств. Повітову управу зобов'язано вести чіткий їх облік [49, с. 88-89] для визначення обсягів виробництва та потреб у фінансуванні.

1904 року відкрили кредити з видачі позик дрібним промисловцям повітові земства: Полтавське – 20000 руб., Хорольське – 10000 руб., Зіньківське – 25000 руб., Костянтиноградське – 30000 руб., Роменське – 7000 руб. Як і попереднього року, загальна сума залишилася на тому ж рівні. Губернська управа запропонувала місцевим органам влади активізувати роботу щодо видачі позик ремісникам і кустарям на будівництво цегельних заводів, черепичних майстерень, печей, горнів, а також для найму землі, але сума не повинна перевищувати 100 руб. на господаря [12, с. 530].

До дев'яти повітових земств, які практикували видачу дрібно-промислових кредитів 1905 року, наступного приєдналися ще два – Миргородське й Гадяцьке.

Вони взяли для цієї мети по 5000 руб. Загалом за повітовими земствами станом на 1 січня 1905 року числилося боргу за кредитами на видачу дрібно-промислових позик 128449 руб. 69 коп. та несплачених відсотків 3123 руб. 88 коп. Упродовж 1905 року повітовими управами видано кустарям, ремісникам, промисловцям 2119 позик на суму 103460 руб. 75 коп. Середній розмір їх було визначено у 49 руб., на 10 руб. менше порівняно з минулим роком. Найбільші суми були в Лохвицькому повіті, де вищеназваний вид кредиту розповсюджувався не тільки на окремих осіб, а й на навчальні заклади, кредитні товариства. За кількістю осіб, що найбільше потребували позик на придбання предметів кустарно-ремісничої промисловості, будівництво горнів, печей, випереджав Зіньківський повіт – 72 виробника, на суму 3176 руб., друге місце належало Роменському повіту – 50 виробників, на суму 945 руб., третє посідав Лубенський [24, с. 12].

Операції з видачі кустарно-ремісничих позик не досягли значних розмірів, оскільки швидкого розвитку набували дрібно-промислові позики за рахунок асигнувань Державного банку. Вони ж включали потреби кустарно-ремісничого населення [28, с. 213]. 1894 року в Полтавській губернії займалося гончарюванням 721 господарство, серед них у Зіньківському повіті – 403 (55,9%), інші – 318 господарств (44,1%), у Лохвицькому, Миргородському, Кобеляцькому, Роменському повітах [16, с. 7]. На початку XX століття промисел набув розвитку в Хорольському, Гадяцькому, Костянтиноградському, Прилуцькому, Лубенському, Полтавському повітах.

Кредитування в губернії не обмежувалося наданням кустарям лише дрібно-промислового кредиту. Ще 1902 року неодноразово на економічній раді Полтавського губерньського земства порушувалося питання щодо відкриття земських кас дрібного кредиту. В касі губерньського земства такі операції проводили, але щодо введення нової – *«кредит кустарям»*, як цільове фінансування, то це питання було розглянуто 10 листопада 1906 року. Засідання проходило під головуванням голови губерньської управи Ф. Лизогуба. У доповіді про розвиток кустарних промислів у Полтавській губернії йшлося, що губерньське земство повинно надати відчутну допомогу й сприяти розвитку кустарної справи, систематично здійснювати при цьому наступні заходи:

- виступити посередником із замовлення металевих частин землеробських знарядь, за домовленістю з металургійними заводами;
- доставити кустарям кращі зразки промислового обладнання, яке використовується в кустарному виробництві;
- забезпечити заготовками моделей і шаблонів, необхідних для побудови знарядь;
- забезпечити виробників підготовленою деревиною, яка полегшить подальшу ручну роботу;
- залучати кустарів до участі у виставках, які влаштовує в різних місцях імперія;

- виступити посередником зі збуту засобів виробництва й облаштуванню торгових складів;
- запросити інструкторів, спочатку в трьох напрямках: гончарному, ткацькому й механічному.

Крім того, висловлено прохання порушити клопотання перед Головним управлінням землеробства і землеустрою про проведення в Москві наради фахівців за участю представників від губернських земств, для відбору кращих типів землеробських машин, знарядь, виготовлених деталей, які використовуються в кустарних промислах [37, с. 261]. Потребувало його й гончарне виробництво, адже обробка глини зберігала свій ремісничий, кустарний характер [47, с. 130-146].

Губернатор Ф. Лизогуб, підтримуючи викладені в доповіді проблемні питання кустарного виробництва, наголосив, що губернське земство повинно постійно стежити за станом економічного розвитку в губернії і йти назустріч кожному явищу в цій області, якщо воно має позитивні задатки. Він наголосив, що потрібно надавати своєчасну допомогу там, де вона потрібна, з метою покращення життєвого рівня населення, адже для поліпшення економіки Полтавської губернії кустарні промисли могли стати значною підмогою. Ф. Лизогуб вважав той час найбільш благодатним для їх розвитку, адже продукція полтавських виробників виходила на широку дорогу. Необхідно було ретельно вивчити порушені питання й допомогти кустарям – це справа губернського земства.

Було висловлено різні думки щодо проведення кредитних операцій: – чи через касу губернського земства, чи через розподіл коштів по повітах. На думку губернатора, саме губернська каса дрібного кредиту повинна сконцентрувати всі кредитні операції земства, їх впорядкувати й розвивати земську кредитну справу в губернії на користь кустарям. Адже асигнування на дрібно-промисловий кредит видавав Державний банк губернському земству за прямим призначенням, а не як посередницькій інстанції, і ця позика, з правильним розвитком справи, могла бути значно збільшеною [37, с. 261].

Однак позицію голови управи не підтримали учасники наради. Після голосування дане питання було відкладено для обговорення на наступному засіданні [37, с. 263-264] і вже в поточному році вирішено на користь місцевих органів самоврядування. Так, у грудні 1906 року Кременчуцьке повітове земське зібрання постановило відкрити в місті повітову земську касу дрібного кредиту. Міська управа звернулася до Полтавського губернського комітету в справах дрібного кредиту з проханням виділити асигнування в розмірі 10000 руб. в основний капітал каси. Отримавши позитивну відповідь, управа подала необхідні документи – зобов'язання за встановленою формою – до Кременчуцького відділення Державного банку [5, с. 214-215]. Швидкий розвиток вони отримали і в інших містах із врахуванням потреб кустарів.

З огляду на перспективне планування асигнувань для реалізації державної політики в 1888–1890 роках, стан гончарного промислу в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях досліджував Федір Корольов [48, с. 939]. Він дійшов висновку, що кустарне виробництво гончарних виробів у Полтавській губернії заслуговує на особливу увагу в усіх його аспектах. Дослідник зазначив, що в кожній місцевості можна зустріти майстрів, які виготовляють вироби, що задовольняють споживачів із розвинутим і вишуканим смаком, що, безумовно, позитивно вплине на стан економіки в регіоні. За переписом кустарів, проведеним Віктором Василенком упродовж 1883–1886 років за дорученням губернської управи, зокрема в Хомутці Миргородського повіту налічувалося 398 кустарів, у тому числі гончарів – 138. Усього в Миргородському повіті працювали 1006 виробників, з-поміж них – 416 гончарів. Порівнюючи ці цифри з аналогічними даними по інших повітах, можна бачити, що Миргородський повіт за розвитком кустарних промислів займав друге місце в губернії, охоплюючи 20 відсотків кустарів полтавського краю. На той час Миргородському повіту належало перше місце в розвитку гончарного промислу [48, с. 733, 901]. Найзначніші осередки – Комишня й Хомутець. Не останню роль у цьому відведено природним ресурсам. Наявні в повіті поклади високоякісної фаянсової глини, за дослідженням Гурова, займали площу в 90 кв. верст, товщиною у 2 сажні, і широко використовувалися у виробництві [16, с. 3]. Тож на питаннях організації кредитної справи саме в цьому повіті зупинимося більш детально. Як уже зазначалося, кредитування населення було розпочато 1906 року через відкриття земської каси. Результати її діяльності ретельно вивчали повітові органи. І вже 1910 року відповідно до постанови екстрених зборів Миргородського повітового земства від 27 квітня було передбачено корінні зміни в обслуговуванні населення такою касою, а саме – перехід від безпосереднього кредитування виробників до надання субсидій кредитним товариствам, аби наблизити кредит до потреб населення. Такі зміни не могли бути впроваджені впродовж наступних років, через надання позик довготривалого характеру, а також відсутності в багатьох населених пунктах повіту кредитних організацій, окрім волосних кас, які не задовольняли населення. Відкриття в таких місцях кредитних товариств стало нагальною потребою [43, с. 557].

Для виконання цього завдання, а також для спрямування і контролю за діяльністю кооперативів, яким надаються субсидії земською касою, на часі постало кадрове питання. У зв'язку з цим було введено посаду інструктора. Населення повіту, дізнавшись про припинення надання позик земською касою, надіслало клопотання до земської управи про відкриття кредитних товариств з фінансовою допомогою земської каси. Враховуючи такі побажання, уже в поточному році було відкрито три товариства, а прохання про відкриття ще шести, направлено до Полтавського губернського комітету з організації дрібного кредиту. Отже, до кінця року в Миргородському повіті функціонували,

Таблиця 4

**Кредитні товариства в Миргородському повіті
станом на 1910 рік [43, с. 559]**

№ п/п	Найменування закладів	Час відкриття	Кількість господарств, що знаходилися в районі товариств	Кількість членів	Сума кредиту (руб.)	Відсоткове співвідношення числа членів до загальної кількості господарств
1	Миргородська земська каса	1 квітня 1908 року				
Кредитні товариства:						
2	Багачанське	5 квітня 1904 року	2139	351	31025	16,4
3	Кибинське	18 травня 1906 року	1647	691	44235	42,0
4	Хомутецьке	13 січня 1907 року	1410	440	31180	31,4
5	Комишненське	5 лютого 1908 року	4589	611	45425	13,6
6	Сорочинське	5 липня 1909 року	2048	249	33600	12,4
7	Зубівське	7 листопада 1910 року	1208	–	–	–
8	Миргородське	8 листопада 1910 року	1871	–	–	–
9	Петрівське	1 грудня 1910 року	1605	–	–	–
Загалом			16517	2342	185465	

окрім земської каси, 8 кредитних товариств, у тому числі 3 – відкритих 1910 року. П'ять із цих товариств, а саме: Багачанське, Кибинське, Миргородське, Петрівське, Зубівське, засновано за кошти земства або земської каси, останні ж три – Хомутецьке, Комишнянське й Сорочинське, забезпечувалися субсидіями каси, тому, відповідно до статті 38 статуту земських кас, підлягали контролю шляхом ревізій та наданням місячної звітності [43, с. 558].

До завершення звітного року в усіх 8 товариствах налічувалося 3523 членів із загальною сумою відкритих кредитів у 330070 руб., або, в середньому, близько 93 руб. на кожну особу.

Найбільший розмір кредиту в Кибинському, Миргородському (табл. 4), Петрівському товариствах сягав 300 руб.; у Сорочинському, Комишенському, Хомутецькому – 200 руб.; Багачанському – лише 150 руб. Така різниця в сумі не була зумовлена економічними умовами, рівень яких у повіті був однаковим, а саме обережністю, з якою ставилося Головне управління в справах дрібного кредиту до нового типу кредитних організацій. Тогочасний стан господарств, розвиток промислів потребували підвищеного розміру кредиту, в гіршому випадку, до 300 руб. для всіх членів. Такого змісту клопотання в поточному році було задоволено губернською управою Кибинському товариству. Проте в новостворених товариствах фінансування позичок уже в поточному році досягло 300 руб. [43, с. 559].

У районах діяльності кредитних товариств знаходилися 16317 господарств. У товариствах, які проіснували вже 5 років, кількість домогосподарів складала 46,7%, у тих, які відкрито у звітному році – 2,4%, хоча частина населення користувалася послугами земської каси. Призупинення надання позик земською касою, без сумніву, сприяло розвитку кооперативних товариств [43, с. 561]. Результати діяльності фінансових організацій за сприяння земства було озвучено Миргородською повітовою управою в доповіді на повітовому земському зібранні, де внесено пропозицію відкрити при управі виставковий відділ, аби наочно продемонструвати значні успіхи в розвитку кустарних промислів, організації роботи зразкових майстерень, шкіл, позитивні зрушення в галузі народного господарства, а відтак, поліпшення соціально-економічного стану в повіті [44, с. 610].

1912 року в Полтавській губернії діяли 5 земських повітових кас: Золотоніська, Зіньківська, Миргородська, Лубенська і Хорольська. Останню було відкрито 1912 року. Серед цих кас лише Миргородська виділяла організаціям дрібного кредиту позики в основні капітали із розрахунку 15000 руб., передовсім, забезпечувалися кредитами кооперативи, а потім окремі особи. Так, із 125600 руб. відраховано кредитним товариствам 87300 руб., Золотоніська – видала організаціям дрібного кредиту 16000 руб. із 265000 руб. усіх позик, Зіньківська – 6700 руб. із 209400 руб., Лубенська і Хорольська зовсім не фінансували організації дрібного кредиту.

Посередницькі операції виконувала лише Миргородська каса. Посередництво було в тому, що в її ведення передано земський склад землеробських машин. Обороти її за цією операцією виражалися в наступних цифрах: закуплено товару на 62698 руб., продано на 29651 руб. Таким товаром користувалися ремісники, кустарі, дрібні підприємці [6, с. 62].

Земські каси, окрім Миргородської, надавали перевагу одноосібному кредитуванню, усупереч негативним висновкам ряду з'їздів. Однак губернська управа не вважала за потрібне вживати адміністративних заходів, бо була переконана, що життя примусить обрати правильний шлях. Так, Зіньківська

Таблиця 5

**Розподіл кредитних товариств за повітами Полтавської губернії
станом на 1908 рік [4, с. 22]**

Назви повітів	Кількість кредитних товариств
Переяславський	17
Костянтиноградський	14
Кременчуцький	9
Лохвицький	9
Гадяцький	7
Кобеляцький	7
Полтавський	6
Прилуцький	6
Золотоніський	5
Пирятинський	5
Хорольський	4
Миргородський	4
Роменський	3
Лубенський	2
Зіньківський	1
Загалом	99

земська каса вже в поточному році прийняла постанову про фінансування кредитних кооперативів. Що ж стосується цих товариств, то ріст їх на терені губернії значно помітний як у кількісному, так і в якісному співвідношенні, окрім Хорольського повіту. Там, напевно, певну роль зіграли станowo-ощадні заклади, які відрізнялися відносно високими балансами. Лише одна Білоцерківська сільська каса мала 1000 руб. із коштів казни, основні капітали інших кас склалися винятково з власних коштів [7, с. 12].

На думку управи, кредитні організації не зовсім використовували свої можливості в розвитку операцій: зупинилися, головним чином, на грошових, посередницькі завершувалися невдало. Причини неодноразово висвітлювалися в періодичних виданнях і зводилися до того, що за тогочасних умов торгівлі землеробською технікою конкурувати товариствам із приватними складами можна було лише за умови об'єднання [6, с. 63]. Отже, об'єднання кредитних товариств залишалося гострим питанням, хоч у поточному році

вони продовжували перебувати в пригніченому стані, так званій «сплячці від чекання». Діяльність цих організацій було поставлено під власний контроль, бо владні структури, в особах інспекторів дрібного кредиту, не мали можливості виконувати цю функцію на належному рівні. Тож, за наявності виробничої практики здійснення самоконтролю, кооперативи були переконані в необхідності утворення кредитної спілки [6, с. 61].

Враховуючи, що в Полтавській губернії діяла широка мережа організацій з надання позик як прямого, так і опосередкованого втручання, а також фінансування губернським земством, Полтавська губерньська землевпорядна комісія надіслала лист повітовим землевпорядним комісіям від 26 жовтня 1909 року за № 4232, в якому дано загальний огляд кооперативних установ дрібного кредиту Полтавської губернії за 1908 рік.

Так, на 1 січня 1909 року загальне число кредитних товариств збільшилося від 69 до 99, або на 43,5 відсотків, зокрема, 1908 року в районі Полтавського відділення відкрито 14 кредитних товариств, Кременчуцького – 5, у Костянтиноградському повіті – 9, Гадяцькому – 7, Миргородському – 4, Зіньківському – лише 1, хоча жителі цього повіту вкрай потребували фінансової підтримки (1907 року потреби кустарів, ремісників, дрібних підприємців забезпечували 24 кредитних товариства) (табл. 5).

Нерівномірність розподілу товариств пояснювалася незадовільною роботою місцевої інтелігенції, голів і членів сільськогосподарських товариств [4, с. 22].

На Лубенському повітовому земському зібранні було заслухано звіт управи з організації дрібного кредиту. За підсумками минулого року кредит на розвиток кустарних промислів видано в сумі 26816 руб. 50 коп., чистого прибутку надійшло 415 руб. 44 коп. [42, с. 65].

Доповідні записки інспекторів при Кременчуцькому відділенні засвідчують, що ідея розвитку установ дрібного кредиту отримала широке розповсюдження серед кустарів-підприємців [4, с. 22]. У названому повіті використання вогнетривких матеріалів у будівництві житлових і нежитлових об'єктів запроваджено в практику ще в другій половині XIX століття. Їх виготовляли на місцевому рівні. У цьому були задіяні 8 цегельних і кахельних заводів із виробництвом продукції на суму 55000 руб. [15, с. 214].

Інспектор з дрібного кредиту при Роменському відділенні висловив упевненість, що впродовж наступних 2-3 років окремі повіти, зокрема Гадяцький, Лохвицький, де розповсюдження таких організацій набуло епідемічного характеру, будуть достатньо забезпечені фінансовими позиками. Позитивним в їх діяльності було те, що вони виступали в ролі посередників у вирішенні питань забезпечення їх членів знаряддями праці, які відпускали з приватних і земських підприємств. 1909 року в Гадяцькому повіті кустарі отримали позик на суму 10549 руб. – найбільшу серед інших повітів [27, с. 12]. Вони

продовжували користуватися й кредитами губернського земства. Зважаючи на таку підтримку, 1911 року в Гадячі з'явилося дві новобудови – черепичні заводи. Одне з цих підприємств презентувало свою продукцію на повітовій виставці як високоякісний вогнетривкий матеріал [33, с. 186]. Землевласниця Є. Заводовська з Гадяцького повіту, отримавши фінансову підтримку, запропонувала управі надати їй місце для будівництва черепичного заводу поблизу станції «Гадяч», що сприяло б зручному транспортуванню продукції [30, с. 544].

На облаштування сільських цегельних заводів упродовж 1912–1914 років кількість позик суттєво не змінювалася. Так, 1912 року видано – 31, наступного – 33, 1914-го – 25 позик [50, с. 3]. Розмір відсоткової кредитної ставки коливався в межах 7-9% [24, с. 12].

Отримання кустарно-ремісничих позик активно проходило в Гадяцькому, Зіньківському та Роменському повітах [26, с. 10]. Жителі Зіньківського повіту користувалися кредитом з повітової земської каси в сумі 22185 руб. 87 коп. [18, с. 74-75].

У Лохвицькому повіті був організований дешевий кредит, заснований на майновій кредитоздатності. Ним могли користуватися найбідніші верстви населення для забезпечення свого ремесла прогресивними технологіями. Таку позичку в сумі 1000 руб. було видано П. Коцупію для організації гончарного черепичного виробництва на хуторі Старий Лохвицького повіту. За такої фінансової підтримки власник побудував сарай для висушування черепиці, придбав прес та виготовив сушильні рамки [50, с. 74-75].

На 1 січня 1909 року в 99 кредитних товариствах, 36 позико-ощадних установах Полтавської губернії було 63000 членів. Баланс усіх кооперативних установ дрібного кредиту складав 3155000 руб. Річний оборот – 8492000 руб. Незважаючи на переконливі статистичні дані, коштів для задоволення потреб населення в кредитах не вистачало [4, с. 34].

На адресу губернських управ Міністерством внутрішніх справ було надіслано роз'яснення щодо Зводу правил про надання фінансової допомоги. Ними передбачено, що установи, які надають позики, мають право вирішувати, як проводити розрахунки з населенням – коштами чи матеріалами, в рахунок призначених позик (Правила, 17 березня 1907 року, ст. 1 – Журнал комітету по землевпорядних справах, від 17 жовтня 1908 року, № 155, п. 1).

Клопотання про позики задовольняються у випадку визнання доцільності передбачувальних витрат (відповідно до п. 3, ст. 7 Наказу від 15 листопада 1906 року) [3, с. 10].

Посвідчення, що підтверджує дійсну потребу у витратах у розмірі позики надають уповноважені особи землевпорядних організацій. Їх висновок розглядався на землевпорядних комісіях (Журнал комітету по землевпорядних справах від 17 жовтня 1908 року № 153 п.п. IV, V) [3, с. 13]. Призначені позики видавали або в повній сумі, або частинами, це залежало від рішення комісії

(Журнал комітету по землевпорядних справах від 17 жовтня 1908 року № 153 п. VIII) [3, с. 14].

Повернення позик проводилося через п'ять років, упродовж п'яти наступних, щорічними платежами в рівних частинах, без нарахування відсотків. Термін платежів визначався із початком наступного, після п'ятого, пільгового року, тобто з 1 січня (Правила від 17 березня 1907 року, ст. 12) [3, с. 15].

Губернське земство щорічно підраховувало борги з видачі позик на кустарне виробництво. Зокрема, на 1 січня 1906 року найбільше були винні кустарі-промисловці, що займалися організацією черепичної справи – 3168 руб. Особи, які порушували умови договору щодо вчасної сплати боргу, притягалися до відповідальності [35, с. 44].

Таблиця 6

Розподіл закладів дрібного кредиту за повітами [6, с. 33]

Назва повітів	Кількість кредитних товариств	Кількість позико-ощадних товариств	Загалом	Кількість земських кас	Кількість станово-громадських кас дрібного кредиту	Кількість волостей
Гадяцький	18	2	20	–	15	16
Золотоніський	10	10	20	1	21	20
Зіньківський	4	3	7	1	16	16
Кобеляцький	14	1	15	–	21	21
Костянтиноградський	22	6	28	–	21	21
Кременчуцький	16	5	21	–	19	20
Лохвицький	16	1	17	–	16	15
Лубенський	3	4	7	1	12	12
Миргородський	17	1	18	1	16	16
Переяславський	18	10	28	–	17	16
Пирятинський	13	8	21	–	16	15
Полтавський	14	6	20	–	20	20
Прилуцький	12	5	17	–	20	16
Роменський	18	2	20	–	20	20
Хорольський	8	7	15	1	17	18
Загалом	203	71	274	5	267	262

Таблиця 7

**Зростання товариств дрібного кредиту Полтавської губернії,
їх членів та коштів [7, с. 4]**

Рік (станом на 1 січня)	Кількість товариств	Кількість учасників кредитів	Кошти
1905	48	17346	1203829
1906	50	20773	1429570
1907	69	28105	1788620
1908	98	43607	2436768
1909	136	63198	3155354
1910	166	81648	3913677
1911	188	102913	5387463
1912	232	134543	8110890
1913	274	176888	11878642
1914	302	215884	15686123
1915	311	240910	18275982

Кредитні товариства Полтавської губернії виникли, головним чином, за сприяння Державного банку, частина їх користувалася й фінансовою підтримкою земств, приватних осіб, установ. Станом на 1 січня 1913 року асигнування складало 948961 руб. всієї суми зайнятого основного капіталу кредитних товариств, із них Державним банком виділено 621708 руб. (65,5%), земствами – 76854 руб. (8%), приватними особами й установами 23523 руб. (2,5%) і власного – 226876 руб. (близько 24%).

У звітному році переважна більшість позичок видавалася під застави – це вироби ремесел і промислів [6, с. 46].

Проблемами населення пройнявся Всеросійський з'їзд техніків з вогнетривкого будівництва, що відбувся 1911 року. Уповноважені особи зосередили увагу на необхідності вирішення питання надання кредиту не лише кустарям, а й всім жителям, особливо сільської місцевості, для придбання вогнетривких матеріалів і широкого їх використання під час будівництва й покритті дахів. На їх думку, у такий спосіб фінансова підтримка сприятиме розвитку ринкової економіки [52, с. 1257-1258], адже не була низькою і вартість будівельних робіт, зокрема робота пічника в Кременчуцькому повіті коштувала 1 руб. 50 коп. [5, с. 232]. Пропозицію губернське земство врахувало. Практикувалася видача позик матеріалами, які населення могло отримати із земських черепичних майстерень, на що 1915 року було асигновано 12000 руб.,

наступного року через воєнні дії в країні їх розмір було зменшено наполовину [34, с. 61].

На 1 січня 1913 року в Полтавській губернії діяло 203 кредитних товариства, 71 позико-ощадна каса, 5 земських кас та 267 станових громадських закладів дрібного кредиту, в останні входили 2 сільські каси та 6 банків, інші – повітові (табл. 6, 7) [6, с. 33].

Якщо користувачами кредитних товариств була певна група кустарів і ремісників однієї місцевості, то позико-ощадні товариства розподілялися

Таблиця 8

**Зростання товариств дрібного кредиту Полтавської губернії
за повітами на 1914 рік [7, с. 4]**

Назва повітів	Кількість товариств		Кількість членів		Кошти		Загалом	
	Кредитних	Позико-ощадних	Кредитних	Позико-ощадних	Кредитних	Позико-ощадних	Членів	Коштів
Гадяцький	20	2	16692	1326	1263227	130145	18018	1393372
Золотоніський	10	11	7964	3484	436394	248169	11448	684563
Зіньківський	13	3	7190	2454	445530	212488	9644	658018
Кобеляцький	19	1	12221	1485	684894	145592	13706	830486
Костянтиноградський	23	6	23717	3346	2137328	349285	27063	2486613
Кременчуцький	17	5	16861	3917	1195872	434109	20778	1629981
Лохвицький	18	1	23362	520	1871779	56440	23882	1928219
Лубенський	5	5	1917	1877	118537	132688	3794	251225
Миргородський	17	1	16310	562	1341671	21778	16872	1363449
Переяславський	20	10	16269	6041	1146721	647474	22310	1794195
Пирятинський	14	8	6951	4211	348531	416149	11162	764680
Полтавський	15	6	11699	7836	690553	572402	19535	1262955
Прилуцький	14	6	10639	5953	585024	675826	16592	1260850
Роменський	21	2	15995	1847	1324710	163968	17842	1488678
Хорольський	11	7	5818	2446	309081	169608	8264	478689
Загалом	237	74	193605	47305	13899852	4376121	240910	18275973

Таблиця 9

Призначення позик 1914 року [7, с. 21]

Найменування позик	Кредитні товариства			Позико-ощадні товариства		
	Кількість позик	Сума в руб.	% співвідношення до загальної суми позики	Кількість позик	Сума в руб.	% співвідношення до загальної суми позики
Придбання матеріалів ремісничого виробництва	3625	275070	2	4431	352221	11
Придбання й ремонт знарядь	3376	553100	4	574	58124	2
Купівля тварин	62861	4429334	32	11455	852135	26
Купівля землі	29795	3183965	23	4663	449424	14
Оренда землі	26037	1863371	13,5	2575	182652	5,6
Будівництво житла	10380	754318	5	2122	188463	5,7
Придбання й ремонт товарів	11687	278304	2	2193	265811	8
Сплата приватних боргів	11372	855547	6	1192	105977	3
Інші призначення	27284	1728366	12,5	8037	762405	24,7
Разом	186417	13921375	100	37242	3217212	100

на три групи: з переважною більшістю сільського населення – 51, міського – 14, змішана група – 6. Кустарі й ремісники були в кожній групі [6, с. 52]. Важливою нормою стало розширення кола отримувачів кредитів (табл. 8).

Баланс позико-ощадних товариств за 1914 рік збільшився на 32 відсотки, але кредитні товариства користувалися більшим попитом, їх баланс зріс на 52 відсотки.

Частина населення губернії вирішувала питання фінансового забезпечення через станово-громадські організації дрібного кредиту. Таких функціонувало – 267.

Діяльність цих організацій упродовж трьох останніх років часто висвітлювалася в засобах масової інформації, зокрема, заходи з упорядкування фінансових операцій. Складність їх роботи полягала у відсутності фінансового забезпечення керівництва організацій. Обране Правління, якщо й отримувало певну винагороду, то мізерну, а більшість членів Правління не отримували її зовсім. Робота велася на громадських засадах. Проте існує проста істина –

результати роботи кожної організації багато в чому залежать від виражених, чітких дій адміністрації. Саме з формування керівного складу починалися організаційні дії кредитних товариств. На жаль, громадські каси в цьому питанні були поставлені в найгірші умови – простежувалося зовсім інше відношення до них з боку інспекції дрібного кредиту. Причини цьому зрозумілі – кредитні товариства були їм ближчі за родом служби.

Операції позико-ощадних кас зводилися винятково до видачі грошових позик, ніяких посередницьких дій чи під застави ці заклади не впроваджували. Позиками станово-громадських організацій користувалися в губернії 276987 осіб, обслуговували вони 426217 дворів. У деяких касах отримували позики по 2-3 чоловіки з одного двору. Особливо це практикувалося в Хорольському повіті, де від 21157 дворів одержали фінансову допомогу 26395 осіб. Пояснюється це тим, що норма видачі позик встановлювалася невелика – лише 60 руб. Ця сума була недостатня для вирішення питань кустарного виробництва, тому виробники й залучали членів сім'ї.

Завдяки введенню системи кредитування, 1907 року в Хорольському повіті працював 21 цегельний завод [46, с. 85-87]. Усі позики станово-громадських закладів видавалися за поручительством, хоч поручителі до сплати боргів не залучалися [6, с. 58-59].

На 1 січня 1916 року в усіх організаціях дрібного кредиту значно скоротилися позикові операції: у кредитних товариствах на 5,8%, в позико-ощадних – на 9,3%, станових організаціях – на 2,7%. Середній розмір кредиту в кредитних товариствах складав 136 руб., в позико-ощадних – 133 руб. Як і в попередні роки, одним із видів позичок було забезпечення ремісничого та кустарного виробництва матеріалами та задоволення інших потреб для розвитку промислів [6, с. 21] (табл. 9).

Виділяли позики на придбання землі для розміщення присадибних ділянок. У Полтавській губернії ціна на землю була близько 500 руб. за десятину [7, с. 21]. Продаж землі, що вміщувала поклади глини, вважався однією із форм підтримки гончарного промислу з боку губернского земства [39, с. 150-152].

У володінні гончарів станом на 1894 рік знаходилися 774 десятини землі, на одне господарство, в середньому, припадало 1,07 десятини (середній показник по губернії сягав 5,8 десятин землі). За розмірами земельної власності господарства гончарів розподілялися: 55,3%, що не володіли землею зовсім, (середній відсоток по губернії складав 19,9), мали менше 3 десятин – 28,6% (середній відсоток по губернії – 26,5), менше 6 десятин – 13% (по губернії – 28,8%), менше 9 десятин – 2,2% (по губернії – 12,6%). Із 322 господарств, що володіли землею, 78% її обробляли, 22% – землеробством не займалися. Наведені дані засвідчують, що гончарі мали розміри земельної власності і посівної площі значно нижчі за середній показник у губернії і, відповідно, від занять промислом отримували єдині доходи для виживання [16, с. 7].

Щоб бути переконаним у необхідності введення кредитної системи в губернії, потрібно мати уявлення про витрати гончарів на розвиток власного кустарного виробництва. Зокрема, у Лохвицькому повіті сажень глини коштував 40-50 коп. Враховуючи якість і товщину шару (від ½ до 1 аршина), це складало 6-10 возів. Для гарного майстра, що займається гончарною справою з вересня по червень (2 місяці витрачаються на польові роботи) потрібно 15 возів глини. У середньому гончарі потребували 6 возів на кожного.

Для оздоблення виробів використовували винятково «побіл» (біла глина). Привозили його з Опішного Зіньківського повіту, приблизно 160 верст від Поставмук. Пуд такої глини оцінювався в 30 коп., на місці вартість її видобування складала 5 коп.

Червону мідь у вигляді залишків чи непотрібних речей (старі самовари, котли) кустарі купували в Лохвиці й Лубнах за ціною від 20 до 30 коп. за фунт. Під час перепалювання вона перетворювалася в порошок, який після змішування з водою використовували як темно-зелену фарбу. Свинець придбавали за ціною від 2 руб. 30 коп. до 3 руб. за пуд. Виготовлений після його перепалювання порошок використовували для приготування поливи.

Зазвичай кустарі працювали всією сім'єю. Підлітки залучалися до виготовлення посуду. Жінки брали участь у заготівлі глини, носили готовий посуд у горно. Гончарі часто наймали робітників і брали учнів. Гарному робітнику гончар щоденно платив за роботу від 40 до 50 коп. Витрати гончаря на виробництво були чималі. Товар відпускали в кредит перекупникам із Мелехова, Вороньків, Поставмук. Траплялися випадки несплати грошей за товар, що морально пригнічувало виробників. Кредитувалися кустарі в заможних односельців, часто брали в кредит необхідний для виробництва матеріал, здебільшого за високу ціну. Більшу частину гончарних виробів виготовляли для задоволення потреб жителів повіту й продавали на базарах і ярмарках у Лохвиці, Ромнах, Смілому, Лубнах, Пирятині, Прилуках, Золотоноші. Річний заробіток кустаря не перевищував 100 руб., в окремих випадках – 180 руб. [14, с. 7-9]. Вищенаведений приклад засвідчує, що без кредитів кустарям розвивати виробництво було важко, брати їх у перекупників – невигідно. Така ситуація змусила їх звертатися до кредитних організацій, створених за сприяння земства.

Кустарі, забезпечені кредитами, працювали в іншій фінансовій і творчій площині. Як приклад, опішненські гончарі, яких асигнував кустарний склад губернського земства, мали річний прибуток: Іван Бережний – від 800 до 1000 руб., Федір Каригов – близько 800 руб., Іван Гладиревський від 6 до 7 тисяч руб. [32, с. 20-24].

Ці дані ілюструють всебічне зростання результатів діяльності кустарів за фінансового їх забезпечення, що простежується не лише в участі, а й отриманні

високих відзнак на міжнародних виставках у Болгарії, Італії, Швеції, Німеччині [31, с. 9] та практичного втілення земських заходів щодо підтримки гончарного промислу через організацію кредитної системи.

Та, власне, питання не лише в зростанні обігу коштів. Найголовнішим у цьому є те, що кустарі мали роботу, яка давала реальний заробіток і виводила їх із зони соціального приниження, родина гончаря вирішувала проблему зайнятості. Держава при цьому не несла витрат. Більше того, сам виробник, сплачуючи відсотки понад взятий кредит, ставав донором, а не споживачем державного бюджету.

Кредитним товариствам на розвиток операцій з видачі довгострокових позик щедро надавали кошти із державних ощадних кас. Зокрема, тільки по району Полтавського відділення сума асигнувань по залишку на 1 січня 1915 року складала 251684 руб. Ці кошти виділяли товариствам на термін до 20 років. Проте користувалися ними не всі кредитні організації; із 128 кредитних товариств у Полтавському відділенні – лише 63, а з 38 позико-ощадних – 7.

Наведені цифрові дані підтверджують переконання губерньської управи про недостатню роботу кредитних організацій з видачі довгострокових позик [7, с. 23].

Специфічним для кустарних промислів було те, що займалися ними далеко небагаті громадяни. Здебільшого, для них ця діяльність була, якщо не основним, то мізерним додатковим джерелом заробітку. З огляду на реалії українського села, йшлося не про великі кошти для їх виробничих потреб, та все одно їх треба було десь узяти. Відкриття кредитів теж не вирішувало одразу проблему, бо вони не були доступними для більшості кустарів. І не лише через великі відсотки, які вимагав Державний банк за користування позиками, а й через те, що земські каси, які фінансувалися банком, також ставилися до цього бізнесу з недовірою, як і більшість товариств, а точніше їх Правління, висловлюючи свої міркування: при щорічній сплаті боргів перевіряється платоспроможність членів товариств; краще після погашення боргів суми надати ще одну позику, аніж виділяти її на довгий термін.

Із звітів товариств губернії бачимо, що довгострокові позики надавали лише 109 кредитних товариств (усього – 237) і 12 позико-ощадних (їх – 74), тобто в інших товариствах довгострокові позики йшли під виглядом короткострокових. Відповідно в губерньській управі виникало питання, який вплив таких дій на економічний стан господарств? Відповідь може бути одна – негативний. Але це питання ще не підлягало обстеженню губерньською управою й офіційним висновкам. Воно мало місце через наявність у касах товариств вільних коштів на позики, аби знову їх поновити. Щоб ліквідувати приховану в такий спосіб звітність, потрібно було управі вирішувати з Державним банком відкриття спеціальної операції – «*довгостроковий кредит*». Застійна ситуація

у позичковій площині, на думку губернської управи, було явище тимчасове, і після закінчення війни можна було чекати ще більшого попиту на позики [7, с.24].

Популяризація й розширення обсягів виробництва гончарного промислу через кредитну систему зменшувало не лише соціально-економічну проблему губернії, а й навантаження на державний бюджет.

Під час опрацювання наукових джерел – директивних документів земських органів з теми організації кредиту, встановлено, що Полтавське губернське земство цілеспрямовано впроваджувало систему заходів з фінансового забезпечення кустарів, ремісників, удосконалення їх виробничої бази через сировинні склади, шляхом посередництва з виготовлення знарядь праці. Особливу увагу приділяли розвитку черепичної справи в губернії, з використанням глини. Через підняття рівня кустарного виробництва губернське земство забезпечувало виконання ряду основних соціально-економічних програм губернії і частково держави, зокрема, з вогнетривкого будівництва житлових і нежитлових приміщень, особливо в сільській місцевості, з виробництва промислової продукції для потреб населення. Саме гончарними виробами презентувало земство художнє мистецтво Полтавщини за кордоном, де творчість гончарів було високо поціновано. Було зрозуміло, що для того, аби конкурувати не лише в ціні, а й в якості на європейських обширах, кустарна галузь потребували значних вкладень, тож одній фінансовій організації осилити цю проблему неможливо. Тому губернська управа для розвитку кустарної промисловості, особливо гончарної, що вирізнялася земством в окрему категорію, підвищення її художнього рівня, було запропоновано кілька шляхів отримання коштів. Це – банківський промисловий кредит, що виділяв Державний банк, однак не всі виробники могли скористатися цим видом через те, що обіг капіталів у селянських господарствах був невисокий, а банківські установи були зацікавлені в швидкому поверненні кредитів. Крім того, в заставу кустар чи ремісник міг запропонувати набагато менше за розмір кредиту, якого він потребував, і, як підтверджують джерела, ціни на гончарну продукцію були досить низькі.

Другий шлях – це відпрацьований механізм державного фінансування художніх навчальних закладів, зокрема Опішненської, Поставмуцької майстерень, Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя, земських черепичних майстерень, черепичних і цегельних заводів, мережа яких з кожним роком збільшувалася.

Наявна фінансова підтримка з боку губернського земства одразу стала відчутною. Ситуація на ринку змінювалася. Пропозиція на товари почала зростати протилежно можливостям виробників. Тому кустарі й ремісники потребували кредитів. Яскравим прикладом може слугувати виробнича діяльність опішненських гончарів. Без фінансової підтримки неможливий був розвиток як гончарної справи, так і інших кустарних промислів, а особливо

черепичної, цегельної підприємницької діяльності, яка значного розвитку набувала в Кобеляцькому, Хорольському, Миргородському, Зіньківському, Гадяцькому повітах.

Ще один шлях, який губернська управа вважала дуже доречним, – це утворення кас взаємодопомоги, кредитних товариств. Активне їх зростання простежувалося в Роменському, Костянтиноградському, Гадяцькому, Зіньківському, Миргородському повітах. Такі форми фінансової підтримки вирішували виробничі проблеми більшості кустарів і ремісників губернії.

Кредитне товариство розглядалося земством не лише як фінансова взаємодопомога, а ще й як гарант діяльності її членів. Воно могло виступити поручителем виконання її членом зобов'язань перед організаціями, що виготовляли знаряддя праці, які використовували в кустарному виробництві. Отже, зростав рівень кредитоспроможності кожного члена громадської організації. За ним стояло не лише власне господарство, а й окреме утворення. Позитивним було й те, що фінансові можливості кредитних товариств не обмежувалися власними коштами її членів, вони могли на договірних умовах залучити кредити банків, кошти на розвиток кустарної справи з Державного банку. Показовим прикладом фінансової діяльності може бути мережа кредитних організацій Миргородського повіту.

Кредитні товариства, починаючи з 1904 року, отримували як пряму, так і опосередковану допомогу від земських органів. Пряма державна допомога надавалася у двох напрямках – підтримувалося формування власного капіталу кредитного товариства через надання довгострокового кредиту і виділення певної суми коштів на утворення фонду гарантування внесків учасників кредитних організацій. Це сприяло зменшенню недовіри до них і збільшенню кількості їх членів.

Опосередкований вплив також поділявся на два напрямки – це врегулювання проблем фінансових організацій як таких і зближення їх з представниками кустарного виробництва. Такий вплив здійснювався через проведення комплексу організаційних заходів, які передбачали проведення з'їздів, нарад, засідань за участю представників органів самоврядування, губернської управи, спеціалістів кустарного виробництва, підготовку директивних документів по суті справи. Затверджені положення, законодавчі акти, встановлювали засади раціонального використання фінансових ресурсів на території країни, а окремі – губернії, регулювали відносини, пов'язані з організацією і здійсненням кустарної діяльності.

Оскільки кожна справа, якщо робить її добрий господар, потребує модернізації та розширення, тому і члени кредитних товариств не обмежувалися разовими кредитами. Тобто відбувалося одночасно зростання кількості учасників таких об'єднань, обсягів кредитування, і відповідно – можливостей щодо задоволення потреб.

Досліджуючи тему щодо організації дрібного кредиту для розвитку кустарної справи в губернії і позитивно оцінюючи перші кроки земських органів, спрямовані на підтримку, зокрема гончарного промислу, підвищення соціальних стандартів, не можна не звернути увагу на допущені при цьому прорахунки, а саме: непродумане встановлення високих відсотків понад визначені суми кредитів, що уповільнювало темпи зростання підприємницької діяльності, обсягів кустарно-промислового виробництва.

Крізь століття виринають ті ж проблеми. На те, щоб мислити глобально про завтрашній день – відродити екологічно чисте черепичне виробництво в Полтавщині, фінансово підтримати гончарювання й інші різновиди народної творчості, які в різні часи сягали вершин національної культури, були уособленням талановитості українського роду – не вистачає грошей. Як не прикро, продовжувати національну традицію виробникам доводиться за власні, а не бюджетні кошти. У такий спосіб її зберігає і примножує в Полтавщині, на жаль, єдиний гончарський осередок в Опішному, де проживає кілька десятків талановитих майстрів, здебільшого пенсійного віку, які з високим почуттям обов'язку, аби не перервалася правічна гончарська традиція, передають золотий багаж знань нинішньому молодому поколінню.

Враховуючи непростий стан української економіки, доцільно використати досвід попередників у впровадженні кредитного руху. Зокрема, це могло бути утворення кредитної спілки на обласному рівні. Така організація в рамках діючого законодавства об'єднала б майстрів-підприємців, ремісників усіх видів художніх промислів краю. Водночас, кредитне об'єднання регіональних кредитних спілок загальноукраїнського рівня, наприклад, на базі Національної спілки майстрів народного мистецтва України, могло б мати значно більші обігові кошти та кредитні ресурси й підтримувати специфічні починання окремого регіону. Звичайно, одразу ж вона не стане багаточисельною. Це залежить від багатьох чинників, зокрема від зміни ставлення до кредитних організацій з боку населення. Але в даному випадку може спрацювати ефект зближення: розуміння спільних інтересів, ідентичність проблем, що об'єднують людей, стимулюють бажання допомогти один одному.

Вивчаючи історичний розвиток кредитного руху в Полтавщині, й використовуючи при цьому статистичні матеріали, методи аналізу й синтезу, з вищенаведених прикладів бачимо, що це – справа не одного дня. Проте досвід попередників стверджує, що ця справа перспективна. Саме вона була стійким підґрунтям для економічного зростання губернії та основою для підтримки й розвитку осередків національної культури, і нині може стати одним із пріоритетних шляхів відродження художніх промислів у Полтавщині зокрема, і в Україні загалом.

1. Василенко В. И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Полтава: издание Полтавской губернской земской управы, 1887. – Вып. II. – 55 с.
2. Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIV очередному уездному земскому собранию 1898 года. – Лохвица: Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1899. – 283 с.
3. Журнал Полтавского губернского присутствия. – Полтава: Электрическая Типо-Литография А. Подземского, 1909. – № 5. – 26 с.
4. Журнал Полтавского губернского присутствия. – Полтава: Электрическая Типо-Литография А. Подземского, 1909. – № 10. – 44 с.
5. Журнал 43 очередного собрания 1907 года с докладами управы и приложениями. – Кременчуг: Типо-Литография И. А. Дохмана, 1908. – 317 с.
6. Журнал Полтавского губернского присутствия. – Полтава: Электрическая Типо-Литография А. Подземского, 1914. – № 1. – 68 с.
7. Журнал Полтавского губернского присутствия. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Губернского правления, 1916. – № 4. – 38 с.
8. Журналы Кобелякского уездного земского собрания XXXI очередного созыва 1895 года. – Кобеляки: Типография Б. И. Брагилевского, 1896. – 111 с.
9. Журналы Кобелякской уездной земской управы Кобелякскому очередному уездному земскому собранию XXXI очередного созыва 1895 года. – Кобеляки: Типография Б. И. Брагилевского, 1896. – 192 с.
10. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIII очередного созыва 1897 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1898. – 263 с.
11. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нн., 126, XXII, VI, 11 с.
12. Земская хроника // Хуторянин. – Полтава, 1904. – № 24. – 10 июня. – С. 530.
13. Лохвицкий уездный комитет Высочайше учрежденного Особого Совещения о нуждах с. х. промышленности. Нужды сельскохозяйственной промышленности Лохвицкого уезда. Доклад редакционной комиссии. – Лохвица: Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1902. – 155 с.
14. Лохвицкое уездное земство. Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов. – Лохвица: Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1901. – 39 с.
15. Николайчик Е. Д. Город Кременчуг: Исторический очерк. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1891. – 215 с.
16. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии // Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию XXIX очередного созыва. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1893. – С. 1-17.
17. Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1903 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1904. – 108 с.
18. Отчет Зеньковской уездной земской управы за 1908 год. По счетоводству. – Зеньков: Типография Василевського, 1909. – 315 с.

19. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1881. – 99 с.
20. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1901 год. – Полтава: Типо-Литография Торгового Дома «Фришберг», 1902. – Вып. 1. – С.164.
21. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1902 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома «Фришберг», 1903. – Вып. 1. – 41 с.
22. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1902 год. – Полтава, 1903. – Вып. 1. – 41 с.
23. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 год. – Полтава: Типо-Литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1904. – Вып. 1. – 199 с.
24. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – Вып. I. – 196 с.
25. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1906 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома Л. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып. 1. – 194 с.
26. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1908 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1909. – Вып. 1. – 103 с.
27. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1909 год. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1910. – Вып. 1. – 219 с.
28. Отчет Управы за 1903 год / Полтавское уездное земство – Полтава: Электрическая Типо-Литография А. Подземского, 1904. – 261 с.
29. Очерк Полтавской губернской земской управы за 1907 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып. 2. – 143 с.
30. Полтавское губернское земское собрание XLIV очередного созыва. С 1 по 9 декабря 1908 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 571 с.
31. Полтавское губернское земство. Отчет по кустарному складу за 1914 год. – Полтава: Электрическая Типография Бр. Попиловых, 1916. – 49 с.
32. Полтавское общество сельского хозяйства. Кустарный отдел на полтавской с.-х. выставке 1909 года. – Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1912. – 33 с.
33. Полтавскому губернскому земскому собранию 47-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1911 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1911. – 201 с.
34. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы Доклады 1915 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1916. – 337 с.
35. Полтавскому губернскому земскому собранию XI очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.

36. Полтавскому губернскому земскому собранию ХLI очередного созыва. Ревизионной комиссии доклад 1905 года. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома Л. Фришберг и С. Зорохович, 1906. – 82 с.
37. Полтавскому губернскому земскому собранию ХLII очередного созыва. Губернской земской управы доклады 1906 года. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1906. – 299 с.
38. Полтавскому губернскому земскому собранию ХХIX созыва Губернской земской управы доклады 1903 года. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1903. – 478 с.
39. Полтавскому губернскому земскому собранию ХХХVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1902. – 726 с.
40. Полтавскому губернскому земскому собранию ХХХIII очередного созыва Полтавской губернской управы доклады №1-10 1897 г. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1897. – 370 с.
41. Постановления Лохвицкого очередного уездного земского собрания 1897 г. – Лохвица: Типография И. Л. Ицковича, 1897. – 274 с.
42. Постановления Лубенского уездного земского собрания 1909 г.: Доклады управы. – Лубны: Типография И. Л. Ицкович, 1909. – 574 с.
43. Постановления Миргородского уездного земского собрания 47 очередного созыва 30 сентября, 3, 4, 5 октября 1911 г., доклады Управы с приложениями к ним и постановления чрезвычайных уездных земских собраний 29 января, 5 июля и 25 ноября 1911 года с докладами Управы и др. приложениями. – Миргород: Типография Ш. В. Шик, 1912. – 774 с.
44. Постановления Миргородского Уездного Земского Собрания 48 очередного созыва 30 и 31 октября и 1 ноября 1912 года, доклады управы с приложениями к ним и Постановления Чрезвычайных Уездных Земских Собраний 25 января, 9 июля и 4 сентября 1912 года с докладами управы и др. приложениями. – Миргород: Типография Ш. В. Шик, 1913. – 646 с.
45. Постановления областного съезда деятелей кустарной промышленности в г.Полтаве 27 сентября – 6 октября 1901 года. – Полтава: Типо-Литография М. Л. Старожицкого, 1901. – 19 с.
46. Постановления Хорольского Очередного Уездного Земского Собрания 43 созыва, заседаний 29, 30 сентября и 1 октября 1907 года с приложениями. – Хорол: Типография Л. Р. Затуренского, 1908. – 113 с.
47. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, ХIV-го очередного созыва 1878 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. – Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1878. – 283 с.
48. Систематический свод Постановлений и распоряжений полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. – Вып. II. – 1238 с.
49. Систематический свод постановлений полтавского Уездного Земского Собрания за 1865–1901 годы. – Т. 1. – Полтава: Паровая типография Д. Подземского, 1902. – 656 с.

50. *Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет за 1914 год // Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. – Полтава: Электрическая Типо-Литография Торгового Дома Л. Фришберга, 1915. – Вып. 2. – 142 с.*
51. *Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии. Составил В. И. Василенко. Издание Кобелякской уездной земской управы. – Кобеляки: Типография Б. И. Брагилевского, 1895. – 139 с.*
52. *Хроника // Хуторянин. – Полтава, 1911. – № 47. – 24 ноября. – С. 1257-1258.*

© Oleh Belko, 2020

**ACTIVITIES OF POLTAVA GOVERNMENT COUNCIL IN THE ORGANIZATION
OF SMALL CREDITS FOR THE DEVELOPMENT OF HANDICRAFT
IN THE GOVERNMENT (BY THE EXAMPLES OF POTTERY CRAFT)**

The state of realization of measures of the Poltava Government Council on financial support of handicrafts by the organization of crediting is investigated in the article

[Received September 9, 2009]

Keywords: *Ukrainian ceramology, pottery craft, government council, financial support of pottery craft, tile factories, brick factories, small credit, credit societies, savings banks, cash loans, development of handicrafts, Poltava Government Council*

УДК 738.3:398.21"18/19"

© Марія Пошивайло, 2020

Аспірантка Кафедри фольклористики Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
zest7@ukr.net (Київ, Україна)

ОБРАЗ ГОНЧАРЯ В УКРАЇНСЬКИХ БУВАЛЬЩИНАХ

Подано результати дослідження гончарських бувальщин другої половини XIX – XX століття, які постають важливою інформацією для пізнання світоглядних уявлень, вірувань, повсякденного побуту й традицій українців. Образ гончаря в бувальщинах має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однаковими світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів різних етнічних груп українців

[Одержано 21 січня 2014]

Ключові слова: *культурна керамологія, керамофольклористика, фольклористика, український фольклор, гончар, гончарство, глиняні вироби, бувальщина, демонологія, мотив дороги, цвинтар, упир, чорт, вовкулака, християнські святі, солдат, козак, гончар-чарівник, гончар-знахар*

Про незвичайні випадки, пов'язані з гончарями, та їх магічну силу розповідається в численних бувальщинах, записаних українськими, російськими, польськими фольклористами. На відміну від казки чи легенди цей фольклорний жанр має цільову установку на відтворення немовби реальних подій, які буцімто траплялися серед місцевого населення, були взяті з власного життя оповідача або його знайомих. Як правило, бувальщини мають моралізаторський, повчальний характер, акцентуючи увагу на неправильних чи злочинних діях когось щодо гончарів. Грубій силі або обману в них протиставляються надприродні можливості гончарів. Одночасно вони виконують дидактичну роль своєрідного попередження, застереження, унеможливлення недоброзичливого ставлення до гончарів у майбутньому. Для вчених бувальщини постають важливою інформацією для дослідження світоглядних уявлень, вірувань, повсякденного побуту й традицій українців.

* * *

Мотив дороги

У більшості бувальщин сюжет розгортається під час транспортування гончарем своїх глиняних виробів. Традиційно мовиться про переміщення гончарів з метою продажу власних виробів на запряжених кіньми возах. Вони, як правило, й починаються з таких слів: *«Іхав дід із горшками...»* (Вереміївка, Полтавщина); *«Іхав ганчарь з горшками з ярмарку...»* (Решетилівка, Полтавщина); *«Іхав ганчар з горшками і остановився на поліні ночувати»* (Ново-Катеринослав, Харківщина); *«Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу...»* (Єгорівка, Харківщина); *«Іхав «гончар» з горщиками...»* (Микільське, Харківщина); *«Везе ганчарь горшки...»* (Новомосковськ, Катеринославщина); *«Іхав гончар...»* (Виблі, Чернігівщина); *«На дорозі їде литвин з горшками...»* (Філівці, Чернігівщина); *«То їздив литвин з горшками...»* (Рожнівка, Чернігівщина); *«Заїхав гончар до мужика ночовать...»* (Мрин, Чернігівщина); *«Іхав якось гончар по селу...»* (Чернігівщина); *«Іхав один гончар з Ріпок...»* (Напорівка, Чернігівщина); *«Якось гончар віз на ярмарок продавати свої вироби...»* (Рівненщина) [20, с. 140; 7, с. 97; 12, с. 222, 224; 13, с. 247; 19, с. 79; 8, с. 168, 174; 28; 8, с. 9; 30, с. 149]. У деяких бувальщинах уже в тексті мовиться, як *«Іхав литвин з горшками»* (Філівці, Чернігівщина); *«І задумав він робить горшки. Купив собі конячку і давай возить глину на горшки»* (Старе, Полтавщина); *«...по селу ездил гончар»* (Пльохів, Чернігівщина); *«...на тім боці ганчар із горшками їди...»* (Воронезька губернія) [8, с. 172, 247; 3, с. 448; 2, с. 261]. Тільки у двох бувальщинах, сюжетною лінією яких є зустріч гончаря зі святими, мовиться про те, як *«Ішов ганчар п'яний з ярмарку...»*, *«Ідуть ганчари з ярмарку у понеділок...»* (Бубнівка, Вінниччина) [36, с. 170]. Для порівняння зазначу, що в інших етнічних традиціях, наприклад у польських бувальщинах, йдеться головним чином про пішохідні збутові мандрівки гончарів із мішком за плечима. Така відмінність двох етнічних традицій виявляє відмінні рівні розвитку гончарного ремесла, обсяги домашнього виробництва й ареали збуту глиняного посуду в ХІХ – першій чверті ХХ століття. В Україні зазначеного періоду традиційне гончарство перебувало в zenіті розвитку; глиняні вироби збувалися на значних територіях, інколи віддалених на сотні кілометрів від гончарного осередку. Водночас, у Польщі гончарний кустарний промисел інтенсивно витіснявся промисловим виробництвом ужиткового посуду, ареали його збуту звужувалися.

Отже, населення різних регіонів України зустрічалося з гончарем не в момент його творчої праці (копання глини, приготування формувальної маси, роботи за гончарним кругом, сушіння, поливання чи випалювання глиняних виробів), а саме тоді, коли він продавав свої вироби на місцевих ярмарках, або ж періодично мандрував до близьких і далеких хуторів, сіл, містечок і міст у пошуках вигідного збуту своєї продукції. Нерідко на торгових ярмарках продажем займалися дружини, а майстри в цей час гончарювали вдома.

Гончарі їздили зі своїми виробами переважно весною, у другій половині осені й зимою. Ці календарні періоди були часом, коли темп гончарської роботи

дещо уповільнювався, а натомість більш активним ставав мандрівний продаж глиняної продукції. Гончар навантажував свій віз («кучу») посудом і вирушав у далеку дорогу. Саме там з ними зустрічалися пересічні люди. Розповіді про них як про яскраве явище повсякденного побуту стали темою численних народних оповідей, бувальщин. Від цього моменту беруть відлік усі незвичайні пригоди, що траплялися з ремісниками. У більшості бувальщин сюжет розгортається під час прямування гончарів на ярмарок або ж повернення додому. Без дороги, яка у фольклорі осмислювалася як зона значного ризику, домінування незвіданого, небезпечного, таких пригод ніколи б не з'явилося. Цей лейтмотив усіх відомих бувальщин про гончарів постав як закономірне відображення повсякденних побутових реалій.

В українській фольклорній традиції дорога розглядається як сакральна межа між світом живих і світом мертвих, а тому обставлена багатьма пересторогами й заборонами. Увесь простір довкола повсякденного буття людини поділявся на «свій» (освоєний, відомий, відкритий, безпечний) і «чужий» (неосвоєний, незнаний, таємничий, небезпечний). Відповідно до цього локально розподіляли й демонічних істот, які населяли цей простір. Перетинаючи межу, вирушаючи в дорогу, людина вступала в тісний зв'язок з інфернальними, демонічними створіннями, які намагалися нашкодити, заплутати, звести зі шляху чи довести до самогубства. Останнє було для них найбільш жаданим, оскільки, згідно з віруваннями, душі таких людей потрапляли в нижчий світ і ставали в один ряд із чортами.

За спостереженнями фольклориста й керамолога Костянтина Рахна, *«кожний значний локус природного ландшафту мав власну демонологічну персоніфікацію. Місця сакральні й позитивно означені протиставлялися нечистим, негативно забарвленим... Людина, що рухалася (рух тут був рисою ідентифікації живої істоти, отже, рух означав життя), в'їжджала на терени, які є зоною демона, зоною іншого, нелюдського світу»* [27, с. 260].

Вирушаючи в дорогу, гончарі намагалися убезпечити себе від впливу зловорожих сил, які могли перешкодити вдалій поїздки й успішному збутові глиняних виробів. Наприклад, майстри із села Коболчин, що в Чернівецькій, перед виружданням в дорогу освячували віз із горщиками. Вони весь товар хрестили й окроплювали свяченою водою. З наявних матеріалів випливає, що гончарі були людьми віруючими, а тому молилися, щоби заручитися підтримкою невидимих сил. У більшості випадків це були лаконічні, тісно пов'язані з повсякденним життям молитви-звертання: *«Господи, допоможи довести горшки до базару, продати товар»*, або: *«Поможи, мені, Господи, добре продати, торгувати грошей, щось купити їсти та одягнутися для сім'ї. Поможи, Господи, благаю тебе, Господи, поможи»* [27, с. 248]. Інколи в бувальщинах трапляються відомості про застосування гончарями християнських молитов, таких як *«Отче наш»*, *«Вірую во єдиного Бога»*, *«Богородице, діво,*

радуйся...». Знання цих молитов, за однією з бувальщин, допомогло гончареві-початківцю довести людям, що він не мрець, а живий чоловік [8, с. 247-250].

Мотив цвинтаря

Гончарям доводилося перебувати в дорозі не один день, тому вони змушені були десь відпочивати й ночувати. За багатьма бувальщинами, звичним місцем для ночівлі були поле, ліс, рідше – хата незнайомих. Проте нерідко зупинка припадала на місце поховання людей:

- «...З дороги збився і з'їхав аж на кладовище, випріг там коня, положив йому сіна і сам сів вечеряти» (Решетилівка, Полтавська губернія; середина 1890-х) [7, с. 97];
- «Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу, кормив її і варив кашу» (Єгорівка, Куп'янський повіт, Харківська губернія; кінець 1880-х) [12, с. 224].

За відомими бувальщинами, нерідко гончар підсвідомо, не знаючи про це, зупинявся на давніх, уже занедбаних місцях людських поховань:

- «Їхав ганчарь з горшками і остановився на поляні ночувати. Шкапа пасеця, а він лежить і не спить. От так як опівночі дивиця, розступаєця земля коло його. Земля розступилась, і наверх землі виступила труна; із труни виліз чоловік, знявся і полить» (Ново-Катеринослав, Куп'янський повіт, Харківська губернія; кінець 1880-х) [12, с. 222].

Виявляється, такі місця тимчасових зупинок не були випадковими фольклорними вигадками. Вони були закономірним відображенням реально існуючих традицій облаштування помешкань гончарів побіля цвинтарів або й навіть на місцях давніх занедбаних поховань. Там же нерідко знаходилися й глинища, де гончарі брали сировину для своїх виробів. Так, в історії українського гончарства зафіксовано приклад, коли славетний свого часу гончар Федір Падалка із села Межиріч Лебединського повіту Харківської губернії на межі XIX–XX століть жив безпосередньо на цвинтарі. Відомий український фольклорист і етнограф Микола Сумцов 1901 року побував у майстра й так описав побачене: «Жилище Падалки находится в конце села. Издали виднеется беловатая скатерть песку; к дому Падалки приходится подъезжать по песку; тем более странное и неприятное впечатление получается, когда вдруг из-за угла открывается среди песков множество больших черных кладбищенских крестов. Подворье Падалки почему-то находится на кладбище» [33, с. 37].

В одній із білоруських бувальщин, записаній фольклористом і етнографом Павлом Демидовичем у Мінському повіті Мінської губернії, теж розповідається про гончаря, який жив на території сільського поховання. Із ним трапилася історія, пов'язана з тамтешніми покійниками. Поглиблюючи в хаті яму, де зберігалася глина, гончар викопав дві кістки. «Примерял он эти кости к себе,

и оказалось, что оне принадлежали человеку, много превосходящему его по росту. Эти кости гончар показал еще некоторым из своих соседей и зарыл их, только в другом месте. Ночью во сне к этому гончару явились два казака на сивых конях и стали спрашивать его, зачем он перенес их кости в другое место. На завтра гончар перенес эти кости из нового места на старое. С тех пор ни разу не являлись ему во сне эти казаки» [9, с. 139].

Проживання майстрів на цвинтарях чи побіля них не узгоджувалося з існуючим у традиційно-побутовій культурі уявленням, немовби ці культові місця поховання мертвих непридатні для тривалого знаходження живих людей, адже перебували під контролем демонічних потойбічних сил. Виявляється, на гончарів зазначене табу не поширювалося. За висновком дослідника народного гончарства Олеса Пошивайла, виняткове явище було «відображенням давніх язичницьких поглядів на гончарство як на священнодійство. Це архайчний пережиток ще з тих часів, коли гончарі виконували жертвні функції, особливо ж у ритуалах, пов'язаних із відправленням культу предків, вшануванням померлих. З огляду на роль гончаря як посередника між світом живих і світом мертвих його помешкання на місці поховань знаходить цілком логічне витлумачення» [24, с. 52].

Специфічний вибір місця тимчасової зупинки чи помешкання зумовлював зустріч гончаря з інфернальними істотами, які частіше перебували в зоні межового «чужого» (щодо людини) простору. Насамперед, в українських бувальщинах фіксується зв'язок гончаря з упирем (ярижником), чортом і вовкулакою

Мотив зустрічі гончаря з упирем (ярижником)

Утаємничена праця гончаря, як уже зазначалося вище, також була «поза межею доступності» людності, бо весь виробничий цикл відбувався переважно в хаті, поза «людським оком». Навіть під час випалювання посуду, що відбувалося на дворищі, майстри намагалися не пускати до двору сторонніх осіб, передовсім жінок. Невідомість породжувала фантастичні, міфологізовані уявлення про майстрів як про незвичайних людей, чарівників, деміургів. Це особливо підсилювалося звичною гончарською практикою видобування глини зі значної глибини (доводилося докопуватися до 20 м завглибшки). Люди знали, що гончарі мають справу з табуйованими надрами землі, з таємничою силою вогню, що й ставало підосновою творення неймовірних історій про них. У даному випадку, на майстрів частково переносили уявлення про Бога як про першого гончаря на землі; вважали, що вони отримали божественне благословення творити свої вироби, а отже, й можливість володіти надприродними здібностями, дарованими богами. Тому у фольклорних текстах послідовно утверджується думка, що гончарі були не простими горщечниками, а деміургами, тобто людьми з унікальними магічними можливостями,

чарівниками, спроможними безстрашно протистояти злій силі, передовсім упирам (ярижникам), чортам і вовкулакам.

Прикметою українського фольклору є побутове уявлення, немовби упирі – це блукаючі покійники, які за життя займалися магією, були вовкулаками чи самогубцями. Їм приписували верховенство над відьмами, вовкулаками й чортами. Відомий етнограф Петро Єфименко зазначав, що *«за загальноприйнятими віруваннями малоросів, упирі-мертваки вдень спочивають в могилах, ніби живі, з червоним чи, краще закровавленим обличчям. Вночі встають з гробів і бродять по світу. До того ж вони літають в повітрі... але більш за все вони страшні тим, що входячи в будинок, кидаються на сонних людей, в основному на немовлят, і висмоктують у них кров, доводячи цим до смерті»* [10, с. 499].

Мотив зустрічі гончаря з упирем став одним із провідних у такому самобутньому жанрі українського фольклору, як бувальщини. В. Г. Кравченко в містечку Решетилівка Кобеляцького повіту Полтавської губернії в середині 1890-х років записав бувальщину, в якій оповідається про те, як гончар їхав із горщиками з ярмарку, збився з дороги й заїхав на кладовище. Сівши вечеряти, ремісник попросив Господа йти до нього на вечерю. Натомість несподівано з'явився упир. Заборонивши гончареві хреститися після вечері, упир примусив його йти з ним на хутір шукати хату, де б не хрестилися й не молилися Богу. У першому дворі, куди вони зайшли, наймит молився Богу, у другому – невістка вікна похрестила, і тільки в третій двір вони змогли потрапити. Там упир напився дитячої крові й заставляв це зробити гончаря, але той відмовлявся. На щастя, на світанку заспівали перші півні й упиряка безслідно зник. Гончар доказав людям, які збіглися на трагічну подію, що то все наробив упир, а не він. Вони відкопали мерця й забили в нього осиковий кілок [7, с. 97-98].

Деякі з бувальщин відзначають надприродний апетит мерців, які часто з'являються на ночівлі гончаря на кладовищі й прагнуть чимось підживитися. За словами дослідника народного побуту Полтавщини Василя Милорадовича, ходіння мерців поночі за їжею є не що інше, як віра в потойбічний світ і в те, що після смерті людина продовжує жити, а тому й існував звичай класти в труну різну їжу та напої [22, с. 410].

Історію, подібну до бувальщини з Решетилівки [7, с. 97-98], фольклорист Петро Іванов записав у хуторі Єгорівка Куп'янського повіту Харківської губернії. У ній також мрець виходив із могили, щоб поїсти: *«Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу, кормив її і варив кашу. Зварив він кашу і сів вечеряти, дивися, прямо на єго пленда мертвець яритник, такий, шо тіко устав із могили. Прийшов він до горчешника та й каже: «Давай міні вечеряти: я їсти хочу!» Той горчешник дав єму кашу. Ото він поїв усю кашу і сказав горчешникові: «Ходім тепер до мене у гості!» І тягне єго у могилу. Той мертвець хотів задушити горчешника, а він вирвався од єго рук і ушьол...»*

[12, с. 224]. Сюжет про мерця з надмірним апетитом зустрічається і в казках, записаних фольклористами Олександром Афанасьєвим та Іваном Манжурою [22, с. 410].

Упирі спонукають гончарів до примусу («Пий, я тобі кажу, а то заллю! – та за груди його»; «Та скорій давай кришку, а то міні не время!»). Вони вимагають у нього їсти («Давай мені вечеряти: я їсти хочу»); тягнуть до себе в гості («Ходім тепер до мене у гості!») [7, с. 97-98; 12, с. 222-224].

Бувальщини різних регіонів України виявляють традиційне уявлення, немовби нічні шкідливі походеньки упирів, ярижників можна припинити, забивши осиковий [7, с. 98] чи дубовий [12, с. 224] кілок у домовину або в тіло мерця, який став ходячим покійником. Такі дії в народі вважали найбільш ефективними з точки зору нейтралізації негативного впливу потойбічної злої сили. Важливим інструментом у цьому протистоянні двох світів уявлялася саме постать гончаря, якому, із-за володіння утаємниченими фаховими ремісничими знаннями, у масовій свідомості приписували надприродні здібності. Причетність майстра до магії спопеляючого й очищаючого вогню в побутових уявленнях осмислювалася як потенційна здатність притягувати до себе, а отже, й у такий спосіб виявляти та знешкоджувати хтонічних істот, зокрема духів-двоєдушників (упирів), які, за народними віруваннями, мають другу «демонічну» душу та духів-перевертнів (вовкулаків). Як впливає з бувальщин, гончар, навіть охоплений почуттям страху («хоч і злякався, так де ж йому дітись?»), у більшості випадків знаходив у собі мужність протистояти страхітливим наказам і вимогам демонічних персонажів дещо вищого рівня в семантичній опозиції «людина – надлюдина». Він, зокрема, відмовляється пити кров жертви упиря («Я не хочу пити: як таки можна християнську кров пити?» [7, с. 97-98]. Подібним чином гончар відмовився їсти конину, до чого його примушували вовки в іншій бувальщині, записаній у Рівненщині [31, с. 149-150].

Прикметно, що у фольклорних творах постає не лише узагальнюючий образ гончаря, який чинить спротив зловісним намірам демонічних персонажів, не погоджується на співпрацю з ними, але й, власне, його **глиняні вироби наділяються функцією протидії ворожій силі**. Відомий український фольклорист і етнограф, академік Володимир Гнатюк у своєму дослідженні «Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків» подав приклад превентивного захисту за допомогою глиняного посуду від надокучливих відвідин живих мерців: «Для того можна засвітити світло і поставити під горнець. Коли мерлець прийде, треба горнець піднести; при світлі побачиться мерця і від тої хвили він перестане ходити. Для певності треба світити таку свічку, що була 12 разів коло паски» [4, с. 400]. Використання горщика в даній ритуально-магічній практиці засвідчує високий семіотичний статус гончарних виробів, які, окрім ужиткової, виконували ще й сакральну, охоронну функції.

У більшості народних переказів образ гончаря протиставляється образу упира й лише як виняток – набуває споріднених ознак. Зокрема, етнограф і фольклорист Петро Іванов записав у Куп'янському повіті Харківської губернії бувальщину, в якій гончар діє у спілці з колишнім чаклуном, який у потойбіччі став упирем (*«старинний, привеликий ярижник»*), і опанував його вмінням чаклувати. Пожальвшись на скрутне становище в сім'ї і на малий виторг з горщиків, які возить уже сорок років, гончар погодився навчитися всім премудростям яритника, тільки щоб *«не їздити уже з цими з горшками»*. Мрець навчив його усього примусу, а на другий день гончар поїхав додому. *«Як приїхав додому, а в сусід свальба. Їго і не покликали на свальбу, а він поробив так, що молоді і вся свальба розбіглась вовками, поробились вовкулаками»* [12, с. 222-224]. На завершення цієї трагічної історії, люди дізналися про злочин і покарали гончаря.

За всі дари, отримані від істот нижчого світу, потрібно розраховуватися, нерідко власним життям. Платою за здобуті від демонічних персонажів надприродні вміння слугувала душа, яка повністю переходила в їх підпорядкування. Відтоді людина сама собі не належала, оскільки встановлювався повний контроль над її думками, діями, вчинками.

Прихильність до гончаря вищих сил проходить лейтмотивом ще однієї бувальщини, в якій розповідається про молодого гончаря, якого засипало в ямі під час видобування глини. Родичі й сусіди подумали, що він загинув. Батюшка відправив похорон, *«запечатав як треба і поїхав додому. Люде, котрі були там, пішли поминать»*. Тим часом чоловік самостійно *«вирився наверх, узяв заступ на плечі і пішов додому»*. Його врятувала віра в Божу допомогу (*«давай, думаю собі, ритимусь, чи не допоможе Бог мені вибратись з-під землі на світ Божий»*). Проте, на його подивування, усі сприйняли, немовби *«мертвяк прийшов»*, *«це їм привиденіє, що це із їх сміється сатана»*. Коли ж переконалися, що він не *«мертвяк»*, *«дивовались цьому чуду, що зроду не було такої пригоди у їхній стороні нікому»* [12, с. 247-250]. Як впливає, бувальщина формувала побутове уявлення про вибірковість і винятковість гончаря, який один зміг врятуватися з-під глини. Більше нікому при цьому не щастило, хоча обвали на глинищах за участі копачів траплялися достатньо часто.

Мотив зустрічі гончаря з чортом

Одним із центральних образів української демонології є чорт. У космогонічних і антропогонічних легендах він, подібно до Бога-деміурга, намагається створити з глини світ і людину. Маючи неабиякі здібності до чародійства, чорт може перетворюватися на будь-яку людину, істоту, тварину, комаху, атмосферне явище чи предмет. Він завдає шкоду людям, збиває з дороги, лякає, підштовхує на всілякі гріховні вчинки, щоб заволодіти людською душею, і тільки в рідкісних випадках виступає як позитивний образ (у хорватських, білоруських, польських та інших народів фольклорних творах) [35, с. 519-527].

Повноцінних бувальщин, персонажами яких одночасно були б чорт і гончар, у записах українського фольклору віднайти не вдалося. Частіше трапляються поодинокі згадки про такий тандем у приказках і примовках. Тим часом наявна коротка бувальщина-репліка, бувальщина-констатація, тобто фольклорний текст, який не має розгорнутого сюжету. Його єдиною метою постає встановлення незаперечності існування певного явища, наявності чогось, що люди могли пояснити, покликаючись лише на вплив демонічних сил. Так, невелику примовку записав у Чернігівщині Борис Грінченко: *«А де будеш молоть?» (питають, стрівши гончаря з горшками. Гончарі сього не люблять, сердюця і одказують: «Де чорти будуть твого батька колоть!»* [6, с. 231-232]. Подібним чином у Любачівському районі Галичини діти кричали навздогін майстрові, який віз горщики з відомого гончарного осередку Потелич: *«Горці на млин!»*. На цю зухвалість ремісник сердито відповідав: *«Зуби на млин!»* [5, с. 16]. За відомостями, зібраними Костянтином Рахном, в іншому гончарному осередку – Косові (Гуцульщина) – гончарі теж гнівалися, коли по дорозі на ярмарок їх дратівливо запитували, чи їдуть вони до млина. *«Доходило навіть до бійки. Вважалося, що станеться щось погане, поб'ється мало не половина посуду»* [27, с. 268]. На думку вченого, такі однотипні примовки, пов'язані з гончарськими вояжами, були відображенням світоглядного протиставлення двох професій – мірошників і гончарів. За народними віруваннями, мірошники знали з нечистою силою, зокрема з чортами й водяниками, від яких залежав їхній добробут. Останні ж були *«хтонічним низом міфологічної моделі світу»*, який *«протиставлявся гончареві, що служив вогнистому божеству верхнього простору, винищувачеві чортів – Перунові»* [27, с. 269].

У казках, зібраних Олександром Афанасьєвим, є сюжет, коли чорт відбуває службу в горщечника за вкрадений останній шматок хліба [22, с. 419]. В одній українській бувальщині гончар говорить дівчині, яка вкрала в нього найбільший горщик: *«Ну, що прилипла, не пускає тебе нечиста сила?»* [28]. З контексту бувальщини випливає народне уявлення, що в чарівництві гончарям допомагала нечиста сила. Етнограф Лідія Шульгина в середині 1920-х років у подільському гончарному осередку Бубнівка теж зафіксувала бувальщину-констатацію, немовби гончарям у роботі допомагають чорти: *«Коли-ж ганчар багатий і йому добре ведеться, то звичайно тоді кажуть, що він «щось знає» або «має чорта, який робит»*. Так, про Андрія Ганчаря, який мав до 10 челядників, що робили по сотні мисок на день, оповідають, як до нього ходив чоловік із сусіднього села чорта купувати. Андрій, кажуть, вибив його добре, а той згодом дякував, *«що чорта не схотів продати, а навчив діла робити»* [36, с. 170]. Польський етнограф і фольклорист Оскар Кольберг опублікував казку про чорта на вислузі, зафіксовану в Краківському повіті. З-поміж іншого, у ній йдеться про те, як покараний молодий чорт прислужував гончареві три дні й усіляко сприяв його збагаченню й відшкодував завдані ним же збитки [38, с. 165-166].

За фольклорними матеріалами сусідніх з Україною народів, на зв'язок гончаря з чортом уперше звернув увагу Костянтин Рахно в монографії «*Перунове полум'я*» [27, с. 261-265]. Учений проаналізував чимало текстів слов'янського фольклору. В одній польській бувальщині мовиться про селянина-гончаря, який ішов з горщиками на плечах. Побачивши на дорозі пеньок, на якому можна було перепочити, гончар приставив до нього свій вантаж. Проте несподівано пеньок зник, а гончар завалився на землю, побивши всі горщики. З того місця, де був пеньок, вискочив чорт, засміявся й безслідно зник [27, с. 263]. В іншій польській бувальщині теж розповідається як гончар йшов шляхом, несучи за плечима мішок з горщиками. Стомившись, побачив побіля дороги зрубане дерево, сів на нього й одразу ж упав, потрошивши всі горщики. Роздивився довкола й не побачив ніякого дерева, а тільки куряву на шляху, яку здійснював утікаючий чорт [37, с. 96].

Дослідник звернув увагу, що за місцевим фольклором, чорт влаштовував свої витівки головним чином з подорожніми. На польсько-литовському порубіжжі вірили, що чорт мешкає в дуплах дерев і може перекидатися на дерева. У польських бувальщинах також розповідається про демона, який набував подоби теляти. Наприклад, «*У Ломжі розказували, як колись один гончар їхав з ярмарку. Вже стемніло. Дивиться, а при дорозі лежить теля. Гончар зліз з воза, взяв те теля на плечі і приніс на воза... Везе гончар його на возі, везе, аж ось доїхав на розвилку дороги. Тоді теля встало, мукнуло і втекло. І тільки чортячий сміх було чути з кущів*» [27, с. 263-264].

Отже, з поданих матеріалів випливає, що за уявленнями мешканців українського Поділля гончар був у дружніх взаєминах з чортами й вони допомагали йому в роботі. Натомість, у фольклорній традиції сусідньої Польщі (казки, бувальщини) частіше відображено протилежні взаємини між чортом і людиною, за яких чорт не допомагає, а навпаки перешкоджає успішній діяльності, тобто маємо приклад дуалізму у відносинах гончаря з чортами.

Мотив гончаря-вовкулаки

Ще менш поширеним в українському фольклорі є сюжет про гончаря-вовкулаку, тобто людину, перевтілену у вовка. В окремих регіонах України їх ототожнювали з упирями. Вірування про них сягають давніх часів, коли люди виводили своє походження від тварин, а гончарі, ймовірно, виконували функції жерців під час відправлення тотемістичних культів. Про вміння гончаря відтворювати голоси вовків згадується в бувальщині, записаній етнографом і фольклористом Василем Скуратівським у Рівненській області. Коли гончаря в дорозі застала ніч, а з усіх боків чулося тривожне виття вовків, «*щоб убезпечити себе й коня, він узяв глечика і погукав у нього різними голосами, щоб одлякати хижаків. Але тут-як-тут з'явилося кілька вовків.*

– *Чого ти нас кликав?* – запитав найстарший звір.

– Я вас не кликав, – відповів гончар. – Я лишень звірів одганяв...

Але ж ти не людським, а вовчим голосом кричав – оскалився вовк...» [31, с. 149-150].

Як ментальні пережитки первісного тотемізму, до початку XX століття в Україні вірили, немовби гончарі можуть, за певних обставин, набувати вміння вовків, а також трансформації у перевертнів. Відома одна така бувальщина, записана фольклористом Петром Івановим у слободі Ново-Катеринослав Куп'янського повіту Харківської губернії. У ній гончар, перейнявши чаклунське вміння від яритника, перетворив весільний поїзд із молодими на вовкулаків. Таким чином він помстився сусідам за те, що його не запросили на весілля. Згодом усі люди з весільного поїзда, які стали вовкулаками, врятувалися, а гончаря за лихі діяння стратили [12, с. 222-224]. У даному випадку маємо приклад того, як у народній свідомості жило переконання про магічні здібності гончарів, легкість засвоєння ними утаємничених знань, а отже, й про певний страх під час спілкування з ними в побуті.

Мотив перетворення весілля на вовкулаків притаманний фольклору й суміжних з українцями народів, зокрема білорусів, росіян і поляків. Іноетнічні бувальщини прикметні застосуванням однотипних розповідних формул, наприклад, *«пошло взиле волками»*, *«взислля побигло вовками»*, *«свадьба волкамы побигла»* [15, с. 496]. Подібне виявлено і в поданій вище українській бувальщині про гончаря: *«молоді і вся свальба розбіглась вовками»* [12, с. 222-224].

В основі сюжету про перетворення гончарем весільного поїзда у вовкулаків лежать також давні уявлення про ініціації молодих хлопців і дівчат, важливу ритуальну роль у них гончарів і глиняних виробів. Вважалося, що у вовкулаків завжди на шії висить мотузка або поясок; якщо їх розірвати, то вовкулака вмить стане людиною. У бувальщині, зафіксованій Петром Івановим, дід-знахар наказав місцевому мисливцю: *«Гляди, як підиди до ями і як попадуця вовки, так не бий ізразу, а додивляйся, як є на якому поясок, так розв'яжи єго, бо то не вовки, а люди»* [12, с. 222-224]. У зв'язку з такою народною прикметою, зверну увагу на її узгодження із суто гончарською традицією декорування глиняних виробів нижче вінець (скажімо, на шії глечиків), які в традиційних уявленнях осмислювалися як символічний образ людини. На думку вчених, *«саме шия вважалася одним із трьох місць максимальної концентрації життєдайної енергії людського організму і її взаємодії з енергією навколишнього світу (космосу)...* Цілком логічне застосування превентивних заходів, спрямованих на захист цільності як енергетичної оболонки (поля) людини, так і її символічного двійника – глиняного посуду...» [24, с. 273]. Як поясок (мотузка) на шії вовкулаки поставав своєрідною межею між людським і демонічним, земним і потойбічним, природним і надприродним, єдиною можливістю повернення до первісного, узвичаєного стану, так і в глиняних виробах орнаментальний пояс

нижче вінець символічно уможлиблював довготривале використання посудин за їх початковим ужитковим чи ритуальним призначенням. Виявлена аналогія ще раз підтверджує безпосередню причетність гончарів до культової практики минулого, у тому числі під час ритуалів ініціалізації молоді.

Мотив зустрічі гончаря з християнськими святими

Мотивом частини бувальщин, записаних фольклористами на межі XIX–XX століть, є зустріч гончарів зі святим Юрієм – одним із найбільш шанованих українцями християнських святих. Юрія Змієборця повсюдно вважали захисником і покровителем землеробства й тваринництва. У народі стверджували, немовби *«святий Юр звіра пасе»*, а тому на весняне свято Юрія виганяли на пасовища худобу й пильно за нею приглядали, щоб не загризли вовки. При цьому вірили, що вовк є Юровою собакою й не причинить шкоди ані худобі, ані людині без дозволу святого [17, с. 44-45].

Святого Юрія Змієборця вважали своїм покровителем ремісники багатьох поселень України. Ще з другої половини XVIII століття його вшановували майстри гончарного цеху міста Ніжин. Фольклорні твори також виявляють патронімічну залежність гончарів від вчинків всесильного Юрія. Не випадково й бувальщини про їхні дивовижні зустрічі вчені зафіксували в районах розвиненого ремесла й значної концентрації гончарних осередків.

Одну з них записав Петро Єфименко в другій половині 1850-х років у Городнянському повіті Чернігівської губернії, де було щонайменше 11 гончарних осередків [див.: 24, с. 352-353]. Її сюжет традиційно розгортається під час того, як *«один гончар з Ріпок (значний гончарний осередок Чернігівської губернії. – М.П.), приїхав у долину, остановився...»*. Несподівано він став свідком, як святий Юрій розпоряджався вовками:

«...Біжить сила вовків. Він бачить, що біда, і зліз на дуба. Потім того прийшов якийсь чоловік (а то був Єгорій святий).

– А злізь, – каже, – як тобі смерть, то й на дубі буде смерть. Злазь, нічого тобі не буде, лягай!

Той чоловік зліз і ліг. Він (св. Юрій) став їх розправлять: тому туди, тому туди, а дванадцять чоловіка у двір до знахаря, кажучи:

– Коли він знахарь, то я луччий за його знахарь.

А в того знахаря та була саросня (сорок) коней. Так вони їх усіх до світа й виложили. А той чоловік устав уранці й поїхав» [8, с. 9].

Гончареві вдалося врятуватися від *«сили вовків»*, хоча так щастило не всім. За спостереженнями етнологів, у інших двох подібних випадках люди були покарані святим Юрієм за підслуховування його розпоряджень на дереві (їх з'їли *«Юрові собаки»*) [24, с. 102].

Про зустріч гончаря з вовком і святим оповідається і в бувальщині, записаній у Старобільському повіті Харківської губернії, де станом на 1897 рік

було сконцентровано 44,4% гончарів усієї губернії (щонайменше 8 гончарних осередків) [21, с. 46, 194-196]. У ній уже йдеться про святого вищого ієрархічного рівня – архангела Михаїла. Сюжет розгортається після того, як на коней гончаря з лісу раптово вискочив вовк і повідривав їм голови. Про святого Юрія, який, ймовірно, міг направляти вовка, у бувальщині не йдеться. Натомість гончар несподівано отримав допомогу від архангела Михаїла*.

Чоловік з розпачу почав плакати. У цей момент до нього підійшов незнайомець і сказав: *«Не плач; бери голови і приставляй до туловища: вони оживуть»*. Гончар схопив похапцем голову білого коня і приставив до туловища чорного, а голову чорного – до туловища білого. Голови відразу ж приросли, коні ожили і встали. Після цього незнайомець сказав «гончарю»: *«Тепер їдь, добрий чоловіче, і розкажи всім людям про це диво, щоб вони кожний рік святкували сьогоднішній день і називали його Михайловим чудом, тому що я архангел Михаїл»*. Сказавши ці слова, архангел зник, а гончар почав розказувати всім людям про чудо, явні сліди якого залишилися на конях» [13, с. 247]. Цей день, як запевняли дослідників місцеві жителі, знаменував собою початок святкування «Михайлового чуда», що за народним календарем припадає на 6 вересня (за старим стилем). Як і в будь-яке інше свято, людям заборонялося працювати, *«бо цей празник часто карає»* [13, с. 246].

Події в бувальщині розгортаються постановочно, за правилами літературного жанру: спочатку завдається шкода (*«повідривав коням голови»*); вона викликає людські страждання (*«стоїть «гончар»... і плаче»*); згодом шкода нейтралізується (*«голови відразу ж приросли»*); це прогнозовано спонукає постраждалого бути слухняним і довічно підпорядкованим тому, хто допоміг побороти зло (*«їдь... і розкажи всім людям про це диво»*); далі він стає відданим пропагандистом ідей свого охоронця (*«гончар почав розказувати всім людям про чудо»*) і, нарешті, досягається мета архангела, а заодно й настановочної бувальщини загалом (*«щоб вони кожний рік святкували сьогоднішній день і називали його Михайловим чудом»*).

Подібним чином у бувальщині з Рівненщини гончар, зупинившись на ночівлю, потривожив вовків, *«котрі на Юрія відзначали своє свято»*. Для спокути цієї провини, звірі поставили чоловіка перед вибором: *«почастуватися вовчою їжею, щоб стати членом нашого товариства»*, тобто з'їсти конятини, або ж вовки з'їдять його самого або його коня. Гончар, як і в попередній бувальщині, *«слізно просив, що він бідний, має велику родину й маленьких діточок»*. Вовки змилостивилися – загризли коня, а винуватця відпустили з

* Архангела Михаїла вважають архістратигом небесного війства, покровителем людського роду, зокрема військових. Тим часом і святого Юрія пошановують як воїна й водночас покровителя всіх воїнів

дидактичною метою: *«щоб він переказав усім людям, аби ті на холодного Юрія ніколи не турбували вовків»* [31, с. 149-150].

Зв'язок бувальщин з народною гончарною культурою й загалом традиційною календарною обрядовістю в Україні засвідчується використанням для побудови текстів фольклорних творів навіть другорядних і, здавалося б, малозначущих атрибутів, які, проте, тісно пов'язані з головними дійовими особами. У бувальщині про святого Юрія й гончаря сюжет розгортається після того, як чоловік, *«щоб убезпечити себе й коня, узяв глечика і погукав у нього різними голосами, щоб одлякати хижаків»* й таким чином приманив до себе вовків. Виявляється, глечик з'явився не випадково. За свідченням Василя Скуратівського, населення лісостепової зони України вдавалося до різних обрядодій з метою захисту домашньої худоби від диких звірів, у тому числі й за допомогою глечиків: *«...Коли вперше виганяли худобу, брали кілька глечиків з вушками, протягували між ними ланцюг і замикали колодку; якщо тварина вдатливо переступить посуд – то її не зачепить ні звір дикий, ні злодій»* [30, с. 212]. Глечик також був обов'язковим елементом обряду жертвоприношення землі в скотарській і аграрній обрядовості Юрієвого дня (23 квітня за ст. ст.). Усе це дозволило українським ученим прийти до висновку, що *«фольклор вказує на тісний зв'язок св. Юрія з гончарями, засвідчуючи, що до комплексу Юріївської обрядовості, яка сягає своїми коренями язичницьких часів, були причетні й гончарі, можливо, в ролі жерців під час обрядів жертвоприношення»* [24, с. 102]. Подібним чином про символічний зв'язок з гончарями святих Петра й Павла і пов'язаної з ними купальської обрядовості свідчить звичай, зафіксований у першій половині 1890-х років у тому ж таки Старобільському повіті Харківської губернії. У дні Петрівського посту, а саме в понеділок після заговин, жінки збиралися в складчину й пили горілку. Цей ритуал називався *«жінки глечики полощуть»* [1, с. 114].

Дослідники гончарної культури в Україні неодноразово свідчили про помірну пристрасть гончарів до міцних напоїв (горілка, вино). Очевидно, це певною мірою було пов'язано з важкою фізичною працею, багатоденними виснажливими поїздками з метою збуту глиняних виробів, значними ризиками професійної діяльності, коли результат місячної роботи цілком залежав від вдалого й не завжди прогнозованого випалювання посуду в горні. Мінімізувати стресові ситуації, відновити сили й забезпечити дружнє спілкування з місцевими мешканцями допомагали міцні напої. Гончарі Полтавщини *«любят в праздничный день, – писав 1894 року відомий дослідник гончарства Іван Зарецький, – посидеть в шинке, но пьянство между ними не более развито, как и вообще»* [11, с. 19]. Те ж саме спостерігалось й наприкінці 1920-х років. За даними спеціального статистичного обстеження 239 гончарських родин Опішного 1929 року споживали спиртне: кілька разів на тиждень – 9,3% гончарів; один раз на тиждень – 5,9%; двічі на місяць – 38,4%; один раз на місяць – 5,9%; ще рідше – 16,9%; зовсім не пили – 23,6% майстрів [14, с. 89-90].

Дещо іншу ситуацію зафіксувала в Поділлі Лідія Шульгіна впродовж 1926–1928 років. Дослідниця писала, як мешканці села Бубнівка Тульчинської округи, у тому числі й ремісники, *«сміються з того, що ганчарі багато п'ють»*. Лукаш Ганчар повідомив, що в їхньому гончарному осередку *«ганчар, кажуть, не хадзяїн, бо він п'янюга; упився як швець або як ганчар»*. Як наслідок, поміж довколишнього населення поширилася думка, немовби *«не ведеться ганчарам через те, що вони пропили Петрові ризи. От з ганчарів і сміються – ага, пропили ризи, тепер маєте бідити»* [36, с. 170].

На основі пристрасі бубнівських гончарів до спиртного постали регіональні бувальщини гончарської тематики з персонажами християнської релігії. Про одну з них розповів Ригір Ганчар. У ній оповідається: *«Ішов ганчар п'яний з ярмарку, сильно упився, бо продав череп'я, от і здибає дорогою св.Петра й св.Павла. А ганчари й байдуже, не знають, що то святі йдуть. Напали на них, взяли одержу, продали, пропили ще й те»* [36, с. 170]. Сюжетно більш розгорнутою є інша бувальщина в розповіді Лукаша Ганчара: *«Ідуть ганчари з ярмарку у понеділок, незабарно було їм, як нам учора; теперечки йде якийсь дядько... а вони не знають, хто це. А ну, сватку, каже їден до другого, здерім з нього сорочку, та й продамо... Вони зразу до того чоловіка кинулись, роздерли на йому шмаття, а він стоїт у ризах, як святий, так золото аж сяє... Взяли вони ті ризи золоті, – вони трохи дорожч, як та тринадцятка! – занесли в село, продали, пропили ризи, пропили й щастя, бо Петро прокляв їх. Клятьба на їх від Петра положена: щоб ви, каже, робили, не доробилися і щоб мали по чарці. От вони й прокляті, як бог людей прокляв: є хліб, а нема соли. Так і ганчарові: як є голиво, нема дров; ще й ідної миски нема, а кортит по голиво йти; а голива не вкусиш, бо гроший нема. От вони тепер і шамають: чарка є, бо гроші пропивають, а їсти нема чого. Через це ганчар не хадзяїн»* [36, с. 170].

Відтворений у бувальщинах конфлікт між гончарями й святими, ймовірно, має під собою реальний підтекст, пов'язаний зі специфікою гончарської праці. Відзначення свята Петра й Павла припадає на 12 липня й прикметне обрядодіями, спорідненими з купальськими віруваннями. За свідченням учених, *«важлива магична роль відводилася ритуальним діям навколо багаття, що було пережитком язичницького культу вогню. Чільне місце займали спільні трапези учасників свята, обряди, очищення та охоронної магії, обереги від злих сил...»* [24, с. 103]. Святих Петра й Павла вважали покровителями деяких гончарних цехів в Україні, наприклад, у містечку Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії. Зрозуміло, що в дні своїх покровителів гончарі збиралися на святкові застілля, під час яких не завжди дотримувалися міри. Також на цей літній період припадав період найбільш інтенсивної роботи ремісників. Їм доводилося багато випалювати своїх виробів, що часто закінчувалося значним відсотком браку, а отже, й було початком бідкування майстрів. Можливо, саме з огляду на такі обрядові й екстремальні умови гончарського побуту саме

в середовищі гончарів з'явилися бувальщини про їхнє не дуже шанобливе ставлення до апостолів. Принаймні на це натякає й прокляття святого Петра: *«щоб ви... робили, не доробилися»*, тобто недоотримали сподіваного. Тому гончарі постійно й бідкалися про відсутність то поливи, то дров, то жодної миски.

Ще раз зверну увагу на визначальну особливість поширення мотиву зустрічі гончарів із біблійними персонажами: на відміну від інших провідних мотивів бувальщин, цей фіксується винятково в гончарських мікрорегіонах Чернігівської, Харківської й Подільської губерній. Він побутував серед населення достатньо ознайомленого з традиційним виробничим побутом гончарів, як і в середовищі самих ремісників і членів їхніх родин. Мотив відображав домінуючі в регіонах світоглядні уявлення про патронатний зв'язок гончарів і християнських святих.

Загалом у бувальщинах про зустрічі з християнськими святими гончар постає звичайним ремісником, без будь-якого надприродного потенціалу. Це впливало з релігійної догматики, згідно з якою тільки святі церкви могли володіти сакральними знаннями й чудодійними здібностями, а архангели вважаються учителями небесними, які вчать людей, як правильно себе поводити. За посягання на подібне виняткове право з боку пересічних людей мала наступити невідворотна кара, скерована християнськими святими (пор. зі словами святого Юрія перед покаранням сільського знахаря: *«Коли він знахарь, то я луччий за його знахарь»*). До ремісників релігійні персонажі ставляться по-різному. Визначальною при цьому була поведінка останніх. Шанобливість, чемність, що іноді переходять в очікуване почуття страху, завжди винагороджуються збереженням їхнього життя в критичних ситуаціях (*«нічого тобі не буде»*). У такий спосіб усталюються існуючі професійно-корпоративні уявлення про покровительство святих над гончарями та їхнім ремеслом загалом. Натомість, зневага, висміювання, що супроводжуються навіть фізичною наругою, викликають відповідний спротив і жорсткий присуд у вигляді прокляття й негараздів у професійній діяльності (*«клятьба на їх... положена»*).

Мотив зустрічі гончаря з солдатом (козаками)

Персональний склад українського гончарського фольклору багатий і різноманітний. До всіх згаданих вище людей та істот, які вступають у ті чи інші взаємини з гончарем, належить і образ солдата. Популярний в усній народній творчості образ солдата прикметний різними витівками, хитрістю, нерідко перевершуючи людей з більш високим соціальним статусом, нечисту силу і навіть смерть.

У традиційній культурі солдат сприймається як член соціуму, відсторонений від традиційного побуту. Його, як і гончаря, відносять до розряду «знаючих» і чаклунів. Він з'являється раптово й нізвідки, як прибулець, якого ніхто не чекав. Інколи робить різні капості, порушуючи спокійний плін життя населення. Такий

образ солдата характерний як для українських, так і російських, білоруських бувальщин, легенд, переказів, анекдотів, прислів'їв і приказок [32, с. 99-101].

Зокрема, в українській бувальщині, записаній поетом, фольклористом, етнографом і лексикографом Іваном Манжурою наприкінці 1880-х років у відомому гончарному осередку Катеринославської губернії – місті Новомосковську, сюжет розгортається після того, як солдат завдав шкоди гончареві: зіпхнув воза з горщиками у провалля. Гончар не розгубився і, маючи могутню силу, зумів врятувати воза і волів. Щоправда, усі горщики пропали. Побачивши гончареву силу, солдат запропонував йому дружбу й пообіцяв винагороду за розбиті глиняні вироби. Він прозвав гончаря «Дуж», а себе «Смел». Обоє вирушили в дорогу. На ночівлю зупинилися біля хати, в якій ще світилося. Оскільки солдат був Смел, то й пішов у хату першим. Там вони натрапили на мертвяка, біля якого було наготовлено повно їжі. Вирішили там заночувати. Уночі солдат і гончар билися з мертвяком, який піднявся. Вони швидко скрутили його і вкинули у віз між череп'я. Наступні дві ночі вони також натрапляли на мертвяків, яких поскручували й поклали до себе у віз. На четверту ніч вони поїхали в непрохідний ліс, а там зустріли біля багаття дванадцять розбійників. Солдат пішов до них посидіти. Побачив, що вони смажать м'ясо, та й гукнув до гончаря, щоб той подав і йому м'яса. Гончар настромив одного мертвяка на кілок і подав солдату, на що той відповів, що м'ясо тухле, треба краще. Так повторилося ще два рази, а на четвертий, солдат сказав, щоб гончар подав «...того, што в червоній рубаші сидім!» (тобто отамана цих розбійників). З переляку, розбійники повтікали, залишивши свої гроші й їжу. Солдат віддав гончареві ті гроші за побиті горщики й вони роз'їхалися кожен своєю дорогою [19, с. 79].

Отже, солдат свідомо, задля власної розваги, робив різну шкоду людям, але згодом доброзичливо відшкодовував їм завдані збитки. Бувальщина виявляє тісну взаємодію між солдатом і гончарем у справі приборкання «живих» покійників. Вона також має моралізаторський, повчальний аспект, акцентуючи увагу на важливості поєднання неабиякої фізичної сили й сміливості, відваги, кмітливості в поборенні ворогів і досягненні поставленої мети.

У повсякденному житті солдати могли поводитися безцеремонно, грубо або й, навіть, по-злодійськи, зважаючи на свій попередній рекрутський досвід. У таких випадках вони ніскільки не переймалися відшкодуванням завданих збитків і не прагнули залагоджувати конфліктні ситуації добродійно. Збирачами українського фольклору зафіксовано одну таку бувальщину з сюжетом про безкарність солдата-кравця перед гончарем. Побутувала вона серед українського населення Воронежської губернії. У ній мовиться про чоловіка, якого звали Захарком. З його короткої, але образної характеристики стає зрозуміло, що нічого гарного від нього очікувати не доводилося. «Він був одчаний, його узяти у салдати, так він там усе крав та сидів у тьомні, що

йому на цепу хліб подавали. Так він вийшов із салдатів, так кажуть, у його була голова пиристрижена». Його пристрасною було красти посуд у приїжджих гончарів. Було, «пiде на той бiк та вибере самий бiльший горщок: «Оцей скiльки раз набрать пшеницi?». На це гончар вiдповiдає: «Пiвтора разу!». Захарко брав горщик, йшов з ним на другiй бiк шляху, комусь продавав, а гончаревi пшеницi не приносив. Гончар iшов у двiр, шукаючи злодiя, але люди вiдмовлялися будь-що говорити, застерiгаючи: «...Та ти, чоловiче добрий, iз ним не зв'язуйся, ми його усiм хутором боiмось, щоб кого не спалив або iз-за угла колякою не вбив» [2, с. 261]. Таким чином, крадiй залишався не покараним. Це був зафiксований єдиний випадок у сюжетах бувальщин, коли гончар, володiючи силою й таємними знаннями, так i не зміг провчити свого кривдника.

Окрiм досить рiдкiсного сюжету, ця бувальщина прикметна й тим, що в нiй фiгурує давня форма безгрошового обмiну («на вiдсип»), яка iснувала паралельно з грошовим розрахунком на всiй території України приблизно до 30-х рокiв ХХ столiття. Гончарям був вигiдний такий обмiн, оскiльки вони практично не займалися землеробством, тому охоче брали плату за горщики сiльськогосподарськими продуктами (найчастiше зерновими – житом, пшеницею, а також овочами, фруктами). Кiлькiсть продуктiв на обмiн залежала вiд розмiру, складностi виготовлення, наявностi поливи й декору на гончарних виробах. Мiрилом слугувала сама посудина. Наприклад, за звичайний теракотовий горщик давали стiльки збiжжя, скiльки в нього вмищалося, а за полив'яний чи багато декорований посуд – удвiчі-тричі бiльше. Так i в проаналiзованiй бувальщинi гончар згоджується на натуральний обмiн, запросивши пшеницi в «пiвтора разу», тобто бiльше, нiж помiщалося в посудину, оскiльки цей горщик був найбільшим з-помiж його виробiв. Про такий архаiчний спiсiб товарообмiну ще й на початку ХХ столiття, писав вiдомий етнограф Михайло Русов: «...менi прийшло ся надибати стародавню мiнову продаж горшкiв не за грошi, а за борошно. Хазяйка насипає борошна у горщок ущерть, гончар вiддає їй горщок, а собi зсипає у лантух хлiб» [29, с. 59].

Образ солдата у вiтчизняних бувальщинах безпосередньо пов'язаний i з улюбленим у народi образом козака, який поступово був пристосований до нових реалiй українського буття пiсля зруйнування Запорозької Сiчi 1775 року й остаточної втрати Україною автономiї. Проте ще й до кiнця ХІХ столiття вiд поколiння до поколiння передавалися бувальщини про зухвалi витiвки запорожцiв.

Вiдомий український живописець, графiк, фольклорист i етнограф Порфирiй Мартинович у другiй половинi 1870-х – 1880-х роках у Полтавщинi записав бувальщину зi слiв веремiївського козака Грицька Гончаря про те, як його дiд лiтнього вiку продемонстрував незвичайну силу козакам-запорожцям, якi захотiли безпричинно позбиткуватися над ним. Він був гончарем. Одного разу «iхав дiд iз горшками ув узвозi на гору, а з гори два запорозьцi йдуть i конi

в руках ведуть. «Ану, – кажуть, – звертай, діду». – «А, голубчики, – каже, – помилуйте, бо я тільки з цього й хліб їм... а моя старість». Кланяється їм, просить... А вони таки ні: «Звертай», поки не прийшли уже близьенько до його. Він тоді (той дідусь) як ухватить однією рукою цього за груди, а другою рукою того, та як розведе їх, та як зведе лобами до купи, – та порозбивав і лоб і очі повибивав. Та тоді того туди одтяг, а того туди та й поїхав на гору. Такий-то дідусь був!» [20, с. 227].

У фольклорних бувальщинах зустрічі гончаря із солдатами й козаками не випадкові: і перші, й другі були представниками військового прошарку тогочасного суспільства, тобто мали спеціальну фізичну підготовку, силу й витривалість. З огляду на це, фізичне домінування над ними гончарів, у тому числі й літнього віку, додатково підсилювало побутове уявлення про незвичайну силу ремісників і в такий спосіб виокремлювало їх з-поміж інших професійних груп населення. Подібні сюжетні лінії бувальщин теж ефективно формували громадську думку про необхідність поваги до гончарів і доповнювали побутові уявлення про них як характерників, сильні й вольові натури, готові завжди постояти за себе, захистити свою честь і гідність, провчити кривдників.

Мотив покарання гончарем кривдників (гончар-чарівник)

Значну частину бувальщин, складають тексти про пригоди гончаря-литвина, який їде з горщиками по селу. Литвини – місцева назва українського населення на території середнього Подесення (північні райони Сумської та північно-східні райони Чернігівської областей). У Полтавщині на межі XIX–XX століть «*литвинками*» називали більшість мешканців Чернігівської губернії [16, с. 68]. До початку XX століття їхній світогляд і побут характеризувалися наявністю значної кількості збережених архаїчних елементів [25, с. 12].

Бувальщини про гончаря-литвина також утверджували повсякденні уявлення про належність ремісників цієї професії до особливої групи населення. Їх головними прикметами були володіння магічними знаннями, набуті здібності до лікування різних недуг. Водночас вони поставали чарівниками, які стояли на сторожі справедливості, й карали тих, хто завдавав людям прикroach чи матеріальної шкоди. Одну з таких історій вдалося записати на початку XXI століття від фольклориста Івана Павленка. Він пригадав розповідь старожилів Чернігівщини про те, як горщечник провчив дівчину за намагання вкрати горщик: «*Їхав якомсь гончар по селу з горшками і кричав: «Горшки, горшки!» Його зустрів один чоловік і запросив на вечерю, на що гончар відповів: «Ну, якщо вечеряти, то вже вечеряти, ходімо». Гончар пішов прив'язувати коня, а чоловік йому й каже: «Ти ж прив'яжи і завези у двір, а то хто горщика украде». Вони пішли у хату вечеряти, а тим часом до возу підійшла дівчина. Дивиться, нікого немає, горшки стоять відкриті. Вона вибрала найбільшого горщика і тільки зібралася йти, а щось не пускає. Ходить кругом цього воза,*

хоче горщика поставити і піти, а руки то прилипли, не пускають. Виходить тоді горшечник, а дівчина все ходить. Горшечник підійшов і каже: «Ну що, прилипла, не пускає тебе нечиста сила? Це ж воно тобі прилипло, що ти вкрати хотіла». А дівчина проситься: «Ой, да я більше не буду, відпустіть!» Гончар дозволив їй поставити горщика і вона пішла собі осоромлена» [28]. Практично ідентичний текст про гончаря-литвина й дівчину Милашку, яка намагалася вкрати в нього два горщики, наприкінці XIX століття записала Одарка Романова в селі Філівці Ніжинського повіту Чернігівської губернії [8, с. 173-174].

Про крадіжки горщиків у гончарів 1984 року згадувала одна з мешканок села Чудель Сарнинського району Рівненської області: «*Нэма найвишчого гриху, як горшка украдэ жынка. Сэ вэликий грих. Будэ [родится у нее] головатэ дыта, будэ двойна голова. З возу [гончара] кралы, з возу. Такой горшок ў пользу нэ пидэ, сэраўно нэ минецца [наказание]. Як украдэш горшка, на тум сьвити будэш ў зубах носыть того горшка пэрэд гончаром*» [3, с. 448].

Напевно, у поширенні подібних бувальщин передовсім були зацікавлені самі гончарі та члени їхніх родин, оскільки таким чином убезпечували себе від потенційних крадіїв. Таким чином, через фольклорні твори послідовно утверджувалася думка про безумовне табу на крадіжку посуду в ремісників. «*Постав горшки на землю та більш ніколи не бери*», – менторськи повчав гончар своїх кривдників [8, с. 174]. У гончарному селі Олешня, що в Чернігівщині, записано приповідку, якою старші люди повчали дітей і підлітків: «*Не кради в гончаря нічого. Бо як украдеш, шукатимеш його весь вік, щоб віддати, мучитимешся дуже, місця собі не знаходитимеш. Будеш бігати тоді, голоситимеш і питатимеш: «Куди ж він поїхав?»*» [24, с. 67].

Як впливає з текстів, крадіжки вважали одним із найбільших гріхів («найвищий грих», «вэликий грих»). Провина чітко класифікується як суто жіноча, в чому немає нічого незвичайного, адже глиняний посуд належав винятково до сфери жіночих інтересів і домашніх пріоритетів (пор. з приказкою: «*Чоловікові – мішок, а бабі – горшок (черепок)*», «*Не так чоловік мішком, як жінка горшком рознесуть з дому*» [34, с. 644, 645]. Покарання було невідворотним і достатньо жорстким: від громадського «осоромлення» до хвороби («*три тижні лежала*») й страждання «*на тому світі*» [3, с. 448; 8, с. 173-174]. Про тяжкість провини дівчини перед гончарем, за фольклорними уявленнями, свідчить перенесення покари на наступне покоління, коли від неї могла народитися дитина з великою чи подвійною головою. Акцентування уваги на голові дитини логічно впливає з обставин здійснення проступку: з-поміж усього асортименту домашнього посуду домінуючими були горщики. Саме тому в бувальщинах дівчата й крадуть у гончарів винятково ці глиняні вироби. У світоглядних уявленнях вони ототожнювалися з головою людини (пор. з приказкою: «*А що то? У горщечка голова заболіла?*») [23, с. 63]. Тому

неправдиве здобуття горщика й мало відобразитися на «головатості» дитини, або ж на її двоголовості, якщо викрадалися два горщики або ж горщики-двійнята.

У селі Філівці Ніжинського повіту Чернігівської губернії Одарка Романова записала ще одну бувальщину, в якій гончар-литвин демонструє свою мудрість, уміння повчати людей через їхні ж вчинки. Йдеться про те, як майстер провчив дівчат, які йшли «*в поле жито жать та несли з собою глек з водою*». Назустріч їхав із горщиками литвин і попросив дати йому напитися води, але отримав відмову. Дівчата поміркували, що їм і самим буде замало й «*не дали йому води. Литвин поїхав, нічого їм не сказав. Коли вони зирк! Аж з глечика не вода, а піна так і летється на землю. І глечик порожній*». Мораль цієї бувальщини явно прогончарська: «*Дак от які мудрі литвини*» [8, с. 174]. Майже всі повчальні «гончарські» бувальщини зорієнтовані на молодих дівчат, які мали обмежений життєвий досвід. Через спілкування й комунікаційний обмін різними бувальщинами, головним чином на вечорницях, відбувалася їх соціалізація й набуття вміння гармонійного громадського співжиття. За спостереженням етнолога Олеся Пошивайла, «*по-перше, щодо вибору статі, зрозуміло, адже в господарстві справу з череп'яним посудом мають виключно жінки... В їхньому середовищі переважно й побутував комплекс світоглядних уявлень про гончарний посуд. По-друге, гончар їхав з новим посудом, тобто з «чистим», «незайманим», що асоціювалося з дівочою цнотливістю. По-третє, для новостворених сімей потрібен був новий посуд, а тому поява в селі ремісника змушувала задуматися й потурбуватися про майбутні весілля*» [24, с. 65].

Лише одна виявлена бувальщина своїм моралізаторським змістом спрямована на хлопців. Їхня провина вже полягала не в крадіжці горщиків, а в образі й грубому поводженні з гончарем. Хлопці вирішили випросити в гончаря горщик, а за відмови домовилися його налякати. Коли ж отримали відмову, один із них почав його всіляко ображати й проганяти («*убирайтесь відселя*», «*і давай усяк гончара лаєть*»). Гончар мовчки залишив те місце й кривдників, але не забув провчити ініціатора остракізму: «*Тільки що гончар од'їхав, у хлопця голова узяла та й повернулась назад*» [8, с. 168-169].

За бувальщинами, гончар не терпить брутального поводження з ним і за найменшої нагоди готовий провчити кривдника. Коли одного разу господар, у якого ночував ремісник, схопив його за чуба зі словами: «*А ти... сязкий-такий, у чужом добрі не мішайся!*», провчив чоловіка тотожним способом, відповівши: «*А ти ж чого лізеш у чуже добро?*» [18, с. 367].

Паралельно з дещо ідеалізованим, сакралізованим образом гончаря-чарівника, в окремих бувальщинах зображено заробітчан, чия діяльність була тісно пов'язана з гончарством, здатних на негативні поступки, що не відповідали нормам моралі. Вони обманювали людей, за що згодом розплачувалися власним життям. Характерно, що бувальщини з подібними моралізаторськими

сюжетами локалізувалися в регіонах, віддалених від провідних центрів українського гончарного виробництва.

На межі XIX–XX століть функцію збуту гончарних виробів усе частіше брали на себе місцеві заробітчани – торговці-перевізники, так звані «скупники», які спеціально приїжджали до гончарів Чернігівської, Полтавської, Харківської та інших «гончарних» губерній. В Україні їх називали «горшковозами», «гарбачанами», «хурщиками». Особливістю їхнього візницького промислу було повсякденне намагання перехитрити як виробників посуду, так і його покупців, оскільки саме від цього залежав сукупний розмір їхнього прибутку. В хід ішли усілякі вигадки. При цьому торговці не гребували цинічним обманом і підставою і не тільки у своїй безпосередній діяльності, але й у спілкуванні з людьми, які зустрічалися їм на шляху транспортування глиняних виробів. Про один такий випадок оповідається в бувальщині українського населення Воронежської губернії, опублікованій Борисом Грінченком. Один горшковіз продав свого хворого кабана біднякові. Той зарізав його і під'їдав потроху м'ясо. Коли перекупник знову приїхав у те село, бідняк запросив його покуштувати сала. Той погодився не відразу, але після того пригощання невдовзі сказився й помер. Натомість з бідняком усе було добре [6, с. 104-107]. Ця бувальщина сприймається як певне застереження й попередження до всіх торговців-горшковозів жити праведно й чесно поводитися з покупцями їхніх товарів.

Мотив гончаря-знахаря

Релігійність гончарів тісно поєднувалася з їхнім умінням знахарювати (знімати прокльони, лікувати від різних недуг). З бувальщин постає образ гончаря, як «знахаря», «знаючої» людини, який умів і готовий був допомагати всім, хто зустрічався йому впродовж довгого шляху чи ярмаркування. Його знання випливали з житейської мудрості й інформації, що передавалася в династійних гончарських родинах від покоління до покоління*.

Гончарське знахарство сягало своїми витоками, очевидно, ще тієї доби, коли гончарі виконували функції жерців у первісних племен, а лікування одноплемінників від хвороб було складовою частиною жрецької магії й загалом теургічної медицини. Тоді домінувало уявлення про демонічне походження хвороб, про здатність злих духів насилати на людей хвороби, нещастя, перевтілюватися в людей для здійснення своїх злочинних намірів. Зрозуміло, що побороти злих духів могли лише слуги культу – жреці, у нашому

* Для прикладу згадаю мого прадідуся, знаменитого опішненського гончаря Гаврила Пошивайла (1909–1991), чий ремісничий родовід сягав другої половини XVIII століття. Він довгий час займався лікуванням травами як членів своєї родини, так і найближчих сусідів. Щороку збирав лікарські трави. З огляду на таку практику, в роки Другої світової війни його мобілізували на фронт, де був санітаром. Мав цікаву домашню бібліотеку літератури з траволікування

випадку – гончарі, яким були доступні таємниці землі, природи, розумілися не тільки на надрах землі, але й на травах. Їхня професійна діяльність була безпосередньо пов'язана з природою, насамперед із трьома основними природними стихіями (земля, вода, вогонь). Побутуючі серед населення України бувальщини переконували в їх здатності протистояти демонічним силам (упирі, вовкулаки, чорти), а отже, й надавати іншу «знахарську» допомогу людям, впливаючи на демонічних істот з метою зміни ходу подій чи хвороби. Важливо було й те, що гончарі багато мандрували в пошуках збуту своїх виробів, а отже, були «знаючі»: зустрічалися з багатьма людьми, спостерігали за ними, вивчали людську психологію, вбирали в себе все почуте й побачене. Ці подорожні спостереження були своєрідним університетом мудрості й практичних знань, що дозволяли сформувати певні уявлення про сутність того чи іншого захворювання та способи відновлення порушеної гармонії.

Ґрунтовно досліджувала, хто такі «знаючі» люди й професії, з ними пов'язані, уродженка України, дослідниця слов'янських обрядів, вірувань і фольклорних текстів, взаємозв'язку фольклору й етнографії, провідний науковий співробітник Відділу етнолінгвістики й фольклору Інституту слов'янознавства РАН, доктор філологічних наук Людмила Виноградова. Аналізуючи різні професійні групи ремісників, з'ясовуючи підґрунтя їхнього зв'язку з потойбічним світом, вона наголошувала, що уявлення про «відьмацькі» можливості гончарів у східнослов'янських віруваннях, сформувалися як під впливом специфіки їх виробничої діяльності, так і з врахуванням особливостей опанування таємниць ремесла, що передбачає втручання нечистої сили [3, с. 446]. Наприклад, у бувальщині про гончаря і яритника, перший переймає від другого таємні знання про те, як за допомогою крижми з труни можна допомогти людям, яким «побоблено»: *«Узяв він накурив їх крижмою, вони січас же устали, як і не було того»*. Також він погоджується навчитися «яритником бути.., шо задумаєш, те і зробиш» [12, с. 222-224].

Як правило, люди з перших слів гончаря розуміли, що *«чоловік щось знає»* [8, с. 170-173]. Оглянувши хворого, він одразу ж діагностував: *«Ой, дочко, як же тебе дуже обсипали! То вона як стала на поріг, а тая жінка їй сипнула під ноги, то вона й як уступила, то й збожеволіла»* [8, с. 170-173].

Найчастіше в бувальщинах сюжет розгортається так, що гончарі опиняються в потрібному місці й у потрібний час, і саме там, де необхідна допомога «знаючої» людини. Наприклад, оповідається про те, як *«їхав литвин з горшками та на греблі обламався якраз проти того двора, де жила тая нещасна хора молодиця»*, яка захворіла, коли виходила з церкви після вінчання [8, с. 170-173]. Підійшовши до хворої, гончар одразу ж зрозумів, що її *«обсипала»* інша жінка, від чого вона й збожеволіла. На прохання батьків, гончар вилікував молодицю (*«помолився Богу та щось пошептав над молодницею»*) [8, с. 170-173]. Ознакою цієї бувальщини, як і більшості інших, є тривкий зв'язок гончарів

із весіллями, нареченими й молодицями, що також вказує на їх спрямованість на повноцінну реалізацію жіночих функцій через повчальний і виховний контексти повсякденних життєвських історій. Натомість, ніколи дійовими особами не виступають діти, підлітки чи люди похилого віку, напевно, як вікові категорії, що ще не готові до сприйняття своєрідної народної педагогіки й моральних повчань, чи як такі, що вже достатньо її засвоїли.

В іншій бувальщині гончареві поради допомагають чоловіку приборкати гулящу й норовисту дружину, яка регулярно пізно поверталася з шинку й примушувала чоловіка її годувати. Як і в попередній бувальщині, литвин їхав з горщиками через село й напросився переночувати в хату. Вночі, він мав змогу спостерігати нетипову ситуацію у взаєминах між чоловіком і дружиною. Наступного ранку, лаштуючись у дорогу, він шепнув хазяїну: *«Ти, – каже, приготов лантух та вирьовку, та укрудзюй добре, та тоді – бичем, бичем; побачиш, коли не кине»*. Хазяїн так і зробив, після чого жінка заборжилась і заприсяглась: *«Як командують люде жінками, так і ти командуй, а горілки і в рот не братиму»*. Литвин, вертаючись додому, навмисне заїхав до цього хазяїна, коли бачить: *«Пораєця уже молодиця коло печі. Познала литвина і так йому дякує, так дякує: «Я, – каже, – була зовсім пропаща людина, а тепер я чесна господиня...»* [6, с. 295-296]. Як видно, гончар, у даному випадку, відновив порушену узвичаєну субординацію й розподіл сімейних обов'язків між жінкою й чоловіком, а заодно й правила суспільної моралі, упосліджені пияцтвом, розпустою. Власне, у бувальщинах ремісник постає на сторожі етнічних традицій міжособового спілкування.

Мудрість гончаря, його особливі знання й бажання робити добрі справи, допомагають багатьом людям у скрутному становищі, у тому числі лікуючи від різних хвороб. У бувальщині, записаній Світланою Толстою в Чернігівському районі, розповідається про те, як захворіла свекруха (*«ноги одібрало»*). Одного разу в її хаті зупинився ночувати гончар. Він порадив хворій: *«Едьте в лес, нагребите муравейника у мешок, у дежку мешок становите и кипятку чугуна два – и так парьте. Нехай причахне. И кладите [больную] у корыто и укрывайте»* [3, с. 448]. Через деякий час свекруха знову стала ходити.

* * *

Таким чином, під час наукових пошуків вдалося виявити 23 бувальщини, сюжетні лінії яких розгортаються довкола образу гончаря. Їх зафіксували відомі фольклористи й етнографи впродовж першої половини 1870-х – 1890-х років (Борис Грінченко, Михайло Драгоманов, Петро Єфименко, Петро Іванов, Олександр Малинка, Іван Манжура, Порфирій Мартинович) та інші дослідники. Етнограф Лідія Шульгіна впродовж 1926–1928 років періодично вивчала гончарство села Бубнівка Тульчинської округи (Поділля). Там вона

записала кілька бувальщин зі слів місцевих гончарів. Упродовж 1980-х років редактор журналу «*Народна творчість та етнографія*» Василь Скуратівський, російський лінгвіст, завідувач Відділу етнолінгвістики та фольклору Інституту слов'язнавства РАН, професор Світлана Толстая (кожний окремо) записали по одній бувальщині гончарської тематики в Рівненщині, а професор кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Іван Павленко – у Чернігівщині.

Опубліковані гончарські бувальщини в останній третині XIX – першій третині XX століття були зібрані в таких українських губерніях: Чернігівській (7), Харківській (3), Полтавській (3), Подільській (3), Катеринославській (1). Дві бувальщини в цей же час виявлено серед українського населення Воронежської губернії. Упродовж 1980-х років їх було записано також у Рівненщині (до кінця 1910-х років це був Рівненський повіт Волинської губернії) (2) й Чернігівщині (2). Таким чином, із 9 губерній у складі царської Росії в 6-ти виявлено існування бувальщин про гончарів. Ще 3 – у Київській, Таврійській і Херсонській губерніях, а також на території Західної України (сучасні Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська та більша частина Чернівецької областей), яка до початку XX століття входила до складу Австро-Угорщини.

Дослідження фольклорних творів на цю тему підтверджує закономірність: сюжети з пригодами гончарів у фольклорних творах малого жанру ніколи не трапляються на територіях слабкого розвитку гончарного промислу і незначної «присутності» глиняних виробів у побутово-обрядовій культурі місцевого населення. Гончарі стають героями бувальщин лише тоді, коли в народній уяві їм надається значуща роль у суспільному житті певної групи населення, і коли самі майстри наділяються в народній уяві надприродними здібностями. Людям інколи було важко уявити, як з простого безформенного шматка сірої глини, «народжуються» гончарні вироби. Палахотіючі горни ремісників подекуди викликали панічний страх у місцевого населення, що формувало забобонні уявлення про надлюдські можливості гончарів. Зокрема, у Харківській губернії їх було записано в Куп'янському (2) і Старобільському (1) повітах; у Чернігівській губернії ареал побутування фольклорних творів охопив Борзнянський (1), Городнянський (1), Ніжинський (4) і Чернігівський (1) повіти; у Полтавській губернії їх записано в Золотоніському (1), Кобеляцькому (1) і Переяславському (1) повітах; у Катеринославській губернії – у Новомосковську (1); у Подільській – у Гайсинському повіті (3). У всіх перелічених повітах було від 1 до 11 гончарних осередків, що дозволяє стверджувати про їхній визначальний вплив на появу фольклорних бувальщин гончарської тематики. Тим часом, у двох губерніях Новоросії (Таврійська й Херсонська), місцеве гончарство не набуло значного розвитку. Тамтешнє населення користувалося глиняним посудом, привезеним із сусідніх регіонів.

Аналіз відомих гончарських бувальщин дає підстави виділити їх основні мотиви, важливі для з'ясування середовища й обставин їх створення, звичаєвої зумовленості, специфіки функціонування гончарної культури в Україні:

1. Мотив дороги (усі відомі бувальщини).
2. Мотив цвинтаря (1 – Полтавщина, 1 – Харківщина)*.
3. Мотив зустрічі гончаря з упирем (ярижником)
(1 – Полтавщина, 2 – Харківщина, 1 – Катеринославщина).
4. Мотив зустрічі гончаря з чортом (1 – Поділля).
5. Мотив гончаря-вовкулаки (1 – Харківщина).
6. Мотив зустрічі гончаря з християнськими святими
(2 – Поділля, 1 – Харківщина, 1 – Чернігівщина, 1 – Рівненщина).
7. Мотив зустрічі гончаря з солдатом (козаками)
(1 – Катеринославщина, 1 – Полтавщина, 1 – Вороніжчина).
8. Мотив покарання гончарем кривдників (гончар-чарівник)
(5 – Чернігівщина, 1 – Волинь).
9. Мотив гончаря-знахаря (3 – Чернігівщина).

Як впливає з поданої статистики, регіоном найбільшого поширення гончарських бувальщин була Чернігівщина. Майже всі вони представляють образ гончаря-чарівника або гончаря-знахаря, що майже не характерно для інших регіонів України. Прикметою фольклорних творів з досліджуваної тематики є те, що в Чернігівщині поки що не виявлено текстів про діяння гончаря разом з інфернальними створіннями, на противагу бувальщинам, записаним у Полтавщині, Харківщині й Катеринославщині, де ця тема розгортається практично у всіх відомих текстах. Тим часом бувальщину з мотивом гончаря-вовкулаки зафіксовано тільки в Харківщині; бувальщину-констатацію про зустріч гончаря з чортом – тільки в Поділлі; бувальщини про гончаря, ошуканого крадієм, і горшковоза-шулера – тільки у Воронежській губернії.

Образ гончаря в бувальщинах має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однаковими світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів різних етнічних груп українців. Вітчизняний фольклор змальовує гончарів переважно як працелюбних, справедливих, сміливих, мудрих, сильних, як людей «знаючих», віруючих, чарівників, знахарів і тонких психологів. Як виняток, гончарі бувають пияками, а отримавши від демонічних сил таємні знання, шкодять людям. Позитивні якості й знання гончарів переважають над негативними, що й зумовило їх високий ритуальний статус у традиційному суспільстві як професійної групи населення.

* У дужках зазначено кількість відомих бувальщин із зазначеним мотивом і регіон їх побутування

У бувальщинах гончар на рівних спілкується з демонічною силою: запрошує упиря до спільної вечері (*«сідай, будемо вечерять»*). Відповідно й хтонічні істоти називають гончаря *«мій дорогий торговець»*. Подібним чином і архангел Михаїл звертається до гончаря: *«добрий чоловіче»*, а святий Юрій обіцяє: *«...Нічого тобі не буде...»* [7, с. 97; 12, с. 222-224; 13, с. 247; 8, с. 9]. Звідси випливає, що гончар у народних світоглядних уявленнях постає як посередник між світом мертвих і світом божественного, світом зла і світом добра, землею і небом, людьми і Богом.

В екстремальних ситуаціях гончар виявляє кмітливість: щоб розбудити сплячих людей, яким чинив зло упир, він почав ходити по ногах; щоб убезпечити себе від дій яритника (майже як у *«Вієві»* Миколи Гоголя – *«злякано обвів він круг себе коло»*), *«узав кришку із труни, обчертив нею кругом горщиків та й ліг на ній»*, а потім не віддавав віко труни, доки не використав упиря у власних інтересах; коли яритник намагався його задушити, *«він вирвався од его рук і ушол»*; коли солдат попхнув ясла з горщиками в провалля, *«ганчарь тоді тільки взявся за налигач – так і вирятував і воли і воза»* [7, с. 97-98; 12, с. 222; 19, с. 79].

При цьому гончар ніколи одразу не виявляє своїх магічних можливостей: *«та хто й зна, подивлюся»*; *«мовчить гончар, слухає, як його лає хлопець, а потім запряг коня і од'їхав од того міста»*; *«литвин поїхав, нічого їм не сказав»*; *«а литвин то коням овса відсипле, то сіна підгорне. І не зирне на неї»* [12, с. 222; 8, с. 168-169, 173-174]. До тих, хто провинився, чи до їхніх рідних він звертається з настановою праведного життя (*«учи сина, бо він погано робить, що чепає людей»*; *«постав горщик на землю та більш ніколи не бери»*; *«Це ж воно тобі прилипло, що ти вкрати хотіла»*) [8, с. 168-169, 173-174; 27].

Бувальщини вчать бути уважними до гончарів та їхніх прохань (*«Дівчата, дайте мені води!»*). Ігнорування їхніх потреб (*«не дали йому води», «не покликали на свальбу»*), завжди призводить до негативних наслідків (*«...вони зирк! Аж з глечика не вода, а піна так і летється на землю. І глечик порожній»*; *«він поробив так, що молоді і вся свальба розбіглась вовками, поробились вовкулаками»*) [8, с. 174; 12, с. 222-224].

Покарання гончарем осіб, які намагалися його ошукати чи образити, мало своїм наслідком фізичні чи психологічні вади, помітні для оточуючих (*«у хлопця голова узяла та й повернулась назад»*; *«та так усе й ходить: од двора та до литвина»*; *«тоді вона занедужала, дак аж три тижні лежала»*; *«тільки зібралася йти, а щось не пускає. Ходить кругом цього воза, хоче горщика поставити і піти, а руки то прилипли, не пускають»*). І саме це виявляє злодія й викликає осуд і посміховище в односельців (*«регочуть з неї, а вона вже й очей не підіймає вгору та плаче – бо сором»*; *«Усі ж бачили. Се ж сором»*; *«вона пішла собі осоромлена»*), а водночас і повагу до гончаря (*«здогнала мати гончара та давай кланяться, просить за сина»*; *«познала литвина і так йому*

дякує, так дякує»; *«Дядечку, голубчику, простіть і одпустіть мене! Поки жива – не буду нічого чужого брать!»*; *«Ой, да я більше не буду, відпустіть!»*) [8, с. 168-169, 173-174; 6, с. 295-296; 27].

Подібні фольклорні бувальщини виявлено в Білорусі, Польщі й Росії, де їх побутування, як і в Україні, пов'язується з осередками розвиненого гончарства. Специфіка українського фольклору, порівняно з народною творчістю суміжних слов'янських країн у частині персонажного складу демонологічного пантеону, причетного до виробничо-торговельної діяльності гончарів, полягає в поширенні сюжетів про зустріч із упирами, ярижниками, обмеженому поширенні сюжетів про спілкування гончарів із вовулаками, чортами (набули значного поширення в польському фольклорі) й християнськими святими; відсутності будь-яких згадок про взаємини майстрів із лісовиками (набули поширення в російському фольклорі, передовсім Сибіру) та водяниками (набули поширення в чеському фольклорі) [детальніше див.: 27, с. 265-272].

Вітчизняні й чужоземні вчені також шукають паралелі між окремими архаїчними рисами сюжетів і мовними особливостями українських бувальщин про гончарів в обрядовості, мові й навіть у археологічних пам'ятках інших народів. З цього погляду прикметними є комплексні порівняльні дослідження Костянтина Рахна. Зокрема, у статті *«Знахар Грицько Пайдун: слідами однієї слобожанської легенди»* вчений достатньо переконливо показав, що міфологічна основа сюжету однієї бувальщини, записаної Петром Івановим у слободі Ново-Катеринослав Куп'янського повіту Харківської губернії [12, с. 222-224], про взаємини гончаря та яритника *«бере початок у віруваннях, обрядовості і звичаєвості сарматів та аланів. Аналіз сюжету легенди і наявного в ній мовного релікту, а саме імені сільського чаклуна, вказує на стійкість місцевої фольклорної традиції, яка довго зберігала зв'язок із культурою степових іракомовних племен»* [26, с. 46]. Грунтовний аналіз цієї бувальщини на основі етнографічних, лінгвістичних і археологічних знань виявив безпосередні зв'язки : 1) з традиційною весільною обрядовістю українців і бажаним залученням до неї місцевих знахарів, чаклунів; 2) походження імені діда-чаклуна *«Грицько Пайдун»* від української лексики *«пайда»* (вигода, користь, зиск; приношення, подяка; удача), яка є *«іранізмом, і його точні відповідники, з тією ж семантикою, легко можна відшукати в загальнодоступних етимологічних словниках іранських мов»*; 3) звичаєвості української бувальщини (ніж у головах труни яритника, окреслення гончарем кола віком від труни, підкурювання оббивкою з труни (*«крижмо»*) зачарованих людей з ідеологічними уявленнями іраномовних мешканців придонецьких степів та з їх похоронними традиціями [26, с.43-46].

На жаль, за матеріалами дослідженої теми, доводиться констатувати менш інтенсивну пошукову діяльність вітчизняних учених упродовж другої половини XIX – XX століття з метою фіксації фольклорної спадщини українців, порівняно

з польовими науковими пошуками в інших слов'янських народів. Головною причиною незадовільного стану формування джерельної бази української фольклористики було 300-літнє колоніальне становище й бездержавність України.

1. Бородавкіна О. Сл. Каменка // *Харьковский сборник*. – 1894. – Вып. 8. – С. 114.
2. В. Г. Збірки сільської молодіжні на Україні. З паперів Митр. Дикарева // *Матеріали до української етнології*. – 1918. – Т. XVIII. – С. 170-275.
3. Виноградова Л. Н. «Знающие» люди // *Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80-90-х гг. XX века. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская*. – М.: Языки славянских культур, 2010. – С. 437-477.
4. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вступна стаття А. П. Пономарьова; ілюстрації В. І. Гордієнка*. – К.: Либідь, 1991. – С. 383-406.
5. Грабець В. Назвознавчі матеріали з Галичини (Нове Село, Любачівщина). – Вінніпег: накладом Української Вільної Академії Наук, 1964. – 16 с.
6. Гринченко Б. Д. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1895. – Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки / [Предисл. Б. Д. Гринченка]. – 308 с.
7. Гринченко Б. Д. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1897. – Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки / [Предисл. Б. Д. Гринченка]. – 390 с.
8. Гринченко Б. Д. *Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.* – Чернигов: Земская типография, 1901. – 488 с.
9. Демидович П. П. *Из области верований и сказаний белорусов // Этнографическое обозрение*. – 1896. – № 2-3. – С. 107-145.
10. Ефименко П. С. *Упыри (из истории народных верований) // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вступна стаття А. П. Пономарьова; ілюстрації В. І. Гордієнка*. – К.: Либідь, 1991. – С. 498-504.
11. Зарецкий И. А. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXIII, VI, II с.
12. Иванов П. *Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Сборник Харьковского историко-филологического общества*. – 1891. – Т. III. – С. 156-228.
13. Калашниковы Г. А. и А. М. С. *Никольское // Харьковский сборник*. – 1894. – Вып. 8. – С. 173-342.

14. Крюков В. К. Житло й побут ганчаря // Ганчарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: Полтавська окрінспектура охорони здоров'я, 1929. – С. 71-90.
15. Левкиевская Е. Е. Волколак // Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80-90-х гг. XX века. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами / Сост. Л.Н.Виноградова, Е. Е. Левкиевская. – М.: Языки славянских культур, 2010. – С. 478-560.
16. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава: Типо-литографи Торгового Дома «Л. Т. Фришберг», 1904. – Вып. 3. – 194 с.
17. Максимович Михайло. Дні та місяці українського селянина / Упорядкування, переклад з російської, вступна стаття та примітки В. Гнатюка. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.
18. Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору. (Черниговская, Волынская, Полтавская, некоторые другие губернии). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – XXI, 388 с.
19. Манжура И. Малорусские рассказы и поверья (Екатеринославской губ.) // Живая старина. – 1892. – Вып. 1. – С.78-80.
20. Мартинович П. Українські записи. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицького, 1906. – 317 с.
21. Метка Людмила. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 240 с.
22. Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вступна стаття А. П. Пономарьова; ілюстрації В. І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – С. 407-429.
23. [Номис М.]. Українські приказки, прислів'я і таке інше (Збірники О. В. Марковича і других) / Спорудив М. Номис. – СПб.: В друкарнях Тиблена і комп. І. Куліша, 1864. – 304, XVII с.
24. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
25. Радянська енциклопедія історії України: В 4-х т. / Відповідальний редактор А. Д. Скаба. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1971. – Т. 3. – 576 с.
26. Рахно Костянтин. Знахар Грицько Пайдун: слідами однієї слобожанської легенди // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – Вип. 35. – С.42-48.
27. Рахно Костянтин. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 434 с.
28. Розповідь Павленка Івана Якимовича, 1945 р. н., Київ, 2013 // Приватний архів Марії Пошивайло.
29. Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Материяли до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. VI. – С.41-59.
30. Скуратівський Василь. Святвечір: У 2 кн. – К.: Перлина, 1994. – Кн. 1. – 288 с.
31. Скуратівський Василь. Святвечір: У 2 кн. – К.: Перлина, 1994. – Кн. 2. – 192 с.

32. Солдат // *Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Т. А. Азапкина и др.; ответственный редактор Н.И.Толстой; РАН, Институт славяноведения и балканистики. – М.: Международные отношения, 2012. – Т. 5. – С. 99-101.*
33. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии // Харьков: типо-литография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – 57 с.
34. Українські прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Держлітвидав, 1963. – 791 с.
35. Черт // *Славянские древности: этнолингвистический словарь: В 5 т. / Т. А. Азапкина и др.; ответственный редактор Н. И. Толстой; РАН, Институт славяноведения и балканистики. – М.: Международные отношения, 2012. – Т. 5. – С. 519-527.*
36. Шульгина Лідія. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // *Матеріали до етнології. – 1929. – Вип. 2. – С. 111-120.*
37. Czubala Dionizjusz, Czubalina Marianna. *Anegdoty, bajki, opowieści garncarzy. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980. – 200 s.*
38. Kolberg Oskar. *Dzieła wszystkie. – Wrocław – Poznań: Polskie wydawnictwo muzyczne; Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1962. – Т. 8: Krakowskiе. – Cz. 4. – XVIII, 365 s.*

© Mariya Poshyvailo, 2020

THE IMAGE OF A POTTER IN UKRAINIAN NARRATIVES

The results of the research of pottery narratives of the second half of the 19th - XX centuries, which appear as important information for understanding the worldviews, beliefs, everyday life, and traditions of the Ukrainians, are presented in the article.

The image of a potter in the narratives has many common features in different regions of Ukraine, which is due to the identical worldviews of pottery craft and its masters among the different ethnic groups of the Ukrainians

[Received January 21, 2014]

Keywords: cultural ceramology, ceramological folklore studies, folklore studies, Ukrainian folklore, potter, pottery craft, earthenware, narrative, demonology, road motif, cemetery, vampire, devil, werewolf, Christian saints, soldier, Cossack, potter as a magician, potter as a sorcerer

УДК 738.3:398(477)

© Костянтин Рахно, 2020

Молодший науковий співробітник
Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному.
krakhno@ukr.net (Опішне, Україна)

ГЛИНЯНІ ВИРОБИ У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ГАЛИНИ ДОВЖЕНОК

У дитячому фольклорі приділено багато уваги гончарним виробам, їхній купівлі та використанню в традиційному побуті українців. Згадано в ньому й гончарів. Низка праць фольклористки Галини Довженок, зокрема укладені нею антології, розкривають барвистий і багатоманітний світ цієї галузі усної народної творчості.

[Одержано 26 серпня 2020]

Ключові слова: українська керамологія, керамофольклористика, український фольклор, дитячий фольклор, колискові пісні, потішки, дражнилки, скоромовки, колядки, Галина Довженок

У 1980-х роках в українській гуманітаристиці поступово відбувалося відродження цікавості до гончарської тематики у фольклорі та етнографії. У полі зору дослідників опинився цікавий і ідеологічно нейтральний дитячий фольклор, який становив велику й оригінальну галузь усної народної творчості. Саме в ньому значне місце було приділене глиняним виробам. Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР Галина Довженок у своїй праці *«Український дитячий фольклор (віршовані жанри)»* (1981) розглянула поширені заклички до дощу, які поєднує звертання, супроводжене обіцянкою зварити борщ у горщику з мотивом розбивання цього горщика: *«дуб ізгойднеця, горщик розоб'єця»*, *«дуб похилився, горщик розбився»*, *«горщик розбився, дощик полився»*. Часом з'являвся мотив участі в трапезі мурашок, голубів, журавля та інших істот, і тоді поставала мальовнича картина, образами й настроєм споріднена з творами інших жанрів дитячого фольклору [4, с. 95-96]. Дослідила вона й дитячі потішки: *«Основна різниця між варіантами – в діях сороки та видах робіт, в яких не брав участі малий нероба: круп не драв, води не носив, діжі не місив, хати не топив, дітей не глядів і т. д.,*

за що їй дістає покарання – лишається без каші. Деякі варіанти вводять додаткові деталі, уточнення («тому дала в мисочку, тому в горщикок, тому в черепочек...»); інколи забавлянка контамінується з іншим твором, створюючи цілком відмінний зразок... Численні забавлянки по-різному відкривають перед дитиною світ праці, знайомлять її з окремими трудовими діями» [4, с. 63].

В академічній серії «Українська народна творчість» Галина Довженок видала антологію «Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки» (1984), де містилося чимало згадок про гончарні вироби та поведження з ними. Завдяки цьому дитина змалечку знайомила з хатніми речами, привчалася до хазяйновитості. Більшість фольклорних записів була з архівних джерел. Колискову, де пояснено, що глиняний посуд слід берегти від необережного kota, 1896 року записав ружинський священик Леонід Ленчевський (1876–1962) у рідному селі Карабіївка Старокостянтинівського повіту на Поділлі:

*Бити kota, бити,
Не хоче робити.
Бити kota по лапкам,
Нех не лазит по лавкам.
Бити kota по хвосту,
Нех не лазит по горщику.
Бігають коло хати,
Хтять дитину колисати* [2, с. 234].

1962 року вчитель, збирач фольклору Степан Турик (1893–1973) у рідному селі Шкроботівка Великодедеркальського району Тернопільської області зафіксував таку колискову:

*Колисала баба діда,
Колисала баба діда
Ізвечора до обіда.
– Ой спи, діду-дармоїду,
Ой спи, діду-дармоїду,
Поки з міста не приїду.
Тільки баба від колиски,
Тільки баба від колиски
Дід за ложку та й до миски* [2, с. 299].

Її варіант чув 1960 року і відомий український фольклорист Іван Гурин (1905–1995) у селі Хотинь Червоноармійського району Рівненської області:

*Баба діда колисала,
Колисаючи співала
– Ой спи, діду, до обіду,
Зварю борщу, спечу хліба.
Тільки баба від колиски –*

*Дід за ложку і до миски
А та баба за копістку
Та до діда. Та по писку [2, с. 299].*

У рідному селі Передмірка Лановецького району Тернопільської області таку ж колискову 1975 року записав український літератор, фольклорист, краєзнавець Юрій Горошко (1900–1980):

*Колисала баба діда
Ізвечора до обіда.
– Ой спи, діду, із бідую,
Зварю борщу з лободою.
Тільки баба від колиски –
Дід за ложку та до миски.
Баба діда по лобаці:
– Не їж, діду, меї праці! [2, с. 299].*

1950 року Ольга Діденко (1916–2010), музейний та громадський діяч, археолог, етнограф, керамолог, дисидентка, у селі Братківці Стрийського району Львівської області почула таку забавлянку:

*Ворона, ворона,
Дітям каші варила.
Тому лижку, тому лижку,
А Ганнусі цілу миску [2, с. 355].*

Колискову зі згадкою про приготування їжі в горщику записав і Іван Гурин 1949 року в селі Ломака Сенчанського району Полтавської області:

*Баю, баю, дитино,
Пора засипати,
Завтра рано прокинешся,
Біленько умиєшся.
Люлі, люлечуку,
Звари, мамо, кулешуку
В маленькому горщаті
Маленькому дитяті [2, с. 61].*

Згадано глиняний посуд і в давній колисковій із села Красилівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. За існуючим народним звичаєм, для новонародженого брали лише новий горщик, що символічно відображало початок нового життя у всіх його виявах:

*Ой ну, люлі, да люлешу,
Наваримо да кулешу
У новенькому горщаті
Маленькому дитяті [2, с.114].*

На прикладі кішки дітей привчали до обережного поводження з битким посудом. Потішку про це 1975 року записав фольклорист Іван Безручко в селі

Кельменці Чернівецької області:

– *Киця-мура,
Де ти була?
У бабусі.
Що робила?
Миски мила:
Дві помила, дві розбила,
Баба голову набила* [2, с. 333].

Стрибання kota становило небезпеку для глиняного посуду й у потішці, яку зафіксував Юрій Горошко в селі Передмірка Лановецького району Тернопільської області:

Ой ти коте Марку,
Ходиш по ярмарку –
Не торгуєш, не купуєш,
Тільки робиш сварку.
Геть побив горнятко,
Сполохав курчатко,
Вкрав у баби сало
Ще й кричиш, що мало [2, с. 395].

У популярній серії «Бібліотека усної народної творчості» Галина Довженок видала збірник «Дитячий фольклор» (1986), де з'явилася друком чимало давніх і нових архівних записів. Насамперед, це стосувалося закличок. Саме новий горщик часто фігурував в українських закличках дощу. У селі Загальці Бородянського району в Київщині його з цією метою купували: «*Дощику, дощику, перестань, перестань, я поїду в Берестань, в Берестань, куплю горщика, зварю борщику, яйце вкину, яйце трісне, сонце блисне*» [1, с. 134; 3, с. 38]. У Житомирщині теж приказували: «*Іди, іди, дощику, наварю я тобі борщику у новому горщику та поставлю на вербі, щоб не з'їли комарі. Буде вам, буде й нам, буде всім коарам*» [1, с. 136].

«*Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику у новому горщику, винесу на дуба, прикличу голуба. Голуб буде пити, дощик буде лити. Поки голуб прилетить, то голубка відлетить. Тобі каша, а нам борщ, щоб ішов густенький дощ!*», – закликали в селі Басаличівка Гайсинського району Вінниччини [1, с. 139]. За допомогою нового горщика в селі Ріпинці Кам'янець-Подільського району Хмельниччини й спиняли дощ: «*Не йди, не йди, дощику, зварю тобі борщику у новому горщику, вилізу на дуба, спіймаю голуба*» [1, с. 134]. Використання саме нового посуду вимагали етнографічно зафіксовані плювіальні обряди. Воно передбачало купівлю такого посуду в гончарів або ж його викрадення під час приїзду гончаря в населений пункт.

Часом посуд мав бути вкритий зеленою поливою: «*Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику в зеленому горщику, поставлю на вербі, щоб випили горобці.*

Я яєчком забілю, а яєчко прісне, а сонечко блисне», – заклинали на Житомирщині [1, с. 134].

У деяких закличках підкреслювалося, що посуд має бути димленим: *«Дощику, дощику, полини, полини, щоб калюжі були. Дощику, дощику, перестань, перестань, та поїдемо на Вордань. Дощику, дощику, я навару борщику й у синьому горщику, да поставим на дубочку, будем стреляти, дощик спиняти. Сонце блисне, яйце трісне, дубочок хитнувся, дощик минувся», – співали 1925 року діти етномузикознавцеві, композиторів й диригентів Михайлові Гайдаєві (1878–1965) в містечку Коростень, тоді Овруцького повіту Волинської губернії [1, с. 134; 3, с. 38].*

Подекуди, як от у записі 1920-х років із села Богданів у Чернігівщині, було зазначено особливу вимогу, щоб горщик розбився: *«Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику, на дубі поставлю. Дуб ізворухнеться, горщечок розіб'ється, тобі поросятко, а мені гусятко» [1, с. 137; 3, с. 43].*

Іван Гурин записав також скоромовку, що відображала розмови покупців глиняних виробів: *«Ішли жінки із базару, забалакалися про покришки і покришеннята» [1, с. 233].*

Вік цих виробів зазвичай був недовгим. *«Горобець розбив горнець, горобчиха – миску, горобейко-небожатко розколело лжку», – приспівували впродовж 1920-х років у селі Чорнолізці Товмаського повіту [1, с. 219].*

У селі Христинівка в Черкащині була дитяча прозивалка: *«Іван-болван на капусті сидів, усі жаби поїв, черепчком накрив, щоб мороз не побив» [1, с. 163].*

У місті Млинів у Рівненщині побутувала дражнилка, яку почув вищезгаданий фольклорист Іван Гурин: *«Петро-репетро, полив'яне горщення, сидить собі на печі, скавучить, як щеня» [1, с. 172].*

Над Миколкою у Млинові насміхалися: *«Коля-Колюнчик розбив чавунчик, черепочки збира, ними курочку ганя» [1, с. 173].*

Із глиняними посудинами існували стійкі народні порівняння. У Київщині наприкінці 1890-х років дражнилися:

*Гулі, гулі,
Такі очі, як моргулі.
Чинки, чинки,
Такі очі, як починки.
Чата, чата,
Такі очі, як горщата... [1, с. 261].*

Студіювання дитячого фольклору давало змогу публікувати також напівзаборонені жанри календарно-обрядової поезії. У селі Княжичі Броварського району Київщини в 1920-х роках колядували:

*Я маленький отрочок,
Із'їв куті горщечок,*

*На узвар поглядаю,
Вас із святом поздравляю.
А ви на це звертайте,
По варенику давайте [1, с. 198].*

Ця колядка слугувала своєрідним відображенням народних звичаїв і обрядів, пов'язаних із кутею в горщику.

У серії «Українська народна творчість» з'явився й упорядкований Галиною Довженок збірник «Дитячі пісні та речитативи» (1991), завдяки якому стали доступні для читача нові фольклорні перлини. Особливо багато було закличок. 1924 року в Житомирській окрузі було записано таку закличку про горщик, укритий зеленою поливою:

*Іди, іди, дощику,
Звару тобі борщику
В зеленому горщику.
Поставлю на вербі,
Щоб випили горобці.
Я яєчком забілю,
А яєчко прісне,
А сонечко блисне [3, с. 39].*

Фольклористка-аматорка, учителька Ганна Колесниченко впродовж 1945–1947 років у селі Басаличівка Гайсинського району Вінницької області записала варіант, де горщик мав бути новим:

*Іди, іди, дощику,
Звару тобі борщику
У новому горщику.
Винесу на дуба,
Прикличу голуба.
Голуб буде пити,
Дощик буде лити.
Поки голуб прилетит,
То голубка відлетит.
Тобі каша, а нам борщ,
Щоб ішов густенький дощ [3, с. 45-46].*

Так само новий горщик для пригостання дощу вимагала закличка, почута 1986 року фольклористом, етнографом, літературознавцем Олексою Ошуркевичем (1933–2010) у селі Підманове Любомльського району Волинської області:

*Іди, іди, дощику,
Зварим тобі борщику
У новому горщику.
Поставим на дубці,*

*Вип'ють сиві голубці.
П'ють, п'ють, п'ють,
І всі дзвони б'ють, б'ють, б'ють.
Пошли хмари на татари,
Щоб дощики перестали.
Бо я вбога сирота
Запирати ворота
Ключиком, замочком
Шовковим платочком [3, с. 46].*

Експедиція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР 1976 року записала закличку, де страву запропоновано дощеві в полив'яній мисочці:

*Дощику, дощику,
Дай мені борщику
Поливану мисочку,
Поливану ложечку.
А я стану на дуба,
Викличу голуба;
А той голуб загуде,
Так і дощик піде [3, с. 46].*

У полив'яному горщику готували борщ у закличці, записаній 1926 року у селі Вітківці Кам'янецької округи від школярів:

*Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
В полив'янім горщику.
Піду за границю,
Куплю паляницю [3, с. 47].*

Михайло Гайдай 1925 року в селі Хатки колишнього Зіньківського повіту теж чув варіант, за яким горщик мав бути зеленим:

*Дощику, дощику,
Зварим тобі борщику
В зеленому горщику.
Тобі каша, а нам борщ,
Щоб густенько ішов дощ [3, с. 47].*

А фольклорист-аматор, учитель Гнат Танцюра (1901–1962) упродовж 1930-х років зафіксував у Гайсинському районі Вінницької області закличку, де посудина мала просто бути новою:

*Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику.
Зварю тобі борщику
У новому горщику.*

*Мені каша, тобі борщ,
Щоб густіший ішов дощ.
Винесу на дуба,
Прикличу голуба.
Дуб похилився,
Горщик розбився,
Голуб не напився [3, с. 47].*

Новим горщик був і в закличці, записаній експедицією Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР 1976 року в селі Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області:

*Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику
У новому горщику.
Прийде мати з міста,
Зварить тобі тіста [3, с. 49].*

Ще 1881 року брат Василя Білозерського, український фольклорист і етнограф Микола Білозерський (1833-1896) у селі Красилівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії записав закличку на припинення дощу, де стихії також обіцяли борщ у новому, тобто ритуально чистому, осяяному магією первини горщикові:

*Дощику, дощику, перестань!
Пойдемо в Берестань
Богу молитесь,
Христу поклониться.
Наваримо борщику
У новому горщику.
Поставимо на дубі;
Дуб ізгойднеться,
Горщик розоб'ється.
Мені каша, тобі борщ,
Мені соломинка,
Тобі черетінка [3, с. 52].*

Глиняний посуд на молоко згадано в записаній 1979 року фольклористом і істориком Григорієм Дем'яном (1929–2013) у селі Довге Дрогобицького району Львівської області дитячій пастушій пісні-ладканці:

*...Повна Красечка, повна,
На ній шовкова вовна.
Зелену траву пасе,
Повно молока несе.
А два збанки сметанки*

*Пастушкам на сніданки.
А йден збаночок сира,
Би здоровенька біла* [3, с. 102].

Такі ж пісні про «два збанки сметанки» ще на початку 1980-х років були відомі в селах Грабовець і Горовецьке Сколівського району [3, с. 103-104]. Сама назва цих пісень – «ладканки» – вказувала на зв'язок із язичницькими культами богів Лада й Лади.

1909 року студент Євген Рудницький записав у селі Бубель Костянтинівського повіту Седлецької губернії віршовану розповідь про народження Христа, що мала несподіване закінчення:

*... Аж там пришлі літвини,
Принесли горщик ботвіння.
Ах ви, дурний літвини,
Не їсть Господь ботвіння,
Оно кашку з молочком,
Або з медовим сочком.
То на вас Господь добрий буде,
Вовек века не забуде,
Вовек века человека* [3, с. 160].

У веселій пісні співали:
*Ой гоп та й по хаті,
Сватавсь рогач на лопаті,
Горщик сватався на мисці,
Ополоник на копитці.
Мисник сватавсь на полиці,
Житний хліб на паляниці...* [3, с. 223].

1927 року в селі Глібівка Димерського району Київської округи було зафіксовано варіант пісеньки про вдову, що найняла звірів орати й боронувати:

*...А лисиця-шмиговниця
Обід розлила,
А розливши добрий обід,
Горшки побила...* [3, с. 233].

У варіанті, записаному 1890 року в селі Толстоглави Зборівського повіту, це вже були не просто горщики, а близнята, в яких носили їсти в поле:

*А лисичка невеличка
Близнята побила,
А ж ся тоди бідна вдова
Хліба доробила...* [3, с. 235].

У записаній 1963 року в селі Садки Тернопільської області кумулятивній пісеньці про дурня, що служив у пана, головний герой прагнув заволодіти горщиком з кашею:

Ота-ота-тічка, в тії хаті пічка.

Шай дурень, бай дурень, в тії хаті пічка.

Ота-ота-тічка, в тії пічці горщик.

Шай дурень, бай дурень, в тії пічці горщик.

Ота-ота-тічка, в тому горшку каша.

Шай дурень, бай дурень, в тому горшку каша... [3, с. 236].

Першого квітня в селі Веренчанка Заставнівського району Чернівецької області проказували віршик, який 1985 року записав Григорій Дем'ян:

Апріль,

Сіла баба на таріль,

А з тареля в бочку,

Намочила сорочку [3, с. 248].

Упродовж 1950-х років Ольга Діденко в селі Долинівка Славського району Дрогобицької області записала приспівку:

Я Маринка, ти Маринка,

Моя чашка, твоя ринка.

А у ринці яйця жарять,

А у чашці м'ясо варять [3, с. 248].

1929 року в Чернігівщині від малого хлопчика було записано пісеньку:

Ой пошла я на базар

Ложки купувати,

Ложка-ложка, моя льошка

Ходить коло хати.

Ой поїду я на базар

Миски купувати.

Миски-миски, моя мишка

Ходить коло хати... [3, с. 256].

Експедиція Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені Максима Рильського АН УРСР 1976 року від Ганни Колесниченко в селі Дмитренки Гайсинського району Вінницької області записали пастушу пісеньку із закономірним закінченням:

...Увечері додому –

Гарненько умився,

Виїв мисочку борщу,

Молочка напився [3, с. 264].

Дуже близьку пісеньку було записано 1945 року в Селичівці Барішівського району Київської області [3, с. 264].

1986 року для фольклориста Петра Медведика (1925—2006) у селі Обич Шумського району Тернопільської області записали дражнилку, в якій ішлося про галушки в макітрі:

*Петька, Петя, Петушок,
Ззів макітру галушок* [3, с. 312].

Упродовж 1920-х років на Єлисаветградщині записано дитячу дражнилку, адресовану гончареві:

*Гончар
Козу вінчав:
Вона його ріжками,
А він її віжками* [3, с. 340].

1985 року ув селі Великий Глибочок Тернопільського району Петро Медведик записав дражнилку, схожу на ту, що була в збірках Матвія Номиса [6, с. 16] й Івана Франка [7, с. 395]:

*Замурзані пронятинці
Пекли гітька в ринці.
Штири коні запрягали,
Гітька з ринки витягали* [3, с. 345].

У дитячих пісеньках висміювалося нехлюйство, невміння поводитися з глиняним посудом. Григорій Дем'ян 1985 року в селі Веренчанка Заставнівського району Чернівецької області записав таку приспівку:

*Ой Василь-бурбасиль
Мав жінку Маринку,
Та не знали, як варити, –
Плювали на ринку* [3, с. 351].

Політик, громадський діяч, адвокат Кирило Трильовський (1864–1941) у селі Утішків Золочівського повіту 1879 року занотував жартівливу пісеньку:

*Ой Михалку,
Засвіти скалку,
Ой піді до льоху,
Принеси гороху.
Горох кипить,
А Михалко рипить.
Горох збігає,
А Михалко з хати втікає.
Горох на миску,
А Михалко за лижку* [3, с. 356].

У розділі скоромовок теж знайшлося місце гончарям і гончарним виробам, їхньому традиційному збутові. Одну таку записали 1925 року в селі Ганнівка Перещепинського району: «*Їхали ганчарі, стали на горі, забалакались про горшки і про покришки*» [3, с. 365]. Упродовж 1920-х років у селі Великі Бучки в Полтавщині записано скоромовку про господинь, яка нагадувала почуту Іваном Гурином: «*Хто про що, а баби про горшки та про покришки*» [3, с. 365]. 1942 року в селі Гарнишівка Житомирської області записано

скоромовку про череп'яну посудину: «Під припічком у черепочку три карасі: тріп, тріп, тріп» [3, с. 366].

Потім Галина Довженок надрукувала збірку дитячих та молодіжних українських народних ігор «Літала сорока по зеленім гаю» (1990). Стародавню, сповнену міфологічного змісту гру «Квочка» 1946 року записала вже згадувана фольклористка Ганна Колесниченко в селі Басаличівка Гайсинського району Вінницької області. Одна дитина була «квочкою», а інша – «шуляком» («шулікою»). «Курчата» трималися за полу одне одного, йдучи низкою за «квочкою». «Шуляк» сидів, порпаючись у землі, а «квочка» з «курчатами» підходила й питала:

- Що ти робиш?
- Пічку копаю.
- Нащо тобі пічка?
- Запалити вогник.
- Нащо тобі вогник?
- Приставити горщик.
- Нащо тобі горщик?
- На окріпчик.
- Нащо тобі окріпчик?
- Твоїм дітям очі випарувати.

– За що?

– Щоб не лізли в городчик.

– Позакладай, то й не лізтимуть.

– Я закладаю, а вони лізуть.

– Закладай диллями, ломаччям, хворостом, вилами, рогачами, коцюбами, столом, мисником, ложками, мисками, скатертиною.

– Я закладаю, а вони лізуть! Я закладаю, а вони лізуть! – Кидається на курчат.

– Гай-гай-гай! Квок!.. Квок!.. Квок!..

«Шуляк» ловив крайнє «курча», відводив до себе і знов кидався, поки не половить усі. Тоді «шуляк» ставав «квочкою», і гра починалася заново [5, с. 34-35]. У записаній Ганною Колесниченко там само грі «Краска» обирали «мамку», «Бога» й «чорта». Останні два персонажі йшли геть, а «мамка» призначала кожному учасникові певну барву. «Бог» і «чорт» приходили за певними кольорами, але мусили вгадати, хто є якою «краскою». Серед барв була й «глиняна» [5, с. 126-128].

Щоб грати в «Гладущики», треба було насамперед вибрати трьох гравців. Один мав зватися «матір'ю», другий – «материною дочкою», а третій – «котом». Усі інші діти сідали на землю у вигляді «гладущиків». «Мати» йшла з дому й наказувала «дочці», щоб та гляділа «гладушки з молоком». До «гладущиків» прибігав «кіт» і перевертав усі «гладушки».

«Мати» приходила додому і йшла дивитися на «гладущики». Коли «гладущики» виявлялися перевернутими, «мати» брала різку і йшла бити «дочку», а «дочка» з різкою шукала «кота» і починала бити його. «Кіт» утікав, а «дочка» з різкою доганяла його, а «мати» доганяла «дочку», й так бігали доти, доки одне одного не зловлять. Як ловили, то обирали інших за «матір», «дочку», «кота». Уцюгруграли хлопчики та дівчатка від п'яти до дев'яти років [5, с. 51]. Записано її було в 1920-х роках у селі Павленки Вінницької округи. Таку гру фіксували багато народознавців XIX століття.

Український письменник, фольклорист, літературознавець, історик української літератури Григорій Нудьга (1913–1994) у рідному селі Артюхівка на Чернігівщині 1929 року записав архаїчну гру «В ящірки». Грали в неї навесні і влітку здебільшого молодші дівчатка та хлопчики. Вони ставали в круг, у середину садили дівчинку, а самі ходили навколо, взявшись за руки, й співали:

*Сиди, сиди, ящірко,
В горохвяній мисочці,
А завтра поранку
Викопаєм ямку.
Поки пана привезем,
Тебе в ямку загребем.*

Потім у коло сідав хтось інший [5, с. 24]. Ця гра була пов'язана з древнім язичницьким культом божества Ящера.

Продовживши справу своїх попередників, Галина Довженок зробила значний внесок у вивчення дитячого фольклору, показавши його багатожанровість, архаїчність, поетичну глибину й водночас неабияку життєздатність. Укладені нею збірники засвідчують величезний потенціал колискових пісень, забавлянок, потішок, дражнілок, скоромовок, лічилок і інших жанрів народної творчості, які були адресовані дітям або побутували в дитячому середовищі, для керамофольклористичних досліджень, бо вони змальовують велике розмаїття глиняних виробів, описують їхнє використання в традиційному побуті українців, розкривають нюанси їхньої обрядової семіотики й семантики в народних віруваннях. У дитячому фольклорі вироби гончаря проходять весь свій «життєвий» цикл: купівлі, використання в різноманітних побутових ситуаціях, розбиття й перетворення на черепки, яким у подальшому теж знаходилося застосування. Не залишився поза увагою й сам творець глиняного посуду – гончар, якого дитячий фольклор зображував у різних повсякденних обставинах, наприклад, під час мандрів для продажу виробів, спілкування з іншими майстрами, господарювання.

1. Дитячий фольклор / Упорядкування, вступна стаття та примітки Г. В. Довженок. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
2. Дитячий фольклор. Коліскові пісні та забавлянки / Упорядкування, примітки Г. В. Довженок, нотний матеріал підготувала К. М. Луганська. – К.: Наукова думка, 1984. – 472 с.
3. Дитячі пісні та речитативи / Упорядники Г. В. Довженок, К. М. Луганська. – К.: Наукова думка, 1991. – 448 с.
4. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри). – К.: Наукова думка, 1981. – 172 с.
5. Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник та автор приміток Г. В. Довженок. – К.: Молодь, 1990. – 160 с.
6. [Номис М.] Українські приказки, прислів'я і таке инше. Збірники О. В. Марковича і других / Спорудив М. Номис. – Санкт-Петербург: друкарня Тиблена і К°, Куліша, 1864. – 304, XVII с.
7. Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Том третій (Рабунок – Ячмінь) // Етнографічний збірник Етнографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1910. – Т. XXVIII. – IX, 541 с.

© Kostyantyn Rakhno, 2020

EARTHENWARE IN THE HALYNA DOVZHENOK'S FOLKLORE STUDIES

Children's folklore paid a lot of attention to earthenware, their purchase and use in traditional life of the Ukrainians. Potters were also mentioned in it. A number of works by folklorist Halyna Dovzhenok, in particular anthologies compiled by her, reveal the colorful and diverse world of this branch of oral folk art

[Received August 26, 2020]

Keywords: Ukrainian ceramology, ceramological folklore studies, Ukrainian folklore, children's folklore, lullabies, nursery rhymes, teasing rhymes, patters, carols, Halyna Dovzhenok

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ааронський Н. В. 176, 178
 Агалкина Т. А. 425
 Аглаімов Б. П. 175
 Александров М. А. 143
 Ананьева Т. Б. 164
 Андреянова-Перетц В. П. 158
 Андрій 251
 Андрійов Гаврило 161
 Андрусів Степан 62
 Андрущенко Оксана 38, 456
 Антонова Лариса 46, 54, 56
 Аристов Микола 152, 154, 157
 Артющенко Віра 180, 183
 Артющенко Олексій 183
 Аршинова Федора 161
 Афанасьєв Олександр 401, 403

Багалій Дмитро 122, 131
 Бадер К. 291
 Бадя Василь 243, 244, 245
 Бадя Микола 243
 Базик Ігор 303
 Байрачна К. Г. 223, 231
 Бдофі
 Бакусевич Богдан 61
 Бакусевичі, *родина* 61
 Балда 269
 Баліцька (Радовська)
 Надія 244, 245
 Барабаш Яків («Куліш») 220
 Баранюки, *родина* 240
 Батуринов Іван 162
 Батуринови, *купці* 162
 Бахмутов Микола 365
 Бацуца Яків 268
 Безпалків Ольга 61, 149
 Безрук Михайло 218
 Безрук Пилип 223
 Безручко Іван 428

Белько Олег 7, 8, 27, 43, 286,
 287, 289, 291, 293, 363,
 365, 367, 369, 371, 373,
 375, 377, 379, 381, 383,
 385, 387, 389, 391, 393
 Бережний Іван 386
 Береза Зіновій 61, 149
 Береза Ігор 38, 54, 56, 61, 149
 Берещанський Віталій 298
 Бібік Григорій 312
 Бібік Григорій Антонович 333
 Бібік Григорій
 Сергійович 312, 333
 Бібік Іван Іванович 70, 261,
 312, 319, 321, 323, 325, 333
 Бібік Іван Ісайович 333
 Бібік Іван Миколайович 333
 Бібік Іван Сергійович 333
 Бібік Ісай 323, 333
 Бібік Микола (?–1932) 333
 Бібік Микола (1932 р. н.) 333
 Бібік Павло 333
 Бібік Сергій 333
 Бібік Яким 333
 Бібик Галина 149
 Білецькі, *родина* 240
 Білий П. Х. 164
 Білінська (Лопата) Пелагея 244
 Білозерський Василь 433
 Білозерський Микола 433
 Біляшівський Б. 271
 Бішев Іван 161, 164
 Бобринський
 Олександр 154, 157
 Бог 147, 149, 244, 305, 397, 399,
 400, 402, 417, 421, 437
 Богач Валерій 303
 Богданович А. В. 172, 178
 Богородиця 397

Богуславська Ірина 69, 77
 Богуславська Людмила 149
 Бойчук Михайло 22, 62, 70
 Бокотей Андрій 62
 Бордун Якилина 220
 Борисенко Валентина 5
 Боровський Я. Е. 158
 Бородавкіна О. 423
 Боряк О. О. 423, 424
 Боряк Т. В. 164
 Брагілевський Б. І. 391, 394
 Брокгауз Ф. А. 362
 Будник Захар 333
 Будник Микола 333
 Будник Юрій 313, 333
 Булашев Г. 171
 Бульба Тарас 171
 Буні, *родина* 252
 Буня Лідія 252, 254
 Бутенко Л. Т. 171

В. В. 131
 В. Г. 423
 Вагнер Георгій 69, 77
 Важнича Віра 75
 Вакула Р. 101
 Валковий Савелій 122
 Варвинська Наталя 44, 45, 46
 Варвинський Микола 44, 45,
 53, 56, 72
 Василевський 391
 Василенко В. М. 110
 Василенко Віктор 113, 172,
 173, 175, 177, 287–289, 292,
 293, 364, 371, 375, 391, 394
 Василь 436
 Васильєв Геннадій 33, 38, 40,
 46, 56
 Васильєв Максим 38, 49, 50, 56
 Ващенко Кость 228, 233

- Величко Михайло 333
 Вербівський Олександр 272
 Вернадський Володимир 289
 Визір Наталя 7, 27, 34, 38, 40, 278, 279, 281, 283, 285
 Винниченко Ольга 63
 Виноградова Людмила 417, 423, 424
 Виноградська Л. 171
 Віньковський В'ячеслав 56
 Віцько І. 101
 Вовкун Василь 20
 Володимир, князь 154
 Володимир, святий 164, 255
 Волощук Вікторія 241
 Волощук Галина 240-242
 Волощук Казимир 240, 241
 Волощук Катерина 240-242
 Волощук Михайло 240
 Волощук Петро 240
 Волощуки, родина 7, 25, 240-242
 Волченко Василь Васильович 333
 Волченко Василь Семенович 334
 Волченко Михайло 315, 334
 Ворона Петро 45, 46, 47
 Высоцкий С. А. 158
- Г**авриш Лариса (Л. Г.) 7, 15, 24, 30, 36, 38, 40, 172, 173, 175-177, 456
 Гагарин К. Н. 133, 425
 Гайдай Михайло 430, 432
 Галенко Марко 38, 55, 56
 Галкина Е. 109
 Гаммерштейн С. М. 183, 184
 Ганзій Андрій 119
 Ганнуся 428
 Ганчар Андрій 403
 Ганчар Лукаш 409
 Ганчар Ригір 409
 Гвоздевич Стефанія 6, 22, 65, 67
 Гейдельберг М. Б. 163
 Гейко Анатолій 7, 25, 36, 38, 41, 249, 251, 253, 255
 Герасименко Григорій («Шеремет») 220
 Герасименко Пріська 230
 Герасименко Юрій 40
- Герус Людмила 7, 26, 35, 38, 40, 43, 46, 48, 56, 266, 267, 269, 271
 Гиппиус Ф. 143
 Гіндін 83
 Гітлер 99
 Гладиревський Г. І. 369
 Гладиревський Іван 386, 369
 Гладкий Михайло 62
 Гнатюк Володимир 67, 401, 423, 424
 Гоголь Микола 62, 165, 171, 267, 297, 368, 388, 421
 Голосов Н. А. 264
 Голубець Орест 5, 62, 64
 Гольденберг Л. А. 163
 Гончар Грицько 412
 Гончар Іван Макарович 77, 254
 Гончар Іван Тарасович 269
 Горбунов І. І. 188, 264
 Гордієнко В. І. 423, 424
 Гордієнко Павло 161
 Горленко В. П. 264
 Горобець В. Й. 164
 Горошко Юрій 428, 429
 Горький Олексій 157, 224, 225
 Господь 168, 397, 400, 434
 Грабець В. 423
 Гранський Гаврило 339
 Греков Митрофан 295-298, 300-305
 Гривінський Василь 272
 Гривінський Петро 272
 Гринь Григорій 56
 Грипич Ганна 75
 Грисенко Йосип 226
 Гриценко Павло 5
 Грінченко Борис 403, 416, 418, 423
 Громова Любов 44, 46, 56
 Громова Онисія 220
 Громовержець 142
 Громовий Дмитро 44, 45, 49, 56
 Громовий Тимофій 219
 Громовий Яків 220
 Громові («Кабри»), родина 220
 Грушевська Катерина 142
 Грушевський Михайло 106, 157
 Губарь Олександр 16, 18
 Гудак Василь 62
- Гудков 182
 Гура А. В. 143
 Гурин Іван 427, 428, 430, 436
 Гуров 220
 Гуров Олександр 249, 255, 289, 293, 375
 Гусар Людмила 38, 40, 456
 Гусейнова Ганна 272
- Д**авиденко Валентина 44
 Даль В. 157
 Данільченко Ілько 234
 Данченко Леся 69, 77
 Дацінька Атанас 219, 220, 235
 Дацінька Іван 219, 220, 228, 229
 Дацінька Ольга 218
 Дацінька Опанас (Офанасій) 221, 233, 235
 Дацінька Яків 220
 Девриен А. Ф. 132, 177, 184
 Дельберг Н. 391
 Дельберг Э. 391
 Демидова Г. А. 110
 Демидович Павло 398, 423
 Деміург (Бог) 148
 Демченко Трохим 197
 Дем'ян Григорій 433, 435, 436
 Денисенко Валентина 312
 Денисенко Василь 334
 Денисенко Василь Семенович 316, 317, 318, 320, 329, 334
 Денисенко Віталій (1924 р. н.) 326, 334
 Денисенко Віталій (1932 р. н.) 326, 334
 Денисенко Володимир Миколайович 334
 Денисенко Володимир Трохимович 334
 Денисенко Григорій 333, 334
 Денисенко Іван 334
 Денисенко Лука 334
 Денисенко Микола 323, 333, 334
 Денисенко Михайло Андрійович 334
 Денисенко Михайло Іванович 334
 Денисенко Олександр Петрович 330, 334, 343, 362

Денисенко Олександр
Прокопович 334
Денисенко Петро 334
Денисенко Порфирій 218,
224, 233
Денисенко Прокіп 334
Денисенко Семен 334
Денисенко Сергій 50, 56
Джураниук Валентина 282,
283, 285
Дзержинський Фелікс 91
Дик Лідія 188
Дикарев Митр. 423
Діброва Павло 123
Діверікс (Діверікс) 138
Діденко 225
Діденко Ганна 75
Діденко Ольга 428, 435
Добрыня 154
Довженко Василь 155
Довженко Галина 8, 426, 427,
429, 431, 433, 435, 437,
438, 439
Докучаєв Василь 289, 366
Дорош Іван 334
Дорошенко Іван 320
Дохман І. А. 178, 391
Доценко Єлизавета 305
Драган Тарас 62
Драгоманов Михайло 418
Друг О. 188
Друль Ганна 149
Дубинка Горпина 218
Дубинка Ніна 52, 56, 72
Дубинка Олексій 225
Дубинський Павло 182
Дутка Василь 62
Духин А. І. 171
Дьомін І. 94
Дядечко Палажка 224
Дядиченко В. А. 164
Дяченко Людмила 15, 21, 30,
38, 55

Ерделі Адальберт 62
Ефименко П. С. 423

Єгорій, *святий* 406
Ємець П. Н. 164
Єрієва Любов 161
Єрмаков Микола 334
Єфименко Петро 400, 406, 418
Єфрон І.А. 362

Жадан Матвій («М. Ж.»,
«Оверченко») 217, 218, 220
Жданов 7, 25, 236
Жданов Андрій 217-219,
222-239
Ждаха Амвросій 302
Жебуньов Леонід 288
Желізняк Яків 220
Жернова Олена 7, 27, 32,
38, 40, 51, 56, 295-299,
301-305, 307
Жигалко 83
Жижура Григорій 220
Жижура Іван 186
Жижура Олексій 186
Жилавець Хома 219, 234,
235, 236
Жук В. Н. 164
Жук Михайло 296, 299, 307

Забіла Яків 173, 178
Заводовська Є. 380
Зайкевич Анастасій 287,
288, 364
Заливака Дем'ян 161
Заливчий Андрій 17, 18
Замковий П. В. 164
Зарецький Іван 132, 174-177,
185, 187, 188, 287,
289-291, 293, 364, 367,
391, 408, 423
Затуренський Л. Р. 393
Захарко 411, 412
Захарчишин Ярослав 62
Звагольська М. Р. 230
Звагольська Ониська 235, 236
Звагольський Трохим 235, 236
Зеленчук Олена 272
Земятченський Петро 176,
264, 289
Зильберг М. Ф. 255, 293
Зіненко Тетяна 7, 25, 26, 35,
38, 189, 191, 193, 195,
197, 199, 201, 203, 205,
207, 209, 211, 213, 215,
256, 257
Злидар Наталя 319, 321
Змага Ганна 251
Змага Михайло 251
Зозуля Параска
(«Зозулиха») 234
Золотаренко Катерина 220

Зорін Л. 301
Зорохович С. 177, 294, 392, 393
Зубань Олена 456
Зубко Людмила 250
Зусман Айзик 94, 103

Іванишин Д. С. 171
Іванов В. В. 132, 143
Іванов В. С. 171
Іванов П. 423
Ицкович И. Л. 393

Ібн-Фадлан Ахмед 154, 157
Іван 430
Іваненко Марія 252
Іванов 162
Іванов М. Г. 182, 184
Іванов М. 3. 369
Іванов Петро 400, 402, 405,
418, 422, 423
Івасюк Василь 272, 280
Ілля, *святий* 130

Кабакова Мотрона 234, 235
«Кабри» (Громові),
родина 220
Каганюк Дмитро 63
Калашников А. М. 423
Калашников Г. А. 423
Калінін Михайло 81
Каліш Анатолій 62
Канівець Оксана 38
Канцедікас Олександр 69, 77
Капиніс Данило 219
Капиніс Марія 220
Каплун Наталя 184
Кара-Васильєва Тетяна 69, 77
Кариков Федір 386
Касіян Василь 25, 26, 27,
240, 275
Катерина II 106
Катина З. Ф. 171
Кахнікевичі, *родина* 70
Кемпбел Джозеф 151
Киршбаум В. 131, 177, 264
Кисельова Людмила 149
Кисіль А. 197
Кисломед Іван 161
Китриш Михайло 44, 45, 48,
74, 75
Ківгілло П. 82, 83
Кіндратенко Іван 130
Кіндратенко Михайло 130

- Кіценко Матвій 161
Кіценко Омелян 161
Кічула Григорій 61, 149
Клименко 291
Клименко Олена 5, 6, 22, 34, 35, 38, 40, 41, 47, 48, 56, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 77
Кнюх Ліана 302
Кобзар Анатолій 322, 328, 331, 334
Кобзар Дмитро 334
Кобзар Іван 334
Кобзар Ілля 334
Кобзар Леонід 332, 334
Кобзар Микола Іванович 334
Кобзар Микола Михайлович 314, 317, 318, 319, 324, 325, 326, 331, 332, 334
Кобзар Михайло Ілліч 262, 334
Кобзар Михайло Омелянович 334, 351
Кобзар Михайло Федорович 334
Кобзар Модест 312, 313, 315, 317, 318, 320, 321, 327, 332, 334
Кобзар Петро Петрович 333, 334
Кобзар Петро Самойлович 334
Кобзар Степан Петрович 334
Кобзар Степан Степанович 334, 339
Кобзар Юрій 313, 334
Ковалевич Ігор 35, 38, 53, 56, 149
Ковалевський Олександр 154, 157
Коваленко Володимир 156
Коваленко Лариса 43
Коваленко Оксана 6, 23, 33, 40, 159, 161, 163, 170, 171
Коваленко Олена 44
Ковальов Олександр 63
Ковтун Анатолій 303
Коека Микола 132
Козак Надія 38, 52, 56, 63
Козак Олена 38, 52, 56
Козак Сергій 38, 50, 56
Козловський Аркадій 156, 157
Колесниченко Ганна 431, 435, 437
Коломієць Я. 291
Колупаєва Агнія 33, 38, 40, 48, 49, 56
Кольберг Оскар 403
Комаринець Наталя 149
Кондратюк Олена 149
Кононенко Уляна 220
Конюшенко Світлана 52, 54
Коровін Григорій 334
Королів 157
Короленко Володимир 23, 25, 26, 159, 189, 256
Корольов Федір 290, 310, 375
Корчак-Новицький Н. Т. 424
Коршак Кирило 339
Косміна Т. В. 423, 424
Костенко С. 369
Костюк В. 132
Костянтинович Костянтин 161
Котляревський Іван 27, 286, 363
Коцупій П. 380
Кочубей Семен 162
Кравченко В. Г. 400
Кравченко Дмитро 38
Кравченко Е. Є. 165, 171
Кравченко Мілада 149
Крипак Оксана 224
Кричевський Василь 187
Круглова Т. А. 164
Крушницька Марія 241, 242
Крюков В. К. 424
Ксандров 83
Кужим Олег 44, 46
Кузнецов Матвій 90, 94, 100, 109
Кузнецови, *родина* 95, 109
Кузьменко Андрій 162
Куйбишев В. 95
«Куліш» (Барабаш Яків) 220
Куліш І. 424, 439
Кульбака Валентина 38
Кульчицька Олена 66, 67
Кульчицька Ольга 66
Куракин А. Б. 164
Курочка Марія 149
Кутузов Василь 161
Кучма 102
Кушнір Віталій 7, 26, 31, 38, 40, 51, 272, 273
Кушнір Олександра 7, 25, 27, 31, 38, 40, 51, 240, 241, 275, 277
Лаврентьев П. В. 369
Лада, бог 434
Лазаревський Олександр 164, 261, 264
Лапека Микола 334
Лашук Юрій 62, 240, 242, 250, 255, 271, 293, 310, 311, 336
Лебедко Кирило 244
Левенець Федір 161, 162
Левинський І. 103
Левкиевская Е. Е. 423, 424
Левків Тарас 62
Леженін Іван 196, 198, 213
Ленартович Валерій 63
Ленін Володимир 16, 66, 81, 193
Ленчевський Леонід 427
Леонардо 258
Лещенко 225
Лизогуб Ф. 374
Ликова Оксана 8, 310-321, 323-327, 329-333
Липа Ганна-Оксана 6, 23, 32, 38, 40, 46, 54, 56, 61, 146, 147, 149, 151
Лисенко Микола 24, 27, 286, 363
Лисенко Сергій 175, 177, 286, 287, 289, 291, 293, 424
Лисик Анна 35, 54, 56, 149
Лісін Борис 101
Литвиненко (Пошивайло) Світлана 6, 15, 22, 32, 38, 40, 111, 113, 184
Лихацький Федір 130
Літинський М. 94
Літинський С. 94
Лобойченко Валентина 72
Лобойченко Іван 44, 46
Лозовий Федір 130
Локощенко Василь 161
Лопата (Білінська) Пелагея 244
Лопатко Яків 261
Луб'яний Гермоген 225
Луганська К. М. 439
Лукач Ольга 62
Луценко Лука 162
Луценко Трохим 162
Любомиров Петро 153, 157
Людмила 269

- Ма**евський П. 264
 Мазепа Віталій 334
 Мазепа Дмитро 335
 Мазепа Іван 335
 Мазепа Михайло 335
 Мазепа Яків 335
 Макогоненко Валентина 149
 Максименко Петро 262
 Максимович Михайло 424
 Малашта Андрій 263
 Малєєва Т. І. 293
 Малик Володимир 25
 Малинка Олександр 418, 424
 Малишев Архип 335
 Малишко Олег 149
 Мальм Валентина 155, 158
 Мамай 165, 166
 Манжура Іван 401, 411, 418, 424
 Манько Валерій 32, 42
 Мареха Павло 233, 235
 Мариненко Хивонія 252
 Маринка 435, 436
 Марк 429
 Маркевич Г. І. 164, 177, 392
 Маркович О. В. 424, 439
 Маркович Петро 62
 Мартинович Порфирій 412, 418, 424
 Мартинюк Роман 61, 149
 Матвієнко Анна 31, 38, 40
 Матвієнко Костянтин 122
 Матвійко Надія 16
 Медведенко Татяна 110
 Медведик Петро 435, 436
 Метка Людмила 6, 15, 23, 37, 38, 40, 42, 43, 115, 117-129, 131-133, 184, 279-281, 284, 285, 424
 Миколка (Коля-Колюнчик) 430
 Милашка 414
 Милорадович Василь 400, 424
 Мирзахаджiev Шавкатбек 110
 Мирко Ірина 71
 Мироненко Варвара 254
 Мирошніченко Віра 6, 24, 31, 37, 40, 165, 167, 169, 171
 Мискин Р. В. 171
 Михайл, *митрополит* 154
 Михайло Федорович, *цар* 167
 Михайл, *святий* 407, 421
 Михалко 436
 Мікеланджело 258
 Міклашевський Андрій 106
 Міклашевські, *родина* 103
 Мірошніченко Олена 77, 264
 Міщанин Віктор (В. М.) 7, 25, 34, 38, 41, 185, 188, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 229, 231, 233, 235, 237-239
 Міщанин Данило 239
 Міщенко В. 456
 Могильченко М. 264, 341, 346, 351, 362
 Модзалевський В. А. 163
 Мокляк В. О. 255
 Мокляк Юхим 219, 238
 Мокляки, *родина* 219
 Морачевський В. В. 123, 129, 132, 175, 177, 181, 184
 Моринов 92
 Мороховець Олена 53, 71, 72
 Моспан Іван 161
 Мось Петро 63
 Мотиль Романа 6, 22, 60, 61, 63
 Мусина Р. 109
 Муха Зоряна 149
 Мушинка Микола 5
 М'якоступ 185
 М'якоступ Корній («М. К.») 186
 М'якоступ Михайло 220
 М'якоступ Федосій 220
Нагула Олександр 254
 Нагули, *родина* 252
 Наєнко Михайло 5
 Назаркевич Ліда 149
 Найдено Олександр 69, 77
 Нарузецький Михайло 298
 Насонова Юлія 38
 Некрасова Марія 69, 74, 76, 77
 Неруш Василь 335
 Неруш Іван 335
 Нечипоренко
 Анатолій 324, 335
 Нечипоренко Василь 335
 Нечипоренко Григорій 335
 Нечипоренко Демид 335
 Нечипоренко Дмитро 335
 Нечипоренко Іван 330, 335
 Нечипоренко Ілля 335
 Нечипоренко Микола 335
 Нечипоренко Михайло 313, 316, 321, 324-326, 328, 331, 335
 Нечипоренко Юхим 335
 Николайчик Е. Д. 391
 Никорович Сергій 70, 78
 Новобранець Іван 52
 Нога Олесь 66
 Номис Матвій 424, 436, 439
 Нудьга Григорій 438
Оверченко» (Жадан Матвій, «М. Ж.») 217, 218, 220
 Овідій 151
 Овчаренко Людмила 5, 7, 24, 37, 179, 181, 183, 184
 Олейников Петро 310
 Олександр 251
 Олексій Михайлович, *цар* 167
 Ольховський 162
 Омеляненко Людмила 43
 Омеляненко Василь 44-48, 54, 56, 75
 Омеляненко Петро 75
 Оніщенко 220
 Оніщенко Володимир 38, 53, 56, 63
 Оніщенко Г. 100
 Оніщенко Лаврентій 219, 238
 Оніщенко Сила 335
 Оніщенко Степан 335
 Орел Лідія 264
 Острянин Михайло 44, 52
 Отченашко Максим 221, 222
 Ошуркевич Галина 61, 149
 Ошуркевич Олекса 431
Павленко Василь 252, 254
 Павленко Євдокія 254
 Павленко Іван 413, 419, 424
 Павленко Марія 254
 Павлишин Тетяна 63
 Павло, *святий* 408, 409
 Павловський І. Ф. 164
 Падалка Федір 398
 Пайдун Грицько 422, 424
 Пакульський Н. Я. 188, 264
 Панас Мирний 16, 20
 Панасюк Володимир 62
 Панасюк Галина 38, 456

- Панасюк Євгенія 44, 72
Парасковія (Парасковія-П'ятиця) 156
Парфенюк Надія 149
Пархоменко Олександр 183
Пашченко Василь 161
Пашченко Семен 161
Перегінець Василь 62
Перкунас 138
Перун 154, 403
Петро І, *цар* 167
Петро, *святий* 260, 408-410
Петро 430, 436
Петрук Роман 149
Петрякова Ф. С. 362
Пигуренко Н. 293, 294, 392, 393
Пилипенко С. 93, 109
Письменний Іван 223, 225-227, 230, 232, 235
Півень П. 291
Піндус Кирило 162
Пічка П. 291
Піщала Марина 54
Піщаленко Тимофій 235
Піщур Андрій 77
Плечко О. Ф. 369
Подгорний 223
Подземский А. 391, 392
Подземский Д. 393
Полидович Ю. Б. 171
Полішученко О. 132
Полтавський 232
Пономаренко Василь 335
Пономаренко Михайло 322, 327, 333, 335
Пономаренко Семен 335
Пономарьов 99
Пономарьов А. П. 423, 424
Попик В. І. 164
Попиловы 392
Попова Наталя 62
Попович 142
Потапенко Павло 313, 315, 335
Потапенко Тетяна 149
Потапенко Юхим 335
Пошивайли, *родина* 18
Пошивайло 228
Пошивайло Богдан 7, 24, 37, 185, 187, 188
Пошивайло Гаврило 73, 356, 416
Пошивайло Ігор 5
Пошивайло (Литвиненко) Світлана 6, 15, 22, 32, 38, 40, 111, 113, 184
Пошивайло Людмила 33, 38
Пошивайло Марія (М. П.) 8, 395, 397, 399, 401, 403, 405-407, 409, 411, 413, 415, 417, 419, 421, 423-425
Пошивайло Микола 44, 45, 53, 73, 75
Пошивайло Олесь (О. П.) 2, 4, 5, 8, 15, 21, 30, 34, 36, 38, 41-47, 49-52, 54, 56, 64, 76, 77, 112-114, 128, 132, 158, 184, 185, 188, 249, 255, 265, 294, 332, 337, 339, 341, 343, 345, 347, 349, 351, 353, 357, 359, 361, 399, 415, 424, 456
Пошивайло Світлана [Шкурпела] 16, 38
Пошивайло Тарас 30, 122
Пошивайло Юрко 34, 38, 56, 72, 456
Прац Едуард 157
Прокопенко Інна 38
Пронина І. А. 110
Пругло Світлана 16, 40
Пузир Лаврентій 262
Пузир Мусій 262, 263
Пушкар Ілля 263
Пушкар Микола 263
Пушкар Петро 261, 263
Пушкарі, *родина* 263
Радовська (Баліцька) Надія 244, 245
Радченко Степан 220
Радько Галина 245
Радько Сергій 63
Рахно Костянтин 5, 6, 8, 23, 30, 40, 43, 134, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 397, 403, 404, 422, 424, 426, 427, 429, 431, 433, 435, 437, 439, 456
Реєнт Ганна 235, 236
Рибаків Борис 153, 154, 157, 158
Рильський Максим 22, 69, 79, 426, 432, 433, 435
Ричков П. 164
Розумовський Олексій 162
Роєнко Надія 251, 252
Романенко Євдокія 183
Романова Одарка 414, 415
Роспутько 223
Росул Мирослава 50, 56, 62
Рубан Любов 254
Рудницький Євген 434
Руновський Андрій 162
Руслан 269
Русов Михайло 287, 412, 424
Рыбачук І. З. 171
Рябокін О. 291
Р. 362
Савенко Володимир 335
Савенко Іван 317, 335
Савенко Пилип 335
Савенко Сергій 335
Савицький Н. П. 132
Савка-Качмар Марія 61
Садіков Г. 101
Сакун Валентина 38
Самарін Юрій 267
Сарбей В. Г. 164
Сахновський Павло 355
Свищ Іван 219, 235, 236
Селівачов Михайло 5, 69, 77
Селюченко Олександра 18
Семенко Ганна 55, 56
Семенов В. П. 175
Сергієнко Григорій 124
Середа Євдоким 222
Симонтовський Микола 162
Січкарь Петро 130
Скаба А. Д. 424
Скачков П. 184
Скиба Оксана 149
Скоропадський П. 106
Скоропадські, *родина* 103
Скоряк Анна 26
Скрипачов Юрій 149
Скрипник Ганна 66
Скуратівський Василь 24, 27, 404, 408, 419, 424
Слинько Олекса Прокопович 244-246
Слинько Олекса Савович 243, 244, 246, 247
Слинько Прокоп 244

Слободян Олег 62
 Словінський Сергій 281
 Смеречинська Оксана 63
 Смілянська Наталя 184
 Смолій В. А. 110, 164
 Снесарев А. Е. 143
 Совіздранюк Марина 240
 Совіздранюки, *родина* 240
 Соколова Людмила 303
 Соколовський Л. 125, 132
 Соловйов І. 91
 Соловйова Любов 298
 Солов'ян Михайло 226
 Солов'ян Тетяна 40
 Солodka Ольга 244
 Сохань П. П. 164
 Спанатій Любов 5, 112, 114
 Спаська Євгенія 260, 262, 265, 362
 Срезневский І. І. 158
 Станько Люба 149
 Старожицкий М. Л. 294, 393
 Стасюлевич М. 391
 Стеблівська Наталя 38
 Степаненко Микола 5
 Степовик Дмитро 5
 Стецько 252
 Стрипко Юрій 280, 282
 Суворин А. С. 293
 Судієнко М. І. 255
 Сумцов Микола 130, 131, 133, 398, 425
 Супруненко Іван 335
 Сухорукова Тетяна 149
 Сюсюкало Григорій 227, 229, 230, 232-234

Цагвей Іван 230
 Танцюра Гнат 432
 Тарас 165
 Тарнавський Аполлінарій 272
 Тарновський Василь 264
 Твердохлібов Олександр 116, 119, 123, 125, 130, 133, 288
 Тиблен 424, 439
 Тимошук Борис 157, 158
 Тихомиров Михайло 156, 158
 Тим'як Марія 240, 242
 Тим'яки, *родина* 240
 Тітмар 156

Токарев Д. 96
 Толочко Петро 5, 155-158
 Толстая Світлана 418, 419
 Толстой В. П. 110, 307
 Толстой Н. І. 425
 Топоров В. Н. 143
 Трач Софія 149
 Трильовський Кирило 436
 Троць Ігор 283
 Троць Христина 283
 Троцька Валентина 6, 8, 16, 23, 33, 38, 152, 153, 155, 157, 310, 311, 313, 315, 317-319, 321, 323, 325-327, 329, 331-333

Труш Іван 62
 Трушук Михайло 272
 Туманова Інна 149
 Турик Степан 427
 Тутуруші, *родина* 240
 Тягун Григорій 213

Уварова Анастасія 305
 Українцев Павло 125
 Уляницька Лідія 63
 Уляницький Андрій 63
 Уманський Іван 161

Федорова Ніна 301
 Федорук Олександр 5
 Фенікс 151
 Феодосій Печерський 156
 Филиповић Миленко С. 143
 Філіппов О. 89, 90
 Флінта Зіновій 61, 62
 Фок 292
 Франк Іван 62
 Франко Іван 149, 304, 436, 439
 Фришберг І. 392
 Фришберг Л. Т. 132, 177, 188, 293, 294, 391, 392-394, 423, 424

Фріде Марія 260, 265
 Фронцкевич Г. Л. 264
 Фурман Віктор 45, 55

Хаїс Володимир 304
 Ханко Віталій 34, 40
 Ханко Остап 36, 38, 40, 42
 Хижняков В. 265
 Хохряков Володимир 149
 Хрипун Тетяна 456
 Хрисогелос Н. 177, 293

Христос 434
 Хрущов Микита 101
 Худяк Федір 251

Цвілик Павлина 240
 Цяцька Іван 222
 Цяцька Петро 222

Ч[улков] М. 143
 Чаусский Я. М. 184
 Червонюк Наталка 77
 Червонюк Олександр (1967 р. н.) 70, 71, 77, 78
 Червонюк Олександр (1990 р. н.) 71
 Черевань Стефан 235
 Черноморський Л. 94, 96, 100
 Чигиринська Васса 161
 Чирвенко Сидір 176
 Чугуєвець 222
 Чугуєвець Іван 234
 Чугуєвець Юхим 232
 Чуйкевич 162
 Чуйко Олексій 222
 Чуйко Ольга 224
 Чуприна Іван 221, 235
 Чуприна Лука 219, 221, 235
 Чупруновський Федір 161

Шапіро М. 94
 Шаповалов Володимир 55
 Шафонський Опанас 250, 255, 262, 263, 265, 362
 Швець Василь 272, 280
 Шевельов С. 307
 Шевченко Варвара 312, 335
 Шевченко Василь 322, 335
 Шевченко Єлисей 335
 Шевченко Іван 335
 Шевченко Іван Єлисейович 335
 Шевченко Іван Макарович 335
 Шевченко Іван Прокопович (?-1980) 335
 Шевченко Іван Прокопович (1931 р. н.) 335
 Шевченко Катерина 312, 335
 Шевченко Марія 312, 335
 Шевченко Микола Прокопович 314, 335
 Шевченко Петро 336
 Шевченко Прокіп 336

- Шевченко Станіслав 336
 Шевченко Тарас 65, 66, 293, 395, 419, 439
 Шевченко Ф. П. 164
 Шевченко Федір 336
 Шевченко Федот 336
 «Шеремет» (Герасименко Григорій) 220
 Шеремета Ярослав 61, 149
 Шик Ш. В. 393
 Шинкаренко Дмитро 51
 Ширай Іван 224, 226
 Ширай Явдох 235, 236
 Шиша Володимир 252
 Шиян Явдох 224
 Школьна Ольга 6, 22, 36, 38, 48, 54, 56, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 307
 Шкром'юк Уляна 272, 281
 Шкурпела Олександр 44, 45, 56, 72, 73
 Шкурпела Світлана 44
 Шляхта Мойсей 162
 Шмагало Ростислав 62, 66
 Шрамко Ірина 41
 Штанкіна Ірина 7, 26, 31, 38, 40, 259, 261, 263, 265
 Шулик Микола 228
 Шульгіна Лідія 403, 409, 418, 425
- Ш**ербань Анатолій 7, 15, 25, 32, 34, 38, 42, 243, 245, 247, 248
 Щербань Богдан 40
 Щербань Олена 24, 27, 38, 40, 248
 Щербина В. 103
 Щорс 301
- Ю**дичев Дмитро 16
 Юрій Змієборець, *святий* 406-408, 410
 Юрій, *святий* 421
 Ющенко 102
- Я**ворницький Д. І. 171
 Якібчук Роман 272
 Якібчук Уляна 284
 Якібчук-Троць Тереза 282
 Якібчуки-Троці, *родина* 282, 283, 285
 Яковенко Галина 38, 56
 Яковенко Н. М. 164
 Янко Тарас 62
 Яремійчук Ганна 281
 Ярошевич Уляна 61
 Яценко Наталя 38
- ***
- Adalberg Samuel 144
 Anusiewicz Janusz 143
 Arcta M. 143, 144
 Bazińska Barbara 143
 Belko Oleh 11, 294, 394
 Biegeleisen Henryk 143
 Bystron Jan St. 143
 Cisek Marcelli 143
 Ciszewski Stanisław 143
 Curie-Skłodowskiej Maria 143
 Czubala Dionizjsuz 143, 425
 Czubalina Marianna 425
 Czyżewicz Stanisław 143
 Czyżewski Feliks 143
 Dovzhenok Halyna 11, 439
 Drozdowska Wanda 143
 Federowski Michał 143
 Gloger Zygmunt 143
 Grekov Mytrofan 307
 Gustawicz Bronisław 144
 Guttowna Teresa 144
 Havrysh Larysa 10, 178
 Herus Lyudmyla 10, 271
 Heyko Anatoliy 10, 255
 Horodyska Halina 143
 Hvozdevych Stefaniya 9, 68
 Jarecki Wł. 144
 [Józef] 144
 Karczmazewski Andrzej 144
 Klymenko Olena 9, 78
 Koczwarą J. 144
 Kolberg Oskar 144, 425
 Kosiński Wł. 144
 Kovalenko Oksana 9, 164
 Krzywicki Ludwik 144
 Krzyżanowski Julian 144
 Kushnir Oleksandra 10, 242, 277
 Kushnir Vitaliy 10, 274
 Lykova Oksana 11, 336
 Lypa Hanna-Oksana 9, 151
 Magierowski Leon 144
 Majewski E. 144
 Matusiak Szymon 144
 Metka Lyudmyla 9, 133
 Mishchanyin Viktor 10, 239
 Motyl Romana 9, 64
 Myakostup 188
 Myroshnychenko Vira 10, 171
 Ossoliński 143, 145
 Ovcharenko Lyudmyla 10, 184
 Pelka Leonard J. 144
 Piątkowska Ignacja 144
 Pleszczyński Adolf 144
 Polaczek Stanisław 144
 Poshyvailo Bohdan 10, 188
 Poshyvailo Mariya 11, 425
 Poshyvailo Oles 3, 11, 362
 Poshyvailo Svitlana 9, 114
 Rakhno Kostyantyn 9, 11, 145, 439
 Rybowski Mikołaj 144
 Schnaider Józef 145
 Schneeweis E. 145
 Schulenburg Wilibald 145
 Shcherban Anatoliy 10, 248
 Shkolna Olha 9, 110
 Shtankina Iryna 10, 265
 Sielicki Franciszek 145
 Skiwskiego Emila 143
 Świętek J. 145
 Sychta Bernard 145
 Szukiewicz Wandalin 145
 Szyfer Anna 145
 Trotska Valentyna 9, 11, 158, 336
 Udziela Seweryn 145
 Voloshchuk 10, 242
 Vyzir Natalya 10, 285
 Wereńko F. 145
 Wierzchowski Zygmunt 145
 Zawiliński Roman 145
 Zhdanov Andrey 10, 239
 Zhernova Olena 11, 307
 Zinenko Tetyana 10, 216, 258
 Znamierowska-Prüfferowa Maria 145

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австралія 197, 206
Австрія 90, 206
Австро-Угорщина 419
Адамівка 74, 268
Азія 89, 91, 100
Албанія 105
Америка 90, 91, 150, 176, 272
АМССР(Автономна
Молдавська СРР) 93, 109
Амстердам 200, 210
Англія 306
Андрихів 138
Андруші 247
Антверпен 207, 213
Аравійський берег 90
Аргентина 197
Артюхівка 438
Атил, річка 155
Афганістан 96
Ахвас 90

Багдад 90
Баку 90, 94, 97
Балтія 89
Балясне 186
Бар 268
Баранівка 93, 98, 99, 103
Бараші 84
Барбарівка 268
Баришівський район 435
Басаличівка 429, 431, 437
Бассара 90
Батурич 263
Бахмач 263
Безруки 218, 219
Бельгія 196, 197, 200, 205,
207, 213
Бендер-Аббас 90

Београд 143
Березна [Чернігівська
область] 259, 358
Березне [Рівненська область]
102, 104
Берестань 429
Берестейщина 139
Бжовський повіт 137
Бихов 359
Білики 160, 366
Біловодський район 118
Білорусь 89, 95, 138, 139, 317,
328, 422
Більськ 288, 364
Близький Схід 85, 90
Богданів 430
Боженцін 141
Болгарія 90, 136, , 197, 387
Борзнянський повіт 419,
428, 433
Борислав 104
Бориспіль 359
Бородянський район 429
Боромля 116, 120, 121, 125,
127, 130
Бохеньський повіт 138
Братківці 428
Брно 213
Бровари 245
Броварський район 430
Брюссель 197, 200, 205, 207
Брянськ 261
Бубель 434
Бубнівка 396, 403, 409,
418, 425
Будапешт 200, 206, 212
Буди 86, 90, 93, 94, 99, 100, 103,
109, 226, 300

Буди-Грудзє 135
Бутківка 117, 124, 125
Бухара 90
Бучків 138
Валки 63, 116, 120, 127
Валківський повіт 130, 131
Ванкувер 213
Вармія 139
Васильків 303
Вашингтон 207
Веджвуд 106, 306
Велика Британія 197, 206, 208,
209, 306
Велика Грем'яча 288
Великий Глибочок 436
Великі Будища 160, 288
Великі Бучки 436
Великі Сорочинці 74, 186
Великодедеркальський
район 427
Венесуела 197
Вербя 261, 262, 263, 264
Вербілки 106, 296
Вереміївка 396
Веренчанка 435, 436
Величський повіт 137
Виблі 396
Видилика, поселення 170
Вишневе 103
Відень 206
Віленщина 137, 139, 141
Вінницька область 431-433,
435, 437
Вінницька округа 438
Вінниччина 268, 269, 396, 429
Віннігер 423
Вірменія 86

Вітебщина 138
Вітківці 432
Волга, *річка* 154, 157
Волинська губернія 419, 424, 430
Волинська область 431
Волинь 84, 86, 94, 420
Волхов, *річка* 153, 154
Вордань 430
Воронеж 93
Воронезька губернія 131, 396, 411, 416, 419, 420
Вороніжчина 420
Вороньки 386
Ворошиловград 183
Ворскла, *річка* 226
В'язове 226
Гавр 202
Гаврилівка 126
Гадяцький край 250
Гадяцький повіт 373, 378-381, 383, 389
Гадяцький район 7, 25, 249, 250, 253, 255
Гадяч 225, 249, 250, 254, 255, 380
Гайсинський повіт 419
Гайсинський район 429, 431, 432, 435, 437
Галичина 66, 403, 423
Ганнівка 360, 436
Ганновер 200, 210
Гарнишівка 436
Гельмязів (Глим'язів) 244, 247
Гельсінкі 209
Гетьманщина 112, 113, 131, 163, 164
Глинськ 176, 267, 372, 409
Глинське 185, 188, 219, 225-227, 232, 235, 236
Глібівка 434
Глухів 260, 262
Голландія 108
Гомель 359
Гончарівка, *куток* 250
Гончарный, *яр* 249, 250, 251
Горовецьке 434
Городище 174, 176, 288, 365
Городищівська волость 180
Городниця 93, 94, 99, 103, 300
Городня 259, 358, 359

Городнянський повіт 260, 262, 345, 355, 406, 419
Городнянина 260, 262
Гороховатка 126
Готланд 153
Грабовець 434
Грабово 339
Грем'яча (Мала Грем'яча) 176
Грибова Рудня 311, 312, 360
Гродненщина 138, 139
Громи 70, 77
Грубешов 141
Грунь 226
Грунь, *річка* 249, 252
Гуцульський край 275
Гуцульщина 272-274, 403
Давній Київ 155, 156
Давня Русь 152, 153, 156-158
Данія 195-199, 200, 203-205, 208-210, 212, 213
Демократична Республіка В'єтнам 197
Десна, *річка* 263
Дзевентніки 139
Дзяніш 141
Дибинці 245
Диканька 288, 368, 369
Димерський район 434
Діброва 117, 123
Дмитренки 435
Дніпро, *річка* 263
Дніпропетровськ 283
Дніпропетровська область 101
Дніпропетровщина 101
Добжиньщина 136
Добрянка 259, 360
Довбиш 93, 103, 104, 300
Довге 433
Долинівка 435
Дон 130, 131
Донбас 86, 171
Донецьк 6, 24, 165, 171, 283
Донецька область (Сталінська) 101, 103, 132
Донеччина 123, 165, 170
Донська область 181-183
Дрогобицька область 435
Дрогобицький район 433
Дружківка 104
Дукля 136, 138

Ензем 90
Європа 91, 100, 103, 105, 147, 150, 167, 169, 269, 424
Євсуг 117, 119, 120, 123, 129
Єгорівка 396, 398, 400
Єдлянець 134
Єлисаветградщина 436
Єлінка 259
Жарки 136, 138
Жешов 140
Живеччина 139
Житомирська область 262, 436
Житомирська округа 431
Житомирщина 429, 430
Жлобин 359
Жолин 138
Загальці 429
Зайцеві Хутори 291
Закавказзя 86, 87
Закарпатська область 419
Закаспій 86
Закопане 141
Замглай 350
Замосьць 141
Запоріжжя 103, 283
Запорізька Січ 412
Заставнівський район 435, 436
Захід 89, 110, 147
Західна Європа 108
Західна Україна 247, 419
Західні Бескиди 139
Зборівський повіт 434
Зебжидовиці 139
Зіньків 254, 288, 391
Зіньківське земство 292
Зіньківський повіт 111, 172-174, 176, 177, 288, 289, 364, 367, 368, 371-373, 378-381, 383, 386, 389, 432
Золотоніський повіт 378, 381, 383, 419
Золотоноша 371, 386
Золочівський район 436
Йокогама 204, 211, 215
Иончево Йезьорне 136

Івано-Франківськ 278, 283
Івано-Франківська область
70, 278, 419

Івано-Франківщина 25-27,
279-281, 284-285

Ізраїль 105

Ізіум 120, 122

Ізіумський повіт 131

Ілжа 134

Індія 90, 143

Іркутськ 97

Ісландія 200, 210

Іспанія 213

Італія 197, 200, 205, 209,
333, 387

Ічня 260, 262, 371

Кавказ 86, 95

Казвін 90

Казенний Торець, *річка* 170

Кам'янецька округа 432

Кам'янець-Подільський
район 429

Кам'яний Брід 93, 94, 103, 104

Каменка, *слобода* 423

Канада 108, 195-197, 200, 203,
205, 207, 210, 212, 213

Канів 7, 25, 243-245, 247

Канівський район 245, 248

Карабівка 427

Карпати 66

Катеринослав 87, 184

Катеринославська губернія
131, 182, 184, 411,
419, 424

Катеринославщина 396, 420
Кельменці 429

Кермон 90

Келецьке воєводство 134, 135

Келеччина 136

Кижняки (Хижняки,

Хижняківка) 176, 185,
188, 217, 218, 219, 220,
221, 224, 226, 227, 228,
230, 232, 233, 234, 235,
236, 237

Київ 5, 6, 8, 22, 63, 76-79, 87,
88, 93, 98, 99, 102, 103,
109, 110, 114, 132, 142,
151-153, 155-158, 160,
164, 171, 176, 188, 241,
242, 254, 255, 259,

262-265, 269, 278, 283,
293, 328, 333, 336, 359,
362, 395, 423-425, 439

Київська губернія 419

Київська область 262, 435

Київська округа 434

Київська Русь 156, 158

Київщина 268, 429, 430

Китай 67, 88, 95, 96, 106, 306

Кіпр 197

Кіровоградщина 101

Климова 259

Княжичі 430

Кобеляки 160, 391, 394

Кобеляцький повіт 373, 378,
381, 383, 389, 400, 419

Коболчин 397

Козача Пристань 165,
169, 171

Козелець 359

Колачиці 134

Колюмбів 66, 70, 78, 278, 283

Колумбія 197

Комишня 288, 375

Конаково 298, 299, 302

Конотоп 262, 263

Копенгаген 195, 197, 200, 203,
204, 209, 215

Корейська Народна
Демократична
Республіка 197

Короп 260, 261

Коропський район 261,
263, 264

Коропщина 261, 262

Коростень 93, 99, 104,
298-300, 430

Косів 7, 25-27, 67, 70, 71,
74, 240-242, 247, 272-275,
278-280, 282, 284, 285, 403

Костянтинівський повіт 434

Костянтиноградський
повіт 370, 371, 373, 378,
379, 381, 383, 389

Котельва 116, 124, 127, 129,
130, 132

Країна Рад 80

Краківський повіт 139, 403

Краківщина 140

Красилівка 428, 433

Красний Лиман 170

Краснолиманський
район 165

Кременчук 259, 262, 263, 391

Кременчуцький повіт 378,
381-383

Крим 87, 97, 131

Кришинець 269

Кролевець 260

Кросьненське воєводство
134, 139

Куба 197

Кувер 90

Куземин 176, 226, 288

Куп'янський повіт 126,
129-132, 398, 400, 402,
405, 419, 422, 423

Курська губернія 259, 291,
358, 371

Лазьки 176, 364

Лановецький район 428, 429

Лебедин 126

Лебединський повіт 131, 398

Лейпциг 197, 200, 205, 206,
207, 208, 211

Ленінград 77, 87, 93, 157,
158, 202, 265

Ленчинський повіт 141

Леньч 141

Литвинівка 116, 118, 124

Лівобережжя 86, 92

Лівобережжя Дніпра 244, 245

Лівобережна Україна 92, 112,
113, 132, 158, 159, 161,
164, 249, 255, 265, 355,
356, 424

Лімож 306

Лісова Слобідка 176, 292, 365

Ловинь 356

Ломака 428

Ломжа 404

Ломниця 139

Лондон 176, 206, 209, 215

Лохвицький повіт 173-177,
288, 289, 291, 293, 367,
371, 373, 378, 379-381,
383, 386, 391, 424

Лохвиця 288, 365, 386,
391, 393

Лубенський повіт 367,

371-373, 378, 381, 383

Лубни 173, 288, 386, 393

Луганськ 181, 182, 183, 184
 Луганська область 184
 Луганська, *станція* 182
 Луганщина 116, 117, 119, 120,
 123-125, 132
 Лужиці 136
 Луцьк 63
 Львів 5, 6, 7, 22, 23, 26, 60, 61,
 63-66, 68, 69, 103, 146,
 147, 255, 266, 278, 283,
 307, 336, 362, 439
 Львівська область 419,
 428, 433
 Львівщина 67
 Любачівський район 403
 Любачівщина 423
 Любеч 155, 262, 263, 358
 Люблінщина 136, 137,
 138, 139
 Любомльський район 431
 Любранець 140
 Люксембург 208

Мазовія 139, 140
 Мазовша 136
 Майсен 106, 306
 Макарів Яр 180, 181, 182,
 183, 184
 Маків Мисльєницький 137
 Малайзія 67, 197, 207
 Малая Росія 255, 265, 362
 Малі Будища 185, 188, 217,
 219, 220, 226, 228, 232,
 234-236, 291, 364
 Малі Коньчиці 139
 Малогаща 135
 Малопольща 138, 139
 Малоросійська губернія 159
 Малоросія 164, 175-177,
 184, 286
 Манчжурія 90
 Маріуполь 130
 Межиріч 120, 121, 129, 244,
 245, 398
 Мелехи 386
 Мельбурн 206
 Мена 261
 Менгес 90
 Мерзебург 156
 Микільське 396
 Миколаїв 5, 112, 130
 Миколаївщина 114

Мильці 162
 Миргород 267, 393
 Миргородський повіт 174,
 176, 186, 288, 373, 375,
 376, 378, 379, 381,
 383, 389
 Митякинська,
станція 182, 183
 Мілан 200, 209
 Мінськ 93
 Мінська губернія 398
 Мінський повіт 398
 Міські Млини 288, 291, 364
 Млавщина 136
 Млинів 430
 Могилів-Подільський
 район 433
 Могилівська
 губернія 358, 359
 Могильов 359
 Могильовська губернія 259
 Молдова 105
 Монголія 88, 95, 96
 Монмартр 283
 Монреаль 197, 198, 200,
 205, 215
 Москва 77, 80, 89, 93, 95, 98,
 99, 109, 110, 130, 143, 157,
 158, 163, 164, 171, 176,
 195, 198, 202, 203, 206,
 207, 307, 374, 423-425
 Мошни 244
 Мрин 396
 Мухамера 90
 Мюнхен 206

Напорівка 396
 Нахичевань 182
 Нижній Новгород 130
 Никольское 423
 Нідерланди 196, 197, 200, 203,
 204, 208, 210
 Ніжин 259-262, 328, 358-360,
 406
 Ніжинський повіт 414,
 415, 419
 Німецька Демократична
 Республіка (НДР) 197,
 200, 205-207, 208, 211
 Німеччина 67, 99, 105, 187,
 288, 306, 333, 387
 Ниський повіт 136, 137, 138

Нова Водолага 116, 118,
 120-122, 129, 130
 Нова Гута 349
 Нова Зеландія 197
 Новгород Великий 154
 Новгород-Сіверський 260, 262
 Новгородська губернія 292
 Нове Село 423
 Ново-Катеринослав 396,
 398, 405, 422
 Новомосковськ 396, 411, 419
 Новоніколаєвськ 94
 Новоросія 419
 Новоросійський край 172
 Новочеркаськ 182
 Норвегія 197, 209
 Нью-Йорк 206, 207

Обич 435
 Область Війська
 Донського 131
 Овруцький повіт 430
 Одеса 7, 27, 87, 90, 93,
 177, 293, 295, 296, 297,
 299, 307
 Олава 137
 Олевськ 104
 Олександрівка 260, 310
 Олешня 8, 70, 77, 245,
 260-264, 310-327,
 329-333, 335, 337-341,
 344, 346, 347, 349-353,
 355, 356, 360-362, 414
 Олькуш 136
 Ольшини 141
 Опішне 2, 4-8, 12-27, 30, 41,
 44, 48, 56, 62, 63, 67,
 70-76, 111, 113-115,
 117-125, 132, 134, 152,
 159, 171-173, 175-177,
 179, 184-186, 188, 189,
 192, 201, 217-220, 226,
 243, 247-249, 254-256,
 264, 265, 267, 268,
 278-281, 284, 285, 288,
 289, 291, 292, 294,
 310-312, 314-327,
 329-333, 336, 337, 347,
 356, 364, 367, 371, 386,
 390, 408, 424, 426, 456
 Опішнянський район 227
 Оріхівка 180

Орловська губернія 259
Осака 200, 207, 208
Осло 209
Остер 359
Осьмаки 261, 263
Охтирка 116, 123, 124, 126,
128, 129
Охтирський повіт 116, 126,
129-131, 133, 425

Павленки 438
Паперня 360
Париж 176, 200, 211, 215
Передмірка 428, 429
Перекоп 130
Перемишль 66
Перемишльський повіт 138
Перещепинський район 436
Переяславський повіт 378,
381, 383, 419
Переяслав-Хмельницький
244, 247, 259, 262, 263
Персія 85, 86, 90, 95, 96
Перська затока 90
Петербург 176
Петропавлівська волость 180
Печеніжин 139
Пирогівка 74
Пирогово 283
Пирятин 261, 359, 386
Пирятинський повіт 378,
381, 383
Пискунівка 116, 117, 121
Пишниця 139
Південне Подніпров'я 156
Південне Придніпров'я 157
Південний Схід 86
Південь України 131
Північна Європа 199
Північний Кавказ 97
Підварок, яр 250
Підгалля 140
Підляшшя 136
Підманове 431
Підмосков'я 106
Підьба 153, 154
Піліца 138
Пінчов 136
Піски 120
Піщане 244
Плотав 164
Плоцький повіт 136

Плоччина 136
Плюхів 396
Подесення 413
Поділ 156
Поділля 404, 409, 418, 420,
425, 427
Подільська губернія 410, 419
Познань 200, 206, 208
Познанщина 140
Полісся 337, 423, 424
Полонне 93, 94, 97, 103, 104,
300, 303-305
Полошки 260
Полтава 5-8, 23, 26, 27,
104, 132, 159-161, 163,
164, 173, 175, 177, 178,
186, 188, 235, 255, 259,
261, 286, 288, 293, 294,
363, 367, 391-394, 423,
424, 456
Полтавська губернія 7,
24, 113, 131, 132, 164,
172-177, 178, 185-188,
249, 255, 260, 267, 271,
289, 290, 293, 294, 359,
364, 372-375, 377-379,
380, 382, 383, 385, 391,
394, 398, 400, 409, 416,
419, 423, 424
Полтавська область 7, 25,
132, 195, 197, 202, 213,
215-217, 219, 220,
237-239, 249, 250,
253, 428
Полтавський повіт 186, 288,
367, 373, 378, 381, 383
Полтавщина 4, 12, 14, 21,
22-27, 71-74, 111, 112,
116, 117, 167, 171, 172,
176, 185, 187, 188,
249, 254, 255, 286, 289,
291, 363, 388, 390, 396,
400, 408, 412, 413, 420,
424, 436, 456
Польська Народна
Республіка 197
Польща 6, 23, 89, 95, 134-136,
138-140, 141, 143, 145,
197, 200, 206, 208, 333,
396,
404, 422
Помор'я 138, 140

Понорницький повіт 261
Попівка 176, 288, 289
Постав-Мука (Поставмуки)
112, 173, 176, 254, 267,
288, 292, 365, 386
Потелич 403
Правобережжя 86, 92
Правобережжя
Дніпра 244, 245
Прага 210
Прибалтика 105
Прикарпаття 66
Прилуки 260-263, 359, 360,
371, 386
Прилуцький повіт 293, 373,
378, 381, 383
Прогоня, куток 220
Прусська Мазовія 140
Пряшів 5, 211
Пулави 136
Раба, річка 138
Радичів 262, 264
Радянський Союз 89, 95, 104,
105, 302
Райгородок 170
Рейк'явік 200, 210
Речица 359
Решетилівка 220, 396,
398, 400
Ржищів 244
Рибальське 226
Рибниця, річка 278
Рівненська область 404,
414, 427
Рівненський повіт 419
Рівненщина 396, 401, 407,
419, 420, 430
Ріпинці 429
Ріпки 261, 328, 360, 396, 406
Ріпкинський район 77,
261-264, 310, 311, 337
Рогачов 359
Рожнів 241
Рожнівка 396
Роменський повіт 174-177,
291, 293, 367, 371-373,
378, 380, 381, 383,
389, 409
Ромни 386
Ропчиці 136-138

Російська імперія 93, 106,
174, 181, 186, 286
Російська Федерація 306
Росія 79, 80, 82, 89, 90, 92, 95,
97, 101, 105, 106, 120,
121, 131, 132, 158, 169,
175-177, 184, 207, 264,
287, 288, 293, 419, 422
Ростов 130
Ростов-на-Дону 93, 130, 173,
181, 182, 371
Ростовська область 183
РРФСР 85
РСФСР 77
Рудзя Камеральня 134
Рудки 137
Румунія 197, 205
Русь 23, 152-154, 155, 157
Русь-Україна 157
Садки 434
Самбір 66
Санкт-Петербург 131, 132,
143, 157, 163, 164, 174,
175, 177, 184, 264, 271,
293, 362, 391, 424, 439
Саратов 93, 157
Сарненський район 414
Свердловськ
(Екатеринбург) 93
Світловодськ 104
Свошовіці 139
Святогірськ 170
Севастополь 99, 130
Северная Буковина 157, 158
Севр 106
Седлецька губернія 434
Седнів 259, 349, 358
Селичівка 435
Селклад 207
Семенівка 259, 262
Сенегал 197
Сенча 176, 288, 289, 365
Сенчанський район 428
Сербія 135, 136
Середня Наддніпрянщина
243, 247
Сєвєж 138
Сєдлєччина 136
Сєправа 137
Сєрадзщина 136

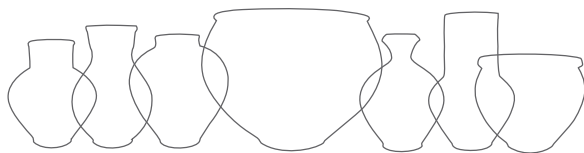
Сєрадзьке
воєводство 138, 139
Сибір 97, 422
Силезія 139
Сингапур 209
Синельниково 104
Ситнун 153
Сіверський Донець,
річка 170, 171, 181, 183
Сколівський район 434
Славський район 435
Славута 92, 93, 94, 102,
103, 104
Славяносербський уезд 184
Слобідська Україна 115,
116, 117, 120, 122, 125,
127-129, 131, 424
Слобода-Яришівська 433
Слобожанщина 23, 115,
117, 119, 121-129, 131,
133, 371
Слов'янськ 104, 170
Слов'янський район 165, 170
Словаччина 5
Сміле 386
Смодна 241, 280, 281
Сомалі 197
Сорочинці 67
Сосниця 261
Соціалістична Федеративна
Республіка Югославія 197
Сочі 180
Союз РСР (СРСР, СССР) 85,
86, 95, 92, 99-102, 146,
157, 158, 163, 193, 195,
197-201, 205, 209, 212,
216, 222, 303
Сталінська (Донецька)
область 101
Станіслав 66
Стара Малоросія 291
Старе 396
Старий, *хутір* 380
Старі Млини 185, 188, 219
Старобільський повіт 131,
406, 408, 419
Старобільський район 117
Старокостянтинівський
повіт 427
Стародуб 259, 358
Стокгольм 200, 208, 215
Стрий 66

Стрийський район 428
Суми 104, 126
Суми, *станція* 182
Сумська область 132, 413
Сумський повіт 131
Сумщина 126
Сухий Вир, *річка* 356
Суховерша 311
Суховерщина 260, 338, 349
Схід 89, 110, 147, 153, 157, 167
США 104, 105, 108, 195-197,
202, 206-208, 211, 333
Сяноцький повіт 138, 139
Сяноччина 137
Таврійська губернія 419
Таганрог 130, 173, 182
Таганча 244
Таїланд 67
Тарнобжегський повіт 136,
137, 138
Тарновське воєводство 134
Татри 137, 141
Ташань 244
Ташкент 94
Тегеран 90
Тендер-Бушер 90
Теплице 211
Тернопіль 66, 104
Тернопільська область 419,
427-429, 434, 435
Тернопільський район 436
Тифліс 94
Товмацький повіт 430
Токаревка 104
Толстоглави 434
Торонто 207, 212
Тошон 90
Тульчинська округа 409, 418
Туреччина 67, 96
Туркестан 88, 97
Угорщина 200, 206, 209, 212
Українська ССР 158
Україна 2, 4-8, 10-27, 30, 32-40,
43-57, 60-70, 72, 74,
76-112, 114-116, 118, 120,
122-126, 128, 130, 132,
134, 136, 138, 140, 142,
144, 146-148, 150, 152,
154, 156-160, 162,
164-172, 174-176,

- 178-180, 182, 184-186,
188-194, 196, 198, 200,
202, 204, 206, 208, 210,
212, 214, 216-218, 220,
222, 224, 226, 228, 230,
232, 234, 236, 238, 240,
242-244, 246-250, 252,
254-260, 262, 264, 266,
268-272, 274-276, 278-
280, 282-284, 286, 288,
290, 292, 294-296, 298,
300, 302-304, 306, 310,
312, 314, 316, 318, 320,
322, 324, 326, 328, 330,
332-334, 336-338, 340,
342, 344-346, 348, 350,
352, 354, 356, 358, 360,
362-364, 366, 368, 370,
372, 374, 376, 378, 380,
382, 384, 386, 388, 390,
392, 394-396, 398, 400-
402, 404-406, 408-410,
412, 414, 416-418, 420,
422-424, 426, 428, 430,
432, 434, 436, 438, 440,
442, 444, 446, 448, 450,
452, 454, 456
Україна-Русь 157
Українська РСР 155, 158, 362
Українське Полісся 337, 353
Урал 97
УРСР (УССР) 76, 87, 100, 146,
158, 192, 198, 199, 336,
426, 432, 433, 435
Уругвай 197
УСРР 95
Утішків 436
Утрехт 197, 200, 203, 208
- Ф**ашівка 180
Федеративна Республіка
Німеччина (ФРН) 200,
206, 210
Філівіці 396, 414, 415
Фінляндія 89, 197, 209
Франція 196, 197, 200, 202,
203, 204, 208, 209, 211,
212, 306, 333
- Х**арків 63, 87, 93, 94, 99, 109,
113, 122, 126, 131-133,
157, 255, 293, 425
Харківська губернія 120, 122,
125, 126, 130-133, 173,
288, 290, 291, 375, 398,
400, 402, 405, 406, 408,
410, 416, 419, 422, 425
Харківська область 84, 87,
107, 109, 132, 262
Харківський повіт 129
Харківщина 118, 119, 121, 122,
127, 128, 132, 396, 420
Хатки 432
Херсонська губернія 173,
288, 419
Хижняківка (Хижняки,
Кижняки) 176, 185, 188,
217-221, 224, 226-228,
230, 232-237
Хитці 7, 25, 249, 250, 251,
253, 254
Хіва 90
Хмельницька область 74
Хмельниччина 268, 429
Ходорів 244
Хомутець 176, 254, 288, 375
Хорол 393
Хорольський повіт 367,
371, 373, 378, 381, 383,
385, 389
Хотинь 427
Христинівка 430
- Ц**ентральна Росія 86
Центральний район 86
- Ч**ервоноармійський
район 427
Червоноград 63
Черкаси 244
Черкаська область 70, 77, 262
Черкащина 248, 430
Чернівецька область 419,
429, 435, 436
Чернівеччина 397
Чернівці 166
Чернігів 7, 26, 163, 171,
259-264, 328, 333, 349,
358-360, 362, 423, 424
Чернігівська губернія 187,
188, 259, 260, 264, 265,
290, 291, 360, 362, 371,
375, 406, 410, 413-416,
419, 423, 424, 428, 433
Чернігівська область 70, 77,
262, 264, 310, 336, 337,
413
Чернігівське намісництво 250
Чернігівський повіт 262, 419
Чернігівський район 418
Чернігівщина 7, 26, 167,
259-265, 310-312,
314-327, 329-332, 355,
359, 360, 362, 396, 403,
413, 414, 419, 420, 430,
435, 438
Чехословаччина (ЧССР) 196,
210-213
Чикаго 197, 202
Чилі 197
Чорнолізці 430
Чорштин 141
Чудель 414
- Ш**атрище 260, 262, 263, 264
Швейцарія 108, 197
Швеція 153, 197, 200, 208,
211, 387
Шелепухи 244
Шилівка 288
Шираз 90
Шкроботівка 427
Шумський район 435
Шусмер 90
Щепанів 137
- Ю**г 349
Южная Россия 176
- Я**вір 165, 170, 171
Яготин 359
Японія 90, 108, 196-198, 200,
204, 207, 208, 211
Яремче 282, 283
Ясенове 226
Яснозір'я 244

Andrychow 144
Bautsen 145
Berlin 145
Biebrza 143
Biecz 144
Brzozowski pow. 144
Buczkow 143
Chernihiv 10
Chernihiv region 10, 265,
336, 362

Donetsk 10	Odessa 11	Rus 9, 158
Galicja 145	Okulic 143	Rzeszów 144
Gdańsk 145	Oleshnya 11, 336, 362	Siewierza 143
Hadyach District 10, 255	Olkusi powiecie 143	Śląsku 144
Kaniv 10, 248	Olsztyn 145	Ślawkow 143
Katowice 143	Opishne 3, 9, 10, 11, 178, 188, 216	Slobidska Ukraine 133
Khyttsi 10, 255	Pilicy 143	Slobodian Ukraine 9, 133
Kosiv 10, 242, 274, 277, 285	Podhala 143	Tarnobrzесьkie powiat 145
Kraków 143, 144, 145	Poland 9, 145	Tatray Polskie 143
Kyiv 9	Poltava 9, 11, 164	Ukraine 3, 4, 9, 11, 110, 171, 188, 425
Łódź 143, 144	Poltava Government 10, 178	Ukrainian Polissya 362
Lublin 143, 144, 145	Poltava Region 10, 255	USSR 198
Lviv (Lwów) 9, 10, 143, 144, 145	Poznań 143, 144, 425	Warszawa 143, 144, 145, 425
Makariv Yar 10, 184	Przemyski powiecie 143	Wista 145
Makow 144	Przysłowia 144	Wrocław 143, 144, 145, 425
Mali Budyshcha 239	Ripky District 362	Żarek 143
Małych Kończycach 144	Ropczyc 145	Zebrzydowic 144
Narwią 143	Rudkach 144	
Niskie powiat 145		

УДК 738.3(477)(06)

У45

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ : національний науковий щорічник.

За рік 2009 : Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні

/ за редакцією професора Олесь Пошивайла. –

Опішне : Українське Народознавство, 2020. – Кн. V. – Т. 2. – 456 с.

ISSN 1810-4835

Упорядник і науковий редактор
заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук, професор

Олесь ПОШИВАЙЛО

Відповідальний редактор

Лариса ГАВРИШ

Літературні редактори

Людмила ГУСАР

Олесь ПОШИВАЙЛО

Коректори

Людмила ГУСАР

Олесь ПОШИВАЙЛО

Юрко ПОШИВАЙЛО

Укладачі показників

Оксана АНДРУШЕНКО

Галина ПАНАСЮК

Тетяна ХРИПУН

Макет

Олена ЗУБАНЬ

Юрко ПОШИВАЙЛО

Комп'ютерний набір

Олена ЗУБАНЬ

Художній редактор,

оригінал-макет

заслужений працівник

культури України

Юрко ПОШИВАЙЛО

Переклад англійською мовою

доктор історичних наук

Костянтин РАХНО

Директор випуску

Людмила ГУСАР

• **Наукове видання** •

Інститут керамології

– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;

тел./факс +38 (05353) 42175; e-mail: ceramology@ukr.net;

www.ceramology-inst.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;

тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne-museum@ukr.net;

www.opishne-museum.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

«Українське Народознавство»

Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;

тел./факс +38 (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne-museum@ukr.net;

www.ceramology.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №4337 від 13.06.2012

Друк: ТОВ "АСМІ".

36011, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2.

Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, №4420 від 16.10.2012 р.

Формат 60x90/16

Гарнітура Calibri

Умовн. друк. арк. 28,5

Тираж 100 прим.

Зам. №